

NOUL CAPITALISM ROMÂNESC

© 2006, Vladimir PASTI

1. TRANZIȚIA POSTCOMUNISMULUI PRO-OCCIDENTAL	3
Sfârșitul tranziției postcomuniste	3
Civilizație occidentală și civilizație românească	20
Întrebările fundamentale ale occidentalizării României	27
2. TRANZIȚIA CĂTRE PROSPERITATE	36
Tranzițiile anti-prosperitate ale societății românești	49
Prosperitatea de tip occidental	68
3. UN GRAD DE LIBERTATE SUPLIMENTAR	123
4. MOȘTENIREA COMUNISTĂ	144
Ideologiile moștenirii comuniste	144
Industrie și comunism	149
Gradul de libertate al industriei socialiste	160
Elitele „capitalului” comunist	165
Populația și piața bunurilor de consum	176
5. INTELECTUALII ȘI CAPITALISMUL	190
Concepția cotidiană cu privire la capitalismul autohton	195
Abordarea ideologică a capitalismului postcomunist	199
Intelectualii și privatizarea	205
6. NOUA CLASĂ A CAPITALIȘTILOR ROMÂNI	214
Banii privați, sau “capitaliștii pieței”	214
Micii întreprinzători	214
Banii celorlalți	224
Banii publici: de la capitaliștii „de carton” la „baronii locali”	249
Băncile	253
Arieratele și firmele “căpușă”	273
Confruntarea capitalului industrial cu cel financiar bancar	289
7. PRIVATIZAREA SAU “CALEA REGALĂ” A CAPITALISMULUI POSTCOMUNIST	294
Privatizarea agriculturii	300
Privatizarea industriei	306

8.	ASCENSIUNEA ȘI DECLINUL CAPITALIȘTILO ROMÂNI	316
	Ascensiunea	320
	Declinul	325
9.	“CEILALȚI”	333

1. TRANZIȚIA POSTCOMUNISMULUI PRO-OCCIDENTAL

Sfârșitul tranziției postcomuniste

În decembrie 1989, dintr-o pluralitate de motive și într-o conjunctură internațională specială, românii au răsturnat de la putere partidul comunist, punând capăt nu doar unui sistem politic autoritar, ci și istoriei unei forme de organizare socială și economică, cea comunistă. În ciuda faptului că, fiind transmisă în direct de televiziunile internaționale tocmai în timpul sărbătorilor de Crăciun, revoluția română din 1989 s-a bucurat de o atenție specială din partea opiniei publice mondiale, ea nu a fost, cronologic, decât unul dintre ultimele evenimente de acest fel, care au consacrat sfârșitul comunismului politic și socio-economic în Europa de Est. 1989 poate fi considerat anul victoriei capitalismului dezvoltat din Europa Occidentală și America de Nord în „războiul rece” purtat vreme de aproape jumătate de secol, după terminarea celui de al doilea război mondial. Confruntarea dintre lumea occidentală și cea a „lagărului socialist”, care se dorise o civilizație alternativă la civilizația capitalistă, s-a terminat cu victoria politică, economică și ideologico-culturală a occidentului.

Efectul cel mai important al acestei victorii a fost reorientarea noilor societăți, foste comuniste, către o reconstrucție a propriei civilizații. Recunoscându-și nu doar înfrângerea, predominant non-militară, ci și inferioritatea în fața civilizației occidentale, societățile ce se străduiseră să construiască o civilizație comunistă vreme de peste 7 decenii în cazul Rusiei și de peste patru decenii în cazul sateliților săi europeni, au făcut o uriașă cotitură în propria istorie, optând politic pentru o completă reconstrucție socială, economică și politică, adică pentru adoptarea civilizației occidentale.

Întrebarea care s-a ridicat cu acest prilej a fost cea referitoare la cum anume se face această reconstrucție de civilizație. Răspunsul teoretic a fost substanțial modificat de practica politică, economică și socială a fiecărei țări foste comuniste în parte și de modul în care aceasta a interacționat cu lumea occidentală dezvoltată. Cum combinațiile între aceste elemente au fost specifice, până la urmă, în ciuda faptului că lumea occidentală a încercat să construiască un traseu unic și relativ standardizat al „drumului către vest”, fiecare societate fostă socialistă a urmat un drum propriu.

Ceea ce este sigur referitor la acest drum că el a condus, în toate cazurile, inclusiv cele considerate mai întârziate sau mai șovăilenice, cu înlocuirea fostei societăți comuniste cu realități radical noi în politică, în structurile sociale, în organizarea economiei și a comunităților, ba chiar în organizarea lumii occidentale în ansamblul ei. Este însă cu totul neclar dacă această îndepărtare de fosta civilizație comunistă a însemnat, în același timp, și o apropiere substanțială de actuala lume occidentală dezvoltată. Această întrebare este la fel de valabilă pentru toate societățile postcomuniste, și fiecare dintre ele este în situația să dea un răspuns propriu, dependent de particularitățile propriei evoluții de-a lungul celor 15 ani care au trecut de la prăbușirea regimurilor politice comuniste în Europa de Est.

Pe noi ne interesează ce răspuns se poate da la această întrebare în cazul României.

Imediat după răsturnarea regimului politic comunist, pe 22 decembrie 1989, România a intrat într-o perioadă de „tranziție”. La acea dată, nimeni nu știa cum arată o tranziție spre capitalism și în ce anume constă ea. Dar toată lumea era de acord că va urma o perioadă de transformări al căror rezultat va fi reconstruirea societății românești altfel decât fusese ea până atunci. Această perioadă a fost denumită „tranziție”, iar denumirea a fost adoptată de toată lumea, de la politicieni și specialiști până la populație.

Termenului de tranziție i-a fost asociat aproape imediat un alt cuvânt, cel de „reformă”. Pentru ca transformările din care consta tranziția să aibă cu adevărat loc, era necesară o serie lungă de „reforme”, constând în desființarea instituțiilor și realităților existente și înlocuirea lor cu noi instituții și realități. În România de după 1989, această sarcină a revenit guvernărilor și, prin urmare, clasei politice autohtone¹. Politicienii români trebuiau să imagineze ce reforme sunt absolut indispensabile pentru a duce înainte tranziția și ce schimbări trebuie făcute, în ce ordine și cu ce efecte și, apoi, să le justifice în fața populației și să obțină acordul – prin vot – al acesteia pentru a le aplica. Populația vota reformele în funcție de promisiunile lor, iar apoi respingea guvernările în funcție de efectele lor. Vreme de 15 ani acest mecanism s-a desfășurat cu regularitate și nici o guvernare nu a primit din partea populației mandatul de a continua pe direcția pe care a început. În toată această perioadă, populația a respins diferitele proiecte de tranziție propuse de politicienii români, din cauză că nu îi conveneau efectele politice, economice și sociale la care conduceau acestea. Ceea ce nu înseamnă, desigur, că populația respingea, din motive culturale sau ideologice, însăși ideea de

¹ Soluția de a încredința reforma clasei politice autohtone este mai generală, dar nu este singura. În cazul Germaniei de Est, reforma a revenit clasei politice a Germaniei de Vest. Iar în cazul fostei Iugoslavii, soluțiile au fost încă și mai complicate.

tranziție sau obiectivele pe care și le propuneau reformele introduse pe cale politică. Ceea ce respingea populația erau efectele negative pe care le produceau ele, sau unele dintre consecințele lor neașteptate, asupra nivelului de trai și al calității vieții oamenilor.

Cu toate acestea și în ciuda oscilațiilor pe care le-a suportat, societatea românească a avut o direcție relativ constantă pe tot parcursul tranziției. Ea a fost continuu definită printr-un acord politic între populație și guvernanți cu privire la cele două puncte cheie ale tuturor tranzițiilor începute și neterminate în acest timp.

Primul punct asupra căruia a existat un consens politic a fost cel referitor la „ieșirea din comunism”. Nici populația și nici politicienii nu mai doreau comunism și au respins fără șovăială proiectul „societății socialiste multilateral dezvoltate” pe care îl propuseseră comuniștii în anii '70-80. De asemenea, a existat pe tot parcursul tranziției un acord politic între populație și politicieni cu privire la unde își dorește toată lumea să conducă tranziția. Obiectivul final al acesteia era construirea în România a unei societăți democratice și dezvoltate de tip occidental. Occidentul dezvoltat a fost termenul de referință nestrămutat al tranziției post-comuniste și sursa necontestată a tuturor reformelor propuse populației, acceptate de aceasta și apoi respinse prin schimbarea guvernanților.

Experiența României în domeniul tranziției – iar România nu este câtuși de puțin unică în această privință – sugerează răspunsul simplu că, pentru a schimba o societate, cunoașterea doar a acestor două puncte este insuficientă. La urma urmei, ea nu constă decât în conștientizarea pe de o parte, a unei nemulțumiri, iar pe de altă parte, a unei dorințe. Ca orice oameni normali, românii au fost nemulțumiți de calitatea scăzută a vieții pe care o putea asigura socialismul și își doreau calitatea ridicată a vieții pe care o vedeau realizată în societatea occidentală dezvoltată. Ceea ce, însă, a lipsit populației și guvernanților deopotrivă a fost cunoașterea modului în care se poate face trecerea de la una la cealaltă.

În principiu, definirea acestei treceri, adică a tranziției, nu ar trebui să fie complicată. Mai mult, ea ar trebui să fie cu atât mai simplu și mai clar de obținut cu cât, în acest efort, politicienii români nu au fost singuri. Întreaga comunitate internațională, cu resursele ei politice și intelectuale, a făcut din definirea tranziției post-comuniste una dintre prioritățile sale. Tot ceea ce trebuia făcut era o comparație între cele două tipuri de societăți, identificându-se diferențele fundamentale dintre acestea. Odată cunoscute, se stabilea apoi ce realități urmau să fie schimbate în țările foste comuniste, pentru a le înlocui cu realități ale țărilor occidentale dezvoltate. Un asemenea demers, de tip științific, nu a avut însă loc.

Probabil că nici nu putea să aibă, pentru că, în ciuda rolului extrem de important pe care îl joacă știința în mecanismul de funcționare a conducerii politice și economice a societății de tip occidental, ca orice societate și aceasta ține seama de un număr mult mai mare de parametri și își fundamentează acțiunea într-un mod mult mai complicat. Dar, tocmai pentru că era victorioasă, pe de o parte, și nevoită să se extindă spre est, pe de altă parte, lumea occidentală este cea care a definit un prim set de criterii ale tranziției post-comuniste și, după ce le-a adoptat, a rămas consecventă acestora. Dar asta a obligat lumea occidentală să își definească propria civilizație în câțiva termeni clari și ușor identificabili, care urmau să fie aplicați lumii din jurul ei independent de particularitățile culturale și istorice ale societăților respective. Pentru a putea gestiona tranziția și propria sa expansiune, lumea capitalistă dezvoltată și democratică trebuia să își definească o identitate independentă de propria ei istorie și de propriul ei specific cultural, social, geografic, etc., aplicabilă aproape oricărei alte societăți. Teoria inițială afirma că lumea dezvoltată se poate extinde în toate spațiile geografice eliberate de comunism – eventual și de alte „isme” – și care îndeplinesc criteriile prin care civilizația occidentală se auto-definește. În cazul Europei de Est, nici nu ar fi fost vorba de o expansiune, ci mai degrabă de o recuperare a vechiului teritoriu geo-politic care aparținuse lumii occidentale și care fusese temporar deturnat de comunism de la istoria sa „autentică”. În realitate însă, lumea europeană occidentală a procedat invers. Ea a decis mai întâi care anume spațiu este dezirabil pentru expansiune, iar apoi a presat sau a ajutat societățile din acel spațiu să își transforme realitățile în așa fel încât să îndeplinească criteriile de civilizație occidentală, devenind astfel integrabile în lumea occidentală. Acest tip de abordare expansionistă a efectelor sfârșitului războiului rece a reprezentat o oportunitate istorică pentru România, căci a inclus-o în spațiul geopolitic integrabil al Europei de sud-est. Dar, nu de la început. Căci aproape un deceniu, societatea românească nu a fost privită de occident ca un spațiu de expansiune, care urmează a fi înglobat, ci ca un spațiu de periferie, cu rol de interfață cu spațiul încă și mai îndepărtat, în care expansiunea occidentală nu urmează să aibă loc.

La sfârșitul secolului al XX-lea, perspectiva lumii occidentale însăși asupra României se modifică. Pentru prima dată de-a lungul istoriei ei, societatea românească capătă o semnificație strategică în politica europeană. Pentru orgoliul românesc o asemenea afirmație poate fi neplăcută, dar analizele politice făcute fără părtinire dovedesc că, de-a lungul ultimelor două secole, România nu a prezentat un interes deosebit pentru politicienii lumii

occidentale și dezvoltate¹ nici în secolul al XIX-lea, nici în prima parte a secolului al XX-lea, nici chiar în perioada „distanțării” României de URSS din ultimele decenii de comunism românesc.

Dar, după câștigarea războiului rece de către lumea occidentală, pe măsură ce aceasta începe să conștientizeze semnificația victoriei și potențialul de consecințe istorice declanșat, ideea unei expansiuni politice a Europei occidentale care să însoțească expansiunea economică, financiară și tehnologică deja declanșată sub numele de „globalizare”, capătă un contur tot mai clar în proiectele de organizare a lumii și în planurile politice, deopotrivă ale Statelor Unite și ale Uniunii Europene. De altfel, însăși formarea Uniunii Europene – evoluția de la *Comunitatea Europeană* la *Uniunea Europeană* poate fi privită ca un efect imediat și direct al prăbușirii sistemului comunist în estul Europei și al oportunității create pentru societatea vestică europeană de a se extinde spre răsărit, ocupând locul gol creat prin implozia Uniunii Sovietice.

Procesul are loc în timp și cu oscilații. Nici Europa de vest și nici Statele Unite nu sunt pregătite, politic și ideologic, pentru o expansiune de asemenea proporții. Prăbușirea comunismului i-a surprins pe politicienii și specialiștii occidentali în aceeași măsură în care i-a surprins pe liderii sovietici sau pe cei ai statelor satelit ale URSS. Scăpată de sub control, istoria face un pas înapoi și războiul rece al superputerilor începe să fie înlocuit de războiul fierbinte al micilor națiuni, ieșite brusc de sub constrângerile sistemului mondial. În Europa, popoarele din Balcani, din regiunea baltică, din Europa centrală și din Caucaz își testează limitele acțiunii independente, în unele cazuri prin forță brută. Proiectele politice de amploare lipsesc cu desăvârșire, Europa occidentală însăși este divizată și puținii teoreticieni ai noii lumi care stă să se nască sunt derutați și, la rândul lor, promovează deruta.

În ideologia occidentală, sindromul confuziei, dar și al transformării, este bine ilustrat de o schimbare de modă. Alvin Toffler, analistul politico-economic cel mai la modă al lumii occidentale în anii 70-80, cel ale cărui cărți aveau edițiile epuizate încă înainte de publicare pentru că erau achiziționate de marile corporații internaționale, este înlocuit de Samuel Huntington, profetul „ciocnirii civilizațiilor”. Diferența dintre Toffler și Huntington este, în mare măsură, asemănătoare diferenței dintre Karl Marx și W.S. Jevons, teoreticianul economiei care, alături de școala economică austriacă, a subminat paradigma ricardiană a pieței pe care se baza teoria marxistă². Ca și Marx, Toffler a fost un ideolog al expansiunii

¹ Kissinger, Henry, 2003, *Diplomația*, Editura All, București

² Dobb, Maurice, 1973, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*, Cambridge

economice și financiare a capitalismului, fundamentată în noutatea și superioritatea tehnologică a acestuia. Dimpotrivă, ca și Jevons, Menger sau Pareto, teoreticienii supremației utilității social determinate (adică a civilizației) în funcționarea pieței, au creat paradigma pe care Huntington o oferă politicianilor occidentali ca soluție impracticabilă la sfârșitul războiului rece, într-o formă, desigur, adaptată.

Diferența dintre cele două paradigme, ambele create în secolul al XIX-lea, poate fi ilustrată printr-o analogie extrem de contemporană. Potrivit lui Marx și lui Toffler, superioritatea capitalismului constă în capacitatea sa de a produce mai eficient decât oricare altă economie. Eficiența superioară, care este o condiție suficientă pentru economie, nu este însă o condiție suficientă și pentru civilizație. Marx și Toffler ignoră civilizațiile, căci pentru ei nu există decât o singură civilizație, cea a tehnologiilor destinate dezvoltării economiei capitaliste. Marx, Toffler și alții consideră că economia produce și civilizația. Potrivit lui Jevons, Pareto și Huntington însă, civilizația intervine masiv în economie pe cale politică, ideologică și culturală. Economia capitalistă poate produce orice cu o eficiență sporită, dar nu va și produce orice. Putem lua exemplul unui produs specific unei civilizații, acea piesă de îmbrăcăminte specifică ținutei publice a femeilor care este *feregea*. O *feregea* va putea fi produsă cu eficiență sporită de o economie capitalistă dezvoltată, dar economia capitalistă dezvoltată nu o va produce, căci civilizația în care este inclusă o va respinge ca obiect de îmbrăcăminte și, prin urmare, *feregea* nu va avea valoare de piață în această civilizație. Civilizația islamică, însă, va continua să o producă cu o eficiență mai puțin ridicată, și ea va avea o valoare de piață dată. Iar aceste civilizații se vor confrunta nu numai pentru cum anume va funcționa piața, dar și pentru ceea ce este legitim (adică legal și moral) să ajungă pe piață.

Ambele paradigme – cea a economiei care își construiește civilizația¹ și cea a civilizației care reglează piața² – au fost dezvoltate în lumea occidentală a secolului al XIX-lea, pentru a răspunde unor probleme ale acestei lumi și ale acestei perioade. La această dată ar fi trebuit să fie de mult uitate de toată lumea cu excepția istoricilor științelor sociale și ale economiei. Dar au supraviețuit și au rămas principalele paradigme dominante pentru motivul simplu că s-au dovedit extrem în fundamentarea practicii politice și după ce capitalismul a depășit stadiile în care se afla pe vremea lui Marx și Jevons, care, de altfel, deși s-au ignorat reciproc, au fost contemporani. Utilizând paradigma creată de Marx, Toffler a putut să ofere o ideologie solidă

¹ Conform paradigmei marxiste, schimbările tehnologice spontane remodelează civilizațiile, de la relațiile de familie și până la ideologii, religii și relații politice.

² Conform paradigmei jevoniene reformulată de Pareto, raționalitatea economică capitalistă depinde de psihologia oamenilor, întemeiată în reziduuri iraționale, care sunt produse de cultură, ideologie și credințe.

expansiunii tehnologice și economico-financiare a capitalismului occidental, mai cunoscută în zilele noastre sub numele de globalizare. Rămânând în limitele paradigmei „culturale”, Huntington a putut să o transforme într-o variantă a „ciocnirii civilizațiilor”¹ care să orienteze decizia politică cu privire la expansiunea lumii occidentale în spațiul non-occidental, cel puțin atâta vreme cât acest spațiu era inabordabil, iar problemele erau mai degrabă de natură teoretică decât practică.

Nici una dintre aceste paradigme nu era adecvată unei expansiuni practice, pe scară largă, a lumii occidentale. Dar, când s-a prăbușit comunismul, politicienii, intelectualii și capitaliștii occidentali dispuneau doar de aceste două paradigme pentru a se raporta la uriașa oportunitate creată. Drept care s-au împărțit în tabere ale uneia sau alteia dintre paradigme² și succesul politic pe plan intern – adică în interiorul lumii occidentale – al adepților uneia sau alteia dintre paradigme a condus la disputele și oscilațiile de politică globală care au caracterizat lumea occidentală în ultimele două decenii. Lipsa unei infrastructuri intelectuale adecvate chiar și în occident pentru a face față postcomunismului, a fost una dintre cele mai importante caracteristici ale întregii perioade, chiar dacă a fost puțin luată în seamă.

Pentru România, Huntington este semnificativ și sub un alt aspect. Harta pe care el trasează granițele între civilizația occidentală în expansiune și cele ce nu pot fi „occidentalizate” taie România în două, de-a lungul unei granițe care încearcă să separe catolicii de ortodocși. Aducerea religiei în prim plan de către Huntington ca un criteriu unic și esențial de separare a civilizațiilor și, deci, a granițelor de conflict în lumea mileniului trei, exprimă mai degrabă o confuzie a occidentului decât o realitate. Teoria ciocnirii civilizațiilor oferă occidentului o *tranziție nesfârșită*, pentru că îi permite să prelungească confruntarea ideologiilor, transformând-o într-o confruntare a religiilor. Invers, *sfârșitul ideologiilor și al istoriei*³ aducea în fața occidentului provocarea unui proiect politic pe care occidentul nu îl avea încă. A avut nevoie de mai mult de un deceniu pentru a-l crea, iar rezultatul nu este grozav, căci proiectul nu este încă unanim acceptat nici în occident, unde proiectele americane și europene se confruntă, nici în lumea care urmează să fie supusă expansiunii, chiar dacă nu se opune ideologic civilizației occidentale, după cum o dovedesc eșecurile tratativelor purtate în cadrul WTO la Cancun (2004) și Hong Kong (2005), sau eșecul SUA de a extinde NAFTA în întreaga Americă de Sud (2005).

¹ Paradigma „ciocnirii civilizațiilor” este la fel de veche ca și religiile universale.

² Scheffer, Jaap de Hoop, 2004, *The Future of the Transatlantic Security Community*, Speech by NATO Secretary General, Economic Faculty Association, Rotterdam

³ Fukuyama,

Chiar lipsită de o paradigmă solid întemeiată teoretic și măcinată de confruntări interne, practica politică a occidentului dezvoltat are totuși o constantă: expansiunea spre est a lumii Europei occidentale. Și aici am avut de a face cu etape. În lipsă de proiecte noi, Europa occidentală a apelat la proiecte vechi, unele dintre ele aproape medievale. Reunirea lumii creștinismului occidental – catolicii și protestanții împreună – ca alternativă la creștinismul ortodox, este un proiect medieval reactualizat. Dar el a funcționat și a provocat mari convulsii politice de-a lungul întregii Europe Centrale și de Est, a permis războiul din fosta Jugoslavie și a modelat atitudinea „marilor puteri” europene față de spațiul fost comunist din Europa vreme de mai mulți ani. Timpul, succesul primelor „valuri” de extindere, precum și considerentele geostrategice au perfecționat proiectul expansiunii europene și au mărit substanțial spațiul considerat potrivit pentru extinderea Europei occidentale. Așa se face că, la sfârșitul lui 2004, șefii de state ai Uniunii Europene confirmă oficial decizia de a începe procedurile de aderare la UE ale Turciei, un stat mai degrabă asiatic decât european, aparținând, din perspectiva lui Huntington mai degrabă civilizației islamice decât celei occidentale și care, vreme de aproape cinci secole a marcat granița mobilă a lumii occidentale în aceeași măsură în care a însemnat principalul pericol politico-militar la adresa acestuia. Iar Turcia, considerată de multă lume ca un sfârșit deja prea ambițios al expansiunii Europei occidentale, ar putea să nu reprezinte decât începutul unei noi etape în care, deja, par cuprinse țările Caucazului, și o zonă atât de apropiată de Moscova, încât integrarea Rusiei ar putea, în câțiva ani, deveni ea însăși parte a proiectului.

Declanșarea negocierilor Uniunii Europene cu Turcia echivalează cu renunțarea la modul de gândire ilustrat cu atâta succes de Huntington. Iar el nu ar fi fost posibil dacă lumea occidentală nu adopta o definiție a propriei identități în termeni atât de flexibili, dar esențiali, încât să poată pune împreună pe cei 15 (ei înșiși un amalgam destul de colorat economic, social, cultural și istoric), cu Europa fostă comunistă, cu țările baltice, cu Balcanii cei periculoși de altădată și, în perspectivă, cu țări și societăți precum Georgia, Armenia sau Azerbaigian în Caucaz.

Gândirea în termeni de „civilizație” a propriei identități de către lumea occidentală, pusă de Huntington într-o opoziție agresivă în raport cu civilizațiile înconjurătoare, a forțat, deci, Europa occidentală, Europa „celor 15” să se autodefinească în termeni esențiali, adică în termeni de compatibilitate. Spre deosebire de Națiunile Unite, care acceptă orice fel de varietate a sistemelor de organizare socială și, deci, a civilizațiilor, Uniunea Europeană organizează lumea dezvoltată într-un efort de a menține unitatea de civilizație. Pusă în fața

nevoii de a-și identifica propria civilizație în așa fel încât să cuprindă societățile atât de diferite ale Europei occidentale împreună cu cele ale Europei Centrale și de Est, cu Turcia, lumea Mediteraneană și, în același timp să nu fie esențial diferită de Statele Unite, lumea occidentală a trebuit să facă față unui efort conceptual, unui proiect de viitor și unei istorii. Rezultatul a fost o anumită imagine despre sine a lumii occidentale, foarte apropiată de o ideologie dominantă, desfășurată pe un sistem de trei axe principale – apărarea occidentului, capitalismul economic și democrația politică – care a devenit, în același timp, sistem de criterii de aderare la lumea occidentală.

Acest proces a avut loc chiar înainte de prăbușirea totală a sistemului comunist și s-a conturat în primii ani de după 1989, el accelerându-se în prima jumătate a anilor 90, când *Comunitatea Europeană* a devenit *Uniunea Europeană*, iar ideea inițială de compatibilitate a fost înlocuită de ideea nouă de integrare. Trecerea de la proiectul vechi al sferei de influență la proiectul nou al integrării, a avut drept consecință imediată că lista schimbărilor esențiale care urmau să aibă loc în spațiul de expansiune a Europei occidentale a fost nu doar elaborată, dar chiar instituționalizată. Aplicată la spațiul fostului comunism ea însemna că, în esență, societățile foste comuniste trebuiau să facă trei mari categorii de schimbări.

În primul rând, trebuiau să treacă de la regimurile politice totalitare de tip comunist, la regimurile politice democratice. Această trecere presupune, la rândul ei, cel puțin două categorii de schimbări radicale în societate. În prima categorie intră schimbările referitoare la instituțiile politice ale societății și guvernării. În locul partidului unic și al subordonării tuturor puterilor statului unei conduceri politice practic de neschimbat, democrația însemna pluralitatea partidelor politice, alegeri libere și separarea puterilor în stat. Cea de a doua categorie de schimbări se refereau la exercitarea democrației și consta în garantarea și asigurarea de către stat a drepturilor fundamentale ale omului, mai ales a celor politice, de la libertatea de expresie, care permite identificarea și afirmarea unor interese contradictorii, și până la libertatea de asociere, care permite asociaților de cetățeni să încerce să preia puterea politică. Toate statele foste comuniste au făcut într-un timp scurt schimbările instituționale necesare pentru introducerea unui regim politic democratic și apoi, în timp, pe cele necesare exercitării democrației. România nu a făcut în această privință nici o excepție, iar schimbările de guvernare rezultate din alegeri libere au confirmat succesul regimului politic democratic.

A doua mare diferență era în economie, iar societățile comuniste trebuiau să treacă de la economia de stat planificată specifică socialismului, la economia de piață specifică societăților dezvoltate occidentale. În principiu, acest proces consta, la rândul său, din trei

tipuri de schimbări. În primul rând, trebuia schimbat tipul de proprietate dominant în economie, iar societățile foste comuniste trebuiau să treacă de la predominanța proprietății de stat în economie, gestionată prin intermediul administrației de stat, la dominația proprietății private, gestionată prin intermediul managementului privat. Nucleul dur al acestui proces a fost privatizarea care a fost declanșată în toate societățile foste comuniste, inclusiv în România și care a condus la transformarea radicală a proprietății. În al doilea rând, trebuiau create piețele pe care să funcționeze noua economie bazată pe proprietate privată. Ele au fost formate în parte prin reconstrucție instituțională, iar în parte prin renunțarea voluntară a statului de a mai interveni în raporturile de schimb din economie. În al treilea rând, această nouă economie de piață trebuia să devină „funcțională”, adică capabilă să producă creștere economică pe o durată de timp suficient de lungă pentru ca orice scădere ulterioară să poată fi considerată o excepție. Treptat, mai toate societățile foste comuniste au reușit acest lucru. L-a reușit și România care a obținut, din 2000 și până în 2005, cinci ani consecutivi de creștere economică cu un ritm mediu anual de circa 5% și care, în toamna lui 2004 a primit din partea Uniunii Europene mult râvnitul certificat de „economie de piață funcțională”.

A treia diferență esențială care trebuia desființată era adversitatea politică dintre fostul bloc comunist și blocul țărilor occidentale dezvoltate. Soluția adoptată a fost integrarea politică, economică și militară a fostelor țări comuniste în structurile de cooperare și susținere reciprocă pe care le dezvoltaseră de-a lungul timpului societățile occidentale. După mai multe oscilații care au venit deopotrivă din partea fostelor țări comuniste și din partea societăților occidentale, forma concretă pe care a luat-o acest proces a fost, pe de o parte, integrarea în NATO, ca expresie a unei politici de securitate comune și a unei acțiuni concertate în arena internațională, iar, pe de altă parte, aderarea la Uniunea Europeană. Pentru Rusia și sateliții ei – renegociați după destrămarea URSS, prin preluarea de către lumea occidentală a celor trei state baltice și punerea sub semnul întrebării a viitorului unor foste republici sovietice, precum Ucraina și Moldova în vest, Georgia în Caucaz și unele dintre fostele republici musulmane în sud – au fost inventate soluții speciale care vizează o integrare parțială, dublată de recunoașterea unei autonomii speciale.

În acest proces, România a avut o vreme o situație ambiguă, dar ea a fost, în final, tranșată în favoarea integrării occidentale totale. În 2004, România devine membră a NATO și încheie negocierile de aderare la Uniunea Europeană fiind, în acest fel, inclusă în cea mai dezvoltată, mai avansată și mai prosperă regiune a lumii – lumea occidentală. Pentru aceasta a trebuit să realizeze cele trei tipuri de transformări precizate mai sus, în forma în care au fost ele definite

pentru România de către lumea occidentală. Și, anume, să le realizeze în așa fel, încât lumea occidentală să le recunoască ca realizate. Deoarece avem de a face cu o relație între doi actori – lumea occidentală și România – ceea ce contează este percepția actorilor despre ei înșiși și despre celălalt, chiar mai mult decât realitatea ce ar putea fi constatată de un arbitru exterior și, eventual, imparțial. Este important, pentru înțelegerea întregului proces și a ceea ce îi urmează, că pusă în termenii relației cu lumea occidentală, tranziția românească a depins în mai mare măsură de percepția și acceptarea realităților de către cei doi actori, decât de caracteristicile măsurabile ale realității însăși¹.

Dacă acesta este traseul tranziției românești, și așa a fost el definit deopotrivă de clasa politică românească în acord cu populația, cât și de comunitatea societăților occidentale dezvoltate, atunci la sfârșitul lui 2004, după 15 ani de eforturi, oscilații, pași înainte și pași înapoi, refuzuri și acceptări, tranziția post-comunistă românească se încheie.

România și-a atins toate obiectivele pe care și le formulase în perioada de după prăbușirea comunismului. Are un regim politic democratic și o societate în care democrația funcționează. Are economie de piață, adică o economie bazată pe proprietate privată și pe piețe libere, iar aceasta este capabilă să „funcționeze”, adică să asigure creșterea economică ca regulă a funcționării normale a economiei. Este o componentă a lumii dezvoltate, democratice și occidentale pentru că face parte deopotrivă din NATO și Uniunea Europeană și pentru că oamenii, mărfurile, capitalurile, ideile și tehnologiile se pot mișca liber și fără restricții dinspre lumea dezvoltată spre România, ca și dinspre România spre lumea dezvoltată.

Tranziția a luat sfârșit! Drumul României dinspre comunism spre lumea occidentală s-a încheiat. România este acum în lumea occidentală, adică acolo unde și-a dorit. Politicienii români pot să se felicite și sunt îndreptățiți să primească recunoștința populației. Performanța lor este cu totul excepțională.

De la formarea, prin secolul al XIV-lea, a formațiunilor statale românești care se străduiau să înglobeze o societate românească, politicienii români nu par a fi avut alt obiectiv mai important decât integrarea în lumea occidentală. Sau, cel puțin, așa interpretăm noi, acum, propria noastră istorie și asta este suficient. Când Mircea cel Bătrân, un necunoscut pentru Europa de vest și situat cu certitudine în afara sferei de interes a acesteia, s-a alăturat

¹ De exemplu, este greu de înțeles de ce, în 2003, Congresul SUA constata că România are o economie de piață funcțională, în vreme ce Comisia UE a constatat acest lucru abia în 2004, deși ambele instituții utilizau informațiile și evaluările acelorași instituții specializate internaționale: FMI, BIRD și BERD, dacă nu luăm în considerare diferențele produse de simpla percepție a realității la nivel politic.

expediției occidentale destinate să oprească ofensiva otomană în Europa¹ – și care a avut un eșec atât de categoric la Nicopole – el a declanșat un lung șir de eforturi românești de integrare în lumea occidentală. Acest șir trece ca o constantă prin toată istoria cunoscută a societății românești, indiferent de organizarea sa politică. Include războaiele lui Ștefan cel Mare, aventurile politico-militare ale lui Mihai Viteazul, alianța lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare, politicile duplicitare ale lui Constantin Brâncoveanu, eforturile de modernizare depuse de fanarioți, entuziasmul pro-occidental al pașoptiștilor, reformele lui Cuza, integrarea politică occidentală obținută prin domnia și, apoi, regalitatea lui Carol I, două războaie mondiale și chiar și efortul comunist de a „scurta” istoria prin saltul făcut direct în viitorul unei societăți fără clase – viitor în care era așteptată să ajungă și lumea occidentală.

Tranzițiile românești s-au sfârșit, iar România a ajuns ceea ce și-a dorit de secole – o componentă a lumii occidentale dezvoltate! După secole de „rătăcirii prin deșert”, românii au ajuns în sfârșit pe „pământul făgăduinței”, adică în occidentul dezvoltat.

Fără îndoială, România ca stat este, în prezent, net mai apropiat de lumea occidentală dezvoltată decât era la sfârșitul perioadei comuniste. Admiterea României în NATO și încheierea Tratatului de Aderare la Uniunea Europeană, reprezintă cea mai puternică confirmare instituționalizată a transformării României dintr-un adversar al lumii occidentale, într-un membru al acesteia. Ca stat și ca societate în ansamblul ei.

Această integrare instituțională a României în lumea occidentală nu a putut avea loc decât în urma unor schimbări majore în politica, economia și societatea românească.

În primăvara lui 2005, la mai bine de 15 ani de la prăbușirea comunismului ca regim politic, societatea românească se deosebea esențial de fosta societate comunistă. Regimul politic s-a schimbat radical. În locul unui regim politic totalitar, bazat pe dominația partidului comunist, România are acum un sistem politic pluralist și democratic bazat pe alegeri libere, pe pluralism politic și pe alternanța la guvernare. Raporturile politice dintre cetățean și stat s-au schimbat la fel de radical. În regimul politic comunist, statul era un instrument de subordonare a cetățenilor în slujba intereselor și obiectivelor partidului comunist, prin intermediul instituțiilor politice și ale administrației. În România de astăzi, raporturile dintre stat și cetățean sunt definite prin respectarea drepturilor omului și protejate prin separarea, măcar formală și legiferată, a puterilor în stat și prin caracteristicile statului de drept. Instituțiile internaționale de supraveghere a apărării acestor principii liberale au autoritate legitimă în

¹ Tuchman, Barbara, 1988, *O oglindă îndepărtată. Urgisitul secol XIV*, Editura Politică, București

societatea românească și nu puține au fost cazurile în care statul român a fost silit de aceste instituții internaționale (precum CEDO) să își reconsidere deciziile și relațiile sale cu proprii cetățeni. Autoritatea superioară a comunității internaționale și, în consecință a clasei politice occidentale asupra clasei politice românești, este consființită chiar de Constituție care proclamă autoritatea superioară a tratatelor internaționale la care România este parte semnatară față de legislația autohtonă. Tratatul de Aderare la UE afirmă același lucru.

S-au modificat radical și raporturile dintre stat și guvernul central, pe de o parte, și comunitățile locale pe de altă parte. Comunitățile locale au primit o autonomie de decizie, de resurse și de acțiune inimaginabilă nu numai în timpul regimului comunist, dar oricând în istoria modernă a statului român. Punând la un loc autonomia administrației locale și drepturile acordate minorităților naționale și sociale, societatea românească a ajuns pentru prima dată în istoria sa modernă în situația în care este favorabilă constituirii de comunități locale și regionale capabile să se gestioneze prin forțe proprii.

Această transformare politică a fost însoțită de o schimbare economică la fel de importantă. Privatizarea avuției statului și redistribuirea deciziei economice este cea mai importantă dintre toate schimbările din economie. Comunismul concentrase atât proprietatea asupra capitalului, cât și decizia cu privire la utilizarea lui la nivelul administrației centrale. După 1989, monopolul administrației de stat asupra economiei a fost desființat. O mare parte a capitalului deținut anterior de statul comunist a fost distribuită unor proprietari privați, indivizi sau instituții, români sau străini. Iar decizia cu privire la acțiunea economică a fost deplasată de la administrația centrală fie la nivelul administrațiilor locale și a managementului instituțiilor de stat, fie către proprietarii privați ai capitalului privatizat. În momentul semnării Tratatului de Aderare la Uniunea Europeană, statul român mai controla direct doar o minoritate a avuției naționale, iar prevederile Tratatului impuneau restrângerea în și mai mare măsură a acestei părți. Desigur, ca orice stat modern, statul român rămânea în situația de a influența semnificativ evoluțiile economice ale țării prin intermediul politicilor macroeconomice și al modului în care sunt cheltuite veniturile bugetului de stat. Dar, chiar și în această exercitare a unor drepturi considerate normale, statul român era în continuare supravegheat și limitat, de instituțiile financiare internaționale, de Comisia Europeană, precum și de capitalul occidental și de societatea civilă românească și occidentală.

Aceste uriașe schimbări politice și economice au declanșat și au fost susținute de schimbări sociale la fel de importante, chiar dacă numai unele dintre ele au fost intenționate. Structura socială a României comuniste era dominată de doar trei mari grupuri sociale și ocupaționale:

proletariatul industrial, țărănimea cooperatoare (un proletariat agricol ale cărui venituri depindeau direct de producția realizată) și o clasă mijlocie alcătuită din funcționari administrativi și ai instituțiilor economice și sociale, intelectuali angajați de stat și o pătură subțire de mici întreprinzători și self-employed ce se dezvoltase în „interstițiile” economiei socialiste planificate. Această structură socială, diferențiată nu doar ocupațional, ci și după venituri, consum, cultură și educație, ideologie și angajament politic, a fost radical transformată. Au apărut noi mari grupuri sociale, precum țăranii proprietari de pământ, în vreme ce țăranii cooperatori ai societății comuniste au dispărut total. Alte grupuri sociale mari, fie prin număr, fie prin importanța lor socială¹ care au apărut începând cu 1990, au fost „întreprinzătorii” și proprietarii de capital, managementul privat, șomerii, țăranii proprietari de pământ, salariații sectorului privat, „servitorii” sau salariații angajați în slujba persoanelor individuale și nu ai instituțiilor și acea categorie de „condotieri” ai noii societăți românești, care sunt cel mai adesea înregistrați fie ca „întreprinzători”, fie ca „self-employed”, fie ca „manageri” sau „politicieni”, dar care, fără a fi în întregime nici unii dintre aceștia, absorb și controlează o parte importantă a resurselor de orice natură ale societății.

Toate aceste schimbări la un loc au făcut ca România primei jumătăți a primului deceniu al mileniului al III-lea să fie o societate net diferită de cea comunistă pe care a părăsit-o în 1989. Diferențele sunt atât de mari încât, așa cum am văzut, România nu mai este considerată de mult – și de mulți – drept un adversar al lumii occidentale, ci dimpotrivă, un prieten sau chiar un membru al acesteia. Mai ales sub anumite aspecte, pe care occidentalii și românii (sub influența și coordonarea acestora) le consideră esențiale. Le-am enumerat până acum. După toate aceste criterii, tranziția postcomunistă a României s-a încheiat. Ce urmează²?

Teoretic, mai multe răspunsuri sunt posibile. Dar punerea lor în practică depinde de structura și raporturile de forță dintre diferitele componente ale clasei politice românești. Or, după explozia de diversitate politică care a caracterizat primii ani de după prăbușirea comunismului, a urmat o perioadă de concentrare a grupurilor politice cu viziune alternativă asupra construcției societății românești și, în consecință, în a această a doua jumătate a primului deceniu al mileniului al treilea, doar două variante mai sunt probabile. Prima variantă constă în a prelungi tranziția postcomunistă, fie încercând să o perfecționăm, de către cei care sunt încă nemulțumiți de modul în care au fost rezolvate diferitele ei probleme, fie încercând să îi menținem rezultatele, de către cei care au beneficiat cel mai mult de pe urma

¹ Măsurată prin accesul la resursele de bunuri și servicii, de prestigiu și de putere din societate.

² Această întrebare a mai fost pusă. Cf. Zamfir, Cătălin, *O analiză critică a tranziției. Ce va fi după*, Polirom, Iași

ei. Actuala clasă politică românească este divizată în funcție de aceste opțiuni. Politicienii care au guvernat cea mai lungă perioadă de timp (grupați în diferitele variante de partide politice autodenumite „de stânga” sau „social-democrate” ei au guvernat nu mai puțin de 11 din cei 16 ani de postcomunism de până acum), tind să se încadreze în a doua categorie¹. Invers, acea parte a clasei politice care a guvernat doar 5-7 ani și a reușit să își mențină o poziție semnificativă în politica românească, tinde să se încadreze în cea de a doua categorie².

Pentru oricare dintre aceste grupări, soluția cea mai bună este continuarea tranziției într-un soi de „tranziție fără sfârșit”. În primul caz, rostul ei este mai degrabă conservator, constând în efortul de a conserva câștigurile obținute în lunga perioadă de tranziție postcomunistă în folosul unor elite sociale ale căror interese le reprezintă. Cea mai importantă dintre acestea este noua clasă socială a capitaliștilor autohtoni, strâns legați de puterea politică și administrativă și alcătuind ceea ce, adversarii politici și mass-media, au denumit „baronii locali”. Mulți dintre ei au o suprafață de acțiune națională și chiar internațională, așa încât denumirea este inadecvată. Dar, în esență, ei alcătuiesc principala clasă socială beneficiară a postcomunismului românesc, aflată în competiție atât cu vechea societate comunistă – adică cu actuala țărănie și cu urmașii proletariatului comunist – cât și cu elitele variantelor alternative ale tranziției postcomuniste, între care foștii proprietari ai perioadei interbelice, elitele „minoritare” – de la intelectualii dizidenți, la „revoluționarii anticomuniști” – clientela lor economică și administrativă și, nu în ultimul rând, capitalul străin care, împreună cu grupurile sociale dependente de acesta, joacă un rol cu totul special. Acest rol cu totul special pe care îl joacă capitalul străin împreună cu grupurile sociale pe care le angrenează nu se limitează în nici un caz doar la maximizarea profitului, dar poate fi copios ilustrată prin intermediul acesteia. Astfel, în 2005, în condițiile în care creșterea economică a României nu a mai atins media de 5%, profiturile capitalului străin în România au atins cote excepționale. Sucursala românească a grupului financiar francez *Societe Generale*, a comunicat pentru 2005, o rată a profitului de peste 80% (sic!), iar una dintre multinaționalele care domină piața de comunicații din România (*Connex*) a putut comunica profituri de peste 60%.

Continuarea tranziției sau reluarea tranziției spre corectare sunt cele două variante care au fost puse în fața societății românești ca proiect politic al post-tranziției sau al post aderării la lumea occidentală a României. Oricare dintre acestea nu este altceva decât o formă a sindromului tranziției perpetue. Societatea românească actuală este prea puțin pregătită să

¹ Actualul PSD

² Actualii PD, PNL și PRM

facă față realității că tranziția postcomunistă românească este epuizată, pentru că și-a atins obiectivele. Cauza este că cea mai mare parte a populației și o bună parte a elitelor nu îi acceptă rezultatele. Societatea care a rezultat din tranziție nu este câtuși de puțin societatea ideală pe care și-o dorea populația la începutul acesteia, în momentul în care a răsturnat guvernarea comunistă, considerată vinovată și de degradarea nivelului de trai în țară, dar mai ales de lipsa oricărei perspective realiste de viitor. De aceea, recunoașterea adevărului că tranziția postcomunistă este încheiată și că actuala societate românească este baza de la care pornim pentru construirea oricărui viitor îl considerăm dezirabil nu intra pe agenda politică a principalilor actori ai societății.

Alegerile din 2004 au dovedit acest lucru cu prisosință. Pentru prima dată în istoria politică a tranziției, în 2004 electoratul s-a împărțit în tabere aproximativ egale, iar rezultatul confruntării politice a fost un soi de meci nul care a condus politica românească într-un blocaj instituțional. Până la alegerile din 2004, în ciuda mecanismelor electorale, politica românească funcționa după principiul fundamental conform căruia câștigătorul lua totul. Rezulta o nouă configurație a conducerii politice, administrative, economice și chiar sociale care, la un loc, alcătuia una dintre elitele alternative ale societății. Pe perioada în care această elită deținea puterea, fosta elită guvernantă se retrăgea în quasi-anonimat și aștepta vremuri mai bune. În alegerile din 2004, ambele elite alternative au propus populației un program de continuare a tranziției, dar în forme diferite. În vreme ce guvernarea existentă – social democrații – propunea continuarea pur și simplu a tranziției începută după vernirea lor la guvernare în 2001, elita alternativă – coaliția de dreapta formată din PNL și PD – propunea reluarea tranziției dintr-o etapă anterioară pentru corectarea ei, definită în principal prin eliminarea de la accesul la elitele administrative, sociale, economice și culturale ale persoanelor moștenite din comunism și ale social-democraților. Față de o asemenea ofertă lipsită de un conținut real, populația s-a distribuit aleatoriu: două oferte, câte jumătate din electorat pentru fiecare dintre ele! Victoria politică s-a împărțit și ea. Social-democrații au câștigat mai multe voturi pentru parlament, în vreme ce dreapta a câștigat președinția țării. Și, imediat după ce noua configurație a puterii s-a pus în funcțiune, credibilitatea celor două componente a început să scadă vertiginos. Nici populația, nici societatea civilă, nici economia nu doreau nici una nici alta. Fără nici o teoretizare, societatea românească realiza că tranziția postcomunistă era epuizată și, nemulțumită fiind de rezultat, nu-i căuta soluțiile nici în rețetele ratate ale trecutului, nici în prelungirea postcomunismului, ci într-un nou proiect de societate.

Care anume ar putea fi acesta și care ar fi forțele sociale și politice pe care s-ar putea baza este obiectul cercetării care urmează.

Civilizație occidentală și civilizație românească

Nemulțumirile populației pleacă de la adevărul empiric că, în ciuda epuizării tranziției postcomunistă, continuă să existe diferențe esențiale între societatea românească și oricare dintre societățile lumii occidentale pe care am vrea să o utilizăm ca termen de referință. Aceste diferențe se referă mai puțin la ansamblul instituțiilor politice, economice, sociale și culturale românești în comparație cu cele occidentale, căci noile instituții românești de orice fel au fost pur și simplu copiate după modelele unor instituții similare din lumea occidentală, cât la funcționarea și efectele funcționării acestora asupra societății.

Rezultatele sunt ambigui. Numeroase trăsături ale civilizației occidentale pot fi regăsite în România de astăzi. Altele, însă, nu. De asemenea, tendințele existente în societatea românească de astăzi indică că, în unele privințe, aceasta se îndreaptă spre construcția unor realități asemănătoare sau măcar de tipul celor occidentale, fie ca urmare a unor evoluții „naturale”, fie ca urmare a unor presiuni occidentale de reformă. În alte privințe, însă, societatea românească dezvoltă direcții de evoluție care nu mai sunt neapărat asemănătoare cu cele ale societăților occidentale, dezvoltate și democratice. Ruralul românesc este un bun exemplu de acest fel și în nici un caz nu este singurul. Alte caracteristici la fel de importante, precum corupția sau dominația administrativă, tind să se stabilizeze, definind trăsături ale unei „civilizații românești” net diferite, sau chiar opuse civilizației occidentale.

Câteva dintre ele le-am enumerat într-un studiu anterior¹, care lua în considerare doar evoluțiile din primul deceniu al tranziției postcomuniste.

Astfel, civilizația occidentală este o civilizație a „banului”, sau a subzistenței cumpărate pe piață. În opoziție, civilizația românească îmbină piața și cumpărarea subzistenței, cu autosubzistența, adică consumul produselor din producție proprie, care continuă să reprezinte o parte semnificativă (31,2% în 2000) din consumul gospodăriei medii românești și să asigure o parte la fel de semnificativă din PIB.

Apoi, civilizația occidentală este, înainte de orice altceva, o civilizație a muncii salariate. În primul rând, practic, căci veniturile populației occidentale sunt în proporție covârșitoare (86% în UK) asigurate de salarii, de pensii (urmare a salariilor) și de securitatea socială acordată

¹ Pasti, Vladimir, 2002, „Civilizațiile societății românești”, în *România capitalistă. Clișee și realități*, ILI, București

salariaților și asimilaților lor. În Germania, în 2001, dintr-un total de 38,7 milioane de persoane ocupate în țară, 34,7 milioane erau salariați¹. În al doilea rând, teoretic, căci civilizația capitalistă occidentală este definită, pe urmele lui Max Weber², ca o societate a muncii formal libere, iar această concepție, potrivit căreia existența unei piețe a muncii care domină relațiile economice este la fel de definitivă pentru civilizația occidentală ca și existența unei piețe a capitalului, s-a menținut până în prezent³. În schimb, societatea românească actuală este departe de a fi o societate de salariați. În mult mai mare măsură ea tinde să fie o societate de mici proprietari, mici întreprinzători și liber-profesioniști (self-employed), scăderea continuă a numărului salariaților fiind una dintre cele mai puternice tendințe ale întregii tranziții de după comunism.

Nu în ultimul rând, în vreme ce o caracteristică definitivă a societății occidentale dezvoltate este munca, măsurabilă atât în creșterea continuă a volumului de ore de muncă depuse în economie (mai ales în sistem de muncă salariată, dar nu numai), cât și în gradul de ocupare al populației, societatea românească pare să devină o societate mai degrabă a timpului liber⁴, nefiind capabilă să ocupe decât ceva mai mult de jumătate din populația activă (56% în 2000, față de 74% în 1979), dar mai mult în mediul rural, unde munca salariată este practic inexistentă și chiar mai puțin decât jumătate în mediul urban, singurul care reproduce caracteristici semnificative ale civilizației occidentale.

Diferențele continuă să se mențină, sau chiar să se dezvolte, în domenii dintre cele mai variate, de la structura consumului la structura morbidității și mortalității și până la caracteristicile criminalității, ale relațiilor comunitare, sau ale relațiilor interpersonale, etc. Nu este deloc dificil de argumentat că civilizația pe care o construiește România de astăzi și care este încă *in nuce*, îmbină într-un mod specific trăsături ale lumii occidentale în interiorul căreia România a fost cuprinsă instituțional cu trăsături care îi sunt foarte specifice, adesea diferite, iar uneori contradictorii celor ale lumii occidentale.

Suntem pe cale să construim o civilizație românească *sui-generis*, care să nu corespundă nici unei alte civilizații și să se ne diferențieze de toți ceilalți. Nu ar fi pentru prima dată!

Căci apropierea României de lumea occidentală, denumită și „modernizare” nu a început doar după prăbușirea comunismului, în decembrie 1989, iar actuala tranziție începută și

¹ BFAI, 2004, *Germania ca partener economic*, Berlin

² Weber, Max, 1968, *Economy and Society*, Bedminster, New York

³ Mooney, Patrick H, 2000, „Capitalism”, în Borgata, Edgar F., Montgomery, Rhonda J.V. (eds), *Encyclopedia of Sociology*, Second Edition, Macmillan Reference USA

⁴ Timpul liber nu există în cazul subzistenței.

neterminată nu este decât una dintre numeroasele tranziții făcute sub influență sau presiune occidentală de-a lungul istoriei poporului român. Dacă luăm în considerare doar istoria modernă a societății românești, este ușor de argumentat că, cel puțin după unirea Principatelor Române și, mai accelerat după înscăunarea lui Carol I, procesul definitoriu pentru România a fost modernizarea după model occidental. Iar în acel secol și jumătate de „modernizare”, toate eforturile, schimbările și procesele care au avut loc pot fi descrise cu relativă ușurință într-un spațiu vectorial bidimensional. Prima dimensiune se referă la achiziționarea de caracteristici ale lumii occidentale. Cea de a doua se referă la dezvoltarea de caracteristici specifice, „adesea diferite, iar uneori contradictorii celor ale lumii occidentale”.

Caracteristica dominantă a perioadei cuprinse între 1866 și sfârșitul primului război mondial, practic toată perioada domniei lui Carol I și o parte din domnia lui Ferdinand, a fost efortul de achiziționare de către România a trei caracteristici fundamentale ale lumii occidentale: integrarea instituțională, trecerea la economia de piață și democratizarea vieții politice. În linii mari, este vorba despre aceleași trei dimensiuni principale care au dominat și tranziția postcomunistă. Cu particularitățile timpului lor.

Integrarea instituțională, în acele vremuri, însemna, înainte de orice, o clasă politică autohtonă integrată în clasa politică occidentală, altfel spus o familie domnitoare care să facă parte din mica elită a familiilor conducătoare ale societăților occidentale. Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, clasa politică românească era deja suficient de occidentalizată ea însăși pentru a fi conștientă de această necesitate și pentru a o adopta ca pe un obiectiv politic fundamental. Este semnificativ faptul că divanele ad-hoc ale Moldovei și Țării Românești au avut ca prim obiectiv al unificării politice „achiziționarea” unui „prinț străin aparținând unei dinastii europene”¹. Această clară integrare instituțională nu va fi obținută decât în 1866, odată cu începerea domniei lui Carol I, și doar prin acordul celor două puteri principale ale Europei continentale de atunci – Franța și Germania², și în condițiile reținerilor Marii Britanii și ale Rusiei (puterea înfrântă în războiul Crimeii și, deci, mai puțin influentă) față de proiect, rețineri care nu vor fi depășite decât mai târziu și confirmate prin căsătoria moștenitorului coroanei române cu o prințesă din casa regală a Marii Britanii, Regina Maria. Această integrare instituțională a României, prin intermediul clasei politice, este departe de a fi izolată. În aceeași perioadă, un proces similar are loc în întreaga zonă europeană din care se retrage Imperiul Otoman, cu excepția notabilă a Serbiei, care își accentuează particularitățile istorice

¹ Constatinu, Florin, 1997, *O istorie sinceră a poporului roman*, Univers Enciclopedic, București, p. 230

² Durandin, Catherine, 1994, *Histoire de la nation roumaine*, Editions Complexe, Bruxelles, p. 56

apelând la o dinastie autohtonă. Este adevărat, strâns legată, prin alianțe familiale, cu restul lumii occidentale.

Noua economie de piață transformă statutul proprietății asupra pământului, aducându-l la conținutul juridic al proprietății moderne și este treptat extinsă prin reforme instituționale și socio-economice precum reformele agrare, înființarea Băncii Naționale și emiterea de monedă proprie într-un sistem corespondent celui occidental¹, construirea de căi ferate, modernizarea armatei, administrației, a educației și a serviciilor de sănătate, a localităților și a locuirii – cel puțin în mediul urban – a transporturilor publice și a comunicațiilor (telefonie, telegraf, poștă, etc.), a culturii, științei și artelor și așa mai departe.

Democrația, introdusă brusc la cele mai înalte nivele ale democrației occidentale, Constituția lui Carol I fiind inspirată din constituția belgiană, considerată printre cele mai avansate ale epocii², aduce în viața publică nu doar clasele politice tradiționale ale societății post-feudale românești – boierii și burghezia urbană – ci și o bună parte a clasei mijlocii românești, alcătuită – atunci ca și acum – din funcționari ai statului, liber-profesioniști, intelectuali, dar și întreprinzători privați, negustori și arendași, iar în final chiar și proletariatul industrial și semi-industrial din urban.

Urmărită pe aceste dimensiuni și cu bunăvoință, România se „occidentalizează” pe direcțiile principale ale ceea ce, acum, denumim tranziție către lumea capitalistă, dezvoltată și occidentală. De partea cealaltă, însă, dezvoltă o serie de caracteristici proprii, care au puțină legătură cu trăsăturile, de atunci, ale lumii occidentale, și uneori diferă, iar alteori se opun acesteia. Aceste caracteristici, produse ale unei tranziții paralele, strâns legate de cea oficială, coordonată politic, și pe care putem conveni să o denumim „spontană”³, tind să construiască un alt tip de societate decât cea dominată de civilizația occidentală. Aceleași instituții moderne și specifice economiei de piață – cum ar fi contractul economic, împrumutarea și arendarea – care au modernizat economia românească au produs și fenomenul invers, al „neoioabăgiei”⁴, însoțit de o formă de protest social – răscoalele țărănești – care ar fi trebuit, teoretic, să nu mai fie nici necesare, nici posibile, într-un societate organizată politic într-un regim democratic.

Modernizarea începută în secolul al XIX-lea este înlocuită, după primul război mondial, de o nouă tranziție, declanșată de urmările războiului. Sistemul politic suferă o nouă

¹ Kirițescu, Costin C., 1997, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, Editura Enciclopedică, București

² Focșeneanu, Eleodor, 1998, *Istoria constituțională a României, 1859-1991*, Humanitas, București

³ Pasti, Vladimir, 2002, *Sociologie politică*, Ziua, București

⁴ Gherea, Constantin Dobrogeanu, 1967, *Neoiobăgia*, Ed. Politică, București

occidentalizare masivă, ca urmare a aplicării principiilor wilsoniene privind democrația. Constituția din 1923 organizează politic România într-un sistem de instituții de tip occidental și net mai democratice decât cele anterioare. Înglobarea Transilvaniei – mai urbană, mai educată, mai industrializată și mai strâns legată de Europa dezvoltată – în statul român, modifică semnificativ nu doar structura economică, dar și pe cea socială și aduce mari noutăți culturale. În același timp, perioada interbelică este o perioadă de industrializare în ritm ridicat a economiei, de dezvoltare urbană și de pătrundere pe scară relativ largă a capitalului străin – cu tehnologiile și sistemele sale moderne de management – în economie. Privită din această perspectivă, România se modernizează într-un ritm ridicat, achiziționând caracteristici care o despart de Vechiul Regat.

În același timp, însă, o nouă tranziție spontană pare să o îndepărteze de obiectivele declarate ale occidentalizării în același fel în care acest proces avusese loc în etapa anterioară. Noile instituții democratice, atât de frumos descrise de Constituție, funcționează cu sincope, iar democrația continuă să existe în interiorul unui stat puternic centralizat și relativ¹ autoritar. Economia de piață, net mai dezvoltată acum în defavoarea economiei de subzistență și a formelor sui-generis de exploatare a pământului dezvoltate în secolul al XIX-lea, rămâne totuși mai ales o economie de piață și mai puțin una capitalistă. În măsura în care există, capitalismul românesc interbelic este restrâns la capitalismul marilor corporații, dar și ele se adaptează la o serie de particularități mai puțin obișnuite, cum ar fi dependența de stat, subutilizarea capacităților de producție, protecționismul excesiv și corupția pe scară largă, toate având ca rezultat o rată a profitului superioară mediei din economiile dezvoltate ale Europei². Această caracteristică o vom întâlni și în tranziția actuală. Capitalismul românesc, atunci și acum, sacrifică voit o serie de trăsături definitorii, pentru că are posibilitatea să obțină o profitabilitate superioară printr-o astfel de remodelare. O asemenea observație poate fi o bază pentru dezvoltări teoretice interesante cu privire la diferențele dintre capitalismul dezvoltat prin evoluția „naturală” a societăților occidentale și cel instituit prin tranziție coordonată politic. Caracteristicile capitalismului modern sunt, cel mai adesea, considerate a fi un produs al propriilor necesități de transformare, guvernate de obiectivul final al obținerii de profit, în condițiile unei piețe concurențiale. În general, economiștii tind să construiască modele teoretice ale instituțiilor capitalului – între care piața și întreprinderea joacă rolul central – care interacționează aproape exclusiv doar între ele. Alte particularități ale societății,

¹ În comparație cu autoritarismul comunist care va urma.

² Constantinescu, N. N., (ed), 1994, *Romania's economic history. From the Beginnings to World War II*, Ed. Academiei Române, București

precum caracteristicile culturale ale acesteia, etc. sunt luate în considerare doar în măsura în care pot fi considerate caracteristici fie ale pieței, fie ale firmei. În realitate însă, ca orice relație socială, construită și promovată de actori sociali care interacționează cu toți ceilalți actori sociali, pe piață și în afara ei, capitalismul occidental s-a dezvoltat ca rezultat a unor interacțiuni sociale, culturale, politice și, desigur, economice, extrem de complicate și care i-au impus trăsături ce nu provin nici din nevoile tehnologiilor, nici din caracteristicile piețelor, ci din istoria societăților în care s-a dezvoltat. Obiectivul principal al capitaliștilor rămâne profitul, dar dacă profitul poate fi obținut prin redistribuirea de către stat a resurselor societății și nu prin redistribuirea de către piață a acestora, atunci capitalismul va alege, dintre cele două posibilități, pe cea care îi permite cea mai ridicată profitabilitate. Or, tocmai acest lucru s-a întâmplat, atât în România interbelică, cât și în cea a tranziției postcomuniste. Desigur, asemenea încercări au loc și în civilizația și economia occidentală, unde volumul mare al capitalului face ca și actele de corupție, de exemplu, să implice sume uriașe. Diferența constă însă în faptul că, spre deosebire de societatea și economia occidentală, corupția și redistribuirea prin intermediul statului reprezintă doar un mecanism secundar de distribuție în societate, piața rămânând dominantă. În România interbelică, ca și în România zilelor noastre, piața este încă un mecanism secundar de distribuție.

Tranziția spontană a perioadei interbelice nu a produs caracteristici specifice, non-occidentale, în societatea românească doar în politică și în economie. Structurile și instituțiile sociale continuau să evolueze pe direcții divergente cu cele ale occidentului. Atunci, ca și acum, ruralul reprezenta o uriașă problemă de dezvoltare socială. În mai mare măsură decât acum, munca salariată continua să fie o excepție și nu regula în societatea românească¹. Iar noua clasă socială a burgheziei, cea care ar fi trebuit să modeleze societatea românească, împingând-o spre o dezvoltare de tip occidental, era încă extrem de redusă numeric² și puternic divizată în interesele ei politice, economice și culturale. Fie că sunt tratate drept cauze, fie că sunt considerate efecte ale particularităților organizării economice și sociale, alte caracteristici ale societății românești interbelice erau semnificativ diferite de cele ale lumii occidentale, de la educație și sănătate, infrastructura de transport și comunicații, cultură, și până la evoluțiile demografice și relații sociale atât de profunde precum cele de familie.

Comunismul, care a urmat, a fost un alt tip de tranziție și el va fi discutat ulterior. Dar tranziția postcomunistă către civilizația occidentală are, după cum am văzut, aceeași

¹ În 1939, ultimul an în care și-a păstrat integritatea teritorială, România număra X muncitori industriali, ?????

² Zeletin, Ștefan, 1991, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, Humanitas, București

particularitate de a dezvolta trăsături contradictorii ale societății românești în raport cu cele ale lumii occidentale.

Întrebările fundamentale ale occidentalizării României

În fața unei atare perspective, trebuie să ne punem o serie de întrebări.

Prima întrebare pe care trebuie să ne-o punem este dacă, cumva, se poate și altfel?

Răspunsul imediat, precum că orice societate, datorită particularităților sale istorice, este diferită de oricare alta, poate fi depășit cu ușurință, prin construcții teoretice care diferențiază între pluralitatea culturilor din interiorul unei civilizații unice¹. Iar aici tocmai despre asta este vorba, despre construirea în România a unei civilizații de tip occidental, în condițiile în care România își menține, desigur, specificul cultural și asta nu doar în lingvistică, arte sau sărbători tradiționale precum cea a mărțișorului, ci, în limite negociate, în configurarea unor instituții sociale fundamentale. Că acest lucru este pe deplin posibil o dovedește diversitatea nu doar cultural-artistică și a tradițiilor din multele societăți care aparțin civilizației occidentale, ci a instituțiilor lor politice, a modului de organizare a comunităților și a familiilor, de relaționare inter-individuală sau de grup, etc. Experiența lumii dezvoltate, a Europei occidentale dar și a unor societăți extrem de diferite de ale acesteia, precum cele asiatice dezvoltate, dovedește că, ceea ce noi numim „civilizație occidentală” este un cadru (sau un fundal) extrem de flexibil și de adaptabil la particularitățile diferitelor societăți. Dacă ceea ce luăm în calcul este doar specificul societății românești, atunci nu ar trebui să avem motive reale de îngrijorare. Admițând că există caracteristici ale acesteia care sunt incompatibile cu modernizarea, precum „bizantinismul”, atât de des invocat în ideologiile actualei tranziții, acestea vor putea fi modificate, înlocuite sau temperate de civilizația occidentală. În schimb, acea profundă spiritualitate româneasă pe care o descrie Mircea Eliade² se va putea menține chiar fără suportul „civilizației țărănești” care a produs-o.

Mai complicat este să respingem un răspuns negativ pe care îl oferă o multitudine de studii cu privire la dezvoltare. Elaborate fie din perspectiva teoriilor dependenței, fie din cea a teoriilor sistemului mondial, ele afirmă în esență că sursa „derapajelor” societăților care se modernizează în raport cu modelul ideal al unei societăți de tip occidental, trebuie căutată în occident și nu în societatea în curs de modernizare. Studii efectuate în lumea în curs de

¹ Malița, Mircea, 1998, *Zece mii de culturi, o singură civilizație. Spre geomodernitatea secolului XXI*, Nemira, București

² Eliade, Mircea, 1992, *The Romanians. A concise history*, Roza Vânturilor, București, 1992. Textul este un document propagandistic, elaborat de autor pe vremea când era reprezentant diplomatic al statului roman.

dezvoltare, mai ales în America Latină și în Africa, au dovedit că o bună parte dintre caracteristicile non-occidentale ale acestor societăți pot fi credibil puse nu pe seama particularităților istorice, sau ale civilizației tradiționale a acestora, ci sunt induse prin acțiunea capitalului dezvoltat. Statele dezvoltate, corporațiile multinaționale și, nu în ultimul rând, instituțiile financiare internaționale, de tipul FMI și al Băncii Mondiale sunt considerați, pe rând sau în cooperare, agenții politici și economici ai „deformării” civilizației occidentale în lumea în curs de dezvoltare. Această direcție de cercetare științifică a căpătat o confirmare ideologică nu numai prin intermediul protestatarilor globalizării, ci și prin mult mai influenta voce a statelor membre ale ONU care, în Declarația Mileniului, mobilizează liderii politici și societățile lumii la o „modelare” a globalizării astfel încât să nu aducă beneficii doar lumii occidentale deja dezvoltate.

În ciuda faptului că asemenea teorii nu sunt unanim acceptate, iar disputa științifică din jurul lor este încă aprinsă, ideea că lumea dezvoltată produce, în mod necesar, în lumea în curs de modernizare o civilizație occidentală doar parțială, limitând în acest fel intenționat accesul la bunăstare și putere pentru societățile „periferiei”, poate explica destul de convingător eșecul tranzițiilor de până la al doilea război mondial și chiar și o parte a tranziției postcomuniste. Dar, recenta decizie politică a liderilor lumii occidentale de a integra România nu la periferia acesteia, ci chiar în interiorul „centrului”, concretizată prin semnarea Tratatului de Aderare a României la Uniunea Europeană, modifică radical situația țării noastre. O asemenea decizie politică dovedește, de fapt, că nu doar România este în tranziție, ci și lumea occidentală, mai ales Uniunea Europeană. Raporturile dintre România și Europa occidentală dezvoltată nu mai pot fi acum descrise în termenii relațiilor dintre centru și periferie, chiar dacă impactul economic, social și cultural al vestului dezvoltat asupra înapoiatei României, tinde adesea să ia forme specifice tocmai acestui raport. Căci, dincolo de procesele și interacțiunile tradiționale expansiunii civilizației capitaliste se află, acum, decizia politică, inclusiv a occidentului dezvoltat, de a corecta efectele negative ale impactului. Iar această decizie politică se traduce în acțiune concretă destinată dezvoltării, care se întinde într-un spațiu larg, de la asistență tehnică și până la finanțarea proiectelor de dezvoltare.

Există o diferență esențială între tranzițiile de până acum ale României și tranziția actuală. Iar ea constă în faptul că, de data aceasta, lumea occidentală nu mai tratează dezvoltarea economică și socială a României ca pe cea a unei societăți partenere în sistemul mondial, ci ca pe o componentă a propriei dezvoltări. Această nouă situație nu elimină, în întregime competiția pentru resursele destinate dezvoltării între România și alte țări membre ale Uniunii

Europene, dar o pune în cu totul alți termeni. Iar diferența este suficient de mare pentru a crea, în favoarea României, ceea ce s-ar putea denumi „un grad de libertate suplimentar”, concretizat în posibilitatea de a evita acea tranziție spontană care produce noi forme ale dependenței și subdezvoltării și care a caracterizat modernizările Americii Latine sau ale unor țări asiatice.

Se poate pune întrebarea dacă, chiar și în aceste condiții, achiziționarea de către România a unei civilizații de tip occidental este posibilă și dacă acel „grad de libertate suplimentar” este o realitate sau doar o utopie? Experiența istorică confirmă că există cazuri în care modernizarea a avut loc, cel puțin în Europa. Exemple precum Finlanda, Norvegia, Grecia, Spania, Portugalia, Irlanda sunt deja prea numeroase pentru a fi considerate doar excepții sau „întâmplări nerepetabile”. Chiar dacă nu există încă un algoritm teoretic al succesului modernizării, este neîndoielnic că ea poate avea loc. Iar tranziția pe care o parcurge acum societatea românească se desfășoară în condițiile în care știm că ea este posibilă.

Dacă știm că modernizarea României este posibilă, întrebarea următoare la care trebuie să răspundem este dacă tocmai acest lucru ne dorim sau este de dorit?

Ceea ce observăm noi acum este că, de peste un secol și jumătate, România se străduiește să construiască o societate care să reproducă trăsăturile generale ale societăților occidentale – democratice, capitaliste și dezvoltate – și, de fiecare dată, reușește să construiască doar o „societate românească”, care îmbină trăsături ce pot fi considerate occidentale, cu unele care în nici un caz nu sunt. În parte, aceste eșecuri pot fi explicate prin presiunea lumii dezvoltate de a configura societățile în curs de dezvoltare într-o formă funcțională mai degrabă în raport cu dezvoltarea lumii occidentale, decât cu dezvoltarea lumii mai puțin dezvoltate. Iar până acum, o astfel de formă a însemnat într-un număr semnificativ de cazuri fie menținerea unor caracteristici ale subdezvoltării, fie crearea unora noi, în interiorul societăților care se modernizează. Dar nu există decât motive ideologice pentru a considera că factorul extern este singurul responsabil de eșecurile modernizărilor. Studiile întreprinse dovedesc că, chiar și influența factorului extern în direcția creării de dependențe sau de noi componente ale subdezvoltării, depinde de existența unor vectori interni, de la cei politici la cei economici, sociali, religioși sau culturali. Privite din perspectivă internă, eșecurile tranzițiilor românești pot fi la fel de bine explicate ca rezultat al voinței actorilor sociali și politici românești de a construi o societate care răspunde mai bine propriilor lor cerințe, decât celor ale dezvoltării. Neoioabăgia ca produs secundar al primei tranziții pro-occidentale românești poate fi explicată mai bine ca un produs al opțiunilor politice, economice și sociale ale boierimii române din

secolul al XIX-lea, decât ca o acțiune a occidentului destinată limitării modernizării agriculturii românești. În perioada interbelică, înapoierea tehnologică care a caracterizat industria dominată de capitalul autohton, poate fi parțial explicată prin foarfecele prețurilor, dar poate fi, la fel de bine, explicată prin protecționismul excesiv al statului român, rezultat al presiunilor politice ale capitaliștilor români de a menține o rată a profitului superioară printr-o relație privilegiată cu statul și prin limitarea concurenței capitalului străin. Ideile lui Nicolae Manolescu în această privință nu au fost doar simplă activitate academică, ci au stat la baza unor politici exprese ale statului român și au fost atât de convingătoare încât, în forme specifice, au fost reluate inclusiv în politicile de dezvoltare naționalistă ale comunismului. Vom vedea în continuare că și în tranziția postcomunistă putem găsi cu ușurință actori sociali și politici semnificativi care, dintr-un motiv sau altul, nu doreau un transfer fără limite al civilizației occidentale în noua societate românească.

În ciuda ideologiei politice referitoare la integrarea europeană și euro-atlantică a României, atât de dominantă încât sondajele internaționale de opinie arată că românii sunt cei mai dornici, dintre toate popoarele implicate, să adere la Uniunea Europeană, întrebarea cu privire la dezirabilitatea reconstrucției României ca o societate purtătoare a civilizației occidentale nu este lipsită de sens. Căci în vreme ce de la politicieni și până la ultimul cetățean, toată lumea susține declarativ acest obiectiv strategic al dezvoltării României, practica politică, economică și socio-culturală a multor grupuri sociale este adesea îndreptată împotriva unei asemenea achiziții. Noii capitaliști români ocupă, probabil, primul loc într-o listă a unor asemenea opoziții, dar nu sunt nici pe departe singurii. Țărănimea română, un grup socio-economic cu importanță politică creată de mărimea sa ca electorat, își vede interesele imediate, ca și pe cele pe termen lung, puternic afectate de o reconstrucție de tip occidental a agriculturii românești. Pe termen scurt, aceasta implică cheltuieli cărora pur și simplu nu le poate face față. Pe termen lung, ea implică depozedarea de pământ și proletarizarea a 2-3 milioane de actuali „gospodari” agricoli. Chiar și pentru intelectualii români, cei mai vocali susținători ai integrării europene, occidentalizarea „excesivă” a societății românești poate să reprezinte o amenințare la adresa unor privilegii de prestigiu, statut, putere și chiar venituri, pe care le obțin cu mai mare ușurință prin evocarea unor realități interbelice – sau chiar comuniste – decât prin reorganizarea activităților intelectuale după modelul Europei occidentale.

Dar nu avem aici de a face doar cu interese economice și sociale „de clasă”, chiar dacă ele joacă un rol important. Și alți factori intervin în ecuație și ei pot fi la fel de importanți. Factorul național este unul dintre aceștia. Ca orice altă națiune, și cea română este mândră mai

ales de ceea ce o diferențiază de alte națiuni și, în mare măsură, își construiește propria identitate pornind de la asemenea particularități. Ele se pot întinde de la specificul culinar¹ și evocările subtile de sentimente și atitudini la care trimite vocabularul tradițional românesc², până la acea „civilizație țărănească românească” pe care o descria cu atâta entuziasm Mircea Eliade și la care s-au adaptat, până la urmă, toate încercările de modernizare ale României de până acum. Iar ea nu poate fi respinsă cu ușurință, doar pentru motivul că este, istoric, veche, iar economic și social, incompatibilă în multe aspecte cu civilizația occidentală. Ea poate fi, teoretic, ignorată sau chiar acuzată că ar reprezenta un factor generator de înapoiere în societatea românească. Se poate argumenta că poate să se constituie ca o bază pentru deformarea realităților de tip occidental către care sunt orientate reformele coordonate politic. De exemplu, dezvoltarea clientelismului ca relație de bază între clasa politică și noua clasă a capitaliștilor români a utilizat pentru stabilizarea relațiilor nu forma de tip occidental a contractului modern, ci forma tradițional românească a relațiilor de rudenie. Noul capitalism clientelar românesc a prilejuit recuperarea și dezvoltarea unor relații de rudenie prin alianță – de tipul celor dintre naș și fin – care au reprezentat o bază pentru relații politice și economice prioritare în raport cu cele strict contractuale, sau cele de apartenență la un grup social. De asemenea, au creat o foarte solidă bază socială pentru corupție.

Cu toate acestea, nu ne putem desprinde cu ușurință de străvechea noastră civilizație țărănească, din motivul simplu că, până la urmă, ea joacă un rol esențial în constituirea identității noastre naționale. Iar ea joacă un rol cu atât mai important în noua societate românească, cu cât identitatea națională care tinde să se constituie prin impact occidental este cel puțin nesatisfăcătoare. Ea conține o pluralitate de trăsături negative, multe dintre ele deja asumate de ideologiile românești contemporane, și oferă prea puține compensații – trăsături pozitive – care să întemeieze o identitate europeană a națiunii române echilibrată în raport cu identitățile naționale ale celorlalte popoare europene. În fața unei asemenea „agresiuni” la adresa identității naționale a românilor, supralicitarea unei identități construite pornind de la trecut, mai degrabă decât de la perspectivele viitorului, este o reacție normală.

Ca urmare, până acum cel puțin, dezirabilitatea achiziționării de către România a unei civilizații de tip occidental, în funcție de care să își modeleze propriile instituții sociale, politice și economice este îndoielnică atât din perspectiva prezentului – interesele imediate ale celor mai importante grupuri sociale și ocupaționale – cât și din perspectiva trecutului care

¹ În mod nejustificat, românii consideră că sarmalele, micii, ciorba și alte specialități culinare țărănești reprezintă un specific al bucătăriei tradiționale românești.

² Noica, Constantin, 1973, *Creație și frumos în rostirea românească*, Editura Științifică, București

întemeiază identitatea națională și definește raporturile dintre națiunea română și celelalte națiuni europene. Dar, putem adăuga în această listă a perspectivelor temporale și pe cea a viitorului. Căci, perspectivele de viitor ale societății românești în condițiile integrării „depline” în civilizația occidentală nu sunt foarte optimiste. Câteva dintre tendințele deja afirmate pot fi enumerate în acest sens.

În primul rând, un declin rapid al capitalului autohton. Prăbușirea comunismului a declanșat un proces accelerat de formare și afirmare politică și socială a unei noi clase de capitaliști autohtoni. În mai puțin de un deceniu, această nouă clasă socială a preluat, cu relativă fermitate, conducerea economiei, politicii și vieții sociale românești. Pentru aceasta ea a modificat în propriul folos funcționarea celor mai importante instituții ale noii economii de piață, ale democrației politice, ale administrației și ale statului român. Modificările sunt semnificative și se opun, prin caracteristicile lor, trăsăturilor care le definesc în cadrul civilizației de tip occidental. În politică, clientelismul românesc definește simbioza dintre politicieni și capitaliști, într-o relație inacceptabilă pentru civilizația capitalistă care separă net între politica de afaceri (fără a o separa, desigur, de interesele generale ale economiei). În economie, piața liberă este semnificativ deformată de relațiile dintre capitalul autohton și administrație, traduse mai ales prin corupție, și politică, traduse mai ales prin ceea ce este denumit „state capture”, ambele destinate a asigura un avantaj competitiv al capitalistului autohton în concurența neloială pe piață cu orice nou venit, inclusiv cu capitalul occidental. În viața socială, noul capitalism românesc a reușit să creeze instituția denumită peiorativ „baron local” și care exprimă unitatea dintre poziția socială și politică într-o comunitate a celor mai importanți oameni de afaceri din aceeași comunitate. Cel puțin aceste trăsături ale capitalismului autohton sunt incompatibile cu civilizația occidentală și pătrunderea acesteia din urmă în societatea românească nu poate avea alt rezultat decât desființarea acestor instituții și, în bună măsură, desființarea capitalului autohton în favoarea celui occidental. Merită menționat aici că alte tipuri de capital străin, de exemplu cel originar în Orientul Apropiat, nu a avut probleme deosebite de adaptare la aceste deformări ale economiei de piață de tip occidental în cadrul civilizației românești postcomuniste. Dar capitalul occidental, ca urmare a deciziei de integrare a României în lumea occidentală, nu numai că nu face eforturi de a se adapta la aceste particularități – în alte părți ale lumii le-a făcut cu succes – dar a adoptat strategia mai „tare” de a remodela economia românească în așa fel încât să asigure preeminența regulilor de funcționare ale unei economii de tip occidental. Dispune în această direcție de sprijinul politic necondiționat al clasei politice occidentale și de avantajele

competitive pe care le asigură o tehnologie mai avansată, un management superior și resurse financiare incomparabil mai mari cu cele ale capitalului autohton. Rezultatul confruntării dintre capitalul occidental și cel autohton în economia românească este pe deplin previzibil – desființarea capitalului autohton și subordonarea economiei românești deciziei luate în marile centre financiare și economice ale Uniunii Europene. Este populația României, clasa politică românească și noua clasă a capitaliștilor români pregătită să accepte un asemenea viitor? Istoria politică, ideologică și socio-economică a anilor de după Helsinki 1999 arată mai degrabă că este dornică să încerce să reziste.

O altă tendință majoră consacrată de tranziția orientată spre integrarea europeană este crearea unui clivaj esențial între societatea românească rurală și puținele „insule” de civilizație occidentală, concentrate în marile orașe românești. O particularitate a tranziției postcomuniste românești a fost confruntarea pentru resurse între marile orașe și restul societății. În România există 11 orașe cu mai mult de 300.000 de locuitori, care ar putea fi considerate mari, dar numai un număr limitat dintre acestea au avut suficiente avantaje comparative pentru a deveni, în timp, orașe „europene”. Capitala are, într-o asemenea abordare, un statut cu totul special. De fapt, la începutul mileniului al treilea, asemenea multor țări în curs de dezvoltare, societatea românească se divide în două societăți distincte. Pe de o parte, Capitala, care reunește 10% din populație, produce mai mult de o treime din PIB, angajează aproximativ un sfert din numărul salariaților și pe a cărei piață cu amănuntul se desfășoară circa jumătate din comerțul național și restul țării, aflate semnificativ în urmă. Situate mult în urma Bucureștilor, dar semnificativ mai dezvoltate decât restul țării, se află un număr mic de orașe, între care Constanța, Timișoara, Ploiești, Pitești, Cluj, etc., care beneficiază de avantaje comparative în raport cu restul societății – portul în cazul Constanței, mari companii, precum Petrom sau Renault în cazul Ploieștilor sau a Piteștilor, apropierea geografică, culturală și istorică de occidentul dezvoltat, ca în cazul Timișoarei, al Clujului sau a Sibiului¹. Dincolo de acestea, se află circa 18 milioane de locuitori ai României, în grade diferite de dependență, de concurență pentru resurse și de oscilație între civilizația de tip occidental și cea de tip „românesc”. O accelerare a introducerii civilizației occidentale în România nu face altceva decât să accentueze diferențele de dezvoltare dintre diferitele zone și să transfere în interiorul societății românești problemele atât de mult studiate în raporturile dintre centru și periferie în cadrul sistemelor mondiale. Mai ales uriașul avans luat de București este de-a dreptul îngrijorător. Europa nu a experimentat asemenea fenomene economice și sociale, în care o capitală

¹ Sibiu se diferențiază de alte orașe prin particularitatea de a avea încă o semnificativă comunitate de etnici germani ce mențin relații speciale cu Germania și Austria, atât economice, cât și politice.

dezvoltă o civilizație net diferențiată de cea a societății care o susține, dar ele sunt ușor de recunoscut în cazul unor societăți latino-americane sau africane. Este România pregătită să facă față unei asemenea rupturi între regiunile sale de dezvoltare? A mai existat o asemenea ruptură în perioada interbelică, când Bucureștiul era considerat „Micul Paris”, iar cea mai mare parte a populației țării trăia mai aproape de Evul Mediu decât de lumea modernă. Dar în tranziția postcomunistă populația este mult mai politic activă decât în perioada interbelică și mult mai puțin dispusă să accepte drenarea resurselor naționale de către Capitală și un număr mic de orașe superior occidentalizate. Decalajele de dezvoltare regională au produs deja nemulțumiri consistente în provinciile istorice și în regiuni ale țării, iar faptul că acestea se vor accentua în cazul occidentalizării cu prioritate a marilor centre urbane nu este de natură să încânte cea mai mare parte a populației țării, adică a electoratului.

Un fenomen mai puțin studiat, dar ușor de evidențiat este că, pe măsură ce se occidentalizează, prin restructurare, economia românească tinde să se restrângă, ocupând o parte din ce în ce mai mică a populației active. Deja, la sfârșitul primului deceniu al tranziției, datele oficiale mai înregistrau ca fiind ocupată doar 56% din populația în vârstă de 15-64 de ani. O bună parte din această populație este alcătuită din țărani care lucrează în propria gospodărie agricolă, iar această categorie va fi, în continuare, puternic redusă din cauza modernizării agriculturii. Tendința este în continuare de restrângere a populației ocupate, ca urmare a restructurărilor industriale și a lipsei de perspectivă în crearea de noi industrii competitive. Până acum, problemele legate de lipsa de locuri de muncă au fost rezolvate prin pensionări înainte de termen, prin creșterea populației ocupate „la negru” și în activități ocazionale, prin apariția unei categorii profesionale noi – cea a „servitorilor”, și prin exportul de forță de muncă, cu prioritate necalificată, pe piața Uniunii Europene. Acest proces se va agrava, multitudinea de probleme sociale legate de populația ocupată ocazional sau „la negru” în țară și în străinătate va începe să se manifeste – lipsa de asigurări sociale, de asigurări de sănătate, condițiile de muncă foarte grele, etc. – și este puțin probabil că această parte a populației va accepta fără reacții politice și sociale semnificative o îngreunare a situației proprii ca urmare a occidentalizării în continuare a economiei și societății românești.

Nu în ultimul rând, occidentalizarea conduce la tensiuni sociale semnificative în toate acele domenii în care presupune schimbări culturale și ideologice în contradicție cu cultura și ideologia cotidiană dominantă. Modificarea radicală a atitudinii statului față de minoritățile de orice fel – etnice, lingvistice, religioase, sexuale, culturale etc. – nu a fost neapărat însoțită de modificarea corespunzătoare a atitudinii populației. Iar politicile de egalitate sau chiar de

discriminare pozitivă a unor minorități – maghiarii și rromii, homosexualii, catolicii și cultele protestante, etc. – au trezit, din partea categoriilor majoritare, reacții de respingere care au ajuns până la nivel politic.

Această lipsă de perspectivă a unor mari categorii sociale ale actualei societăți în tranziție în condițiile occidentalizării societății românești – cel puțin prin continuarea proceselor de occidentalizare deja inițiate – ridică întrebarea legitimă cu privire la categoriile sociale care reprezintă baza socială a unei astfel de occidentalizări. Întrebarea cu privire la dezirabilitatea occidentalizării României se pune în primul rând în termenii identificării acelor grupuri și categorii sociale pentru care consecințele sociale, economice și culturale ale adoptării unei civilizații de tip occidental ar fi benefice. Or, deocamdată, puține asemenea grupuri și categorii își identifică propriile interese cu efectele proceselor de occidentalizare în ansamblul lor. Motivul pentru care România a putut face deja mari pași înainte în adoptarea unor instituții și trăsături ale societății occidentale este acela că, în vastitatea trăsăturilor civilizației occidentale, fiecare grup social sau actor social și politic va găsi cel puțin unele care îl avantajează în mod direct. Și va milita pentru implementarea lor și pentru buna lor funcționare. Dar va găsi și un număr important de trăsături care îl dezavantajează și fie se va opune adoptării acestora, fie se va strădui să le modifice funcționarea în așa fel încât ele să devină „realități românești”. Exemplele de acest fel sunt nenumărate și le vom întâlni pe parcursul analizei.

2. TRANZIȚIA CĂTRE PROSPERITATE

Ceea ce este important acum să constatăm este că noua societate românească, cea rezultată după destrămarea comunismului, s-a „închegat” și a ajuns la o formă de organizare socială, economică și politică stabilă. „Rețeta” obținută este originală, dar această originalitate a rezultat din combinația dintre efectele reformelor coordonate politic și procesele tranziției spontane. Ea este rezultatul particularităților istorice și de desfășurare a tranziției postcomuniste românești.

România actuală nu mai este în nici un fel o societate comunistă. Acele instituții sociale sau realități ale comunismului care s-au mai păstrat – de exemplu, asociațiile de locatari din blocuri, normele ministeriale de aplicare a legislației sau centralismul excesiv al administrației – nu doar au supraviețuit, ci pur și simplu au fost menținute pentru că sunt funcționale și în noua societate. Iar noua societate, care refuză orice încadrare tipologică, este acum în fața unui proces nou și agresiv, generat de integrarea europeană, care poate fi denumit occidentalizare.

Noul proces implică o nouă tranziție, de asemenea coordonată politic. Rolul politicului în producerea acestei noi tranziții nu poate fi subestimat. În primul rând, pentru că principalele reforme care definesc noua tranziție au rezultat pur și simplu din negocierea dintre cele două clase politice – clasa politică a Uniunii Europene și cea a societății românești. În al doilea rând, pentru că realizarea acestor reforme este monitorizată politic până la nivelul la care sunt prevăzute sancțiuni și reacții legitime ale clasei politice europene în cazul în care clasa politică românească nu modelează suficient de repede și de eficient societatea în ansamblul ei. Orice lectură a anexelor Tratatului de Aderare este revelatoare în acest sens. În final, dacă clasa politică românească reușește performanța de a-și îndeplini toate sarcinile prevăzute în Tratat, clasa politică occidentală își ia angajamentul de a considera România ca pe o componentă lumii occidentale, democratice și dezvoltate. Ceea ce nu înseamnă încă că ea va și fi o astfel de societate.

Tratatul de Aderare al României la Uniunea Europeană este una dintre puținele încercări de operaționalizare a „occidentalizării” unei societăți încă neoccidentale, încă nedezvoltată și încă insuficient de democratică. El definește un „traseu” al occidentalizării României care conține, deopotrivă, criterii și standarde politice îmbinate cu un mare număr de criterii și

standarde tehnice. De la „autonomia justiției” și până la reglementarea condițiilor de sacrificare a animalelor, de la „libertatea de exprimare” și „respectarea drepturilor omului” și până la limitarea speciilor de viță de vie care pot fi cultivate și precizarea nivelelor de poluare a apei și a aerului. Toate aceste componente sunt considerate a face parte din „civilizația occidentală” pe care trebuie să o adopte societatea românească. Punerea lor în realitate definește tranziția coordonată politic.

În paralel cu aceasta, se va desfășura o nouă tranziție spontană, prin intermediul căreia actorii politici și sociali ai actualei societăți românești postcomuniste vor modifica și vor modela realitățile sociale, economice și culturale pentru a răspunde intereselor lor și raporturilor existente de putere dintre ei. În modelarea unei asemenea tranziții spontane, atât clasa politică românească, cât și clasa politică occidentală vor fi relativ neputincioase, mai ales pentru că cele mai multe aspecte la care se referă aceasta nu sunt cuprinse în programul lor politic și nu au criterii clare de evaluare. Un bun exemplu în acest sens îl oferă actuala confruntare care se desfășoară în jurul definirii noilor raporturi dintre capital și forța de muncă, dintre angajatori și angajați.

Sfârșitul tranziției postcomuniste, adică sfârșitul primului deceniu de după 1989, a găsit societatea românească cu relațiile de muncă reglementate încă după vechiul Cod al Muncii elaborat în timpul regimului comunist. Motivul pentru care acesta a putut supraviețui un număr atât de mare de ani fără a fi schimbat, a fost faptul că nimeni nu îl respecta și exista un acord tacit în societatea postcomunistă românească de a ignora Codul Muncii, pe motiv că el reprezintă o reglementare comunistă încă nemodificată. Mai merită menționat că, de vreme ce el fusese elaborat într-o perioadă în care statul era, practic, singurul angajator, prevederile sale erau pur și simplu inaplicabile într-o economie care era, deja, dominată de sectorul privat. În plus, un mare număr de legi și acte normative contraziceau flagrant vechiul Cod al Muncii, anulându-i prevederile. După 2001, odată cu începuturile noii tranziții destinate occidentalizării României, s-a trecut la elaborarea unui nou Cod al Muncii, iar rezultatul a fost scoaterea la suprafață a tensiunilor și adversităților existente în privința relațiilor de muncă. Ceea ce în România părea că nu există – conflictul dintre angajați și angajatori a fost continuu transformat în conflict între management și sindicate, pe de o parte, și stat, adică guvern, pe de altă parte – a ieșit dintr-odată la suprafață, luând o formă deopotrivă social-economică, cât și politică. În acest conflict, fiecare dintre părți a făcut excese și, ceea ce este semnificativ, nici unul dintre aceste excese nu a ieșit din limitele „standardelor europene”, fie ele reale, fie ele doar ideologice. Prima modificare semnificativă a Codului Muncii a avut loc la

începuturile guvernării PSD din 2001-2004, o guvernare atât de strâns aliată cu sindicatele încât ministrul muncii din cabinetul Năstase era el însuși fost lider de sindicat, așa cum erau și alți membri ai cabinetului, precum și o bună parte dintre funcționarii superiori din Ministerul Muncii. Rezultatul a fost un Cod al Muncii care stabilea o rețea atât de vastă de obligații ale angajatorilor, încât în cazul în care ar fi fost pus cu adevărat în aplicare ar fi condus aproape sigur la falimentarea celei mai mari părți a economiei românești. Marea noutate adusă de acest Cod al Muncii era securitatea aproape absolută a locurilor de muncă, care devenea o obligație a patronatului. Japonia a practicat o asemenea politică socială în perioada post-belică, prin celebra sa tradiție a „angajării pe viață”, urmare a tradiției feudale a responsabilității suzeranului față de vasalul său, dar nu a reglementat-o. România a reglementat o securitate a locurilor de muncă extrem de ridicată (chiar dacă nu pe viață), dar nu a aplicat-o, pentru că, în condițiile unei economii aflate în plină restructurare, nici nu putea fi aplicată. De altfel, nici măcar guvernul nu a respectat-o în cadrul programelor sale de restructurare, astfel încât nici vorbă de securitatea locului de muncă.

Atacul la adresa acestui Cod al Muncii a fost extrem de puternic. El a ilustrat unul din puținele cazuri în care patronatul român s-a aliat cu patronatul străin, făcând front comun împotriva coaliției dintre guvern și sindicate. Ar trebui subliniat că această coaliție nu a fost rezultatul vreunor principii social-democrate ale guvernării PSD, chiar dacă PSD este membru al Internaționalei Socialiste și se legitimează ca partid politic social-democrat. Atitudinea guvernului în problema relațiilor de muncă a fost mai degrabă pragmatică. În propunerea pe care sindicatele românești, puternic susținute de sindicatele europene, au făcut-o pentru o nouă reglementare a relațiilor de muncă, guvernul Năstase a sesizat oportunitatea de a transfera problematica dificilă a ocupării forței de muncă dinspre stat, către patronat și, pentru că puține probleme de politică internă sunt atât de dificile ca aceasta, a susținut din toate puterile propunerile sindicatelor. Noul Cod al Muncii a fost legiferat, dar nu a fost aplicat niciodată. Și, la mai puțin de un an de intrarea sa în vigoare, guvernul social-democrat al PSD a început negocierea directă cu patronatele pentru modificarea prevederilor acestuia.

Erau excesive, iar patronatul a reacționat cu vehemență, avansând în schimb propria variantă care era, la rândul ei, la fel de excesivă. În forma ei extremă, varianta patronală, susținută și de guvernul liberal instalat după pierderea alegerilor de către PSD în 2004, propunea nici mai mult, nici mai puțin decât desființarea contractelor colective de muncă și a contractelor de muncă pe durată nedeterminată. Acești termeni tehnici ascund o realitate extrem de dură. Contractul colectiv de muncă presupune că toți salariații unei firme sunt angajați în condiții

similare. Mai mult, cum contractele colective de muncă se încheie la niveluri succesive de generalitate, el implică că: (1) în economia românească, toți salariații sunt angajați în condiții prestabilite și asemănătoare; (2) că toți salariații dintr-o ramură a economiei, de exemplu, din minerit, sunt angajați în condiții similare de salarizare, de protecție a muncii, de condiții de muncă, de condiții de pensionare, etc; (3) că, într-o firmă care are ca obiect de activitate mineritul, toți salariații sunt angajați în acele condiții stabilite în general pentru minerit, la care se pot adăuga particularitățile firmei, dar din nou, condițiile sunt similare pentru toți angajații. Or, propunând desființarea contractelor colective de muncă, patronatul propune desființarea oricăror similarități și angajarea salariaților prin negociere directă a condițiilor de muncă, a salarizării, etc. Teoretic, pasul istoric făcut înapoi în timp conduce către perioada în care nu existau nici măcar bresele meșteșugărești, ele fiind o realitate definitorie a Evului Mediu. Fără existența unui contract colectiv de muncă, fiecare muncitor negociază cu angajatorul condițiile muncii sale în funcție de „valoarea marginală” a forței sale de muncă pentru angajator, în opoziție cu „valoarea marginală” a locului său de muncă pentru el însuși. Iată o aplicare *ad litteram* a principiilor teoretice ale economiei de piață la piața muncii, aplicare care nu a avut loc în occidentul dezvoltat fie niciodată, fie doar în perioada incipientă a elaborării noii forme de organizare a producției și distribuției în societate¹. Propunerea patronatului din România, fie el autohton sau străin, nu respectă, desigur, nici unul dintre „standardele europene” măsurate prin realitățile existente în țările membre ale Uniunii Europene, dar nu contrazice „standardele ideologice” ale Uniunii Europene, în interiorul căreia au loc o vastă dezbatere și o confruntare la fel de puternică între angajatori și angajați.

Desființarea contractelor colective de muncă nu reprezintă însă decât jumătate din obiectivele ofensivei angajatorilor români împotriva angajaților. Cea de a doua jumătate semnificativă este concretizată în cerința desființării contractului de muncă pe durată nedeterminată. Contractul de muncă pe durată nedeterminată presupune că un salariat va lucra, în principiu, pe toată durata funcționării firmei la care s-a angajat. Locul său de muncă este la fel de stabil pe cât este de stabilă firma la care lucrează, salariatul asumându-și, în această privință riscuri comparabile cu cele ale patronatului, cu diferența, notabilă, că nu el le gestionează. Dar are o responsabilitate proporțională în raport cu ele prin cantitatea și calitatea muncii pe care o prestează. Tocmai pe această bază a participării a riscuri se întemeiază ceea ce este denumită „cultură a corporațiilor”, noțiune pe deplin transferabilă și asupra firmelor mai mici. Consecința imediată este un soi de parteneriat între angajator și angajat, îndreptat către

¹ Engels, Friedrich, ?, *Situația clasei muncitoare din Anglia*, Editura Politică, București

succesul firmei. În perioada de după cel de al doilea război mondial el a fost nu doar teoretizat, dar și utilizat ca un ansamblu de tehnici de management destinat motivării salariaților și asumării de responsabilități a acestora în raport cu obiectivele de creștere și dezvoltare ale companiilor. Aplicat pe scară largă în producția manufacturieră, în forma democratizării proceselor de muncă industriale, el a condus la reduceri semnificative ale forței de muncă ocupate în operațiuni de supraveghere și control al calității și a reprezentat unul dintre avantajele competitive ale capitalului occidental în raport cu alte forme, mai puțin participative, de organizare a producției de tip capitalist. Pe scurt, muncitorul responsabil de soarta firmei la care lucrează a înlocuit, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, muncitorul responsabil doar de satisfacția superiorului său față de activitatea pe care o desfășoară. Fundamentul social al acestei importante inovații a capitalismului secolului al XX-lea îl reprezintă instituția contractului de muncă pe durată nedeterminată. La începutul secolului al XXI-lea, însă, într-o țară ca România, angajatorii atacă însă tocmai această instituție și propun înlocuirea ei cu o instituție, mai veche, și care presupune o bază culturală net diferită, a contractului de muncă pe durată determinată.

O cu totul altă filosofie stă la baza contractului de muncă pe durată determinată. Orice contract de muncă pe durată nedeterminată presupune o „perioadă de probă”, adică un contract prealabil pe durată determinată – de regulă o lună de zile – în care angajatul face dovada calităților și abilităților sale. La sfârșitul acestei perioade, în funcție de rezultatele perioadei de probă își negociază condițiile de salarizare și de muncă. Contractul de muncă cu durată determinată, de exemplu de un an de zile, face din perioada de probă forma generalizată de angajare. El presupune că, anual, salariații sunt concediați și reangajați, în funcție de obiectivele angajatorilor. În asemenea condiții, dominația capitalului asupra muncii este absolută și orice formă de protest sau de militantism al salariaților pentru drepturi, creșteri salariale, etc. este retezată din capul locului.

Nici această formă a Codului Muncii nu a fost, deocamdată, acceptată¹, dar ceea ce este semnificativ este că oricare dintre excesele susținute de actorii sociali este pe deplin posibil în condițiile aderării la Uniunea Europeană. În fapt, reprezentanții din lumea occidentală atât ai unei poziții, cât și a celeilalte sunt interesați să experimenteze în societatea românească, net mai modelabilă decât orice societate occidentală, forme de organizare socială care să fie apoi reluate în lumea occidentală. Căci realitatea unei asemenea forme de organizare și, mai ales,

¹ ***2005, *Raportul Final al lucrărilor Comisiei Tehnice Paritare Patronat-Sindicate privind Codul Muncii*, Biroul de Presă, CNSLR-Frăția, 26.05.2005

succesul ei – sperat de fiecare dintre competitori – într-o societate ca cea românească care va fi inclusă în Uniunea Europeană, poate fi mai convingător în disputa internă din lumea occidentală decât orice argumentare teoretică. Așa se face că, în vreme ce propunerea excesivă a sindicatelor este susținută politic de sindicate europene și de partide politice socialiste sau social democrate, propunerea la fel de excesivă a patronatului român este susținută de experții FMI. În final, însă, noile relații de muncă din România vor fi modelate mai puțin după modelul celor europene sau din alte țări dezvoltate ale lumii, cât în funcție de raporturile de putere dintre sindicate și patronat, dintre capital și muncă și, nu în ultimul rând, de conjunctura politică românească. Ele vor fi, în final, un rezultat al unei noi tranziții spontane.

Exemplul relațiilor de muncă este important căci modul de configurare al acestora este esențial într-o societate a muncii salariate, către care tinde România în continuare. Iar faptul că ele vor fi un rezultat mai degrabă al tranziției spontane decât al reformelor coordonate politic ne oferă o imagine cu privire la rolul încă important care revine tranziției spontane în societatea românească viitoare.

În consecință, noua tranziție românească are perspectiva de a fi chiar mai problematică decât cea postcomunistă. Ea va consta, pe de o parte, dintr-o serie de reforme coordonate politic de clasa politică românească, sub supravegherea clasei politice occidentale, destinate omogenizării condițiilor de acțiune socială a principalilor agenți economici, sociali, politici și culturali ai lumii occidentale în spațiul românesc. Pe de altă parte, ea va consta dintr-o serie de procese de reconstrucție și reorganizare socială spontană a societății românești, în funcție de interesele, prioritățile și forța politică, socială și culturală a diferitelor categorii de populație sau grupuri sociale, unele organizate, altele nu. Între aceste două laturi ale tranziției nu există nici o corelație, în ciuda faptului că există numeroase interacțiuni. Mai degrabă este de așteptat ca aceste două tranziții, cea coordonată politic și cea spontană, să se modeleze reciproc, iar noua societate românească să se constituie ca rezultată a interacțiunii dintre ele. Nici una dintre ele nu poate fi considerată, pe termen lung, dominantă. Tranziția spontană a dovedit, în primii zece ani de postcomunism, că este capabilă să deformeze semnificativ atât rezultatele, cât și obiectivele tranziției coordonate politic. La rândul său, mai ales în perioada de după 2000, tranziția coordonată politic, puternic susținută de intervenția occidentală, a dovedit și ea că este capabilă să corecteze în mare măsură deformările pe care le produce tranziția spontană, chiar dacă o face cu oarecare întârziere (care mărește costurile).

Pentru viitorul imediat este neclar care dintre cele două tranziții va avea câștig de cauză. Cu atât mai mult cu cât, fiecare dintre cele două tranziții, în afară de dinamica rezultată din interacțiunea lor, mai trebuie să se adapteze și la propria dinamică. Lumea occidentală în ansamblul ei, și lumea Europei occidentale în particular, este ea însăși în tranziție și în căutarea unor forme de organizare, atât ale propriei societăți, cât și ale sistemului mondial în ansamblul său care, prin intervenție politică, să contracareze o parte dintre caracteristicile considerate indezirabile ale evoluției. La rândul ei, tranziția românească trebuie să țină cont atât de schimbările produse de tranziția occidentală, cât și de cele ale propriei tranziții spontane și nu poate în nici un caz ignora forțele și particularitățile proprii societății românești.

În acest context, cea de a doua tranziție românească poate avea succes doar în cazul în care își fixează un număr limitat de obiective și le acordă acestora o prioritate absolută. Alegerea acestor obiective este esențială. În funcție de ce obiective selectează ca fiind prioritare, clasa politică românească va decide, implicit, asupra eșecului sau succesului tranziției. Căci nu toate obiectivele posibile sunt egal realizabile. Iar, dintre obiectivele realizabile, nu toate sunt dezirabile.

În primul deceniu de postcomunism tranziția românească a fost orientată către satisfacerea a trei cerințe externe prioritare: democrația politică, economia de piață și integrarea internațională. Aceste cerințe au fost îndeplinite, în forme mai mult sau mai puțin autohtone, și îndeplinirea lor consacră încheierea primei tranziții, cea postcomunistă a societății românești. În mod firesc, după o tranziție ar trebui să urmeze o evoluție. Probabil că, dacă ar fi fost exclusă de la integrarea europeană, chiar asta s-ar fi întâmplat cu societatea românească. Rămânând la exemplul anterior, al raporturilor dintre angajatori și angajați, acestea ar fi intrat într-o perioadă de evoluție, adică de remodelare continuă a acestora în funcție de modificarea treptată a raporturile de putere din societate dintre grupurile sociale reprezentate de partenerii sau avocații lor politici. Am arătat mai sus că probabil tocmai acest lucru se va întâmpla, căci stabilizarea raporturilor dintre muncă și capital nu face parte din tranziția coordonată politic de clasa politică occidentală și, în consecință, nu este inclusă nici pe agenda clasei politice românești ca o restricție de origine europeană. Ca urmare, evoluția care va avea loc în acest domeniu va lua forma, cea mai probabilă, a unei tranziții spontane. Dar această tranziție spontană nu va fi în întregime liberă și nu va răspunde doar cerințelor și factorilor evoluției în domeniu. Ea va fi, totuși, puternic afectată de alte cerințe ale integrării europene, cerințe al căror conținut va depinde, în bună măsură, de rezultatul confruntărilor

politico-sociale care se desfășoară acum în Uniunea Europeană. Dacă va avea câștig de cauză „modelul social european”, atunci reflexele acestui câștig vor genera consecințe în modul de construire a relațiilor de muncă din România. Dacă, invers, va avea câștig de cauză „modelul neoliberal european” – care încearcă să facă din România un caz de succes – atunci acest succes politic al dreptei europene asupra socialiștilor europeni va influența, la rândul său, modul în care se va desfășura tranziția spontană în constituirea pieței forței de muncă în România.

Mai important decât această legătură, prin iradiere, dintre evoluțiile raporturilor de forță în societatea europeană dezvoltată și societatea românească în tranziție este însă un alt factor. Iar el se referă nu atât de mult la „asemănarea” dintre evoluția societății europene occidentale și tranziția spontană din România, cât la criteriile de performanță ale societății românești în raport cu performanțele Europei Occidentale (E-15).

Marea schimbare care are loc pentru România ca urmare a integrării sale în lumea dezvoltată a Europei se referă la modificarea criteriilor de evaluare a tranziției românești. Așa cum am spus deja, tranziția postcomunistă s-a desfășurat pe cele trei mari direcții de compatibilizare dintre societatea românească și societatea capitalistă dezvoltată și democratică a Occidentului. Dacă ar fi fost lăsată la periferia sistemului internațional al lumii dezvoltate, precum sudul bazinului mediteranean sau țările Asiei de Sud-Est, această compatibilizare ar fi fost suficientă. Dar pentru că din motive strategice și ideologice România a fost inclusă în centrul lumii occidentale dezvoltate, precum Spania și Portugalia cu câteva decenii mai devreme, sau Grecia cu și mai mult timp în urmă, atunci la criteriile de compatibilitate care au dominat tranziția postcomunistă se adaugă un criteriu suplimentar, care caracterizează cea de a doua tranziție. Este vorba despre criteriul prosperității.

Criteriul prosperității este rareori pomenit ca atare, dar de fapt el este criteriul subiacent tuturor încercărilor de tipologie care se străduiesc să separe lumea occidentală de cele non-occidentale. Indiferent cum diferențiază teoreticienii diferitele „civilizații” ale omenirii, prin intermediul tehnologiilor¹ sau prin intermediul religiilor², sau după alte criterii³, până la urmă toți se străduiesc să-și adapteze taxonomia la criteriul prosperității, separând între ele societățile prospere ale capitalismului dezvoltat și democratic din spațiul european și nord-

¹ Toffler, Alvin, 1983, *Al treilea val*, Editura Politică, București, 1991, *Powershift. Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*, Bantam Books

² „dintre toate elementele obiective care definesc civilizațiile, cel mai important este, în mod frecvent, religia” Huntington, Samuel P., 1997, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, Antet, București, p.59

³ Braudel, Fernand, ?, *Gramatica civilizațiilor*, Editura Meridiane, București

atlantic (plus „anexele” sale din Pacific), de lumea mai puțin prosperă din restul societăților. Iar lumea occidentală, la care ne dorim să aderăm, este tocmai o lume a societăților prospere.

Noi tindem să privim lumea occidentală ca pe o lume omogenă prin caracteristicile sale interne. În realitate, omogenitatea ei se referă la un singur lucru – la prosperitate. Toate societățile lumii occidentale sunt prospere, pe de o parte. Pe de altă parte, prosperitatea este dificil de atribuit unor societăți care nu fac parte din lumea occidentală, indiferent cât de bogate ar putea fi acele societăți. O bună parte dintre țările arabe, de exemplu, sunt țări foarte bogate. Cu toate acestea, societățile din Arabia Saudită, Bahrein, Emiratele Arabe Unite, Libia etc. nu sunt considerate societăți prospere în ciuda faptului că asigură numeroase facilități economice propriei populații. Africa de Sud, de exemplu, care nu este bogată din cauza resurselor de țiței și care este, industrial, cea mai dezvoltată țară din continentul african nu poate fi nici ea considerată o societate prosperă, căci o serie de atribute ale prosperității – cum ar fi, de exemplu, rata mortalității infantile sau rata alfabetizării populației adulte – nu i se potrivesc. Pe de altă parte, prosperitatea, un concept dificil de definit, dar un atribut ușor de atribuit, este o caracteristică esențială, dacă nu cumva definitorie, a societăților care fac parte din lumea occidentală.

Desigur, această dificultate de definire a prosperității și, în plus, înțelegerea ei ca pe o caracteristică care se potrivește cel mai bine lumii occidentale se poate datora, măcar în parte, faptului că, ideologic și cultural, tindem să utilizăm lumea occidentală ca termen de referință sau ca element de definiție ostensivă a ceea ce înseamnă „prosperitate”. Dacă noi înțelegem prin „prosperitate” o realitate socială de tipul celei specifice lumii occidentale, atunci evident că vom identifica lumea occidentală drept „prosperă” și restul lumii drept „mai puțin prosperă”, în diferite grade. Acest argument nu poate fi respins în nici un fel, el fiind de același tip cu cel pe care îl ia în considerare fizica atunci când ține cont de principiul lui Heiseberg. El constă într-o deformare a realității datorată particularităților instrumentelor prin care ne raportăm la realitate. Dar așa cum fizica supraviețuiește și continuă să fie eficientă cu principiul nedeterminării cu tot, și știința socială poate face același lucru. Putem accepta fără probleme faptul că, deocamdată, nu putem ajunge la o cunoaștere absolută a ceea ce se poate denumi prosperitate (echivalentă cu incapacitatea noastră de a conceptualiza „fericirea”) pentru că ceea ce ne dorim noi, cu condiționalitățile noastre culturale și ideologice este o prosperitate de același tip cu cea a actualei lumi occidentale și nu o prosperitate absolută, definită în afara oricărei condiționări istorice.

Dacă convenim că ținta a unei etape istorice a societății românești – să zicem cam de la Regulamentele Organice și până pe la jumătatea secolului actual – obiectivul dinamicii societății românești a fost de fiecare dată aderarea la lumea occidentală, atunci putem să convenim că, dincolo de obiectivele imediate, fixate politic, această țintă reală ar fi trebuit să fie fixată, conștientizată și asumată în termenii achiziționării prosperității societății de tip occidental, desigur, în forma contemporană societății în tranziție românești.

În 1827, Dinicu Golescu¹, comparând situația țăranilor români cu cea a populației rurale din imperiul austro-ungar, face un tablou dur al înapoierii și sărăciei românilor.

„Aceste nedrepte urmări și nepomenite peste tot pământul i-au adus pe ticăloșii lăcuitori întru așa stare încât, intrând cinevaș într-acele locuri, unde se numesc sate, nu va vedea nici biserică, nici casă, nici împrejurul casii, nici car, nici bou, nici vacă, nici oaie, nici pasăre, nici pătul cu sămănăturile omului pentru hrana familiei lui, și, în scurt, nimică, ci numai niște odăi de pământ, ce le zic bordeie, unde intrând cinevaș, nu are a vedea alt decât o gaură numai în pământ, încât poate încăpea cu nevasta și cu copiii împrejurul vetrii, și un coș de nuiete scos afară din fața pământului și lipit cu balegă. Și, după sobă, încă o altă gaură, prin care trebuie el să scape, fugind cum va simți că au venit cinevaș la ușă-i.”

În alte vremuri, în raport cu alte societăți, o asemenea realitate ar fi putut părea fie normală – erau și în acel timp destui contemporani ai lui Golescu care considerau o astfel de realitate socială drept „normală” – fie chiar dezirabilă. Uitându-se la ea cu alți ochi și decupând, ca reprezentativă, o altă „felie” de realitate, Ion Creangă face, prin descrierea satului Humulești în amintirile sale, o descriere net diferită a aceleiași societăți românești din care Golescu decupase o „felie” selectată prin comparația extremă a „prosperității occidentale”, al cărei martor era, cu cea românească, a cărei componentă era.

Un secol mai târziu, Mihail Manoilescu compara nu prosperitatea mai mare a satului lumii occidentale cu cea a satului societății românești, ci prosperitatea mai mare a societății industrializate occidentale cu cea a societății rurale românești. El argumenta că prosperitatea este rezervată lumii occidentale prin intermediul schimburilor internaționale care avantajau mărfurile industriale – specifice economiei lumii occidentale – în raport cu mărfurile agricole, specifice economiei Românești. Și propunea industrializarea României ca politică de stat concretizată în protecționismul industriei naționale în opoziție cu liberalismul propovăduit,

¹ Golescu, Dinicu, *Însemnări de călătorie*,

atunci ca și acum, de economiștii lumii dezvoltate¹. Obiectivul final al teoriei lui Manoilescu era, însă, tot prosperitatea, pornind de la postulatul că rațiunea însăși de a fi a economiei este prosperitatea societății: „*Scopul, pentru viața economică a popoarelor, este satisfacerea nevoilor oamenilor*”².

Chiar și comunismul, care reprezenta un mod de organizare a societății diferit de cel al lumii occidentale, se legitima în primul rând prin capacitatea de a produce o prosperitate mai ridicată decât cea a lumii occidentale.

„*Avântul puternic și continuu al forțelor de producție ... deschid țărilor socialiste perspectiva certă a depășirii sistemului capitalist în producția bunurilor materiale și obținerii celui mai înalt nivel din lume ca producție și consum pe locuitor*”³

Revoluția din 1989 au fost ele însele înțelese ca o confirmare a eșecului proiectului comunist de recuperare a diferenței de prosperitate față de lumea occidentală și de revenire la traseul „normal” al modernizării societăților est-europene.

„*Revoluțiile anului 1989 din Europa Centrală și de Est au ca funcție esențială relansarea proceselor de modernizare. (...) De la o modernitate latentă și inconsistentă urma să se treacă la una manifestă și consistentă între domenii diferite. Liberalizarea economică, democratizarea politică și dezvoltarea societății civile sunt principalele tipuri de schimbări menite să contribuie la realizarea relansării modernizării.*”⁴

Aceste exemple ilustrează faptul că unul dintre termenii ecuației, cel puțin cel referitor la obiectivele tranzițiilor din societatea românească era îndreptat către achiziționarea prosperității occidentale. Nu neapărat a vreuneia dintre celelalte caracteristici ale sale, în nici un caz religia (achiziția de civilizație occidentală a românilor elimina dintre caracteristicile acesteia tocmai ceea ce Huntington considera mai definitiv), și nici alte caracteristici, cum ar fi cele referitoare la drepturile unor minorități etnice, religioase sau sexuale⁵, teoretizate uneori drept esențiale pentru achiziția de civilizație de tip occidental⁶.

¹ Manoilescu, Mihail, 1986, *Forțele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, Editura Științifică și Enciclopedică, București

² idem, p.330

³ Dej, Gheorghe Gheorghiu, 1960, „Raportul CC al PMR”, în *Congresul al III-lea al PMR*, Editura Politică, București, p.95

⁴ Sandu, Dumitru, 1999, *Spațiul social al tranziției*, Polirom, Iași, pp.29-30

⁵ Românii s-au opus, pe cât au putut, după primul război mondial, acordării de drepturi mai ales minorităților evreiești și maghiare, dar au trebuit să cedeze în fața presiunilor occidentale, în Constituția din 1923. După 1989, s-au opus din nou recunoașterii sau retrocedărilor în materie de drepturi și avantaje față de minoritățile religioase (mai ales față de Biserica Catolică), etnice (mai ales față de maghiari și rromi) și sexuale (toate).

⁶ Dahl, Robert A., 2000, *Poliarhiile. Participare și opoziție*. Institutul European, Iași

Dar și cel de al doilea termen al ecuației, cel referitor la cerințele pe care lumea occidentală le ridică în fața României pentru a o accepta ca un membru cu drepturi depline al lumii dezvoltate, se referă și el, înainte de orice, la prosperitate. Doar că forma în care este pus acest termen seamănă mai puțin cu forma în care românii înșiși îl definesc. Din perspectiva populației românești, prosperitatea se măsoară direct și nemijlocit prin calitatea vieții. Orice creștere a calității vieții este percepută de populație drept o creștere a prosperității și este reflectată, în sondajele de opinie, într-o creștere a acordului populației față de direcția tranziției. Pentru populație cel puțin, creșterea calității vieții înseamnă ceva mai mult decât creșterea bunăstării materiale sau creșterea nivelului de trai. Alte elemente ale vieții sociale, precum relațiile sociale și comunitare, raporturile dintre stat și cetățean, distribuirea echitabilă a resurselor în societate etc. sunt luate în considerare, dar toate au în centrul lor nivelul de trai ca măsură a bunăstării materiale relative a populației, existent și în perspectivă pe termen scurt. Pentru lumea occidentală, însă, problema prosperității societății românești se pune în termeni diferiți. Lumea occidentală știe foarte bine că societatea românească nu este, în prezent, o societate prosperă și, prin urmare, ceea ce trebuie judecat este viitorul și nu prezentul. De aceea, pentru lumea occidentală esențială este nu prosperitatea actuală a societății românești, care poate fi ușor dovedită că nu există, ci capacitatea formei existente de organizare a societății de a produce prosperitate în viitor. Conform condițiilor de aderare ale României la Uniunea Europeană, o asemenea capacitate se probează printr-un factor economic simplu și anume capacitatea de a asigura creșterea economică cel puțin cinci ani consecutiv. Din motive ideologice și teoretice, Uniunea Europeană asociază această capacitate de creștere economică cu „economia de piață” și, pentru a separa criteriile achiziției de prosperitate de criteriile simplului liberalism economic a inventat conceptul vag de „economie de piață funcțională”, o noțiune teoretică măsurabilă doar politic, care include mai multe componente ale economiei între care: un set de instituții liberale și capitaliste ale economiei, un set de performanțe macroeconomice compatibile cu cele ale lumii occidentale, o capacitate dovedită de creștere economică și o atitudine favorabilă față de capitalul occidental. Alte criterii pot fi adăugate la acestea căci, de vreme ce diagnosticul este aproape exclusiv politic – ceea ce este dovedit prin obținerea de către România a „diagnosticului” de „economie de piață funcțională” din partea unei instituții politice – Congresul Statelor Unite ale Americii – cu doi ani înainte de obținerea ei din partea altor instituții politice – Comisia Europeană și Consiliul European – și criteriile se modifică în funcție de conjunctura politică și de cel care este, politic, îndreptățit să acorde mult doritul calificativ.

Merită menționat că, în acest moment, economia românească nu este o economie de piață funcțională, dacă considerăm că acest lucru înseamnă că economia românească este capabilă să producă, pe termen lung, prosperitate în România. Iar acest lucru se datorează, între altele, faptului că producerea de prosperitate nu a reprezentat un obiectiv al tranziției românești postcomuniste. Ca urmare, ea nici nu a fost obținută. La jumătatea primului deceniu al celui de al treilea mileniu, România rămânea cea mai săracă dintre țările europene membre ale UE sau candidate la aderare și una dintre cele mai sărace și mai puțin dezvoltate societăți europene. Iar includerea sa în lumea dezvoltată era, încă, o problemă în dezbateri între politicienii occidentali și în cadrul opiniei publice occidentale. În paralel, în ciuda faptului că, în opinia publică românească, aderarea la Uniunea Europeană – și, prin aceasta, la lumea dezvoltată – era considerată o opțiune fermă, indiferent de costuri și de consecințe, în rândul politicienilor români această opțiune era mai puțin fermă, iar condiția de prosperitate care devenea din ce în ce mai clară ca urmare a presiunilor occidentale asupra guvernanților români, o condiție din ce în ce mai discutabilă, dacă nu cumva o condiție din ce în ce mai puțin acceptabilă. Prin vocea și acțiunea politicienilor ei, societatea românească părea a transmite către occident un mesaj surprinzător. Conținutul său esențial pare a fi acela că societatea românească este dispusă să accepte, fără condiționări suplimentare, aproape orice condiții impuse de lumea occidentală pentru ca aceasta din urmă să integreze instituțional România în centrul lumii dezvoltate. O singură condiție, însă, este pusă sub semnul întrebării de structura de putere configurată în postcomunism, iar aceasta este tocmai condiția de prosperitate generală a societății.

Tranzițiile anti-prosperitate ale societății românești

Iată o situație paradoxală. Ceea ce își dorea societatea românească, atât la nivelul populației, dar și al elitelor ideologice a fost un obiectiv constant de-a lungul timpului pentru aproape două secole de istorie, dominate de diferite tentative de tranziție, ce au amestecat succesele parțiale cu eșecurile. Acest obiectiv a constat în achiziția de prosperitate de tip occidental, probabil singurul tip de prosperitate care era accesibil societății românești. În nici una dintre tranzițiile încercate – postfeudală, protocapitalistă, comunistă și postcomunistă – tranziția românească nu a reușit să o obțină. Mai mult, de-a lungul întregii acestei perioade, condiția *sine qua non* a acceptării României în lumea occidentală a fost și ea constantă: România trebuia să probeze nu atât faptul că devenise o societate prosperă, cât capacitatea de a produce prosperitate, înainte de orice, pentru propria populație. Merită menționat că alte societăți europene, aflate la jumătatea secolului al XIX-lea într-o situație asemănătoare cu cea a României – de la Spania și Portugalia, până la Grecia, Finlanda, Norvegia și Irlanda – au reușit să treacă acest prag și au fost incluse, și prin urmare au beneficiat de avantajele care rezultă din includere, în lumea prosperă occidentală. România nu a reușit aceste lucru în tranzițiile pe care le-a încercat până acum, inclusiv în cea postcomunistă. Ceea ce justifică necesitatea unei a doua tranziții, orientată de data asta spre achiziționarea de prosperitate.

Unul dintre motivele pentru care, în materie de prosperitate de tip occidental, tranzițiile românești au eșuat, a fost că, în nici una dintre ele obiectivul strategic al clasei politice coordonatoare a tranziției nu a fost prosperitatea. Atât ideologiile, cât și programele politice care au alcătuit infrastructura intelectuală a tranzițiilor românești au considerat de fiecare dată prosperitatea ca fiind un efect inexorabil al achiziției de trăsături occidentale. Interesant este că fiecare dintre tranziții s-a concentrat asupra altor trăsături ale civilizației occidentale de pe urma cărora spera să obțină prosperitatea națională, și individuală, ca pe o consecință.

Pașoptiștii și apoi Cuza și-au închipuit că reformele în domeniul proprietății asupra pământului vor crea prosperitatea României prin intermediul acelei clase de „gospodari” agricoli, proprietari de pământ și producători de produse agricole pentru ei înșiși și pentru

piață¹, în opoziție atât cu lumea neprospărată a iobăgimii, dar și a proletariatului industrial, situație pe care Bălcescu o dorea rezervată străinilor².

Principele, și apoi regele Carol I, a acceptat reforma agrară, dar tranziția coordonată de el a fost axată pe transformarea urbanului și nu a ruralului. El era convins că prosperitatea României depinde de modernizarea acesteia, prin adoptarea de caracteristici occidentale și prin racordarea economiei și a societății românești la lumea occidentală – atât instituțional, obiectiv pentru care independența națională era o condiție esențială, cât și economic și, mai ales, logistic. Pentru tranziția condusă de Carol I, prosperitatea României rezulta de la sine ca urmare a dezvoltării infrastructurii care lega România lumea occidentală. Evaluând că „*România e destinată a deveni Belgia Dunării de jos*”³ el a depus cele mai mari eforturi pentru ca România să construiască căile ferate care o legau de lumea dezvoltată a Europei occidentale, prin intermediul Austro-Ungariei. Căile ferate și-au dovedit utilitatea lor excepțională și au reprezentat un factor major în dezvoltarea țării. Iată, de exemplu, concluziile sale după o vizită la Iași, în 1875:

*„Abia am recunoscut a doua capitală a României: toate străzile sunt cu asfalt; pretutindeni se înalță frumoase și impunătoare case, cu magazine bogat aprovizionate și pe străzi domnește o viață și o activitate extraordinare! Toate aceste progrese sunt datorate exclusiv drumului de fier.”*⁴

Progrese au avut loc, un argument în această privință îl aduce chiar Carol I, când constată cu satisfacție creșterea bugetului de stat de la 50 de milioane de lei în momentul venirii sale în țară, la 100 de milioane de lei 7 ani mai târziu – cu alte cuvinte, țara devine mai bogată – dar prosperitatea populației întârzie. Alte elemente de infrastructură, precum educația și sănătatea, se dezvoltă mai greu și mai lent, întârziate în cea mai mare măsură de veniturile extrem de reduse ale celei mai mari părți a populației.

Tranziția perioadei postbelice, care a început chiar mai devreme de izbucnirea primului război mondial, a fost și ea orientată către occidentalizarea țării, dar de data asta s-a concentrat asupra unui alt mijloc presupus a asigura prosperitatea, și anume asupra industriei și a capitalului autohton. Chiar dacă infrastructura de căi ferate, șosele și porturi a continuat să se dezvolte, această dezvoltare nu a mai reprezentat o prioritate a tranziției și nu de ea au fost legate speranțele de modernizare ale societății. Este semnificativ în acest sens faptul că unele

¹ Adăniloie, N, Berindei, Dan, 1967, *Reforma agrară din 1864*, Editura Academiei RSR, București

² Bălcescu, Nicolae, 1960, „Reforma socială la români”, în *Opere Alese, vol. I*, ESPLA, București

³ ***, 1993, *Memoriile regelui Carol I al României. De un martor ocular, vol. II*, Scripta, București, p.399

⁴ Idem, p. 400

dintre proiectele de infrastructură elaborate de Carol I la jumătatea secolului al XIX-lea, au fost terminate abia un secol mai târziu, în cadrul tranziției comuniste. Legătura de cale ferată dintre Petroșani și Tg. Jiu, pe care Carol I o considera necesară pentru a aduce în România secolului al XIX-lea cărbunele – pe atunci principala sursă de energie industrială – din Valea Jiului, a fost una dintre primele realizări industriale ale comunismului. Dimpotrivă, în perioada interbelică, noua clasă politică românească, generația de „liberali” care succede generației de „conservatori” ce a dominat politic în timpul primei părți a domniei lui Carol I, este convinsă că bogăția societății românești în ansamblul ei, precum și prosperitatea populației sunt consecințe directe ale promovării unei clase de capitaliști autohtoni, având ca bază fundamentală industria românească. Teoria politico-economică a protecționismului, elaborată cu atâta rafinament de Nicolae Manoilescu încât a fost preluată și de teoreticienii socialismului autohton din anii 70¹, a fost pusă în practică cu mult înainte ca Manoilescu să îi ofere o bază teoretică solidă. Efectele ei au fost, însă, ambigui. Pe de o parte, ea a condus la apariția unui mare număr de întreprinderi industriale cu capital românesc, care beneficiau de o relație privilegiată cu statul, un avantaj competitiv formal față de capitalul străin. Pe de altă parte, a condus la o rată lentă a înnoirii tehnologice și la subutilizarea pe scară largă a capacităților de producție prin simplul fapt că desființa orice motivație economică pentru creșterea productivității muncii, de vreme ce rata ridicată a profitului – mai ridicată decât în dezvoltatele economii occidentale – era asigurată prin relația preferențială cu statul și prin mecanismele corupției administrative². Cu toate acestea, principalul obiectiv politic a fost atins, el constând în faptul că, la sfârșitul perioadei interbelice, România dispunea de o clasă socială de întreprinzători – cei pe care Schumpeter în anii 30 și Kornai în anii 90 îi considerau indispensabili dezvoltării economice și sociale – unii dintre ei de o mărime semnificativă, care putea face față cu succes, grație legăturilor lor speciale cu statul și cu administrația locală, interesului tot mai ridicat al capitalului străin pentru economia românească. Dar, o creștere semnificativă a prosperității populației și al comunităților, în ansamblul său, nu a avut loc. Ba, dimpotrivă, exact în această perioadă considerată de regulă ca o perioadă de avânt economic și de dezvoltare rapidă a societății românești, s-a produs acea „ruptură” care a devenit curând de nedepășit între nivelul de dezvoltare al societății occidentale și nivelul de dezvoltare al societății românești. Căci rezultatul politicilor liberale de modernizare prin industrializare a

¹ Ideea fundamentală a teoriei lui Manoilescu era cuprinsă în conceptul de „valoare adăugată”, net superioară în industrie, față de agricultură și comerț. Această idee a fost preluată de teoreticienii și politicienii sistemului economic comunist, care au făcut din „valoarea netă” principalul indicator urmărit în politicile economice ale statului comunist.

² Constantinescu, N. N. (ed), 1994, *Romania's Economic History. From the Beginnings to World War II*, Editura Academiei Române, București, pp. 224-232

României, în ciuda agresivității lor, a fost modest. Producția industrială pe locuitor, în 1938 (în pragul crizei economice care a afectat întreaga economie capitalistă a vremii) era, în România, de 12 dolari, în Polonia (o țară cu o istorie chiar mai zbuciumată decât a României și cu condiții socio-politice, economice și demografice asemănătoare) de 21 de dolari, adică aproape dublu, în Cehoslovacia de 57 de dolari (de aproape cinci ori mai mare), de 132 dolari în Germania și de 140 dolari în Marea Britanie. În aceeași perioadă (1937), principalul indicator al dezvoltării industriale – consumul de energie pe locuitor – arăta marele decalaj dintre România și lumea occidentală. El era estimat la 662 Kwh în România, la 989 Kwh în Ungaria, în vreme ce, în Cehoslovacia era de aproape 3000 Kwh, și de aproape 5000 Kwh în Germania¹. Probabil, însă, că cel mai convingător argument al decalajului care crește între lumea occidentală și cea românească poate fi găsit în agricultură. România a fost de-a lungul întregii sale istorii o țară agricolă. Mai este și acum, când încă aproximativ 40% din populația ocupată mai face agricultură, iar aproape jumătate din populația țării locuiește în rural². Dacă vrem să urmărim decalajele de civilizație și prosperitate între societatea românească și cea occidentală, atunci ruralul și agricultura sunt domeniile cele mai relevante în acest sens. Or, analiza rezultatelor „tranziției industriale” din perioada interbelică dovedește că tocmai în acest domeniu, în cel al agriculturii, a eșuat dramatic tentativa de modernizare a României condusă de liberali. În această perioadă, structura pe surse energetice a agriculturii românești, în comparație cu cea a Italiei și a Germaniei dezvăluie o trăsătură de înapoiere care poate fi puternic corelată cu politicile tranziției. În funcție de sursele de energie, agricultura românească utiliza 46,7% energie umană, 51,1% energie animală și numai 2,2% energie mecanică. Comparativ, Italia și Germania utilizau procente comparabile de energie mecanică și net mai mari decât România, respectiv 15,1% și 16,8% (avansul Germaniei asupra Italiei este ușor de înțeles), și se diferențiau în privința utilizării restului. În vreme ce Italia utiliza o mare cantitate de energie umană (53,1%), mai mare chiar decât a României, Germania utiliza o mare cantitate de energie animală (49,5% față de 31,8% a Italiei) și mult mai puțină energie umană (33,7%)³.

Merită înțelesă semnificația acestor cifre. România, Italia și Germania erau țări care se industrializau rapid în acea perioadă. România chiar avea o guvernare ce conducea o tranziție orientată spre industrializare, în favoarea capitalului autohton, dar la care participa, într-o

¹ Constantinescu, N. N. (ed), op. cit. pg.253

² În realitate, acest procent este chiar mai mare, căci o serie de localități consacrate administrativ ca fiind orașe, nu sunt în realitate mai mult decât niște comune mai mari. Iar realități sociale de tip rural pot fi găsite cu ușurință în interiorul oricăror mari orașe românești, inclusiv al capitalei.

³ Constantinescu, N. N., op. cit. pg. 253

măsură semnificativă, și capitalul occidental. Toate aceste țări porneau dintr-o situație aproximativ similară – o societate agricolă transformată prin industrializare – chiar dacă în condiții istorice diferite, iar în această competiție România avea de recuperat cel mai mare decalaj inițial. El nu era, în momentul declanșării tranziției, chiar atât de mare. Diferențele ulterioare, care au devenit aproape de nedepășit, nu se datorează atât direcțiilor de dezvoltare, căci în efortul de a achiziționa trăsături ale civilizației occidentale, tranzițiile românești s-au concentrat tocmai pe reproducerea direcțiilor evolutive ale societății occidentale – dezvoltarea infrastructurii, industrializarea, etc. Diferențele mari par a proveni din modul în care rezultatele tranziției au fost utilizate pentru transformarea fostei societăți agricole și rurale.

Datele privind energia sunt relevante în acest sens. Căci, avem de a face cu trei strategii diferite de dezvoltare, iar diferența dintre cele occidentale și cea românească pare a fi capabilă a explica decalajul. Există o ruptură, exprimată prin diferența de ordin de mărime, între acei doar 2,2% reprezentând ponderea energiei mecanice în totalul energiei utilizate în agricultura românească și cei 15-16% reprezentând energia mecanică în agricultura germană și italiană. Iar această ruptură este mai semnificativă decât oricare dintre celelalte diferențe și decât orice speculații am putea face pornind de la diferențele de muncă umană și de utilizare a animalelor în agricultură. Căci, deși este vorba despre cea mai redusă componentă a energiei utilizate în agriculturi care, altfel, se aseamănă prin aceea că grosul energiei utilizate are aceleași surse ca și în agricultura tradițională, tocmai ea ilustrează o diferență esențială între efectele industrializării în România, pe de o parte și în Italia și Germania, pe de altă parte. Industrializarea celor două țări occidentale a condus la o pondere semnificativă a energiei mecanice în totalul energiei utilizate în agricultură. Industrializarea țărilor occidentale a avut ca efect transformarea agriculturii și a întregii societăți în ansamblul ei. Procesul începuse mai devreme, dar era semnificativ către sfârșitul anilor 30. El a continuat și s-a accentuat după cel de al doilea război mondial astfel încât populația ocupată în agricultură în țările occidentale a ajuns să reprezinte doar 3,7% în UE-15, în 1997. Industrializarea României, începută încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și accelerată în perioada interbelică nu a avut același efect. Nimic nu este mai grăitor în acest sens decât cele aproximativ două procente de energie mecanică – efect al industrializării – din totalul energiei utilizate în agricultură. Același proces socio-economic care este industrializarea, a transformat radical economia și societatea occidentală, dar nu a avut câtuși de puțin aceleași efecte în societatea românească. Putem pune asta pe seama unei tranziții pro-occidentale prost conduse, pe seama erorilor clasei politice românești, pe seama „foarfecelor” pieței internaționale și a intereselor capitalului

străin, sau pe seama efectelor contrare ale tranziției spontane, dar, indiferent de cauze și de structura explicației, rezultatul este același. Industrializarea din perioada interbelică și crearea unei noi structuri sociale, dominate prin putere, prestigiu și acces la decizia economică de noua clasă a capitaliștilor români nu a transformat nici societatea românească în ansamblul ei, nici economia națională și nu a adus după sine prosperitatea scontată, nici la nivel național, nici la nivel individual. Ruralul este ilustrarea vie a acestei lipse de transformare, urmare a lipsei de efecte a industrializării asupra societății în ansamblul său. Ierarhia surselor de energie în agricultură trebuie completată cu scăderile în materie de educație din rural – analfabetismul nu va fi înlăturat în ruralul românesc decât câteva decenii mai târziu, în timpul comunismului – de servicii de sănătate, de infrastructură logistică sau de dotări, fie individuale, cum ar fi cele ale locuinței, fie comunitare, cum ar fi cele sociale, culturale sau comunicaționale.

Dezbaterile cu privire la direcțiile de dezvoltare ale societății românești din perioada interbelică au fost aprige¹, iar sinuoasa evoluție politică și socio-economică a României din prima jumătate a secolului al XX-lea, cu participarea la războaiele mondiale cu tot, a fost în mare măsură datorată tocmai acestei incapacități a industrializării de a produce efecte în ansamblul societății, pe tot parcursul perioadei. Industrializarea nu a reușit să transforme radical societatea românească și în nici un caz nu i-a adus prosperitatea. Cea mai pro-capitalistă dintre toate tranzițiile românești de după 1800, a fost, din acest punct de vedere, un eșec. Minoritar prin baza sa socială, fără succese ideologice deosebite, dar dominant politic ca urmare a capacităților propagandistice și de intrigă politică a liderilor săi excepționali, partidul politic al capitaliștilor autohtoni (Partidul Național Liberal) a reușit să domine scena politică românească și tranziția pro-occidentală, în toată perioada de la sfârșitul secolului al XIX-lea și până la instaurarea regimului comunist. Căci, așa cum declara Ionel Brătianu „*Guvernul îl pot lua alții, dar puterea ne rămâne nouă*”², consacrand, în această sintagmă rolul dominant al burgheziei naționale în conducerea tranziției coordonate politic. Dar liberalii nu au reușit nici să transforme societatea românească după chipul celor occidentale și nici să asigure prosperitatea populației și, atunci când au avut de înfruntat o formulă politică mai apropiată de realitățile sociale românești – dictatura regală, dictatura militară și, ulterior, dictatura comunistă – nu au putut să opună o rezistență semnificativă. Tranziția liberală sau tranziția coordonată de capitalul autohton a eșuat la sfârșitul anilor treizeci și a fost nevoie de mai mult

¹ Ornea, Z., 1996, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, Editura Fundației Culturale Române, București

² Lăzărescu, Dan A., 1996, *Introducere în istoria liberalismului european și în istoria Partidului Național Liberal din România*, Editura Viitorul Românesc, București, p. 127

de jumătate de secol pentru a fi reluată, cu rezultate la fel de neconcludente, după prăbușirea comunismului în 1989.

O tranziție cu totul nouă se declanșează în România după al doilea război mondial, sub influența ideologică și politică, și sub presiunea militară a Uniunii Sovietice. Tranziția comunistă va dura patru decenii (1948-1989) și se va sfârși, la rândul ei, cu un eșec politic, provocat de asemenea de incapacitatea de a asigura populației țării o prosperitate asemănătoare cu cea pe care o producea, în lumea occidentală, un sistem politic, economico-social și ideologic nu doar diferit, ci antagonic.

Tranziția comunistă a fost unul dintre cele mai mari și mai radicale experimente sociale care au avut loc în România. Pentru societatea românească, un asemenea experiment nu era neapărat ceva cu totul nou. De câteva secole bune socialul românesc era „învățat” să fie agresat de la nivel politic de tentative dintre cele mai bizare sau mai utopice ale clasei politice naționale. Așa cum, de asemenea, căpătase o bogată experiență în construirea de mecanisme care să se opună inițiativelor și reformelor tranziției. De la Mihai Viteazul, care consacrase legarea de pământ a țăranilor, până atunci relativ liberi și până la actuala construire a democrației și economiei de piață, România se aflase continuu în tranziție și fusese, la fel de continuu, condusă de elite politice dornice să modeleze realitățile românești în funcție de modele externe pe care le alegeau ca rezultat al conjuncturilor internaționale. Comuniștii nu erau decât o variantă, ceva mai specială pentru că modelul lor se afla în est și nu în vest, iar reformele pe care le-au introdus s-au realizat cu mai multă brutalitate ca până atunci.

Proiectul comunist românesc are aceleași elemente structurale și proiectele tranzițiilor care l-au precedat. O nouă tranziție politică, cea comunistă, se declanșează în 1947, urmată, începând din 1948, de o tranziție socială și economică. Impusă prin dominația politică și militară sovietică, revoluția comunistă a inaugurat dictatura partidului comunist, a reorientat, în relațiile internaționale, statul român dinspre vest spre est și a înlocuit nu numai capitalismul ci și cea mai mare parte a societății precapitaliste încă majoritare în rural și orașele mici, cu noua economie și societate socialistă.

Tranziția socialistă a fost suficient de lungă pentru a schimba radical societatea în multe privințe, dar nu în toate. Principala sa direcție a fost industrializarea socialistă și dezvoltarea urbană, de asemenea socialistă. Ea a tranșat dezbaterile principale ale perioadei interbelice – orașul sau satul, industria sau agricultura, capitalismul sau corporatismul, democrația sau dictatura – optând politic pentru o combinație inedită, care nu ținea cont de corelațiile

tradiționale de până atunci. Alegerile au fost făcute în favoarea orașului, industriei, proprietății de stat și a dictaturii. Tranziția socialistă a creat o societate *sui-generis* care, formal măcar, nu semăna cu nici-una dintre societățile utilizate tradițional ca model de clasa politică românească până atunci. Ca și în celelalte tranziții, exista un model extern – cel sovietic. Ca și în celelalte tranziții, chestiunea agrară a rămas nerezolvată: gospodăria țărănească rămâne și săracă și înapoiată și slab productivă chiar în condițiile industrializării agriculturii. Ca și celelalte tranziții, reformele au eșuat în atingerea principalelor obiective instituite politic – dezvoltarea industrială, în ciuda avântului luat în anii 60 și 70, este un eșec și economic și social la sfârșitul anilor 80. Ca și în cazul celorlalte tranziții coordonate politic, reformele au fost dublate de o tranziție spontană ale cărei dimensiuni au devenit evidente abia după revoluția din decembrie 1989. Problema națională a jucat și aici un rol important, asigurând o continuitate aparent surprinzătoare a politicilor economice, mai ales a celor industriale¹, fără a fi, însă, decisivă. Nici nu se poate concepe un rol decisiv pentru problema națională într-o tranziție dominată din exterior. Și, ca și în celelalte tranziții, soarta tranziției comuniste a fost în cele din urmă decisă de evoluțiile internaționale. Sfârșitul războiului rece prin capitularea puterii dominante a blocului comunist – Uniunea Sovietică – în fața ofensivei economice, tehnologice și politice a blocului nord-atlantic din anii 80, a pus capăt experimentului comunist și în România și a declanșat o nouă tranziție, cea în care ne aflăm acum.

Chiar dacă propunea un model de societate diferit de cel al societății occidentale, înlocuind distribuția resurselor prin intermediul piețelor cu distribuția lor prin intermediul administrației, și controlul politicului de către populație cu monopolul acordat unei „elite revoluționare”, obiectivele tranziției comuniste aveau multe elemente comune cu obiectivele tranzițiilor anterioare. Atât ideologic, cât și în practică, proiectul comunist este doar o variantă a proiectului societății occidentale. Ca și în cadrul acesteia, organizarea economică este centrată pe întreprinderea industrială, iar organizarea socială pe oraș. Ca și în perioada interbelică sau în secolul al XIX-lea, „progresul” era măsurat prin creșterea producției industriale și prin urbanizare. Și, ca și în tranzițiile anterioare, prosperitatea populației putea fi un efect al reformelor sau al creșterii economice, dar nu era un obiectiv al tranziției.

¹ „Rămâi uimit de continuitatea esențială de vederi dintre propovăduitorii inițiali ai industrializării, care impuneau taxe vamale ridicate asupra bunurilor manufacturate pentru a proteja industriile nou apărute ale României ... și oponenții de astăzi ai integrării în CAER.”, Montias, Michael J., 1967, *Economic Development in Communist Romania*, The MIT Press, p. 51

O creștere a prosperității populației a avut loc în primele trei decenii ale tranziției comuniste, ceea ce a condus la constituirea unei baze sociale aparent solide a comunismului. Câtă vreme industria și orașul au înlocuit pe scară largă și în ritm rapid – dictatura și centralizarea au fost instrumentele care au asigurat și industrializării și urbanizării o amploare ce nu a putut fi realizată de tranzițiile anterioare – agricultura de subzistență și satul semi-medieval – unul dintre efectele tranziției comuniste a fost creșterea nivelului de trai al populației. Rata mortalității scăzuse de la o medie de 19,5‰ în deceniul 1930-1939, la o medie de 9,5‰ în deceniul 1967-1976, iar mortalitatea infantilă se înjumătățise într-un singur deceniu, de la 59,5‰ în 1968, la 31,1‰ în 1976¹. De asemenea, în primele trei decenii de comunism, producția industrială a crescut de 31 de ori, veniturile reale pe locuitor de 4,5 ori, iar vânzările de mărfuri cu amănuntul de 15 ori, ceea ce ilustrează o considerabilă creștere a consumului populației².

Nivelul de trai, care măsoară mai ales bunăstarea materială, este o componentă importantă a prosperității, dar nu o epuizează. Alte componente se referă la securitatea personală, la condițiile de viață și de mediu, la caracteristici ale vieții sociale și culturale, etc. O problemă majoră a comunismului a fost că, în vreme ce în această perioadă de dezvoltare putea asigura o creștere substanțială a bunăstării materiale a populației și o serie de servicii sociale, de la educație și sănătate, până la accesul la apă potabilă și canalizare pentru grupuri sociale din ce în ce mai mari, o parte a costurilor ce trebuiau acceptate pentru aceste îmbunătățiri constau în renunțarea la alte componente ale bunăstării, precum libertatea de exprimare, de credință și de asociere, accesul la puterea politică, conservarea mediului înconjurător, controlul administrației, etc., în vreme ce, societatea occidentală dovedea, foarte concret, prin realitățile sale, că o creștere rapidă a bunăstării materiale a populației nu este incompatibilă cu multe alte componente ale prosperității. Prosperitatea nu se definește altfel decât social, pe baza regulilor acceptate social și a comparațiilor cu alte comunități, grupuri sau societăți. Modelul socialmente acceptat de prosperitate al comunismului a fost, până la urmă, definit tot în societatea occidentală, capitalistă, dezvoltată și democratică. Iar ceea ce putea observa populația societății comuniste era că nu avea cum să atingă prosperitatea societății occidentale tocmai din cauza diferențelor de sistem. Pe toată perioada confruntării dintre cele două sisteme, societatea occidentală dovedise că putea face mai bine, pe scară mai largă și cu efecte mai pozitive asupra populației, tot ce făcea societatea comunistă, la care putea adăuga o listă lungă de componente ale prosperității pe care comunismul nu le putea asigura din principiu.

¹ Trebici, Vladimir, 1979, *Demografia*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, pp. 128, 465-467

² ***, 1980, *Anuarul Statistic al RSR*, Direcția Centrală de Statistică, București

Prăbușirea comunismului, adică înlocuirea tranziției comuniste cu o tranziție pro-occidentală, a fost un proces complicat la care au participat o pluralitate de factori internaționali și interni. Au contat evoluțiile raporturilor de forțe internaționale, de la cele politice și militare, până la cele financiare și comerciale, au contat efectele tranziției spontane asupra structurii sociale și a mecanismelor de funcționare ale societăților comuniste, au contat conjuncturi precum deciziile politice ale liderilor celor două tabere aflate în confruntare, etc. Până la urmă, însă, multitudinea de factori care sunt utilizați pentru a explica cum de s-a prăbușit comunismul în URSS și în Europa, a acționat într-o singură direcție principală – reducerea acceptabilității sistemului pentru populație, în care sunt incluse atât „masele”, cât și „elitele”. Iar acceptabilitatea a scăzut sub nivelul critic în momentul în care comunismul a pierdut capacitatea de a produce prosperitate, fie ea numai parțială. În România, în ultimii doi ani de comunism, volumul vânzărilor cu amănuntul nu mai crește decât cu 1% pe an, o creștere ce poate fi ignorată. Dacă există ceva ce face evident comunismul ultimului deceniu din România este tocmai faptul că prosperitatea populației nu era un obiectiv al tranziției. Tranziția comunistă nu a urmărit creșterea prosperității populației, chiar și atunci când o asemenea creștere a avut loc și în ciuda faptului că ideologia oficială o afirma ca pe obiectivul ultim al sistemului. Este suficient să se urmărească pentru aceasta evoluția structurii producției industriale de-a lungul primilor trei decenii de comunism, în raport cu structura anterioară. Cu atât mai ușor, cu cât sistemul de date economice comunist diferențiază între „grupa A” de industrii – industria producătoare de mijloace de producție – și „grupa B” de industrii, producătoare de bunuri de consum destinate populației. În 1938, în industria națională predominantă era industria producătoare de bunuri de consum. Ea acoperea 54,5% din totalul producției industriale. Ceea ce nu înseamnă, desigur, că tranziția perioadei interbelice era orientată către prosperitatea populației, căci cea mai mare parte a populației, aflată în rural și axată pe subzistență, nu participa la distribuția acestor produse. În 1948, când economia încă nu se refăcuse după distrugerile provocate de război, cele două grupe de industrii erau echilibrate – 49,4% din producția industrială era asigurată de grupa A și 50,6% de grupa B. După care, politicile industriale ale comunismului orientează resursele aproape exclusiv spre dezvoltarea industriilor din grupa A. În 1979, industriile din grupa B mai produceau doar 26,3% din totalul producției industriale. În același an, volumul investițiilor alocate grupei B nu reprezenta decât 13% din volumul investițiilor industriale. Desigur, nu numai industriile producătoare de bunuri de consum contribuie la nivelul de trai al populației. La fel de importantă este, de exemplu, producția de energie electrică sau de apă potabilă, etc. Dar disparitatea dintre cele două grupe de industrii se traduce, în România, într-o evidentă

alocare a resurselor în defavoarea populației și în favoarea industriei. Rezultatul este că cea mai mare parte a resurselor economiei nu este destinată populației, ci doar funcționării sistemului. Căci, în vreme ce producția industrială crește, în această perioadă de 31 de ori, veniturile reale ale populației nu cresc decât de 4,5 ori, adică de vreo șapte ori mai lent. Criza comunismului ca sistem începe în deceniul al nouălea, când are loc o restructurare bruscă și de mare amploare a industriei românești. Producția industrială scade într-un singur an (1981) cu 7,4%, și, în ciuda eforturilor făcute nu își mai revine până la revoluția din 1989. În 1989 ea nu mai reprezintă decât 90,1% din producția industrială a anului 1980. Cel mai grav a fost afectată industria prelucrătoare (care în 1989 mai producea doar 88,3% din producția anului 1980), iar în interiorul acesteia ramurile cele mai avansate tehnologic și mai adecvate globalizării¹. În aceste condiții, bunăstarea materială a populației – chiar și acele componente care fuseseră până atunci asigurate de comunism – este grav afectată. Scăderea calității hranei este, probabil, cea mai bună ilustrare a acestui proces. Consumul de calorii pe locuitor scade de la 3259 în 1980, la 2930 în 1988, iar consumul mediu anual de carne scade la 62 kg în 1980, la 50,2 kg în 1989. Au loc și o serie de fenomene paradoxale, precum scăderea numărului de televizoare la mia de locuitori, care poate fi pus pe seama faptului că nu era nimic de văzut la televizor. Pe ansamblu, în ultimul deceniu de comunism bunăstarea populației a fost suficient de afectată pentru a avea ca efect o scădere a speranței de viață la naștere (de la un maxim de 69,77 ani în 1982-1984, la un minim de 69,27 în 1986-1988), iar mortalitatea infantilă să crească de la circa 23‰ în 1983-1984, la un maxim de 28,9‰ în 1987.

Unul dintre puținele lucruri care se pot spune cu certitudine despre actuala tranziție postcomunistă este că prosperitatea populației nu a fost în nici un caz un obiectiv al ei. În ciuda faptului că a pornit din revolta populației față de un sistem care nu doar că nu mai era capabil să producă prosperitate, dar chiar afecta prosperitatea deja achiziționată. Imediat după prăbușirea sistemului politic comunist, presiunea populației pentru prosperitate se concentrează pe creșterea bunăstării materiale (mai ales a consumului) și pe obținerea de libertăți până atunci interzise sau îngădite – de la libertatea de a planifica nașterile, până la libertatea de exprimare, de asociere politică sau de practică religioasă. Ele vin în avalanșă în primele luni ale lui 1990 și ilustrează victoria revoluției. Au fost, de regulă, considerate o simplă manevră politică a guvernanților pentru a-și asigura sprijinul populației și a se menține

¹ În 1989 față de 1980, producția de mașini și echipamente mai reprezintă 63%, cea de mașini și aparate electrice 60%, de echipamente de comunicații și televizoare 70%, mijloace de transport rutier 62%. *Anuarul Statistic al României 1995*, p. 491

la putere¹. Această observație poate fi corectă, incorectă este criticarea ei. Căci esența democrației constă tocmai în faptul că politicienii sunt nevoiți să își asigure sprijinul populației prin revendicarea cererilor de creștere a prosperității pe care le formulează aceasta. Din cei peste 15 ani de tranziție postcomunistă, aceste prime luni de după revoluție, când legitimarea puterii depinde cotidian de sprijinul exprimat direct al populației, au fost singurele în care prosperitatea a fost un efect direct intenționat al actelor de guvernare. Iar aceasta nu în virtutea unei ideologii politice, ci a presiunii populației asupra unei guvernări incapabile să opună rezistență, chiar dacă ar fi dorit-o. Imediat ce noua putere s-a instalat legitim, în urma alegerilor din 1990, problema prosperității populației a ieșit de pe agenda clasei politice și nu a mai apărut nici până în zilele noastre. Primul deceniu al tranziției a fost, din perspectiva prosperității, ambiguu. Șirul de transformări care a urmat a generat procese contradictorii. Așa cum am văzut și în cazul comunismului, prosperitatea este definită social, la intersecția dintre caracteristicile societății românești și caracteristicile societății occidentale adoptate ca model. Tranziția care urmează amestecă procese de creștere a prosperității din cele două modele, cu procese care afectează grav prosperitatea populației. Trebuie ținut cont de acest lucru pentru a înțelege de ce, în ciuda succesiunii de crize economice, de pași înapoi în dezvoltare și de sărăcire masivă a populației, deceniul și jumătate de postcomunism nu a fost însoțit de mișcări masive de protest social și nu a declanșat o „nouă revoluție”. La urma urmei, revoluția din decembrie 1989 a fost puternic motivată inclusiv de scăderile semnificative ale nivelului de trai al populației. Urmează un deceniu în care nivelul de trai al populației scade încă și mai mult. La sfârșitul lui 2000, România are o cincime de populație cu venituri sub limita de 2 USD/zi care marchează pragul sărăciei absolute după criteriile Băncii Mondiale². Efectul politic apare în forma susținerii stângii de către electorat la alegerile din 2000 și a unui neașteptat succes electoral al PRM. Dar procesul democratic se desfășoară normal și pașnic, în ciuda presiunilor economice și sociale la care tranziția postcomunistă supune populația.

Cauzele trebuie căutate în aceea că alte componente ale prosperității au compensat pierderile de nivel de trai și scăderile dramatice de venituri și consum ale populației. Ele nu se traduc neapărat într-o creștere a indicelui dezvoltării umane (care mai degrabă a scăzut în ultimii 20 de ani³), dar asta nu înseamnă că nu sunt considerate, din perspectiva populației, drept

¹ Tănase, Stelian, 1999, *Miracolul revoluției, O istorie politică a căderii regimurilor comuniste*, Humanitas, București, p.366

² World Bank, 2005, *World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone*, World Bank & Oxford University Press, p.259

³ Berthin, G.D. (ed), 2002, *A Decade Later: Understanding the Transition Process in Romania. National Human Development Report 2001-2002*, UNDP, București, p.81

componente ale prosperității. Unele dintre aceste componente provin tocmai din caracteristicile non-occidentale sau chiar anti-occidentale ale societății românești, cum ar fi proprietatea asupra pământului. Reconstruirea micii gospodării țărănești prin măsuri politice succesive luate pe tot parcursul primului deceniu de postcomunism a asigurat unei majorități a populației o componentă de prosperitate. În parte, ea a fost reală, căci gospodăria agricolă de subzistență, chiar dacă a fost producătoare de sărăcie absolută, a asigurat, totuși, securitatea alimentară a unei părți importante a populației. În deceniul tranziției postcomuniste (1990-2000), salariul mediu real a scăzut aproape la jumătate (58,6% în 2000 față de 1990), dar alimentația populației nu a fost grav afectată pe ansamblu (chiar dacă unele categorii au avut de suferit în mai mare măsură). Cu toate acestea, consumul de carne – deși clar corelat cu creșterea sau descreșterea economică, căci maximum se situează în 1991, iar minimum în 2000 – a oscilat în jurul valorii de 50 kg/an/locuitor, cu variații care parțial sunt conjuncturale. Iar el a fost compensat de creșterea consumului tocmai la acele produse pe care gospodăria țărănească le putea asigura în mai mare măsură – cartofi, legume, ouă și produse din lapte – tocmai pentru că accesul la piață era mai dificil¹. De asemenea, privatizarea, care a asigurat participarea populației pe scară largă atât la venituri suplimentare, cât și la statutul de proprietar, a fost o componentă importantă a prosperității produse de alte căi decât cea a creșterii nivelului de trai.

Creșterea participării la viața publică trebuie, de asemenea, considerată o componentă importantă a prosperității care, în ciuda creșterii sărăciei pe tot parcursul tranziției postcomuniste a reprezentat o compensare semnificativă a scăderii prosperității. Mai mult de jumătate de milion de ore-program TV, la care se adaugă peste 1,7 milioane de ore program radio, o creștere de 40% în numai cinci ani (1995-2000) a spectatorilor la teatru, operă, circ, etc., aproape 10 milioane de vizitatori de muzee, creșterea explozivă a comunicațiilor în România, ca urmare a dezvoltării mai ales a telefoniei mobile și a internetului, toate acestea au compensat, dacă nu pentru ansamblul populației, măcar pentru categorii semnificative și grupuri sociale mari, scăderile de nivel de trai și de venituri rezultate din descreșterea economică care a dominat perioada.

Dar probabil că cea mai importantă caracteristică a postcomunismului românesc care, pe de o parte, a participat la producerea lipsei de prosperitate, iar, pe de altă parte, i-a contracara semnificativ efectele, a fost restructurarea socială, realizată în mare măsură prin redistribuirea atât a avuției sociale deținută de statul român, cât și prin redistribuirea veniturilor în societate.

¹ idem

Rezultatul a fost că, dacă nu prosperitatea, măcar averea ce putea fi achiziționată de unele grupuri sociale depindea de capacitatea de a le închide altora accesul la ele. Ca urmare a intereselor fie divergente, fie opuse a grupurilor sociale, marele conflict social care, în comunism, opusese populația regimului, s-a descompus în postcomunist într-o pluralitate de conflicte care acum opuneau grupurile sociale unele altora, iar statul, și regimul politic democratic, căpătau treptat un rol mai asemănător celui de arbitru. Desigur, până la urmă, nici unul dintre actorii sociali nu este mulțumit de modul în care clasa politică românească și-a îndeplinit sarcina de arbitru sau mediator, iar credibilitatea acesteia și a instituțiilor sale cele mai importante este scăzută în rândul opiniei publice, dar această fărâmițare a tensiunilor sociale, și evidența că principalul concurent nu este la nivel politic, ci social, a împiedicat mari mișcări sociale și, mai ales, mobilizări politice împotriva regimului politic democratic. Teoretic vorbind, România a confirmat în postcomunism teza lui Dahrendorf, formulată pe baza analizei formării democrației în Germania, că regimul politic democratic supraviețuiește nu pentru că elimină conflictele sociale, ci pentru că are capacitatea să le recunoască și să le limiteze efectele negative ale desfășurării lor.

Restructurarea socială a făcut ca prosperitatea să fie distribuită în România de-a lungul unei scale sociale mult mai complicate decât cea comunistă și, inclusiv, cele anterioare comunismului. Ca orice societate din istorie, și cea postcomunistă distribuie bunuri, servicii, prestigiu și putere și le distribuie inegal. Și, ca în orice societate, și în cea românească postcomunistă apar conflicte sociale solid întemeiate în inegalitățile de distribuție. Ceea ce a împiedicat însă destrămarea societății chiar și în condițiile unui evoluții descendente a acesteia pe termen lung a fost tocmai dinamica socială extrem de rapidă a societății, o dinamică în care ascensiunile și decăderile aveau loc în intervale scurte de timp și antrenau grupuri relativ mari de populație. Fenomene sociale, fenomene economice și, mai ales, politici guvernamentale au contribuit la aceste dinamici pe scară largă. Politicile guvernamentale care favorizau grupuri sociale au fost numeroase, dar foarte puține dintre aceste politici au fost constante în timp, ceea ce a mărit dinamica redistribuirilor. La începutul anilor 90, politicile guvernamentale au favorizat grupurile socio-profesionale ale muncitorilor industriali, notorie fiind favorizarea minerilor, ceferiștilor, etc., în defavoarea altor categorii de muncitori. De asemenea au favorizat apariția, dezvoltarea și relativa bunăstare a unui mare număr de mici întreprinzători privați, proveniți din cele mai diverse categorii sociale, educaționale și ocupaționale. Ulterior, muncitorii industriali au fost puternic defavorizați în favoarea altor grupuri socio-ocupaționale, iar micii întreprinzători au avut de suferit în momentul în care

politicile guvernamentale s-au îndreptat spre susținerea marelui capital privat. Mai degrabă, fiecare nouă guvernare a României – iar guvernările s-au schimbat cu prilejul fiecărei runde electorale – a favorizat alte categorii și grupuri sociale. PDSR i-a favorizat pe chiriașii locuințelor naționalizate, permițându-le să cumpere locuințele, în vreme ce, 4 ani mai târziu, CDR i-a favorizat pe foștii proprietari, adoptând o legislație prin care acestea erau retrocedate, etc.

În ciuda faptului că societatea a trecut printr-un deceniu de criză economică și socială prelungită, în România a avut loc o continuă redistribuire de bogăție și acces la putere și prestigiu, iar unele grupuri sociale au avut continuu perspectiva unei vieți mai bune. Pe baza propriei lor evaluări, conform sondajelor de opinie, în România a existat continuu o masă de populație, cuprinsă între 25-40% convinsă că va trăi mai bine în viitorul imediat. Singurul moment când acest grup s-a redus dramatic, în ultimii doi ani ai guvernării CDR-PD-UDMR (1999-2000), mișcări sociale de amploare se anunțau prin mineriada din 1999, cu sprijin important din partea populației sărace, dar ele au putut fi ținute în frâu tocmai pentru că exista varianta politică a schimbării guvernării prin mijloace democratice.

Prosperitatea populației nu a fost în nici un caz o prioritate pe agenda politică a postcomunismului. Ca cele mai multe societăți și ca de fiecare dată în istoria sa, societatea românească postcomunistă a produs prosperitate pentru anumite grupuri sociale și deprivare pentru altele. Această caracteristică începe acum, odată cu proiectul de europenizare, să devină inacceptabilă. Din două motive. În primul rând, pentru că producerea de deprivare – sărăcie însoțită de deprivare de putere și de prestigiu – este inacceptabilă pentru societățile de tip occidental. În al doilea rând, pentru că, chiar și în acele cazuri și pentru acele grupuri sociale pentru care a produs prosperitate, societatea românească a produs o prosperitate care nu poate fi integrată în societatea occidentală, unde este inacceptabilă. Argumentele pentru această situație inedită a societății românești le vom vedea în continuare. Acum putem anticipa o serie de concluzii.

Postcomunismul românesc s-a desfășurat, din motive care țin și de particularitățile vieții internaționale și ale globalizării, dar și de caracteristici ale societății românești, pe o direcție divergentă față de integrarea în lumea occidentală, în varianta ei europeană. Aproximativ un deceniu după prăbușirea comunismului în România și în Europa de Est, România a desfășurat o tranziție pro-occidentală care seamănă destul de bine cu tranzițiile desfășurate și în alte țări aflate în semi-periferia lumii dezvoltate din America de Nord și în jurul bazinului mediteranean. Această situație nu este nouă pentru țara noastră, dimpotrivă, ea exprimă mai

degrabă un model aproape standard după care s-au desfășurat și celelalte tranziții românești. Specificul tuturor acestor tranziții a fost că transformările care au avut loc în țara noastră s-au aflat continuu sub acțiunea unor forțe interne și internaționale care acționau pe două direcții divergente. Pe de o parte, a existat continuu o forță centripetă care tindea să apropie societatea românească de lumea dezvoltată a Europei Occidentale, indiferent dacă „modelul” ales și cea mai puternică influență venea dinspre Franța sau dinspre principalul ei adversar geopolitic, adică Germania. Această forță integratoare se baza în parte pe actori politici români și în parte pe interese strategice, economice și politice ale lumii occidentale. Pe de altă parte, a existat continuu o forță centrifugă, care tindea să așeze România de fiecare dată la periferia lumii occidentale dezvoltate, nu în afara sferei ei de influență, dar în afara zonei de prosperitate pe care o asigură participarea la nucleul dur al țărilor dezvoltate ale sistemului mondial. Această forță centrifugă se bazează și ea pe o parte a clasei politice românești, pe o parte a intereselor politice și economice internaționale și, în mai mare măsură, pe unele particularități ale societății românești, aflată mereu în urma dezvoltatelor societăți occidentale. Începând cu jumătatea secolului al XIX-lea, între aceste forțe se stabilește un echilibru dinamic care împinge istoria României mai aproape sau mai departe de centrul dezvoltat al lumii europene. Această mișcare oscilatorie a societății românești, asemănătoare cu cea a unei bile pe fundul unei gropi, este extrem de costisitoare pentru populație și pentru societate în ansamblul ei și este, în cea mai mare măsură, responsabilă de oscilațiile tranzițiilor românești în ultimele două secole. Comunismul nu trebuie privit decât ca una dintre aceste oscilații.

La sfârșitul secolului XX are însă loc un eveniment remarcabil. Logica expansiunii lumii dezvoltate în efortul ei de a obține dominația mondială prin globalizare, impune componentei ei europene ocuparea spațiului liber creat prin prăbușirea comunismului în Europa de Est și în spațiul fostei URSS. Mai mult de o treime din lume trebuie reordonată rapid și aranjată în noul sistem mondial pe care îl poate acum construi lumea occidentală. Din păcate, comunismul se prăbușește într-un moment în care resursele lumii occidentale erau orientate pe trei direcții complet divergente. În primul rând, erau orientate spre propria restructurare, cea care urma să consume cea mai mare parte a acestor resurse. În al doilea rând, era orientată spre înglobarea în sistemul mondial, pe care era pe cale să îl reordoneze, a periferiilor abandonate de sistemul comunist – America Centrală și Latină, Asia de Sud-Est, Africa. În al treilea rând era orientat spre distrugere și nu spre construcție. A fost nevoie de mai mult de un deceniu pentru ca lumea occidentală să devină conștientă de sarcina sa de a remodela sistemul

mondial și de a-și asuma rolul dominant și responsabilitățile care sunt componente ale acestui proces.

Decizia lumii occidentale de a integra, ca urmare a logicii propriei expansiuni, uriașul spațiu geopolitic și social devenit disponibil prin prăbușirea comunismului a ridicat o serie de probleme care remodelează în prezent tranzițiile postcomuniste, modificându-le prioritățile. Îndepărtarea de comunism, care a constituit marea prioritate a postcomunismului – și a fost concretizată în construirea de regimuri politice democratice, în introducerea economiei de piață și în integrarea politică a fostei lumi comuniste în instituțiile regionale și mondiale ale capitalismului occidental – a fost achiziționată în prima jumătate a deceniului postcomunist. La sfârșitul deceniului, noile priorități se referă la dezvoltare, înțeleasă mai ales drept capacitate a societăților dezvoltate de a produce prosperitate pentru propria populație. Ceea ce, măcar în cazul României, urmează să declanșeze o nouă tranziție, cu alte priorități.

Cu atât mai mult este necesară o nouă listă de priorități cu cât prosperitatea nu a reprezentat un obiectiv asumat al tranziției postcomuniste. Dimpotrivă, tranziția postcomunistă a adoptat o ciudată ideologie „anti-prosperitate”, destul de asemănătoare cu cea a exodului evreiesc sau a purgatoriului creștin, potrivit căreia îndepărtarea de comunism presupune în mod necesar o perioadă de scădere a nivelului de trai și de renunțare la obiectivele sociale ale dezvoltării – educație, sănătate, protecția mediului, etc. Nivelul de trai al populației a scăzut continuu, cu mici oscilații, pe toată durata tranziției postcomuniste. Dar mai semnificativ încă decât atât este renunțarea benevolă la prosperitate, chiar și de-a lungul componentelor care puteau rămâne neafectate de crizele economice. Această „autosacrificare” este, probabil, cel mai bine ilustrată de decizia guvernării social-democrate din 1993-1996 de a reduce învățământul obligatoriu de la 10 ani la numai 8 ani, în condițiile în care educația este considerată principala condiție pentru ieșirea din sărăcie și achiziția de prosperitate atât pentru indivizi, cât și pentru societate.

Tranziția care urmează va trebui să pună prosperitatea populației ca una dintre țintele sale principale. Noul deceniu de tranziție are deja primele semne că, la nivelul clasei politice, acest obiectiv inedit începe să își facă loc. Campania electorală din 2004 a fost construită ca o confruntare între două tabere politice ce își propuneau, fiecare în parte, să asigure prosperitatea populației în noua Românie „europeană”, diferențele fiind în principal de credibilitate a liderilor politici. În această confruntare, PSD aducea în sprijinul său creșterea economică și a nivelului de trai pe care le obținuse guvernarea sa din 2001-2004 și ataca credibilitatea adversarilor săi politici prin rememorarea eșecurilor economice ale guvernării

1997-2000. Cealaltă mare tabără politică, Alianța D.A., a cărei lozincă electorală a fost „*Să trăiți bine!*”, își propunea obiective similare de creștere a prosperității și ataca credibilitatea adversarilor săi politici cu acuzații de corupție. Nici unul dintre programele politice și de guvernare puse în dezbateră electorală nu era, însă, un program de creștere a prosperității populației. Dar faptul că, la nivelul demagogiei politice, prosperitatea populației începe să devină nu doar un obiectiv politic legitim, ci chiar principalul obiectiv politic, este unul dintre cele mai importante semne că tranziția spre prosperitate tinde să înlocuiască tranziția postcomunistă.

Această noutate mai trebuie însoțită de încă o schimbare majoră, de redefinirea prosperității. Și, odată cu ea, de reconsiderarea factorilor producători de prosperitate. În ciuda faptului că prosperitatea populației nu a fost un obiectiv al nici uneia dintre tranzițiile care s-au succedat din secolul al XIX-lea și până acum, pe tot parcursul acestor tranziții și, în bună parte, datorită lor, societatea românească a produs prosperitate. Chiar dacă această prosperitate a fost orientată, în fiecare tranziție, către anumite grupuri sociale, bine definite în politicile dominante ale tranziției, creșterea continuă a bogăției societății s-a tradus, în cele din urmă, într-o creștere a prosperității tuturor categoriilor sociale sau măcar a majorității populației. Această realitate este de necontestat, este suficient să urmărim, pentru a o argumenta, indicatori esențiali precum creșterea continuă, în timp, a speranței de viață la naștere sau scăderea, la fel de continuă, în timp, a mortalității infantile. În toate tranzițiile românești, prosperitatea elitelor a fost un obiectiv – și un rezultat – prioritar în raport cu prosperitatea populației în ansamblul său, dar până la urmă, fiecare tranziție în parte a produs atât una cât și pe cealaltă. Tranzițiile secolului al XIX-lea au produs prosperitatea unor elite politico-economice care, prin cultură, mod de trai și concepții nu difereau esențial de cele ale lumii occidentale, cu care, de altfel, au ajuns să se înrudească¹. În ciuda proceselor anti-prosperitate pe care le-a declanșat și susținut tranziția spontană și pe care tranziția coordonată politic le-a acceptat ca pe realități inexorabile, o anumită prosperitate a fost înregistrată și la nivelul întregii populații. Ion Creangă o descrie pentru Humuleștii primei jumătăți a secolului al XIX-lea, iar memoriile lui Carol I, după cum am văzut, o descrie pentru orașul celei de a doua jumătăți. Tranzițiile secolului al XX-lea și-au orientat distribuția de prosperitate în favoarea altor grupuri sociale; tranziția interbelică către o elită a capitalului autohton, tranziția

¹ Așa cum, cu secole mai devreme, construiau relații de rudenie cu elitele societăților dominate ale timpului, ale Imperiului Bizantin, ale Ungariei, Poloniei sau Imperiului Otoman. Bălcescu, de exemplu, afirmă că Mihai Viteazul era înrudit cu unul dintre cei mai importanți dregători ai Porții. Cf. Bălcescu, Nicolae, ?, *Românii sub Mihai Voievod Viteazul*, ?

comunistă către elitele politice și industriale, iar tranziția postcomunistă către elitele de proprietari. Dar, din nou, de fiecare dată, societatea în ansamblu și, prin intermediul ei, populația în ansamblu a beneficiat de o creștere a prosperității, oricât de inegal ar fi fost distribuită ea.

Diferența dintre prosperitatea românească și cea occidentală – care trebuie reprodusă acum pentru a ne putea integra în lumea dezvoltată – este în primul rând de natură cantitativă. Societățile dezvoltate ale lumii occidentale asigură propriilor populații un nivel de prosperitate net superior nivelului pe care îl asigură societatea românească. Dar diferența cantitativă nu este nici singura, nici cea mai importantă. Căci prosperitatea pe care occidentul o asigură populației sale este calitativ diferită, are alte componente și alte caracteristici, decât prosperitatea pe care România o asigură atât elitelor sale, cât și populației în ansamblu. Iar pentru a deveni o parte a lumii dezvoltate, România are nevoie și de mult mai multă prosperitate, cât și de o reconsiderare a conținutului acesteia. Altfel spus, are nevoie de o prosperitate de tip occidental.

Prosperitatea de tip occidental

Ca orice societate, cea occidentală își definește propriul tip de prosperitate, care nu seamănă cu prosperitatea altor tipuri de societate și, ceea ce ne interesează pe noi aici, nu seamănă cu tipul de prosperitate definit de societatea postcomunistă prin intermediul tranziției.

De exemplu, este ușor de înțeles că problema proprietății a jucat un rol atât de important în tranziția postcomunistă deoarece una din direcțiile principale ale îndepărtării de comunism a fost transferul uriașei averi a statului în proprietate privată. La rândul său, privatizarea, ca proces central al tranziției postcomuniste, a transformat proprietatea într-o componentă a prosperității. Fenomenul nu este nou. A mai avut loc și pe parcursul întregului secol al XIX-lea, când principala problemă a tranziției era transferul proprietății asupra pământului din proprietatea statului, a bisericii și a marii boierimi în proprietatea țăranilor. În tranziția postcomunistă, transferul a avut loc la o scară net mai largă, când statul a trebuit să privatizeze nu numai pământurile, ci și imobilele din urban și, mai ales, industria construită în timpul comunismului. Astfel încât este ușor de înțeles, de asemenea, cum anume a devenit proprietatea o componentă importantă a prosperității postcomuniste, iar marile grupuri sociale ale noii societăți postcomuniste s-au înfruntat, prin intermediul politicii, pentru proprietate. În societatea occidentală, însă, veniturile și nu proprietatea reprezintă o componentă importantă a prosperității. Ca urmare, într-o societate occidentală dezvoltată, proprietatea este concentrată într-o proporție net mai mare decât în societatea postcomunistă românească – și nu numai – în vreme ce, după cum vom vedea, veniturile sunt redistribuite într-o proporție net mai însemnată.

Și alte caracteristici ale prosperității sunt definite diferit în societatea occidentală dezvoltată în raport cu alte societăți și în raport cu societatea postcomunistă românească. Este suficient să observăm discordanțele dintre indicatorii luați în considerare în definirea indicatorului dezvoltării umane – un indicator elaborat de ONU pentru a compara, la nivel internațional, prosperitatea indivizilor în interiorul societăților. Chiar dacă, în final, calculul indicelui dezvoltării umane rezultă doar din combinația a trei indicatori principali: PIB pe locuitor măsurat la paritatea puterii de cumpărare, speranța de viață la naștere și un indice al educației care ține cont de rata de alfabetizare a populației și de mărimea populației aflată într-un proces de educație. Acest ultim indice dovedește cu claritate și că prosperitatea în societatea

postcomunistă este considerată diferit de cea din societățile occidentale și că, pe parcursul tranziției, prosperitatea de tip occidental nu a intrat în preocupările nici ale populației, nici ale politicianilor. Căci celebra măsură de reduce învățământul obligatoriu de la 10 ani (moștenire a comunismului), precum și cea complementară de a renunța la perfecționarea profesională a personalului salariat (altă moștenire a comunismului) a redus drastic indicatorul ce măsoara calitatea educației și, prin influență, indicele dezvoltării umane.

Dar, indicele dezvoltării umane, care reproduce concepția occidentală despre prosperitate¹, nu este singurul indicator utilizat pentru măsurarea prosperității în societate. Distribuția prosperității în societate este de asemenea măsurată, iar, dintre distribuțiile luate în considerare, este importantă distribuția după gen a prosperității. Or, aici apare din nou o diferență importantă între prosperitatea de tip occidental și cea specifică societății postcomuniste românești. În societatea de tip occidental, prosperitatea este un concept care se aplică fiecărui individ în parte, de exemplu bărbaților, femeilor și copiilor. Dimpotrivă, în societatea românească, fie ea tradițională, comunistă sau postcomunistă, prosperitatea are o aplicare mai colectivă, ea aplicându-se familiilor sau chiar gospodăriilor. Este o particularitate specifică unei societăți cu puternice accente patriarhale², cum este societatea românească actuală, iar rezultatul este o disparitate gravă între prosperitatea bărbaților, net superioară, și cea a femeilor, net inferioară. Mai mult încă, prosperitatea occidentală, fiind concepută ca o prosperitate individuală, ca sumă a prosperității fiecărui individ în parte, ia în considerare chiar în mod prioritar, prosperitatea grupurilor sociale marginale. Societatea românească din toate timpurile, inclusiv cea postcomunistă actuală, dimpotrivă, tinde să se dezintereseze de grupurile care nu fac parte din nucleul social dur al societății, adică din structura socială fundamentală. De aceea, deprivarea existentă la nivelul grupurilor marginale – copiii instituționalizați, bolnavii psihici, deținuții, rromii, familiile monoparentale, etc. – ia forme grave, care nu sunt proprii societății românești.

Pentru politicianii români și chiar pentru opinia publică românească faptul că efortul de compatibilizare cu occidentul al societății postcomuniste românești a depins în mare măsură de creșterea prosperității acestor grupuri marginale a fost adesea privit ca o „sâcăială” din partea occidentalilor, menită mai degrabă să legitimizeze în opinia publică occidentală rezerve politice față de integrarea României în lumea dezvoltată, întemeiate în motive mai „serioase”.

¹ Cea mai bună dovadă în acest sens este faptul că țările occidentale dezvoltate au, în același timp, și cele mai mari valori ale indicelui dezvoltării umane.

² Pasti, Vladimir, 2004, *Ultima inegalitate. Relațiile de gen în România*. Editura Ziua, București

În realitate, este vorba pur și simplu de moduri diferite de organizare a societății, și de moduri diferite de distribuire a prosperității în societate.

O caracteristică a modului de organizare a societății tradiționale, pe care societatea românească tinde să îl mențină și în prezent, este diviziunea socială dintre „normalitatea socială” și „excepționalitatea socială”. Normalitatea socială cuprinde grupurile și instituțiile structurii sociale fundamentale ale societății. Ce înseamnă „structură socială fundamentală a societății” are mai puțină legătură cu numărul de indivizi cuprinși în această structură și o mai mare legătură cu sistemele de distribuție legitime în societate. De exemplu, societatea în tranziție a secolului al XIX-lea era organizată în jurul a două mari sisteme de distribuție. În primul rând, exista sistemul de distribuție legat de organizarea drepturilor asupra pământului. El domina economia agrară a României și ordona relațiile dintre principalele grupuri sociale implicate în acest tip de economie – boieri, țărani, arendași, administrația din rural. În al doilea rând, exista sistemul de distribuție organizat după regulile pieței în urban, care reunea celelalte grupuri sociale din structura fundamentală a societății – meșteșugari, proletari, capitaliști, administrația urbană și serviciile sociale, etc., la fel de importante pentru structura fundamentală a societății, în ciuda faptului că, numeric, erau minoritare. Întreaga viață a societății se desfășura în raport cu aceste grupuri sociale participante la structura fundamentală a societății, totul, de la politică și până la cultură, fiind raportat exclusiv la componentele acesteia. Instituțiile sociale esențiale ale societății, precum familia, gospodăria, comunitățile, statul, etc. se constituiau în funcție de caracteristicile acestei structuri fundamentale și funcționau în funcție de interesele lor. Populația cuprinsă în aceste instituții și în aceste sisteme principale de distribuție alcătuia o normalitate socială care nu se rezuma doar la economie. Erau, în același timp, grupați în familii și gospodării, erau creștini, erau cetățeni, etc. Dar nu toată populația era cuprinsă în structura socială fundamentală, nu toată reproducea aceleași caracteristici și, în consecință, nu făcea parte din „normalitatea socială”. Fiecare dintre sistemele de normalitate își avea propriile cazuri de „excepționalitate socială”. În rural, în situație de excepționalitate socială se aflau țăranii fără pământ, femeile singure, cu sau fără copii, orfanii, românii după eliberare, etc. În urban, în această situație se afla lumpenproletariatul, alogenii – mai ales evreii – și alte grupuri. Or, problema prosperității nu se punea în nici un caz și pentru aceștia din urmă. Dimpotrivă, prosperitatea lor putea fi chiar considerată un pericol pentru prosperitatea societății în ansamblul său, cum a fost în cazul evreilor cărora li s-a interzis dreptul de a vinde alcool în rural, măsură susținută chiar de către

Carol I¹, altfel unul dintre personajele cele mai moderne ale politicii românești a vremii. În consecință, în societatea românească accesul la prosperitate – în forma în care era ea definită social – depindea de participarea la normalitatea socială. Această situație nu s-a modificat esențial nici până în prezent.

Tranziția comunistă și tranziția postcomunistă au arătat cât de importantă este normalitatea politică a sistemului de distribuție în raport cu oricare altă caracteristică a sistemului social. Ele au dovedit că, cel puțin în societățile în tranziție, normalitatea socială nu este esențial condiționată nici de numărul de indivizi cuprinși într-un sistem, nici de „tradiționalitatea” lui ci, în mult mai mare măsură, de susținerea politică² pentru acesta. Tranziția comunistă a înlocuit cele două sisteme de distribuție anterioare – cel bazat pe proprietatea asupra pământului și cel bazat pe piață – prin distribuția politico-administrativă a resurselor în societate. Normalitatea socială comunistă era fundamentată în instituția fundamentală a proletarului industrial din urban, căruia îi erau asociate și subordonate instituțiile anexe ale salariaților prestatori de servicii pentru proletarul industrial – de la medici și profesori până la vânzători, polițiști și funcționari în administrația de stat. Un sistem paralel de distribuție funcționa pentru „revoluționarii de profesie” ai partidului comunist, de asemenea salariați, dar într-o economie paralelă cu cea dominantă. Or, pentru întreaga perioadă a tranziției comuniste, normalitatea socială nu a cuprins niciodată mai mult de o minoritate a populației. La sfârșitul comunismului, proletariatul industrial împreună cu anexele sale, inclusiv pensionarii și ceilalți dependenți, nu cuprindeau majoritatea populației țării. Cu toate acestea, în măsura în care a produs prosperitate – și o bună parte din istoria sa, comunismul a produs prosperitate – aceasta a fost puternic restricționată pentru populația aflată în condiția de normalitate socială. Restul populației a fost utilizată mai degrabă ca resursă pentru prosperitatea normalității sociale, aflată în grade diferite de deprivare. Ruralul este cel mai bun exemplu și, în același timp, cel mai bun contra-exemplu.

Deoarece normalitatea socială se referea la proletariatul industrial din urban, uriașa populație de țărani a societății românești a fost inclusă într-un sistem anex – cel al CAP-urilor care, deși teoretic dispuneau de un statut special al proprietății, în practică utilizau un sistem de „pseudo-normalitate socială”, în care țăranul cooperator era un soi de salariat plătit în acord, în natură – care, prin foarfecele prețurilor administrate de stat și prin politica de investiții, erau excluși de la prosperitate, în primul rând pentru că erau excluși de la bunăstare materială, prin

¹ Cf. *Memoriile regelui Carol I al României. De un martor ocular*, ed. citată.

² Cum anume este obținută susținerea politică pentru un sistem de distribuție este o problemă aparte.

venituri mici și prin lipsa dotărilor sociale, de la apă curentă și canalizare și până la drumuri și mijloace de comunicare, cum ar fi telefonul. Alte categorii și grupuri sociale aflate la periferia sistemului de normalitate socială, precum casnicele, orfanii, handicapații, liber-profesioniștii, etc., au fost situații cu totul în afara sistemului de distribuție a prosperității. Tranziția spontană a comunismului a corectat parțial această regulă a sistemului. Un exemplu în această privință îl reprezintă țăranii necooperativizați, proprietari de pământ din zona submontană. Excluzi de la normalitate, excepționalitatea socială a acestora consta în participarea lor la o piață nereglementată care a funcționat cu succes în comunism și care putea asigura un nivel de venituri și un grad de bunăstare materială superior, în unele cazuri, celui produs în sistemul de normalitate socială. Lipsa de prosperitate, în cazul acestora – ca și în cazul corespondenților lor din urban – nu consta în venituri mai scăzute, ci în statutul social inferior, în vulnerabilitatea lor sporită în raport cu instituțiile statului și în interzicerea accesului la puterea socială și politică. Asemenea evreilor din societatea românească interbelică, sau burghezilor din societatea medievală europeană, aceste grupuri sociale aflate în zona excepționalității sociale își plăteau confortul material prin renunțarea la alte componente ale prosperității, precum lipsa de securitate socială, prestigiul scăzut și accesul interzis sau limitat la puterea politică. În mai mare măsură decât oricare alt tip de societate, societatea comunistă a condiționat accesul la prosperitate de participarea la sistemul normal de distribuție în societate. Iar în acele zone ale excepționalității sociale în care tranziția spontană nu a produs nici un fel de compensare, de exemplu în cazul bătrânilor din rural, al orfanilor, etc., deprivarea a luat, la rândul ei, forme excepționale.

Tranziția postcomunistă a reprodus o bună parte a caracteristicilor tranziției comuniste, chiar dacă nu a fost o „contrarevoluție” la revoluția comunistă. Asemenea comunismului, tranziția postcomunistă a definit o nouă formă de normalitate socială care nu putea cuprinde, măcar la început, decât o minoritate a populației. Ca orice societate nouă, societatea postcomunistă a creat două sisteme noi de distribuție în societate, unul dominant și unul secundar. Sistemul dominant consta dintr-o combinație de piață și de relaționare preferențială cu statul prin intermediul pieței, și nu a cuprins, la începuturile acestuia, decât o minoritate a populației: regiile autonome, o serie de industrii cu tratament preferențial, precum industria bancară, și o parte a noii clase de întreprinzători în ascensiune. Fostul sistem comunist, cel al distribuției directe de către stat a devenit secundar, dar a definit de asemenea o structură socială de normalitate: cea a grupurilor sociale subvenționate direct de către stat, în materie de venituri, prestigiu și acces la putere. Dacă analizăm cele două sisteme normale de distribuție din

societatea postcomunistă, vom observa particularitatea că elementul, deopotrivă comun și esențial, este relația cu statul, adică cu clasa politică. Statul (clasa politică) intervine în sistemele de distribuție – și în structura de normalitate socială – fie direct, ca în cazul subvenționării directe a unor categorii socio-ocupaționale (funcționarii de stat, polițiștii, ofițerii, etc.) sau politico-sociale („revoluționarii”, intelectualitatea culturală, foștii proprietari, etc.), fie indirect, prin influențarea semnificativă a pieței, care poate merge de la subvenționarea prețurilor de cost¹ și acceptarea arieratelor ca mijloc de finanțare a producției și re-eșalonarea preferențială a datoriilor clientelei politice și până la privatizările preferențiale. Ceea ce este semnificativ în noul sistem de normalitate socială al societății postcomuniste este tocmai faptul că marea majoritatea a populației – cele mai mari grupuri sociale – rămân în afara structurii sociale fundamentale. Țăranii, proletariatul industrial și pensionarii (o altă formă a proletariatului industrial), sunt împinși către excepționalitate socială. Cu atât mai mult devin excepționali social grupurile sociale situate oricum în afara normalității, aproape indiferent de tipul de normalitate utilizat: femeile singure și orfanii, bolnavii psihici, deținuții, familiile monoparentale, persoanele fără proprietate, minoritățile sexuale și minoritățile politice etc. Or, tocmai acest tip de distribuție a prosperității în societate este radical respins de societatea occidentală, al cărui principiu de organizare socială este tocmai de a reduce diferențele de prosperitate dintre grupurile normalității sociale și cele ale excepționalității sociale. Dezvoltarea, după al doilea război mondial, într-un ritm excepțional a sistemelor de asigurări sociale, de asistență socială și de inserție socială bazate pe acceptarea diferențelor sociale, culturale, religioase și de aproape orice altă natură care caracterizează grupurile sociale excepționale a echivalat cu constituirea unui sistem de distribuție secundar suplimentar care permite tratarea la nivel individual a problemei accesului la resurse și, deci, la bunăstare. Departe de a fi perfect, sistemul crează numeroase nemulțumiri și tensiuni sociale, dar diferența există și este de ordin calitativ.

Am insistat atât de mult asupra legăturii dintre distribuția prosperității în societate și legătura cu organizarea socială generată de sistemele de distribuție a resurselor pentru a evita o capcană sociologică frecventă, aceea de a atribui diferențele de civilizației aproape exclusiv diferențelor dintre sistemele de valori și ideologiile dominante sau, ca să utilizăm un termen atât de drag intelectualilor români, diferențelor de „mentalitate”. Desigur, orice organizare socială și orice sistem de distribuție a resurselor în societate este însoțit de tot echipamentul cultural specific societăților umane, adică de sisteme de valori, de concepții asupra lumii mai

¹ De exemplu, subvenționarea prețurilor la energie pentru producătorii industriali, politică inițiată de către guvernarea CDR și continuată până în zilele noastre.

mult sau mai puțin sistematizate în ideologii și de „mentalități”. Între acestea și structurile sociale, cu instituțiile lor fundamentale, cum ar fi instituțiile sistemelor de distribuire, există ceea ce Georg Lukacs denumea „determinare reflexivă”, în sensul că cele două sunt puternic funcționale unele în raport cu celelalte și că, în general, nu pot fi separate, chiar dacă pe circuitele unora sunt transmise idei, credințe, atitudini, iar pe circuitele celorlalte sunt distribuite bunuri, prestigiu și acces la putere. Legătura dintre cele două trebuie subliniată pentru că, mai ales după 1989, există o tendință dominantă a intelectualilor români – și, sub influența lor, și a celor occidentali – de a atribui caracteristicile societății postcomuniste, în principal diferențele care o separă de civilizația lumii occidentale, unor diferențe devenite deja celebre de „mentalitate”. Unele dintre ele pot aparține acelei „civilizații țărănești” care, potrivit lui Mircea Eliade, asigură esențialitatea spiritualității românești, altele sunt considerate a proveni din ideologia și sistemele de valori ale comunismului. Cele din a doua categorie sunt considerate axiomatic nu doar „erone”, ci opuse modernității și particularității lumii occidentale, către valorile și „mentalitățile” căreia este orientată tranziția postcomunistă. Dar și cele din prima categorie pot fi considerate – și adesea chiar sunt – ca fiind nepotrivite cu lumea dezvoltată în care dorim să ne integrăm. Această ideologie devenită dominantă ca urmare a presiunii intelectualității umaniste românești, are consecințe practice și politice importante și, de aceea, ea trebuie criticată și, pe cât posibil, contracarată. Pe parcursul acestei cărți ne vom mai întâlni cu ea și cu critica ei. Aici voi sublinia doar două dintre particularitățile ei.

În primul rând, aceea că sociologic este incorectă. Așa cum am văzut, o realitate de tip ideologic nu funcționează decât dacă este însoțită și susținută de realități socio-economice profunde, de tipul structurilor sociale și a sistemelor de distribuție din societate. Ideea că sistemele ideologice au o remanență mai mare la nivel social¹ decât structurile sociale care le întemeiază pur și simplu nu este susținută empiric. Dacă există superstiții ideologice moștenite din comunism, tocmai această idee este una dintre ele, cu diferența că ea a supraviețuit în instituții speciale ale intelectualității și nu în societate în ansamblul ei. Pe tot parcursul comunismului, politicienii comuniști au pus eșecurile lor pe seama „mentalității mic burgheze” a acelor categorii de populație care nu făceau parte din proletariatul industrial. Forma practică cea mai puternică a acestei paradigme a „mentalităților” a fost așa numita „revoluție culturală” din China. În România, ea a luat forma unei doctrine politice a „rămășițelor” culturale, ideologice și atitudinale ale fostei societăți burgheze care se

¹ Ele pot supraviețui în instituții specializate, precum cele academice sau religioase, dar paradigma mentalităților presupune, dimpotrivă, că ele au supraviețuit la nivelul unor grupuri sociale mari.

prelungeau în comunism și împiedecau populația să acționeze după valorile și ideologia oficială. Motivul pentru care comuniștii, teoretic cei mai convinși de determinarea ideilor de către realitatea socio-economică, propovăduiau o teorie a supraviețuirii „mentalităților” dincolo de orice suport social material, era dat de nevoia de a distribui „vinovățiile” în societate în detrimentul populației și nu în detrimentul politicienilor. Insuficienta schimbare a realităților – instituții economice, sociale, culturale, etc. – era o vinovăție a politicienilor. Insuficienta schimbare a mentalităților rămânea vinovăția populației. Intelectualitatea postcomunistă românească a procedat exact la fel ca și „revoluționarii” comuniști, atâta doar că a inversat termenii „buni” și „răi” ai ecuației: rămășițele mentalităților comuniste au devenit termenul „rău”, în vreme ce mentalitatea burgheză a devenit termenul „bun”.

Cealaltă particularitate a paradigmei mentalităților comuniste este că are darul de a produce inconsistența internă a paradigmei dominante despre comunism și despre tranziție, produsă de aceeași intelectualitate. Această paradigmă dominantă afirmă despre comunism că a fost o societate impusă cu forța populației românești și menținută prin teroarea instituțiilor de represiune ale statului, mai ales Securitatea¹. Această teză este importantă practic, consecințele ei politice imediate fiind legitimarea acțiunilor de tipul legii lustrăției, eliminării din viața publică a foștilor colaboratori ai Securității, etc. Despre tranziție, aceeași paradigmă afirmă că punctul central al acesteia este schimbarea formei de proprietate – o altă teză fundamentală a comunismului „științific” – cu consecința practică a concentrării eforturilor de reformă asupra privatizării, indiferent de efectele economice și sociale ale acesteia. Or, este evident că axiomele teoriilor despre comunism și tranziție sunt în contradicție directă cu axiomele supraviețuirii „mentalităților”. Dacă comunismul s-a menținut mai ales prin teroare, împotriva voinței și valorilor populației, atunci „mentalitățile comuniste” nu aveau cum să existe nici măcar în comunism, necum la mai mult de un deceniu după ce instituțiile fundamentale ale acestei societăți au fost destrămate. Iar dacă esențialul tranziției constă în schimbarea formei de proprietate, prin privatizare, atunci supraviețuirea unor „mentalități comuniste”, de „popor asistențial” care așteaptă ca statul – adică politicienii – să îi rezolve problemele sociale și economice, în loc să și le rezolve singur, ar trebui să nu aibe efecte semnificative asupra evoluției societății și apropierii de lumea occidentală.

Problema noastră actuală este problema diferențelor de prosperitate între lumea occidentală, dezvoltată și democratică, și societatea românească. Și este important să stabilim că această

¹ Ca poliție politică, Securitatea a fost atât de tare blamată în interior și în exterior, încât cuvântul românesc a devenit suficient de popular în lumea occidentală pentru a nu mai fi tradus, ci utilizat ca atare.

problemă nu poate fi încadrată în problematica „tradițională” a ideologiei dominante despre comunism, tranziție și capitalismul dezvoltat. Dimpotrivă, putem înțelege sarcinile noii tranziții către prosperitate a societății românești postcomuniste numai dacă renunțăm la cadrul paradigmatic care a întemeiat practicile politice ale postcomunismului și construim unul nou, pornind de la realitățile empirice ale actualei societăți românești, ca și de la realitățile empirice ale actualei societăți occidentale.

Principalul obiectiv al tranziției care urmează este de a construi în România o societate capabilă să producă același tip de prosperitate pe care îl produce societatea capitalistă, democratică și dezvoltată a lumii occidentale în general și a Europei occidentale în particular. Pentru aceasta trebuie mai întâi să definim caracteristicile prosperității de tip occidental pornind de la realitatea empirică a acesteia, apoi să identificăm diferențele majore dintre prosperitatea produsă de societatea postcomunistă românească și cele produse de societatea occidentală și, în final, să stabilim un traseu de transformare a realităților românești în realități de tip occidental.

În ciuda faptului că este un concept insuficient elaborat, prosperitatea denumește o realitate socială care nu este câtuși de puțin greu de identificat în realitatea cotidiană. Cel mai puternic indicator al acesteia este bogăția de ansamblu a societății, exprimată oficial de instituții internaționale precum Banca Mondială prin intermediul PIB/locuitor. Acest indicator, permite Băncii Mondiale – și, pe urma ei, întregii comunități internaționale – să grupeze țările lumii în trei mari categorii: (1) țările „sărace”, sunt țările a căror activitate economică conducea, în 2005, la o valoare totală a producției de \$765,00/locuitor, la paritatea puterii de cumpărare (PPP). (2) Țările „bogate”, sunt țările a căror activitate economică conducea, în 2005, la o valoare totală a producției de peste \$9386/locuitor (PPP). (3) Țările „medii”, cu venituri pe locuitor cuprinse într-o marjă atât de largă (\$766-\$9385), sunt împărțite și ele în două, grupul țărilor medii cu venit inferior (\$766-\$3035) și grupul țărilor medii cu venit ridicat (\$3036-\$9385)¹.

Un aspect care este rareori luat în considerare este faptul că măsurarea performanței activității economice a unei societăți se face prin comparare cu performanța economică a celei mai dezvoltate țări capitaliste, adică a Statelor Unite ale Americii. Cele două moduri diferite de a calcula performanța unei economii se reduc, în ultimă instanță, la compararea acesteia cu economia țărilor capitaliste dezvoltate și, în ultimă instanță, datorită ponderii ridicate pe care o are în economia mondială, la compararea cu economia americană. Această comparație poate

¹ World Bank, 2005, *World Development Indicators*, World Bank, Washington

fi făcută fie direct, prin intermediul pieței internaționale (PIB pe locuitor), fie indirect, prin compararea pieței interne a unei societăți cu piața internă a țărilor dezvoltate și a celei americane (PPP). Diferența dintre cele două metode de măsurare a activității economice este minimă pentru economia americană și cea mai mică în al doilea rând pentru țările dezvoltate, adică țările cu cel mai mare PIB/locuitor. Ca urmare, Banca Mondială utilizează ca unitate internațională de măsură a capacității economice a unei țări, măsura în care aceasta este asemănătoare sau se îndepărtează de modelul ideal al economiei capitalismului dezvoltat, reductibil la cel al economiei americane. Putem contesta, teoretic, acest mod de a măsura „dezvoltarea economică” – și, încă și mai mult, de a măsura astfel prosperitatea unei societăți – dar faptul că aproape oricare alt indicator al prosperității unei societăți se corelează pozitiv cu raportul dintre economia acelei societăți și economia societăților capitaliste dezvoltate, având în „centrul” lor economia americană, este o realitate care nu poate fi ignorată nici măcar teoretic.

Putem explica această realitate în două moduri distincte. În primul rând, ea poate fi pusă pe seama caracteristicilor interne, economice, sociale, culturale, chiar istorice ale acestor societăți. În acest caz, prosperitatea unei societăți depinde de modul în care acea societate se construiește sau se modelează pe ea însăși. Unele societăți, datorită caracteristicilor lor interne, vor produce mai multă prosperitate pentru propria populație, iar alte societăți vor produce mai puțină prosperitate. În acest caz, deficiențele de prosperitate – adică deprivările – sunt un rezultat al societății înșiși și, în cazul în care își dorește mai multă prosperitate pentru propria populație, o societate trebuie să se transforme, achiziționând acele caracteristici care produc prosperitate și renunțând la caracteristicile care produc depravare. De exemplu, o societate de tip patriarhal va trebui să modifice radical instituțiile care asigură inferioritatea femeilor în societate, indiferent de opțiunile sale religioase, etc. Această explicație a stat la baza tranziției postcomuniste românești, și nu numai. Ea afirmă că, dacă își dorește să fie o societate prosperă, fosta societate comunistă românească trebuie să renunțe la caracteristicile organizării sociale comuniste – dictatură politică, economie de stat planificată, adversitate politică internațională față de lumea dezvoltată – și să achiziționeze trăsături considerate a fi producătoare de prosperitate, precum democrația politică, economia de piață funcțională și alianța politică internațională cu lumea occidentală. Pe această paradigmă au fost întemeiate reformele postcomuniste ale tranziției de după 1989, dar rezultatul este neconcludent. În ciuda faptului că România a obținut recunoașterea de către lumea occidentală a atingerii acestor trei obiective fundamentale ale tranziției postcomuniste – invitarea în NATO echivalează cu

alianța internațională cu lumea occidentală, iar democrația politică și statutul de economie de piață funcțională au fost recunoscute odată cu semnarea Tratatului de aderare la UE – societatea românească are, în prezent, două mari probleme.

Prima problemă constă în faptul că ea încă nu este o societate prosperă, ba mai mult încă, la un deceniu și jumătate după revoluția din 1989 care a declanșat tranziția postcomunistă, încă nu a revenit nici la nivelul de prosperitate atins în comunism (1980). Această problemă poate fi doar de ordin cantitativ și nu ne rămâne decât să așteptăm un timp suficient de lung pentru ca noua formă de organizare socială să își producă rezultatele benefice. O anumită frustrare poate proveni din faptul că, în comparație cu alte tranziții, tranziția postcomunistă a avut nevoie de mult mai mult timp pentru a recupera pierderile economice și sociale ale schimbării formei de organizare socială. Tranziția comunistă, care a modificat și ea radical organizarea socială a societății, a reușit să recupereze pierderile de bogăție și producție economică în mai puțin de șapte ani¹, în vreme ce tranziției postcomuniste nu i-au fost suficiente pentru asta nici 15 ani. Dar acest cost de timp suplimentar poate fi pus pe seama condițiilor cu totul speciale, cele ale democrației politice, în opoziție cu cele ale dictaturii politice utilizate de comunism, în care s-a desfășurat tranziția postcomunistă.

A doua problemă este încă și mai gravă și ea constă în faptul că societatea românească postcomunistă nu produce nici suficientă prosperitate și, mai ales, nu produce acel tip de prosperitate care este specific societății occidentale. Această problemă, care sintetizează criteriul prosperității adresat societăților postcomuniste de lumea occidentală dezvoltată a fost de natură să surprindă atât politicienii, cât și ideologii societăților în tranziție postcomunistă. El a fost pentru prima dată formulat nu doar cu credibilitate, dar și cu autoritate de către Banca Mondială², unul dintre cei mai importanți purtători de cuvânt ai lumii occidentale în materie de reforme economice, iar faptul că a fost introdus la sfârșitul unui deceniu de reforme destinate îndepărtării de comunism nu a făcut altceva decât să marcheze, ideologic, momentul trecerii de la tranziția postcomunistă, la tranziția către prosperitate a fostelor țări comuniste. În același an în care Banca Mondială redefinea termenii tranziției pentru țările foste comuniste, România era invitată să înceapă negocierile de aderare la Uniunea Europeană, împreună cu celelalte țări foste comuniste. O parte dintre acestea au devenit membre ale Uniunii Europene în 2004, după criterii de strategie geopolitică. România și

¹ Dej, Gheorghe Gheorghiu, 1960, „Raportul CC al PMR”, în *Congresul al III-lea al PMR*, Editura Politică, București

² Stiglitz, J.E., 1999, *Wither Reform? Ten Years of Transition*. World Bank, Washington

Bulgaria urmează să se alăture acestora și Uniunii Europene după 2007. Dar nici una dintre ele nu îndeplinește criteriul de prosperitate și satisfacerea acestuia devine, de acum încolo, principala țintă a noii tranziții în toate aceste societăți. Iar una dintre paradigmele în funcție de care sunt orientate reformele în aceste societăți este, în continuare, modificarea structurilor, instituțiilor și caracteristicilor interne, pentru a le aduce în situația de a produce, prin ele însele, prosperitatea de tip occidental.

Există însă și o paradigmă alternativă, care afirmă că prosperitatea unei societăți depinde mai puțin de propriile sale caracteristici, cât de caracteristicile sistemul mondial. O asemenea explicație a fost construită pornind de la ipoteza că, prin diferite mecanisme, societățile prospere ale lumii au reușit să obțină o distribuie a resurselor omenirii dezechilibrată în favoarea lor. Cel mai probabil este ca o explicație mai completă să includă ambele modele explicative anterioare ceea ce ar presupune că, pe de o parte, propriile caracteristici de organizare internă au permis țărilor lumii occidentale să devină prospere, dar le-au permis, în același timp, și să instituie un „foarfece economic” internațional, care să le favorizeze în distribuie resurselor mondiale. Astfel încât, ele produc o bună parte a propriei lor prosperități, iar o altă parte a bunăstării de care beneficiază, a cărei mărime este subiect de dezbatere, provine din capacitatea de a dezechilibra distribuția resurselor mondiale în favoarea acelor caracteristici ale propriilor lor societăți care le produc și prosperitatea. Ca să punem lucrurile mai simplu, putem considera că orice factor de prosperitate a unei societăți din lumea occidentală, de exemplu productivitatea ridicată a muncii în industrie și agricultură, nivelul ridicat de educație al populației, sau rata foarte mică a mortalității infantile (sub 5 ani), îndeplinește simultan două funcții; una se referă la producția de prosperitate în propria societate, iar cea de a doua la absorbirea de resurse, produse de munca celor din societățile mai puțin prospere, în folosul propriei societăți.

Această realitate trebuie luate foarte serios în considerare. Ea semnifică că, indiferent cum vom defini nevoile țării și ale cetățenilor săi, ce particularități, care țin de istoria, geografia și cultura noastră, vom adăuga la ea și dincolo de orice alegeri pe care, în continuare, suntem liberi să le facem, suntem componentă a unui sistem mondial a cărui principală caracteristică este că prosperitatea oricărei țări, inclusiv a României, va depinde de măsura în care societatea românească este asemănătoare cu cea a grupului țărilor foarte dezvoltate. Ceea ce înseamnă că strategia de dezvoltare a societății românești, în continuare, ar trebui să aibă două componente, la fel de importante fiecare dintre ele. În primul rând, aceea de a reconstrui societatea românească ca o societate de tip occidental, adică ca o societate care produce

prosperitate, și anume acel tip de prosperitate care este propriu societății occidentale. În al doilea rând, de a asigura participarea societății românești, în noua ei calitate de societate de tip occidental, la redistribuirea resurselor mondiale în favoarea lumii occidentale. Această ultimă componentă sună destul de imoral. Pusă în termeni mai puțin neutri, ea nu înseamnă altceva decât ca România să urmărească să obțină partea ei de profit și avantaje din relațiile economice și politice cu țările dezavantajate de faptul că nu fac parte din lumea occidentală dominantă a sistemului mondial. Merită amintit că nu ar fi prima tentativă de acest fel. Una asemănătoare a mai avut loc în comunism, când politica externă a statului român în raport cu lumea în curs de dezvoltare consta mai ales în promovarea produselor economiei românești pe piețele acestor țări. Cum produsele industriei românești nu făceau față concurenței de pe piața internațională cu produsele industriei țărilor occidentale dezvoltate, „industriașii” români au apelat la aceeași soluție pe care o vor utiliza pe scară largă și pe parcursul tranziției postcomuniste, dar pe piața internă. Au construit un avantaj competitiv al firmelor și produselor românești din corespondența sistemelor politice. Ca urmare, produsele industriale românești au fost prezente pe acele piețe ale căror societăți intrau în sfera de influență a comunismului mondial, și ca urmare a unor decizii politice care compensau slăbiciunile economico-financiare ale ofertei.

Cea de a doua componentă a „strategiei” de dezvoltare în continuare a României ar fi în mare măsură echivalentă cu acest procedeu dezvoltat în timpul comunismului. S-ar modifica doar câteva elemente, este adevărat, esențiale. În loc să caute sprijinul politic al regimurilor comuniste, acum România ar urma să caute sprijinul politic al regimurilor politice pro-occidentale, care ar putea vedea în strângerea legăturilor economice și comerciale cu România un pas înainte spre lumea occidentală. Vectorii de „transport” ai produselor și serviciilor românești pe piețele lumii în curs de dezvoltare nu vor mai fi liderii politici comuniști, ci marile companii occidentale care își construiesc sucursale în economia românească. Dar combinația dintre politică și economie rămâne aceeași, iar obiectivul este, în esență, similar. Acela de a beneficia de rata ridicată a profitului pe care o implică relația inegală dintre o economie ceva mai dezvoltată și o economie în curs de dezvoltare.

Dar toate aceste „strategii” și perspective de viitor devin realiste într-un singur caz. Cel în care România, prin intermediul unei a doua tranziții, devine o societate producătoare, în interior, de prosperitate de tip occidental pentru propria populație. Acesta este, de fapt, criteriul de prosperitate pe care îl formulează, întotdeauna implicit, lumea occidentală și după care este organizată atât aceasta în interior, cât și actualul sistem mondial. Marele secret al lui

Polichinelle din lumea dezvoltată este relația reflexivă dintre prosperitatea populației și performanța economică a unei societăți. Prima parte a acestei relații este un „adevăr universal”, în sensul că este acceptată de toată lumea. Ea afirmă că o economie performantă – după criteriile actualului sistem mondial – asigură prosperitatea de tip occidental a populației. Cea de a doua latură a relației reflexive, afirmată de asemenea cu voce tare de teoreticieni și politicieni, dar aproape niciodată tradusă în politici de dezvoltare, constă în faptul că o populație prosperă va produce o economie performantă, dar numai în anumite condiții și tocmai aceste condiții sunt importante.

În efortul de a înțelege de ce societățile occidentale au economii performante, în vreme ce societățile în curs de dezvoltare au economii mai puțin performante – o realitate empirică de necontestat – specialiștii au inventariat o pluralitate de factori, care cuprind tehnologii, tehnici de management, caracteristici ale infrastructurii, caracteristici culturale și religioase, etc. Se poate argumenta convingător că fiecare dintre acești factori are o contribuție importantă la îmbunătățirea performanței economice. Se poate argumenta la fel de convingător că nici unul dintre acești factori nu este capabil, prin sine însăși, să producă performanță economică. Există cel puțin un caz spectaculos care ilustrează situația în care, în ciuda prezenței tuturor acestor factori, performanța economică întârzie să apară. Este cazul marilor producători de țigări din lumea arabă, societăți a căror bogăție a permis construirea unor infrastructuri socio-economice extrem de moderne și de bine dezvoltate, achiziționarea din lumea occidentală de tehnologii de vârf și de management de tip occidental, dar societăți care rămân înapoiate prin performanțele lor socio-economice. „Dezavantajul” competitiv pe care îl au în raport cu societățile dezvoltate constă tocmai în faptul că produc un alt tip de prosperitate socială – aceste societăți sunt prospere – decât cel de tip occidental.

Criteriul de prosperitate al lumii occidentale, criteriu pe care a reușit să îl impună întregului sistem mondial, constă în această a doua componentă a relației reflexive dintre dezvoltare și prosperitate – cea conform căreia o economie dezvoltată și performantă este produsă de o populație prosperă după modelul occidental. Și tocmai aici apare pragul, aparent de netrecut de către cele mai multe – dacă nu de către oricare dintre societățile în curs de dezvoltare. Societățile în curs de dezvoltare pot să achiziționeze caracteristici ale lumii dezvoltate, ba pot chiar să achiziționeze – adaptându-le la propriul sistem de organizare socială – caracteristici ale prosperității de tip occidental, cum ar fi educația gratuită sau asistența medicală gratuită, etc. Ceea ce pare a fi însă aproape imposibil de achiziționat este tocmai relația dintre prosperitatea populației și performanța economică.

Or, tocmai această relație pare a fi „cheia” sau „secretul” dominației economice a lumii occidentale. Avem, pe de o parte, o capacitate expresă a economiilor societăților dezvoltate de a transforma creșterea economică în prosperitate de un anumit tip, determinat, a populației. Avem, pe de altă parte, o capacitate la fel de specială a societăților dezvoltate de a transforma prosperitatea astfel obținută a economiilor societăților occidentale într-un spor de performanță economică. Orice încercare de a eluda această relație reflexivă între prosperitate și performanță economică pare a fi sortită dinainte eșecului: orice tranziție care va încerca să sacrifice prosperitatea de dragul dezvoltării, sau invers, nu va obține nici prosperitate, nici dezvoltare. Într-o perioadă de timp foarte scurtă, România a experimentat, din păcate, ambele scenarii. Căci comunismul ultimului său deceniu de supraviețuire a ilustrat copios efortul de dezvoltare obținut pe seama sacrificării prosperității populației. Primii doi ani de după revoluție au dovedit, invers, cât de păguboasă poate fi pentru o societate politica de a ridica prosperitatea populației fără suportul unei dezvoltări reale. Tranzițiile ulterioare, de până prin 2001-2002, au dovedit că restructurarea economiei și a societății făcută și ea cu ignorarea sau chiar cu sacrificarea voluntară a prosperității populației conduc la o societate incapabilă să se dezvolte. Nu avem studii care să confirme universalitatea acestei relații reflexive dintre prosperitate și dezvoltare economico-socială. Cunoștințele noastre despre istoria economică și socială a antichității și evului mediu se modifică rapid dar, deși există indicii¹ că în perioadele în care reprezenta cea mai dezvoltată societate a sistemului mondial Egiptul antic era capabil să asigure o prosperitate superioară populației sale, sau altele de acest tip, nu există suficiente date empirice pentru a afirma că, în sistemele sociale în care hrana este produsă avem de a face cu o relație reflexivă între dezvoltare și prosperitate. În schimb, putem afirma cu suficientă încredere că pentru cazul societăților industriale și post-industriale relația dintre prosperitatea populației și nivelul de dezvoltare economică și socială a societății este o regularitate fără excepții semnificative. Pe această bază, putem de asemenea să avem încredere în teorema care afirmă că principala modalitate de a asigura dezvoltarea unei societăți a cărei producție este bazată pe industrie constă în orientarea economiei spre creșterea prosperității populației. Tocmai această teoremă a fost ignorată continuu de succesiunea tranzițiilor românești de-a lungul a aproape două secole, iar rezultatele sunt ilustrate de decalajele și blocajele de dezvoltare care au punctat istoria acestor tranziții. Eșecul tranzițiilor românești de modernizare și occidentalizare a României au avut, de fiecare dată, aceeași cauză – incapacitatea societății transformate prin reforme politice, economice și

¹ Provenite din studierea modului de viață al muncitorilor-țărani care au construit piramidele

sociale de a asigura prosperitatea populației din societate. Iar acest handicap al societăților rezultate din tranziție poate fi, la rândul său, pus pe seama unei constante politico-istorice: nici una dintre clasele politice românești care au guvernat tranzițiile nu a avut creșterea prosperității populației drept un obiectiv strategic al tranziției. Indiferent cât de mult au utilizat argumentele legate de prosperitatea populației în legitimarea unor reforme care, în esență, aveau efectul de afecta grav tocmai această prosperitate.

România nu este un exemplu singular, iar cazul ei ar putea fi, cu siguranță, generalizat. Sistemul mondial este suficient de vast și de diversificat pentru a ilustra aproape orice strategie posibilă a eforturilor de dezvoltare și modernizare. Avem cazul societăților care au încercat să obțină performanța economică, achiziționând factorii tehnici ai economiei și ignorând prosperitatea populației. Este cazul societăților în curs de dezvoltare care au utilizat o combinație între tehnologiile și infrastructurile moderne, pe de o parte, și populațiile ne-prospere (forță de muncă ieftină), pe de altă parte. De-a lungul timpului, coloniile lumii occidentale și, după al doilea război mondial, noile societăți „libere” (India, Pakistanul, Asia de Sud-Est, America Latină, Africa, etc.), au încercat o astfel de rețetă, dar rezultatele nu sunt câtuși de puțin încurajatoare. În perioada actuală, China, Rusia și o bună parte din țările fostei URSS, încearcă aceeași rețetă, iar rezultatele nu sunt, din nou, încurajatoare, în ciuda faptului că măcar unele dintre aceste societăți – China, de exemplu – se află în situația de a influența semnificativ evoluțiile economiei mondiale. Avem cazul societăților care au obținut o prosperitate relativ ridicată a populației – de exemplu, Irlanda, până la sfârșitul secolului al XX-lea – fără ca, prin aceasta să obțină o economie dezvoltată și capabilă să producă prosperitate; în cazul Irlandei, o bună parte din prosperitate provenea din subvențiile Uniunii Europene. Ca să nu mai vorbim de cazul deja menționat al societăților arabe producătoare de țiței, care asigură o prosperitate ridicată a populațiilor, dar sunt nevoite să importe această prosperitate în schimbul țițeiului exportat. În schimb, avem societăți care au pornit un proces de reconstrucție fie de la prosperitatea subvenționată a populației – Irlanda, Finlanda, Portugalia – fie de la achiziționarea de caracteristici moderne ale economiei – Japonia, Singapore, Coreea de Sud – și au reușit să construiască relația justă dintre cele două componente astfel încât își pot produce propria prosperitate.

În ciuda importanței lor, mecanismele sociale, economice și politice care leagă prosperitatea populației de dezvoltare sunt insuficient studiate. În mai mare măsură au fost studiate mecanismele care produc subdezvoltare, anulând eforturile de modernizare economică și

socială. Dar putem bănuî că măcar o parte a caracteristicilor acestei relații sunt incluse în chiar trăsăturile prosperității de tip occidental.

O dimensiune a prosperității unei societăți comună pentru toate abordările este bogăția acelei societăți. Alături de alte realități, ea definește capacitatea societății de a asigura supraviețuirea unui număr cât mai mare de membri ai societății, pentru o perioadă cât mai lungă de timp. O cuantificare simplă a duratei pentru care o societate poate să asigure supraviețuirea propriei populații este speranța de viață la naștere (sau durata medie a vieții), un indicator clasic al prosperității, care se corelează cu aproape toate componentele a ceea ce, în zilele noastre, este considerată a fi prosperitatea unei societăți. Luarea în considerare a speranței de viață la naștere nu doar pe ansamblul societății, ci și după criterii structurale ale populației – de exemplu, speranța de viață a nou-născuților, a minoritarilor, etc. – poate indica deficiențe de distribuție a prosperității în societate. Corelarea indicatorilor de „succes economic” (PIB/locuitor) cu cei ai șanselor de supraviețuire este extrem de puternică. Cu cât economia unei țări este mai apropiată de performanțele societăților dezvoltate, cu atât speranța de viață la naștere în acea societate este mai ridicată. În țările cu venituri mici, speranța de viață la naștere este în medie de 58 de ani, în țările mai sărace din grupul celor mediu dezvoltate ea este de 69 de ani, crește la 73 de ani pentru țările mai bogate din grupul celor medii și la 78 de ani pentru țările cu venituri ridicate. Diferențele sunt încă și mai mari atunci când se ia seamă mortalitatea copiilor mici (sub 5 ani), puternic dependentă de calitatea serviciilor medicale și a sistemului de asigurări de sănătate, realități sociale foarte complexe. În societățile cu economii slab dezvoltate, adică cu venituri mici pe locuitor, mortalitatea în rândul copiilor sub 5 ani atinge valoarea medie de 122 morți la 1000 de copii. În momentul în care veniturile unei societăți încep să crească, această rată a mortalității scade brusc. În țările mai sărace din grupul celor cu venituri medii ea atinge 40 la mie, în țările cu venituri mai ridicate din grupul țărilor cu venituri medii scade la 22 la mie și se reduce la doar 7 la mie în cazul țărilor cu venituri ridicate¹.

Astfel, primul lucru pe care îl asigură o societate de tip occidental este supraviețuirea pe o perioadă îndelungată și cu riscuri minime a populației sale. Deoarece indicatorii care exprimă bogăția și supraviețuirea au fost aleși astfel încât să se măsoare de-a lungul unor mulțimi continue, se crează aparența că există o continuitate a bogăției care conduce, automat, la o continuitate a creșterii șanselor de supraviețuire. În realitate, în spatele acestor variații

¹ World Bank, 2005, *World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone*, World Bank & Oxford University Press

cantitative se ascund diferențe calitative majore care țin de modul de organizare a societății și de conținutul social al prosperității specifice fiecărei societăți.

România ilustrează cu prisosință tocmai această particularitate. În prezent, din perspectiva bogăției sociale – și a eficienței economice – România face parte din categoria țărilor cu venit mediu ridicat, ceea ce pare a fi îmbucurător, căci sugerează o apropiere de realitățile lumii occidentale. Ceea ce este mai puțin îmbucurător este faptul că, lungul șir de tranziții economice, sociale și politice care au avut loc în secolul al XX-lea nu au condus la îmbunătățirea poziționării României în sistemul mondial, iar apropierea de lumea occidentală, în realitate, nu a avut loc. Dimpotrivă, decalajul dintre România și țările reprezentative ale lumii occidentale a crescut, în loc să scadă. O comparație a evoluției decalajelor între 1938 și 1999 este edificatoare.

Evoluția decalajelor dintre România și țările lumii occidentale

	1938 ¹ \$ Venitul național/loc	%	1999 \$ PIB/loc (PPP)	%
România	94	100	5441	100
Ungaria	108	115	11050	203
Franța	146	155	23020	423
Marea Britanie	490	521	22220	408
SUA	512	545	31910	587

Datele din tabelul de mai sus arată că, după primul război mondial, ca urmare a tranziției orientate spre industrializare și a achiziționării pe cale politică a Transilvaniei mai dezvoltate, România se afla într-un moment de răscruce al evoluției sale. Lumea occidentală însăși se afla într-un moment de răscruce, căci era divizată în două. Pe de o parte, existau societățile cele mai dezvoltate ale acesteia, ilustrate în tabel prin Marea Britanie și SUA, capabile să producă de peste cinci ori mai multă avuție pe locuitor decât România. Dar, tot din lumea occidentală făceau parte și țări precum Ungaria și Franța, care păreau să aibă caracteristici ale organizării

¹ Treptow, Kurt W, (ed), 1996, *A History of Romania*, Fundația Culturală Română, Iași, p. 411

sociale și economice mult mai apropiate de cele ale României. Venitul pe locuitor al Ungariei era practic egal cu cel al României, iar al Franței era doar odată și jumătate mai mare decât al țării noastre, un raport care părea recuperabil și care justifică optimismul și proiectul lui Carol I de a transforma România într-un soi de „Belgie a Dunării de Jos”. În acest moment de răscruce – este pe deplin posibil ca momentul real de răscruce să se fi petrecut cu decenii mai devreme, o serie de cercetători considerând că procesul de omogenizare a creșterii economice și a bunăstării în lumea occidentală (recuperarea distanței față de SUA și UK) a avut loc în perioada de după primul război mondial¹ – România, adică politicienii români, fac o alegere greșită. Dimensiunile erorii sunt ilustrate de dimensiunile efectelor. 60 de ani mai târziu situația se modifică dramatic. În ciuda faptului că, pe parcursul celor patruzeci de ani de comunism, România și-a dezvoltat economia într-un ritm superior oricăreia dintre țările utilizate pentru comparație, distanța dintre țara noastră și țările lumii occidentale a crescut, și încă semnificativ. Ungaria a trecut și ea prin comunism și asta i-a afectat dezvoltarea. Cu toate acestea, Ungaria are în 1999 o economie de două ori mai performantă decât a României. Diferența dintre România și Ungaria poate fi pusă, în parte, pe seama diferențelor istorice dintre cele două țări. Dar, ea mai înseamnă, în același timp, că simpla trecere prin comunism, chiar dacă explică o parte a înapoierii, nu o poate explica pe toată. Alte diferențe indică lucruri mai grave, căci elementul de comparație cu dinamica cea mai ridicată în toată această perioadă este Franța. Față de grupul statelor cele mai dezvoltate, Marea Britanie și SUA, decalajul cantitativ pe care îl suportă România pare chiar să se atenueze. Este doar o aparență, un simplu efect al operațiunilor matematice pe care le implică comparația. Evoluția raportului cu Franța este, de departe, cea mai semnificativă. Căci în vreme ce în 1938 decalajul dintre România și Franța părea că este recuperabil, în 1999 asistăm la o situație în care Franța s-a dezvoltat exploziv, iar România pare a fi bătut pasul pe loc, din nou în ciuda faptului că rata de acumulare în economia românească a fost de câteva ori mai mare decât cea din economia franceză, iar România a trecut printr-o dictatură de dezvoltare – comunismul – iar Franța, nu.

Avem de a face aici tocmai cu acțiunea acelor aspecte calitative care sunt bine „ascunse” în spatele măsurătorilor exclusiv cantitative și este esențial să înțelegem acești factori calitativi pentru a putea reorienta tranziția românească spre aspectele esențiale ale dezvoltării.

Problema decalajelor României, însă, este că ele sunt mai ales de natură calitativă. Că așa stau lucrurile este indicat, desigur, inclusiv de diferențele cantitative. De exemplu, producția de

¹ Bourguignon, Francois, Morrison, Christian, 2002, „Inequality among World Citizens: 1820-1992”, în *The American Economic Review*, vol. 92, nr.4 (Sep.2002)

cereale, care ocupă un loc atât de important în economia și societatea românească. În 1930, circa 10,5 milioane de țărani, din care mai mult de jumătate erau analfabeți, erau aproape complet lipsiți de mașini, irigații și îngrășăminte, produceau circa 10,5 milioane tone de cereale. Asta înseamnă că fiecare țaran a produs în medie 1050 de kg. 70 de ani mai târziu, într-o epocă a automatizărilor, ingineriei genetice, a școlarizării obligatorii și a specialiștilor în agronomie, lucrurile par a sta mai bine în agricultura românească în care fiecare țaran producea, în 1999, 4300 de kg, adică de patru ori mai mult. Dar, decalajul față de lumea dezvoltată este uriaș și este mai mare acum, în 1999, decât era în 1930. În același an, 1999, un fermier francez producea 53000 de kg de cereale, adică de 12 ori mai mult, iar un fermier american producea 86.000 de kg de cereale, adică de 20 de ori mai mult! Ceea ce rezultă de aici, de fapt, nici nu are vreo legătură cu decalajele, care sunt considerate doar diferențe de mărime pe un continuum cantitativ. Ceea ce contează aici este că, după 70 de ani de dezvoltare a agriculturii, România a rămas încă comparabilă cu ea însăși în 1930, dar orice comparație cu lumea dezvoltată este irelevantă: pur și simplu ne aflăm în lumi diferite.

Eșecul tranzițiilor românești, al tuturor tranzițiilor românești, constă în faptul că, în ciuda tuturor reformelor, a eforturilor de modernizare și a costurilor acestora, România încă nu s-a desprins de un trecut pe care noi tindem să-l considerăm demult depășit, în vreme ce lumea dezvoltată se află într-un viitor intangibil. Am putea coborî și mai mult în timp mergând pe urmele aceleiași producții de cereale și urmărind același indicator: câte cereale sunt produse de societate pentru fiecare persoană ocupată în agricultură.

Un asemenea indicator mi se pare foarte semnificativ, pentru că el poate exprima o mulțime de caracteristici sociale și economice: tehnologii de exploatare, educație, organizare a muncii, relații sociale și sisteme de valori și chiar starea de sănătate sau structurile familiale din societate. Într-un exemplu devenit celebru, Max Weber arată cum valorile la care se raportează muncitorii dictează comportamente diferite ale salariaților din agricultură în fața unei majorări a salariului: unii, protestanții, muncesc mai mult, pentru că propriul lor sistem de valori îi îndeamnă să câștige cât mai mult, alții, catolicii, dimpotrivă, muncesc mai puțin¹, pentru că propriul lor sistem de valori îi îndeamnă să muncească doar atât cât este necesar pentru a câștiga nivelul de trai pe care îl au. Ceea ce înseamnă că foarte multe lucruri diferă de la o societate la alta, de la tehnologiile pe care le utilizează și până la sistemele de valori la care aderă membrii acestora. În consecință, este foarte greu să comparăm societățile la care ne referim acum, cele dinaintea tranziției, cele aflate în plină tranziție și cele care sunt modelul

¹ Weber, Max, 1993, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, Humanitas, București, pp. 43-44

pentru tranziție. Toate aceste societăți au foarte puține lucruri în comun, lucruri care, pentru că sunt de același fel, pot fi comparate între ele pentru a măsura decalajele. Chiar și ideea de a exprima toată producția unei societăți în dolari americani recalculând prețurile produselor în funcție de puterea de cumpărare a populației, metodă utilizată de instituțiile financiare internaționale și consacrată la nivel internațional presupune un artificiu metodologic discutabil.

Metoda pe care propun să o folosim în continuare pentru a evalua rezultatul succesiunii de tranziții din istoria ultimelor două secole ale societății românești este cea de a compara producția unui produs comun tuturor societăților. Nu este o metodă nouă. Pe lângă metodele utilizate la nivel internațional, de tipul exprimării PIB în puterea de cumpărare, mulți specialiști utilizează compararea prețurilor la un produs standard care se distribuie în țări cu niveluri tehnologice diferite și sisteme de organizare politică, economică sau socială foarte particulare. Asemenea produse sunt distribuite de multinaționale în forme și cu parametri calitativi și cantitativi similari în toată lumea: celebrul hamburger al lui McDonalds este un astfel de produs și raporturile dintre prețurile de desfacere ale acestui produs, identic pe fiecare piață națională, dar al cărui preț diferă în funcție de caracteristicile societății, poate exprima diferențele de productivitate a muncii, de nivel de trai, de cultură și religie, într-un cuvânt, de organizare sociale a populației dintr-o societate. Dar, chiar și această metodă are slăbiciunile ei, pentru că celebra chiftea americană poate avea un statut diferit de la o societate la alta. În societățile occidentale, el este un produs normal de fast-food, utilizat de cea mai mare parte a populației. În societățile subdezvoltate ale Africii, de exemplu, el este un produs al civilizației occidentale, rezervat occidentalilor și la care cea mai mare parte a populației locale nu numai că nu are acces, dar nici nu încearcă să obțină acest acces. În societățile în tranziție ale fostei Europe comuniste, hamburgerul occidental a fost – alături de alte produse de larg consum tipice pentru consumul occidental, cum ar fi Coca-Cola – un simbol al apartenenței sau măcar al aderării la civilizația occidentală și, de aceea, primele restaurante McDonalds au beneficiat de tratamentul rezervat serviciilor și produselor de lux și, invers decât în occident, au atras clasele superioare ale societăților la un comportament de statut, în loc să atragă, precum în occident, clasele de salariați la un comportament de consum. Această funcție de statut social, cultural și internațional pe care l-au avut o serie de produse și servicii considerate definitorii pentru civilizația occidentală le face inadecvate pentru o metodologie destinată să exprime decalajele de dezvoltare și de prosperitate dintre lumea occidentală și

lumea în dezvoltare și, mai ales, evoluțiile din interiorul acestora. Or, tocmai acestea din urmă sunt cele mai semnificative.

Există, în schimb, un produs cu valoare universală și un proces de producție care s-a perpetuat de-a lungul timpului în așa fel încât poate să ofere o bază de comparație care să ne conducă până la înțelegerea decalajelor dintre societăți și civilizații. Am în vedere țăranul care produce cereale. Din Egiptul antic și până în Statele Unite în zilele noastre, producția de cereale a reprezentat baza economică fundamentală pe care au fost construite civilizațiile. Cel puțin civilizațiile pe care le am în vedere în analiza tranzițiilor românești au fost, toate, civilizații întemeiate în producția de cereale. Producția de cereale a fost întotdeauna o producție fundamentală a tuturor societăților, pentru că a reprezentat baza alimentară a acestor civilizații. Sigur că au existat variații în timp. Moldovenii lui Ștefan cel Mare nu trăiau din producția de cereale, care ocupa un loc secundar în economia țării în comparație cu creșterea animalelor. Dar, de pe la începutul secolului al XIX-lea și cu siguranță de la jumătatea acestuia și până în zilele noastre, producția de cereale a devenit principala producție agricolă a României, iar cerealele, adică mămliga sau pâinea, principalul produs alimentar al populației. Așa că, de peste 150 de ani încoace personajul socio-economic care traversează întreaga istorie a României până la noi nu este nici politicianul reformator, nici negustorul – la distanță sau local – nici meșteșugarul sau muncitorul industrial, ci țăranul român care produce cereale. În toate sistemele de organizare socială și politică și de infrastructură culturală a tuturor societăților, de la *rumânul* de pe moșia boierească sau *răzeșul* liber din care cu atâta mândrie se revendica Ion Creangă, până la țăranul cooperativ din societatea socialistă sau „capul de gospodărie” țăărănescă din societatea tranziției post-comuniste de astăzi. Această figură emblematică este, totodată, și sintetică. Țăranul român producător de cereale, iată, de două sute de ani, ocupația cea mai răspândită din societatea românească. Nu ne place să o recunoaștem, dar și în prezent, la începutul celui de al treilea mileniu de după Cristos, ocupația care reunește cea mai mare parte a forței de muncă din România este cea a țăranului producător de cereale. De două sute de ani această dominanță nu s-a modificat! Iar țăranul producător de cereale concentrează în el și în producția sa toate caracteristicile fundamentale ale societății românești. În orice caz, în mai mare măsură decât orice altă figură emblematică pe care am putea să o alegem. Până la urmă, toate modernizările, indiferent de natura lor, de la reformele agrare și schimbarea tipului de proprietate și până la votul universal și dezvoltarea televiziunii în culori și a telefoniei mobile, toate aceste schimbări ale societății trebuie să se regăsească, modelate și integrate de societatea românească, în această relație dintre cum

muncește un țaran român și cât anume produce el, adică în producția medie de cereale obținută pentru o persoană ocupată în agricultură. Și, până la urmă, asta ne poate da o idee despre cât de mult ne-am modernizat.

La recensământul din 1860, deci cu alți 70 de ani înainte de 1930, se înregistrau 2,2 milioane de agricultori în Țara Românească și 1,1 milioane în Moldova, incluzând și boierii¹. În perioada 1862-1866, ei produsese în medie 2,5 milioane de tone de cereale², ceea ce înseamnă că fiecare „agricultor” producea circa 760 de kg de cereale. Am văzut că, în 1999, adică 138 de ani mai târziu, o persoană ocupată în agricultură producea în medie 4300 de kg de cereale, de 5,7 ori mai mult decât în 1862. Față de aceeași producție de 760 de kg, în același an 1999, corespondentul francez al țaranului român, care și el sintetizează toate transformările politice, culturale, tehnologice, sociale etc. prin care a trecut societatea franceză, fiind, într-un cuvânt o expresie a Franței contemporane, producea de 70 de ori mai multe cereale pe an, iar corespondentul lui american de 114 ori mai multe. Nu ne rămâne decât să constatăm că, la începutul mileniului al treilea, societatea românească este mai aproape de Principatele Dunărene din secolul al XIX-lea, decât de Franța sau America anului 1999. În ciuda tranzițiilor parcurse de la Alexandru Ioan Cuza și până acum, am rămas surprinzător de mult ancorați de acele realități arhaice și, la fel de surprinzător de puțin marcați și influențați de extraordinara dinamică a societăților occidentale dezvoltate.

Atât propria noastră cultură, cât și cultura occidentală, ne-au obișnuit cu măsurarea cantitativă a decalajelor. Economistii perioadei interbelice, ca și economistii socialismului de mai târziu, măsurau, de exemplu, diferențele dintre producția de oțel pe cap de locuitor a României și a Statelor Unite sau a Germaniei și interpretau dinamica diferențelor ca dinamică a decalajelor. Evident că nu numai România proceda astfel. Când Hrușciiov a putut să anunțe, de la tribuna ONU, că, în perspectiva a două-trei decenii URSS și grupul („lagărul”) țărilor comuniste vor depăși din punct de vedere economic SUA și grupul („lagărul”) țărilor capitaliste dezvoltate, se baza pe asemenea comparații calitative de tipul producției de oțel pe cap de locuitor, care presupuneau că decalajele sunt în principal de natură cantitativă și că cele două civilizații, cea capitalistă și cea socialistă, sunt comparabile între ele. Prăbușirea comunismului în Europa de Est și în spațiul fostei URSS dovedește că Hrușciiov s-a înșelat, pentru că cele două tipuri de civilizație nu erau de același fel și, prin urmare nu puteau fi comparate cantitativ, înainte de a fi comparate calitativ.

¹ Georgescu, Vlad, 1995, *Istoria românilor*, Humanitas, București, p. 144

² Constantinescu, N.N., op. cit. p. 177

Problema decalajelor de ordin cantitativ, cele pe care le măsurăm întotdeauna și în raport de care tragem concluzii de natură politică și ideologică referitoare la tranziție, este că, dacă sunt rezultatul unor diferențe de natură calitativă atunci ele își pierd în mare măsură semnificația. De exemplu, chiar și reducerea decalajelor nu înseamnă neapărat o „tranziție bună”, adică o apropiere de societatea-model. Un exemplu lămuritor în această privință este decalajul care există între căruța trasă de cai și autocamion, două mijloace de transport alternative, între care diferențele de natură calitativă sunt mai importante decât cele de natură cantitativă. Astfel, o căruță trasă de doi cai poate transporta, în medie, o tonă de încărcătură, cu o viteză medie de 10 km/oră. Un camion al începuturilor industrializării putea transporta o încărcătură de 3 tone cu o viteză medie de 30 km/oră, având un randament de nouă ori mai mare. Dacă, urmare a dezvoltării economice în ritm accelerat, societatea care își bazează transportul pe tracțiunea animală reușea să asigure patru cai de fiecare căruță, rezultatul ar fi fost transportul a două tone de încărcătură cu o viteză medie de 10 km/oră, iar „decalajul” cantitativ față de societatea care își bazează transportul pe tracțiunea mecanică s-ar fi redus la jumătate. Dar, în spatele acestei evoluții cantitative rămâne diferența calitativă fundamentală dintre cal și motorul cu ardere internă, pe care calculul cantitativ o ignoră.

Același lucru se întâmplă și în cazul societății românești contemporane în raportul ei cu societatea occidentală contemporană. Atâta doar că este mult mai dificil de a identifica care anume dintre aspectele calitative sunt esențiale pentru explicarea decalajelor. Am văzut că, o particularitate a societăților dezvoltate este de a asigura supraviețuirea populației pe timp îndelungat, adică o speranță de viață la naștere ridicată. Putem constata că, în raport cu societatea de tip occidental, societatea românească asigură o speranță de viață la naștere medie, de circa 70 de ani¹, cu ceva mai puțin de 10% mai mică decât speranța de viață la naștere asigurată în medie de societățile cele mai dezvoltate ale lumii. Diferența nu pare a fi însemnată. Dar, în spatele acestei diferențe cantitative se ascunde un set de diferențe calitative semnificative. Între ele, putem enumera structura mortalității – net diferită – în societatea românească în comparație cu societățile dezvoltate, dar, mai ales, diferențele de mod de trai ale populațiilor cu cel mai ridicat risc de mortalitate – populația de până la cinci ani, și populația de vârstă a treia în societatea românească față de societatea de tip occidental. Pentru prima componentă, semnificativă este diferența de rată a mortalității infantile, de circa 20‰ pentru România postcomunistă și de mai puțin de 10‰ pentru societatea de tip occidental. Pentru cea de a doua componentă, semnificativă este structura consumului și locul ocupat de

¹ Ea a oscilat semnificativ în perioada tranziției postcomuniste

populația de vârstă a treia în structura de venituri a societății. În România, populația de vârstă a treia reprezintă grupa de vârstă cu cel mai ridicat risc de sărăcie absolută, iar o particularitate a consumului său constă tocmai în renunțarea la consumul de servicii, cu excepția celor medicale care cresc dramatic, diminuarea consumului de energie utilizat în gospodărie, a consumului de bunuri de larg consum și chiar de hrană, în favoarea alocării veniturilor pentru acoperirea costurilor locuirii și a serviciilor de sănătate. Mai mult încă, în economia socială a celor două tipuri de societăți – societatea românească a tranziției postcomuniste și societatea de tip occidental – populația de vârstă a treia îndeplinește funcții esențial diferite. În societatea de tip occidental, populația de vârstă a treia reprezintă o componentă a structurii sociale care face parte din normalitatea socială. Ramuri întregi ale economiei societăților dezvoltate – precum serviciile comunale, sistemul de sănătate, sistemul de asigurări sociale, turismul, etc. – depind de prosperitatea asigurată acestei categorii. Exact invers, populația de vârstă a treia ocupă în societatea postcomunistă o poziție de excepționalitate socială, tradusă, pe de o parte, prin aceea că scăderea veniturilor acesteia este considerată resursă de reformă sau dezvoltare economică¹, iar pe de altă parte, prin dezvoltarea unei ideologii cu totul speciale a inutilității sociale a acestei categorii, ba chiar a adversității politice în raport cu interesele economico-sociale ale acesteia².

Rezultă că diferențele calitative dintre prosperitatea postcomunistă românească și prosperitatea societății de tip occidental ar putea fi chiar mai însemnate decât diferențele cantitative. Și că noua tranziție orientată către prosperitate a societății românești care se dorește o componentă a lumii dezvoltate ar trebui să fie mai atentă la diferențele calitative, înainte de a se preocupa de diferențele cantitative, adesea înșelătoare prin sugestiile lor de apropiere.

O indicație importantă în acest sens ne-o oferă un alt indicator care, aparent surprinzător, a fost introdus în analiza prosperității societăților tocmai de către societățile capitaliste, dezvoltate și democratice. Este vorba de gradul de polarizare a veniturilor în societate. Te aștepți ca tocmai societățile capitaliste dezvoltate să fie cele care înregistrează cel mai ridicat grad de polarizare a veniturilor în societate. De fapt, dacă ar fi să proiectezi structura de venituri și, pe urmele ei, structura socială într-o societate capitalistă dezvoltată pornind numai de la ideologiile teoretice pe care le-au dezvoltat acestea, rezultatul ar fi o societate extrem de polarizată după venituri și extrem de inegală social. Iar combinația dintre polarizarea

¹ Vezi utilizarea fondurilor de asigurări sociale de către toate guvernările tranziției postcomuniste

² Mihaieș, Mircea, ?

veniturilor și inegalitatea socială ar trebui să conducă, teoretic cel puțin, la polarizarea politică, adică la împărțirea rigidă a societății între cetățeni cu drepturi politice – simultan bogați și cu prestigiu social ridicat – și non-cetățeni, adică o masă mare de populație lipsită de drepturi politice¹. Căci, legitimarea ideologică a capitalismului dezvoltat, dusă teoretic la ultimele ei consecințe economice, echivalente cu renunțarea la orice alt sistem de distribuție decât cel al pieței², și la ultimele ei consecințe politice, adică cele privitoare la „statul ultraminimal”³ ca organizare socio-politică ideală pe baza principiilor liberale, funcționează doar ca o argumentare teoretică și în nici un caz ca o realitate istorică. Realitatea teoretică ar impune ca celebra teoremă a lui Pareto cu privire la distribuția avuției în societate, care afirmă că 10% din populație va deține 90% din avuție⁴ să se extindă nu numai asupra distribuției proprietății în societate, dar și asupra distribuției veniturilor, a prestigiului și a puterii (politice). Or, realitatea empirică a societăților cele mai dezvoltate infirmă această deducție logică. Cu corecturi neesențiale, societățile cele mai dezvoltate ale lumii – de exemplu, Statele Unite ale Americii – confirmă, dacă nu valorile, măcar conținutul esențial al teoremei lui Pareto cu privire la concentrarea proprietății⁵ și în societatea modernă, după ce studii făcute asupra societății medievale engleze confirmă că proprietatea se distribuia, cu aproape un mileniu înaintea vremurilor noastre, cam în aceleași proporții⁶. Acest conținut afirmă, în esență, că întotdeauna o minoritate a populației unei societăți va deține în proprietate majoritatea avuției acelei societăți, în vreme ce majoritatea populației fie va fi lipsită de proprietate, fie va deține doar o minoritate a avuției sociale. Într-o formă ușor modificată, teorema lui Pareto poate fi aplicată inclusiv societăților comuniste, ale căror „nomenclaturi” – adică elite politico-administrative – nu dețineau în proprietate, dar dispuneau de un control la fel de absolut ca și cel al elitelor de proprietari asupra avuției naționale a societăților pe care le conduceau. Polarizarea avuției pare a fi o constantă a formelor de organizare socială, în ciuda tuturor schimbărilor politice, economice, tehnologice, etc. și a tuturor revoluțiilor din istorie.

¹ În România, Uniunea Forțelor de Dreapta, care o scurtă perioadă de timp a avut reprezentanți în Parlament, a propus ca populația analfabetă să nu aibă drept de vot.

² Hayek, Friedrich A., 1998, *Constituția libertății*, Institutul European, Iași

³ Nozick, Robert, 1997, *Anarhie, stat, utopie*, Humanitas, București

⁴ Datele empirice sugerează că în societatea occidentală a avut loc o atenuare a polarizării proprietății pentru grupurile mari, chiar dacă grupurile mici, neluate în seamă de Pareto, par a se fi desprins în elite ale proprietății. Astfel, cea mai disproporționată distribuție a proprietății se găsește la primii 1% din populația unei societăți dezvoltate. Primii 10% nu mai respectă regula distribuției a lui Pareto (calculată pe date empirice ale sfârșitului secolului al XIX-lea), ci dețin, de regulă, chiar mai puțin de jumătate din avuție, în vreme ce primii 20% dețin între 60-80% din avuția unei societăți moderne, dar renunță la o bună parte a veniturilor produse de această bogăție ca urmare a redistribuirilor.

⁵ Galbraith, John K., 1997, *Societatea perfectă*, Eurosong & Book

⁶ Morgan, Kenneth (ed), 1988, *The Oxford History of Britain*, Oxford University Press

În schimb, distribuția veniturilor în societate a fost masiv modificată pe măsură ce societățile își schimbau organizarea socială și, mai ales, se modificau raporturile de putere politică între elite și mase. Elementul cheie în acest proces a fost democrația politică care pe termen lung se corelează cu evoluția proceselor de redistribuire a veniturilor în societate. Studii efectuate asupra distribuției inegalităților în materie de venituri în ultimele două secole (XIX-XX) arată că, spre deosebire de lumea necapitalistă și nedezvoltată, în societățile de tip occidental, adică în societățile deopotrivă capitaliste și democratice, o cotitură a avut loc în prima jumătate a secolului al XX-lea, în perioada de după primul război mondial și până după terminarea celui de al doilea: egalizarea veniturilor în interiorul celor mai bogate societăți ale lumii, în condițiile în care diferențele dintre bogăția acestora și bogăția celorlalte țări ale lumii atingeau apogeul (către 1950)¹. Procesul de redistribuire a bogăției care a caracterizat noua formă de capitalism, a secolului al XX-lea, a fost atât de semnificativ încât, împreună cu egalizarea produsă de comunism în Rusia și Europa de Est a modificat indicii mondiali ai inegalităților. Îl putem cu ușurință corela cu procese semnificative de reorganizare socială care au avut loc în aceeași perioadă, de la democratizarea profundă a societății occidentale – atât politică, cât și socială, culturală și economică – și până la construirea instituțiilor și ideologiilor specifice statului „bunăstării generale”.

Or, în această privință, tranziția postcomunistă românească a urmat o cale diferită. Căci, în vreme ce tendința dominantă a secolului al XX-lea în societatea occidentală a fost de egalizare a veniturilor, tendința dominantă în tranziția românească postcomunistă a fost de polarizare a veniturilor. Astfel, valoarea indicelui Gini² pe parcursul tranziției postcomuniste românești a crescut de la 25,5% în 1992³, o valoare care exprima încă, în mare măsură, „moștenirea” societății comuniste, la 30,3% în 2000, indicând o polarizare într-un ritm extrem de accelerat a inegalităților în distribuția veniturilor și a consumului în societate. Dacă urmărim ce s-a întâmplat în societatea românească postcomunistă într-o perioadă de 8 ani, între 1992-2000, prima indicație pe care o obținem este că, în ciuda evoluțiilor oscilante, între anul celei mai mari crize postbelice (1992) și anul relansării economiei (2000), economia românească a avut o creștere semnificativă, de la 1240 USD pe locuitor, la 1680 USD pe

¹ Bourguignon, Francois, Morrison, Christian, 2002, „Inequality among World Citizens: 1820-1992”, în *The American Economic Review*, vol. 92, nr.4 (Sep.2002), p.737

² Indicele Gini are valoarea 0 pentru egalitate perfectă a distribuției veniturilor și valoarea 100 pentru inegalitate perfectă a distribuției veniturilor în societate.

³ World Bank, 1997, *The State in a Changing World*, Oxford University Press

locuitor¹, adică de 35%. Această creștere a fost inegal distribuită între cei mai bogați și cei mai săraci dintre români. În aceeași perioadă, partea din venitul sau consumul total al societății care revenea celor mai săraci 20% din populația țării (circa 5 milioane de oameni) a scăzut, de la 9,2% în 1992 (circa 2,6 miliarde USD), la 8,2% în 2000 (circa 3 miliarde USD), în vreme ce partea de venituri/consum care revenea celor mai bogați 20% din populație a crescut de la 34,8% în 1992 (9,4 miliarde USD) la 38,4% în 2000 (14,7 miliarde USD). Creșterea de 35% a bogăției României între 1992 și 2000 a fost, în consecință, inegal distribuită, deși toate categoriile de populație au beneficiat, în ultimă instanță, de această creștere de bogăție a societății românești. Dar au beneficiat în mod inegal. Căci, în cei opt ani de zile, creșterea de venituri/consum a celor mai săraci 5 milioane de oameni din România a fost, în medie, de circa 15%, adică mai puțin de jumătate din ritmul creșterii bogăției naționale. În schimb, creșterea de venituri/consum a celor mai bogați 5 milioane de oameni din România a fost de 56%, adică cu un ritm odată și jumătate mai ridicat decât ritmul creșterii bogăției naționale. Între 1992 și 2000, ca urmare a creșterii bogăției naționale, celor mai săraci cinci milioane de români le-au crescut veniturile de la circa 520 USD/an, la 600 USD/an, în medie cu circa 10 USD anual. În același timp, celor mai bogați cinci milioane de români le-au crescut veniturile de la 1900 USD anual la 2900 USD anuale, adică cu o medie de 125 USD anual, adică de 12 ori mai mult.

Pe scurt și în termeni foarte clari, societatea românească în tranziție a utilizat atât crizele economice, cât și, ulterior, creșterea economică, pentru a polariza nu doar proprietatea – principalul rezultat al privatizării avuției naționale în trecerea la economia de piață – ci și veniturile. Tranziția postcomunistă a României a fost orientată spre crearea noilor elite sociale ale noului capitalism și demarcarea lor de restul populației prin polarizarea deopotrivă a veniturilor și a proprietății. Chiar dacă nici unul dintre politicienii tranziției nu a afirmat asta, chiar dacă nici unul dintre partidele politice nu și-a propus explicit acest lucru, întreaga clasă politică românească a acționat ca și cum principalul său obiectiv socio-economic a fost nu modernizarea economiei românești, ci îmbogățirea celor bogați și sărăcirea celor deja săraci. Acest proces de polarizare a proprietății și veniturilor este singura constantă a politicilor publice românești destinate restructurării sociale din întreaga perioadă a postcomunismului².

Această tendință clară a societății românești postcomuniste este exact inversul tendinței consacrate în societatea occidentală dezvoltată. În aceeași perioadă, societățile occidentale

¹ World Bank, 2004, *Report no. 29123-RO: Restructuring for EU Integration*, June 2004. World Bank utilizează o metodologie specială de măsurare a acestui indicator, denumită Atlas Method.

² Nici chiar politica externă, de integrare euro-atlantică, nu a fost desfășurată fără oscilații.

dezvoltate au evoluat divergent, confirmând tendința semiseculară a reducerii inegalității distribuirii veniturilor (consumului) în societate, în ciuda divergențelor ideologice și de politici economice și sociale care par să dividă lumea dezvoltată între un „model liberal”, mai popular în SUA și UK și un „model social european”, mai popular în Franța sau Germania, sau chiar „modelul scandinav”, cel mai egalitar și mai democratic dintre toate¹. Căci, în ciuda criticilor aduse „modelului scandinav”, mai ales pe motive ideologice și mai puțin întemeiate în datele empirice, tocmai statele care ilustrează cel mai bine acest model sunt cele care definesc cel mai bine tendința pe termen mediu (și, probabil, pe termen lung) a evoluției socio-economice. Așa cum și ilustrează mai convingător decât alte societăți, fundamentul politico-social al acestei egalizări treptate a societății. El constă într-o schimbare radicală care a avut loc la nivelul politicii principalilor actori ai economiei: angajatorii și angajații. Pe la începutul anilor 50, în Suedia, de exemplu, ei au trecut de la o relație bazată pe conștientizarea intereselor contradictorii dintre ei, la o relație întemeiată în conștientizarea intereselor comune pe care le au. Evoluțiile care au urmat au modificat alte elemente ale relației, dar nu acest principiu fundamental². Indicatorii cheie ai inegalității în distribuirea veniturilor și consumului populației sunt, respectiv, evoluția consumului celor mai săraci dintre membrii societății, în raport cu cei mai bogați dintre aceștia. Cei mai săraci 20% și cei mai bogați 20% sunt utilizați ca indicatori de comparație internaționali, pentru relevanța lor atât statistică, cât și socio-economică.

Or, evoluția ponderii veniturilor acestor grupuri de populație în perioada 1992-2000, în țările „exemplare” pentru modelul scandinav definește tendința centrală a lumii occidentale în domeniu, net diferită de tendința dominației ideologice și indiferentă la evoluțiile politice din fiecare țară. Am selectat Suedia și Danemarca ca țări reprezentative ale tendinței scandinave și vom lua în considerare Norvegia ca un caz special. Evoluțiile indicatorilor pentru Suedia și Danemarca ilustrează două tendințe contradictorii, ambele fiind componente ale aceluiași proces al egalizării consumului și veniturilor în țările dezvoltate, capitaliste și democratice. Prima componentă afirmă că tendința dominantă este de a crește ponderea consumului celor mai săraci 20% dintre membrii societății occidentale în totalul consumului din societate. „Modelul scandinav” ilustrează aici o regulă care este respectată de toate societățile dezvoltate reprezentative, chiar dacă ritmul de creștere este diferit. Tendința pare a fi ca, în

¹ Deacon, Bob, 1997, *Global Social Policy, International Organizations and the Future of Welfare*, SAGE Publications

² De Geer, Hans, 1992, *The Rise and Fall of the Swedish Model, The Swedish Employer Confederation and Industrial Relations over Ten Decades*, Carden Publications, Chichester

viitor, cei mai săraci 20% din populația unei societăți dezvoltate să consume o valoare care tinde către 10% din bogăția anuală a societății, adică să se situeze la un nivel de circa jumătate din nivelul mediu de prosperitate. Această tendință face ca țările în care săracii erau mai săraci, să realizeze un ritm mai ridicat de creștere a veniturilor sau consumului săracilor decât țările în care săracii erau mai „bogați”. În ultimul deceniu al secolului al XX-lea, de exemplu, în Danemarca, ponderea consumului celor mai săraci 20% din populație crește de la 5,4% în 1992 la 8,3%, apropiindu-se de cifra de referință teoretică de 10% mai repede decât în Suedia, în care, în 1992, cei mai săraci 20% membrii ai societății consumau 8% din producția socială și economică și creșteau, în 2000, la 9,1%, mai lent decât în Danemarca, dar tinzând către aceiași valoare a consumului, de circa 10%. Într-o țară care nu a aderat la Uniunea Europeană și care deține venituri speciale provenite din resursele naturale, precum Norvegia, acest proces este încă și mai accelerat. În 1992, cei mai săraci 20% dintre cetățenii norvegieni nu consumau decât 6,2% din bogăția produsă anual de Norvegia, dar în 2000 ei consumau deja 9,6% din aceasta, un ritm de creștere mai ridicat decât al oricărei alte țări din lumea dezvoltată. În paralel, venitul redistribuit către cei mai bogați 20% din populația acestor societăți, tinde să scadă ca pondere în venitul total – chiar dacă, urmare a creșterii economice, el poate rămâne constant sau poate chiar să crească lent. În Suedia, partea din venitul național care revine la cei 20% din populație cu cele mai mari venituri scade între 1992-2000, de la 36,9% la 36,6%, o scădere minimă. Scăderea este mult mai accentuată în Danemarca, de la 38,6% la 35,8%, cu aproape trei procente. Norvegia reprezintă o excepție, pentru că a asigurat creșterea ponderii veniturilor atât la baza, cât și la vârful societății. Cetățenii norvegieni cu cele mai mari venituri (ultimii 20% de pe scala veniturilor), au preluat în 2000, 37,2% din venitul național, față de 36,7% în 1992, o creștere de jumătate de procent, net mai mică decât creșterea de peste șase ori mai mare de care au beneficiat ultimii 20% dintre cetățeni. Diferențele provin din politicile față de clasa de mijloc, cei 60% din populație situată între cele două extreme și care suportă o parte mai mare sau mai mică a acestor redistribuiri, în funcție de rolul politic și de cerințele pe care le adresează sistemului, dar și în funcție de ideologia sa dominantă.

Țările mari ale Europei dezvoltate urmează același traseu. Între 1992-2000, atât Franța, cât și Germania, au mărit ponderea în venitul național care revenea celor mai săraci 20% din populație și au scăzut-o pe cea care revenea celor mai bine plasați 20%. Creșterea ponderii veniturilor celor cu venituri mici este în ambele țări asemănătoare. În Franța creșterea este de 1,6% (de la 5,6% la 7,2%), în Germania este de 1,5% (de la 7,0% la 8,5%) în condițiile în

care în această perioadă Franța a fost guvernată mai mult de dreapta politică, în vreme ce politica germană a fost guvernată mai mult de social-democrați. În măsura în care există o diferență, ea este vizibilă în evoluția veniturilor celor mai înstăriți 20% din populație. Tendința rămâne aceeași, de scădere a ponderii veniturilor care le revin în totalul venitului național. Dar în vreme ce în Germania dominată de social-democrați această scădere este semnificativă – de peste 3%, de la 40,3% în 1992, la numai 36,9% în 2000 – în Franța dominată politic de partidele de centru-dreapta, scăderea este minoră, de la 41,9% la 40,2%.

Chiar și cele mai liberale dintre țările nordului democratic și dezvoltat, adică Marea Britanie și Statele Unite, urmează, cu oscilații, aceleași tendințe. Tendința creșterii ponderii veniturilor populației celei mai sărace în totalul venitului național este constantă și în aceste țări. Singura diferență constă în faptul că acestea pornesc de la niveluri semnificativ mai scăzute decât țările care au urmat ceea ce a fost denumit „modelul social european”. Față de un nivel inițial, în 1992, de peste 5% din venitul național alocat celor mai săraci 20% din populație în majoritatea țărilor europene, Marea Britanie și SUA, vârfurile de lance ale „revoluției neoliberale”, se află la valori de 4,6% în Marea Britanie și de 4,7% în SUA. Guvernările de tipul „cele de a treia căi” care urmează au ca rezultat creșterea, în ritm inegal, a acestor ponderi. În 2000, în Marea Britanie cei mai săraci 20% din populație beneficiază deja de 6,1% din venitul național, în vreme ce în Statele Unite creșterea este mai lentă, ei ajungând la 5,4%. Diferența semnificativă se referă, din nou, la ce anume se întâmplă cu extrema cealaltă, cei 20% din populație cu veniturile cele mai mari. Rezultă din nou că opțiunile politice ale guvernanților joacă aici un rol esențial. În Marea Britanie dominată de laburiști, dar atenți la interesele marelui capital, rezultatul este menținerea, practic, a ponderii celor mai bogați dintre britanici la produsul resurselor naționale. Are loc o scădere, dar ea este neesențială, de la 44,3% în 1992 din venitul național alocat celor mai bogați 20% dintre britanici, la 44,0% din venitul național alocat acestora în 2000. În mărime absolută, populația înstărită a Regatului Unit și-a văzut veniturile personale și consumul crescând, chiar dacă această creștere a fost mai mică decât cea a celor mai săraci dintre concetățenii lor. Cei care au trebuit să suporte o pierdere relativă de venituri este tocmai clasa mijlocie care a pierdut, în mărime relativă, mai mult decât clasa superioară. În Statele Unite, procesul este și mai accentuat. Căci, în Statele Unite clasa superioară a câștigat chiar mai mult decât clasa inferioară a societății. Ponderea celor 20% din populație în redistribuirea venitului național a crescut, în loc să scadă, precum în Europa, de la 41,9% în 1992 la 45,8% în 2000. Iar ritmul său de creștere a fost net mai ridicat decât ritmul de creștere al ponderii celor mai săraci 20% dintre

americani – 3,9% din venitul național o reprezintă creșterea, în 9 ani, a celor 20% dintre americani cu cele mai mari venituri, față de numai 0,7% creșterea ponderii în venitul național a celor 20% dintre americani cu cele mai scăzute venituri.

În ciuda acestor variații între diferitele modele de redistribuire a venitului național, cifrele sugerează o tendință de organizare a societății într-o formă de „polarizare temperată”, care reprezintă o corectare semnificativă a teoremei lui Pareto. În primul rând, este evident că toate societățile democratice și dezvoltate utilizează nu doar un singur sistem de distribuție, cel atât de mult prețuit teoretic, care este piața, ci două sisteme de distribuție: piața și un sistem de redistribuire care are drept criteriu nu eficiența economică a individului, ci nevoile sale. Piața ca sistem principal de distribuție a veniturilor și consumului în societate tinde să polarizeze societatea. Dimpotrivă, sistemul de redistribuire după nevoi tinde să o egalizeze. În ultimul deceniu, tendința pare a fi de a fixa un raport de 1:4 între partea din venitul național care revine celei mai sărace părți a populației, și partea din venitul național care revine celei mai bogate părți a populației, în fiecare caz luând în considerare mărimi statistice semnificative, de câte 20% din populație. Modelul social care tinde să se afirme în societatea occidentală dezvoltată și înspre care evoluează aceasta este caracterizat de tendința de a aloca circa 10% din venitul național celor mai săraci 20% din populație și circa 40% din venitul național celor mai bogați 20% din populație. Modelul nu este încă stabilizat. Cifrele din 2000 dovedesc că nici una dintre țările luate în considerare aici încă nu a atins nivelul de 10% din venitul național pentru cei mai săraci 20% din populație. Dar în absolut toate țările dezvoltate luate în considerare ponderea celor mai săraci 20% în venitul național este în continuă creștere, chiar dacă în ritmul diferite. La capătul celălalt al scalei veniturilor, pozițiile încă se mai negociază. Există societăți, precum țările nordice și Germania, în care cei mai bogați 20% din populație au coborât semnificativ sub nivelul de 40% din venitul național, iar scăderea încă continuă. Există alte țări, precum Suedia, Franța sau Marea Britanie, în care scăderea este foarte lentă, pătura superioară părând a reuși să-și stabilizeze poziția în raport cu redistribuirea socială. În sfârșit, există țări, precum Norvegia sau Statele Unite în care pătura superioară obține creșteri ale ponderii sale în venitul național. Dar această dinamică în interiorul modelului nu pare a-i afecta prea tare tendințele principale, iar o stabilizare a sa pe o perioadă mai lungă va avea probabil loc în jurul acestui raport de 1:4.

Or, tendințele pe care le-a impus tranziția postcomunistă sunt exact inverse. Ele impun o accentuare a polarizării sociale. Merită menționat că unul dintre efectele comunismului a fost de a limita polarizarea socială tocmai în jurul acestui raport de 1:4 către care tinde modelul

social al societăților dezvoltate. Tranziția a inversat tendințele și, prin urmare, specific societăților postcomuniste este nu accentuarea egalizării veniturilor prin redistribuire, ci polarizarea veniturilor prin renunțarea la redistribuire. În țările postcomuniste, cei mai săraci dintre cetățeni devin încă și mai săraci. În Cehia, ponderea în venitul național a celor mai săraci 20% din populație era, în 1992, de 10,5%; în următorii 9 ani ea scăzut aproape nesemnificativ la 10,3%. În același timp, însă, a scăzut și ponderea în venitul național a celor mai bogați cetățeni, de la 37,4% în 1992, la 35,9% în 2000. Resursele au fost îndreptate spre pătura mijlocie, cea care alcătuiește majoritatea de 60% din populație. În Ungaria, participarea săracilor la venitul național a scăzut de la 9,5% în 1992, la 7,7% în 2000 și a fost însoțită de creșterea ponderii în venit de la 36,6% la 37,5% pentru cei mai bogați 20% din populație. În România, în aceeași perioadă, ponderea în venitul național a celor mai săraci 20% din populație a scăzut de 9,2 la 8,2%, iar a celor mai bogați 20% a crescut de la 34,8 la 36,8%. Câtă vreme România și celelalte societăți postcomuniste nu își modifică aceste tendințe, ele nu vor fi înlocuit tranziția de tip postcomunist, cu latura sa de producere a subdezvoltării, cu tranziția către prosperitate caracteristică societății occidentale și, prin urmare, integrarea lor în sistem rămâne problematică.

În țările postcomuniste, polarizarea socială este o consecință a tranziției la economia de piață. De fapt, în țările postcomuniste, aceste cifre care măsoară redistribuirea venitului național între extremele scalei veniturilor sunt înșelătoare. Schimbările față de comunism care au loc la nivelul lor nu sunt chiar atât de mari, căci putem presupune fără aproximări nejustificate că, în vreme ce situația din 1992 reproducea în bună măsură caracteristicile fostului sistem de organizare socială și de redistribuire comunist, situația din 2000 exprima deja caracteristicile noului sistem de distribuție bazat pe economia de piață. Variațiile reduse în distribuția veniturilor de-a lungul scalei acestora ascund schimbări de-a dreptul dramatice care au avut loc în structura socială a populației care este cuprinsă în cele două grupuri statistice. Și în comunism și în postcomunism, cele două categorii socio-ocupationale importante între cei mai săraci 20% din populație sunt țăranii și pensionarii. La aceștia, în postcomunism se adaugă șomerii. Dar nu mai este vorba nici de aceiași țărani, nici de aceiași pensionari. În perioada postcomunistă, grosul sărăcimii, alcătuită mai ales din țărani, este compusă acum din proprietari de pământ sau, mai rău, din țărani (populație din rural ocupată în agricultură) care nici măcar nu au pământ. În comunism, aceștia erau acei țărani cooperatori în a căror gospodărie nici un membru nu lucra ca salariat. În postcomunism este vorba de țăranii fără pământ sau cu pământ puțin. În comunism, cei mai săraci dintre salariați erau pensionarii

celor mai prost plătite ramuri industriale, precum industria ușoară. În postcomunism, cei mai săraci dintre salariați sunt șomerii și pensionarii primilor ani de după revoluție, adică ai anilor cu cea mai ridicată rată a inflației.

Nici bogații nu mai sunt aceiași. Bogați existau și în societatea comunistă, ceea ce este dovedit de faptul că, la începuturile tranziției postcomuniste, ultimele două decile din scala veniturilor din societatea românească consumau peste 30% din venitul național. Comparativ cu valorile tipice pentru societățile dezvoltate, doar 30% din venitul național alocat celor mai înstăriți 5 milioane de locuitori ai țării este foarte puțin și ilustrează o distribuție foarte egalitaristă a veniturilor și a consumului, în condițiile în care cei mai săraci 5 milioane de locuitori dispuneau de circa 10% din consumul anual al populației. Dar acest caracter egalitarist al societății comuniste rezultă statistic din faptul că, pe de o parte, pătura cu adevărat bogată a societății comuniste era net mai restrânsă decât 20% din populație, probabil nu mai mult de 1-2% din populație¹, iar, pe de altă parte, din faptul că o bună parte din bogăția acesteia nu se reflecta în consumul oficial de bunuri și servicii și nu avea nici o șansă să fie înregistrat statistic. El nu consta din bunuri achiziționate pe piață, ci mai ales dintr-un statut special care permitea accesul la bunuri, servicii, prestigiu și putere, fără ca aceasta să însemne neapărat venituri financiare suplimentare. Astăzi, acest tip de venituri speciale – ele constau mai ales din discounturi – ar fi considerate, în concepțiile economiei politice occidentale drept „capital social”, deoarece constau mai ales din statut și o relație de conexiuni interpersonale, dar efectul lor era o creștere substanțială a consumului pe care statisticile nu o înregistrau, pentru că nu presupuneau diferențe substanțiale de prețuri. Diferența de preț dintre un concediu petrecut într-un hotel de 2 stele pe litoralul Mării Negre și într-un hotel de 4 stele sau o vilă de 5 stele pe același litoral era nesemnificativă, așa cum, aparent, nu exista nici o diferență între automobilul de teren pe care îl folosea șeful statului și automobilul de teren cu care își transporta marfa la piață un țăran independent. Diferența era însă majoră, atâta doar că selecția nu se făcea prin intermediul prețului, ci prin intermediul statutului.

¹ Această estimare se face pornind de la realitatea că bogăția era strict asociată cu funcția și, în consecință, cu studiile. Salariații oficial bogați ai societății comuniste, inclusiv nomenclatura partidului comunist și ofițerii superiori erau fie asimilați, fie aveau studii superioare, iar ei nu reprezentau decât o fracțiune, circa 10%, din cei 9% din salariații cu studii superioare. Ceea ce conduce la doar 0,5% din totalul populației. La asta mai trebuie să adăugăm pe cei care beneficiau de venituri suplimentare, de la medicii bine plasați, la profesiile liberale și o parte a populației care lucra pe piața liberă din comunism sau care avea venituri suplimentare semnificative obținute de pe piețele internaționale. Rezultatul este acest 1-1,5% din totalul populației.

Dincolo de această diferență de bogăție exprimată prin „capitalul social” al cetățenilor, exista și bogăția financiară care neputând fi cheltuită pe piață, era pur și simplu capitalizată, fie în metale prețioase, mai ales aur, fie în obiecte prețioase, cum ar fi operele de artă, fie în bani¹.

În comunism, bogăția depindea de doi parametri: de statut sau de accesul la piața nereglementată. Ca urmare, bogații României comuniste constau mai ales din înalți funcționari și din liber profesioniști. La aceștia se adăuga o pătură extrem de îngustă de mici întreprinzători, precum țărani care deserveau piețele alimentare ale marilor aglomerări urbane. La care mai putem adăuga micul număr de salariați care avea acces la piețele internaționale, precum cei din comerțul exterior, sau cei care le deserveau, precum echipajele avioanelor sau ale navelor. Bogăția lor, obținută în cea mai mare parte pe piața neagră, prin contrabandă, era atât de notorie încât, 15 ani după revoluția din 1989, președintele Traian Băsescu și-a explicat public averea personală invocând „bunii ani” ai comunismului, o vreme în care era comandant de navă și în care a putut să acumuleze bunurile pe care cei 15 ani de carieră politică de după 1989 nu au putut să le justifice. Este lipsit de semnificație, pentru obiectivele lucrării de față, dacă președintele Băsescu a făcut avere în comunism sau după aceea. Ceea ce este semnificativ este că explicația sa, cu privire la averea acumulată în comunism a fost credibilă și pentru el și pentru întreaga populație a țării.

Ei bine, acești bogătași ai comunismului nu au mai contat între bogații noii societăți postcomuniste. Structura clasei superioare de venituri s-a modificat considerabil, deși ca urmare a „moștenirii comuniste” doi parametri nu s-au modificat esențial. Dintre aceștia, în primul rând nu s-a modificat esențial ponderea în consumul național al celor mai bogați 20% din populație. Ea rămâne în limitele unor procente care oscilează între 30-40%, cu o tendință constantă de creștere. Ceea ce s-a modificat este compoziția acestora. După un deceniu și jumătate de tranziție postcomunistă, aceștia sunt reprezentați acum de întreprinzători, de partea superioară a grupului de self-employed și de manageri ai sectorului privat. A dispărut din această categorie tot ce era legat de sectorul public – de la politicieni, la funcționarii de stat și funcționarii din administrația publică. Noii bogătași ai societății postcomuniste sunt deținătorii de capital, în primul rând, managerii acestora, în al doilea rând, și cei care le prestează servicii esențiale, precum avocații sau ziariștii.

¹ La începutul anilor 90, BNR estima că valoarea masei monetare stocată de populație în gospodăria era de peste 2 miliarde USD, dincolo de economiile oficiale, depuse de populație la CEC, banca de economii a României. Or, evident, că aceasta nu mai era uniform sau egalitar distribuită.

Acest tip de distribuție a veniturilor în societate este net diferit de tipul de distribuție și redistribuție caracteristic societății occidentale dezvoltate. Cea mai semnificativă diferență provine din faptul că bogăția sau mărimea veniturilor provin nu atât din relația „normală” cu piața, ci din relații „anormale”, în sensul că sunt excepționale. În România postcomunistă, aceste relații „excepționale” înseamnă tocmai ocolirea pieței și economiei naționale. Conform datelor oficiale, cei mai bine plătiți salariați din România sunt salariații sistemului bancar și financiar. Particularitatea României postcomuniste actuale constă în aceea că salariații sistemului bancar sunt toți salariați ai capitalului internațional, plătiți la „periferia” listei de salarii a companiilor bancare și de asigurări internaționale, dar net superior oricărei scale de salarii a economiei interne. La rândul lor aceste salarii, net superioare grilei de salarizare proprii economiei naționale, sunt posibile doar în măsura în care, la rândul ei, industria financiar bancară românească, ca simplă prelungire a industriei financiar bancare a țărilor dezvoltate, este capabilă să obțină în România profituri speciale, provenind nu de pe piața românească, ci din relația specială pe care o are piața românească cu piața financiar bancară internațională, relații speciale rezultând tocmai din caracteristicile tranziției postcomuniste. Asemenea sistemului bancar, alte industrii – petrolieră și energetică, ciment, automobile, etc. – dominate de capitalul străin, beneficiază de clauze speciale, traduse în surse speciale de profit, provenind din „foarfeca prețurilor” care asigură un transfer de venit național autohton în favoarea capitalului străin. Câtă vreme România este un „emerging market”¹ – o piață în ascensiune – salariații care aparțin „periferiei” pieței forței de muncă occidentale, dar nu pieței forței de muncă românești, vor dispune de venituri net mai ridicate decât restul salariaților români și vor constitui o elită a „gulerelor” deopotrivă „albe” și „albastre”, indiferent de performanța activității pe care o prestează.

Această particularitate este extrem de importantă căci distorsionează piața forței de muncă românești. Diferența dintre economia românească și cea a lumii dezvoltate este atât de mare, încât pentru orice salariat este mai avantajos să fie angajat în „periferia” economiei occidentale, fie la ea acasă, fie prelungită în economia românească, decât în „inima” cea mai prestigioasă, etc. a economiei naționale. Rezultatul este un continuu exod al forței de muncă românești către „periferia” economiei occidentale, indiferent dacă asocierea se face la ea acasă sau, dimpotrivă, în chiar societatea românească. Ca peste tot în lumea subdezvoltată,

¹ În mod normal, o „emerging market” înseamnă o piață în plină dezvoltare. În condițiile tranziției postcomuniste – și nu numai – o „emerging market” înseamnă o piață capabilă să asigure unui investitor de mari dimensiuni și beneficiind de sprijin politic internațional o rată a profitului net superioară celei pe care o poate obține în propria țară sau pe piețele dezvoltate ale lumii occidentale.

cea mai puternică tendință pe care o declanșează tranziția postcomunistă constă în orientarea acestora către integrarea în economii internaționale alternative, în loc să se orienteze spre economia națională. Formele în care are loc această „internaționalizare” a pieței forței de muncă sunt extrem de diverse – de la emigrarea definitivă sau munca la negru în economiile societăților europene, și nu numai cele mai dezvoltate, până la angajarea cu prioritate în prelungirile economiilor dezvoltate în România. Așa se face că majoritatea secretarelor managerilor companiilor internaționale au studii superioare și au renunțat la cariera profesională, că ingineri, economiști, deopotrivă cu țărani români culeg căpșuni în Spania sau lucrează în serviciile de alimentație și hoteliere din Germania sau Italia, și că specialiștii în informatică din România lucrează mai ales pentru sucursalele companiilor străine din România, dacă nu cumva emigrează în țările occidentale dezvoltate pentru a lucra acolo. Până și lumpenproletariatul român a descoperit că este mai lucrativ să funcționezi la periferia economiei țărilor dezvoltate decât să participi la piața națională a forței de muncă și, prin aceasta, la economia națională. Cerșetorii, prostituatele, proxeneții, contrabandiștii, muncitorii cu ziua, „vânătorii” de asistență socială, mercenarii și alții asemenea lor, care populau marile orașe românești în primii ani ai tranziției, s-au mutat rapid, mai legal, mai ilegal, în lumea dezvoltată creînd probleme sociale autentice societăților gazdă. Chiar dacă veniturile tuturor acestor participanți la economiile occidentului dezvoltat se situează mai degrabă pe scala medie și inferioară a veniturilor în acele economii, în raport cu restul populației românești ei se alătură, prin volumul veniturilor proprii și prin structura consumului, mai degrabă părților de mijloc și superioare ale scalei veniturilor din România și modifică substanțial atât structura veniturilor și a consumului, cât și structura socială românească. După anul 2000, influența lor asupra economiei naționale a devenit semnificativă. În general se apreciază că, în medie, peste un milion de români se găsesc permanent în străinătate, muncind în nișele periferice ale economiei occidentale, mai degrabă ilegale decât legale, asigurându-și un nivel al consumului net superior celui realizat în țară și „importând” peste 2 miliarde USD în România în fiecare an. Acești „bogați” ai României, integrați mai mult în economia occidentală decât în cea națională, dintre care o parte se încadrează în ultimele două decile ale veniturilor, iar altă parte împinge, prin transfer de venituri, alte categorii de populație în aceeași grupă a veniturilor superioare, deformează semnificativ, fie că sunt emigranți, fie că sunt băștinași, structura clasei superioare românești.

O a doua deformare semnificativă provine din rândul salariaților statului. Într-o economie normală, de tip occidental, cea mai mare parte a salariaților statului fac parte din economia

națională, în sensul că participă, fără avantaje speciale, la piața națională a forței de muncă. În oricare dintre țările lumii dezvoltate, o serie de avantaje speciale provin din statutul de funcționar public, adică situează această parte a forței de muncă într-o poziție specială, în care decizia pieței este, măcar parțial, compensată de decizii care nu au nici o legătură cu piața și țin de cel de al doilea sistem de distribuție din societate, de distribuția prin intermediul statului, după statusul social. După cum poate explica orice filosof liberal sau orice economist urmaș al lui Adam Smith, statutul social nu are nici o legătură cu piața și, în mod normal, ar trebui să fie anihilat de aceasta. Pentru funcționarii publici, însă, locul ocupat în societate este adesea mai important decât locul ocupat pe piața forței de muncă și țări dintre cele mai dezvoltate, precum Statele Unite, Franța, Germania, Marea Britanie și altele au consacrat această dualitate a poziției în societate. Societatea postcomunistă românească a făcut același lucru, dar într-o măsură net superioară, făcând din administrația publică o elită cu totul specială a societății românești. Vârfurile acestei elite se situează la vârful scalei de venituri, iar elita în ansamblul său face parte dintre cei mai mari beneficiari ai sistemului de redistribuire din societate.

Rezultă, din toată această lungă analiză că, asemenea oricărei alte societăți, România este, în cele din urmă, o societate care urmărește creșterea propriei prosperități. Pe termen lung, de-a lungul deceniilor și dincolo de oscilațiile ocazionale, societatea românească urmează o curbă în continuă creștere a prosperității la nivelul societății în ansamblu, ba chiar și o curbă a creșterii prosperității cetățenilor săi. Din această perspectivă, România este o societate ca oricare alta, o societate care devine din ce în ce mai prosperă, iar prosperitatea societății se traduce, până la urmă, în creșterea prosperității celor mai mulți dintre cetățenii săi. Creșterea continuă a speranței de viață a românilor, scăderea mortalității infantile și creșterea consumului mediu pe gospodărie sunt, din perspectiva a aproape două secole de istorie, unele dintre constantele evoluției societății românești. Legătura dintre această tendință istorică și tranzițiile guvernate politic care au caracterizat societatea românească pe parcursul aceluiași două secole este, însă, mai complexă.

Cea mai importantă legătură dintre dezvoltare și tranziție o asigură influența factorului extern, manifest în dezvoltarea și expansiunea lumii occidentale în spațiul geopolitic și geoeconomic în care se află societatea românească. Este adevărat că, în practica cotidiană, raportul este exact invers: tranzițiile sunt cele care au facilitat influența lumii occidentale dezvoltate asupra societății românești și care s-au străduit să adapteze structurile și instituțiile interne ale acestora la caracteristicile lumii dezvoltate. Dar, reciproca este la fel de adevărată. Căci

tranzițiile au apărut și au dominat dinamica societății românești tocmai datorită influenței lumii dezvoltate, aflată în plină expansiune încă de la jumătatea secolului al XVIII-lea, sau chiar mai devreme. Guvernarea și schimbarea prin tranziție a societății românești, pe baza unui proiect politic desfășurat prin intermediul și cu mijloacele statului, a fost de-a lungul timpului simultan un proiect românesc de aderare la lumea dezvoltată, cât și un proiect occidental de integrare a României, prin expansiune. Există, fără îndoială, o remarcabilă legătură între evoluțiile lumii occidentale Europene și nord-americe, pe de o parte, și evoluțiile societății românești, pe de altă parte. Această legătură a apărut încă de la jumătatea secolului al XIX-lea și este, în mare măsură, rezultatul opțiunii politice a clasei politice românești, mereu în schimbare odată cu schimbarea sensului tranzițiilor coordonate politic. De aproape două secole încoace societatea românească suportă un continuu proces de apropiere de civilizația occidentală a capitalismului economic și a democrației politice. Pe termen lung, tendința este continuu identificabilă, chiar dacă, pe termen scurt sau mediu, ea este mai dificil de recunoscut. O parte dintre dificultățile acestei recunoașteri provin din oscilațiile ideologice ale celor care au analizat procesul și din instabilitatea discursului politic pe termen lung în interiorul societății românești. Dincolo de acestea, procesul creșterii bunăstării României nu este uniform. Pe de o parte, fiecare tranziție în parte a construit propria perioadă semnificativă de declin, ușor de identificat din perspectivă istorică, mai ales la începutul și sfârșitul fiecărei perioade de tranziție. Pe de altă parte, creșterea bunăstării cetățenilor nu a fost niciodată, în nici una dintre tranziții, un obiectiv politic prioritar al clasei politice care coordona tranziția, și tocmai de aceea creșterea bunăstării cetățenilor a avut parte de oscilații chiar mai mari și de pași înapoi semnificativi tocmai în perioadele în care te așteptai mai mult ca ea să aibe loc. Tranziția postcomunistă ilustrează această situație poate chiar mai mult decât oricare alta.

Tocmai particularitatea de a fi în tranziție a produs acest important efect secundar. Prin însăși conținutul său, tranziția este o agresiune a clasei politice, prin intermediul statului, asupra societății. Marea diferență dintre cele două forme majore de schimbare a unei societăți – prin evoluție, sau prin tranziție – constă în ceea ce ar putea fi denumit „motorul” sau „sursa” schimbării societății. În cazul evoluției, sursa schimbării se află în structura intimă a societății, în evoluțiile și schimbările care au loc în interiorul marilor grupuri sociale și în raporturile dintre acestea, ca urmare a efectelor unor schimbări produse, aproape aleatoriu, în cele mai diverse domenii ale vieții sociale, economice și culturale. Cercetătorii care au căutat originile schimbărilor produse prin evoluție, le-au identificat aproape în orice domeniu au căutat: de la

apariția unor noi unelte și tehnologii sau apariția unor noi sisteme de valori, consacrate prin noi religii (etica protestantă) sau noi ocupații și moduri de gândire (știința), până la presiunile demografice, influențele geografice sau comunicarea dintre societăți. Prin evoluție, schimbările sunt produse de societatea însăși, chiar dacă pentru aceasta trebuie să treacă prin confruntări majore între marile grupuri sociale care o compun. În schimb, în tranziții, schimbările nu au altă sursă decât voința politică a clasei politice și se realizează „de sus în jos”, prin intermediul forței constrângătoare a statului.

Aceste schimbări nu „plutesc în aer”, în sensul că ele nu sunt niciodată lipsite de o bază socială solidă. Particularitatea tranzițiilor însă constă în faptul că baza socială a instituțiilor și raporturilor sociale pe care le introduce, *ab novo*, tranziția într-o societate, poate fi găsită doar în afara acelei societăți, adică în societatea în expansiune care provoacă tranziția. De aici și raportul mai puțin obișnuit dintre prosperitate și dezvoltare care caracterizează tranzițiile în comparație cu specificul său în cazul evoluțiilor. Căci, invers decât în societățile în evoluție, în societățile în tranziție dezvoltarea – măsurată prin creștere economică – nu aduce neapărat prosperitate cetățenilor, iar atunci când o face, distribuția prosperității are alte reguli și produce o altă structură socială decât cea specifică societăților occidentale, adică societăților capabile de evoluție.

Putem rezuma această tematică atât de bogată în numai câteva propoziții simple, pe care le consider suficient de argumentate pe parcursul discuției purtate până acum.

În primul rând, faptul că ceea ce diferențiază esențial societățile occidentale, capitaliste și democratice de societățile în curs de dezvoltare și, cele mai multe dintre ele, în tranziție, este prosperitatea cetățenilor. De mai bine de două secole, omenirea în ansamblul său se află în plin proces de dezvoltare, concretizat prin evoluțiile a doi indicatori sintetici – speranța de viață la naștere și produsul mondial pe locuitor. Tot de aproape două secole, dezvoltarea orientată spre prosperitatea populației este concepută de societățile occidentale nu doar ca un efect sau un produs secundar al funcționării societăților, ci ca fiind însăși obiectivul final al practicii sociale într-o societate, în general, și obiectivul prioritar al guvernării politice a societății în particular. Această schimbare de viziune asupra rostului guvernării în societate este esențială și marchează trecerea de la Evul Mediu la lumea capitalistă contemporană. Faptul că ea nu este universal acceptată, că există un număr semnificativ de societăți în sistemul mondial pentru care dezvoltarea orientată spre prosperitatea cetățenilor nu este un obiectiv politic prioritar al guvernării, ci doar un mijloc pentru a atinge alte obiective prioritare a fost interpretat, de teoreticieni occidentali și de politicieni precum liderii islamici,

drept diferență fundamentală între „civilizații” și bază ireductibilă a conflictului în sistemul mondial actual. Huntington, pe care l-am mai amintit nu este decât unul dintre reprezentanții intelectualității occidentale care identifică principala diferență între civilizația occidentală și cele neoccidentale în sistemele de valori. Atunci când se străduiește să identifice caracteristicile civilizațiilor, Fernand Braudel consideră și el că religiile sunt „nucleul civilizațiilor, trecutul și în același timp prezentul lor”, ca sinteză a „mentalității colective” pe care o presupune o civilizație¹.

A doua concluzie importantă este că, între societățile care nu consideră dezvoltarea drept un mijloc de atingere a prosperității populației, ci doar un mijloc de atingere a unor obiective prioritare de altă natură, un loc special îl ocupă societățile în tranziție spre lumea capitalistă și dezvoltată. Pentru societățile din această categorie, iar România face parte dintre ele, dezvoltarea este o condiție sine qua non a tranziției de integrare în lumea occidentală și dezvoltată. Lumea occidentală nu poate integra societăți insuficient de dezvoltate, pentru simplul motiv că nu se poate relaționa cu ele, căci instituțiile, tehnologiile și mecanismele sale de funcționare nu pot funcționa în societatea respectivă. Ca urmare, un anumit nivel de dezvoltare, măsurat într-un anumit nivel limită al produsului intern pe locuitor este o condiție restrictivă a integrării în lumea occidentală dezvoltată. Condițiile de integrare nu sunt însă niciodată formulate, de către lumea occidentală, în termenii unui simplu raport numeric dintre produsul intern al unei țări și numărul locuitorilor. Ele sunt formulate, mult mai concret, în condiții instituționale, logistice, de comunicare, de flexibilitate și de piață ale societății respective, altfel spus în termenii simpli ai bogăției de ansamblu a unei societăți. Distribuția bogăției în societate este la fel de importantă ca și mărimea ei. Construirea condițiilor de integrare constă, de aceea, atât în dezvoltare, echivalentă cu simpla creștere a bogăției unei societăți, cât și în distribuirea acesteia în așa fel încât să conducă la creșterea continuă a prosperității majorității cetățenilor unei societăți. Nu avem de a face doar cu un anumit sistem de valori – întemeiat în solidaritatea socială a comunităților componente ale societății și având un grad ridicat de autonomie – ci și cu o condiție tehnică a economiei de piață. Creșterea economiei depinde de creșterea cererii pe piață, iar creșterea cererii pe piață depinde de creșterea capacității de cumpărare de către populație a tot mai multe bunuri și servicii, deci de prosperitatea cetățenilor unei societăți.

O societate în tranziție este în tranziție măcar atâta vreme cât nu poate îndeplini ambele condiții ale integrării: dezvoltarea societății în ansamblul său, pe de o parte, și creșterea

¹ Braudel, Fernand, 1994, *Gramatica civilizațiilor*, Meridiane, București

bunăstării populației, pe de altă parte. Dezvoltarea societății în ansamblul său, în așa fel încât ea să fie compatibilă cu societățile economice dezvoltate, include caracteristici extrem de diverse, unele economice, altele sociale și altele culturale, care merg de la calitatea rețelei de drumuri și mijloace de transport și depozitare și până la mecanismele de plată, în economie, dar și de la calitatea serviciilor de sănătate și educație și la cunoașterea limbilor străine de către populație, și până la toleranța față de relații de grup, de familie și de raporturi dintre cetățeni și instituțiile statului. România a descoperit, alături de alte țări foste comuniste, diversitatea de condiții pe care trebuie să le îndeplinească pentru integrare în momentul în care a început negocierile de aderare la Uniunea Europeană, începând cu decembrie 1999. Și, așa cum era de așteptat, și-a concentrat resursele – nu doar financiare, ci și umane și politice – către îndeplinirea cu prioritate a acestor cerințe. Prosperitatea populației a rămas, ca și în cazul tranziției postcomuniste a primului deceniu de după prăbușirea comunismului în 1989, ca și în tranzițiile anterioare, o prioritate secundară a politicii și, în conștiință, o prioritate secundară a proceselor de tranziție. De fapt, pentru a alimenta cu resurse procesele de dezvoltare a compatibilității instituționale și funcționale cu societățile occidentale dezvoltate, politicienii români au sacrificat cu bună știință cea de a doua latură a schimbărilor, cea destinată creșterii prosperității populației.

Această selecție de priorități devine, inevitabil, caracteristica definitorie a societăților în tranziție, cel puțin în condițiile globalizării actuale – care nu a început în ultimele două decenii ci, mai degrabă, acum două secole, dar, desigur, în forme diferite. Specific societăților în curs de tranziție este orientarea resurselor obținute prin dezvoltare către construirea acestei rețele de compatibilități între societatea în tranziție și societatea de tip occidental. Cum resursele oricărei societăți în tranziție sunt limitate, alocarea resurselor obținute prin dezvoltare către construcția acestei compatibilități intră în contradicție cu ideologia fundamentală a dezvoltării, produsă tot de societatea occidentală – cea a orientării dezvoltării către prosperitatea populației. Neavând de ales, societățile în tranziție sunt nevoite să sacrifice prosperitatea populației în favoarea creării infrastructurii.

Istoria României ilustrează copios această caracteristică a societăților în tranziție. Toate ideologiile tranziției, de la jumătatea secolului al XIX-lea și până în prezent au fost ideologii ale sacrificiului populației de dragul unor „interese naționale” sau politice planificate a aduce prosperitatea populației într-un moment ulterior. Memoriile regelui Carol I ne arată cum problematica principală a tranziției românești – asupra căreia era concentrată atenția regelui – consta în dezvoltarea unei infrastructuri capabile să lege România de lumea occidentală:

rețeaua de căi ferate din România și relațiile politice necesare conectării acesteia la rețeaua de căi ferate a Europei occidentale. La care putem adăuga o serie de programe sau construcții adiacente, precum moneda națională – „ancorată” la francul francez, modernizarea armatei, construirea unei administrații de tip occidental și, nu în ultimul rând, construirea unui sistem politic de tip democratic, care să permită funcționarea principalelor instituții ale economiei de piață. Asemenea priorități au împins pe plan secundar problematica creșterii prosperității populației, care trece printr-o a doua iobăgie la sfârșitul secolului al XIX-lea (în plină perioadă de reforme destinate modernizării) și o guvernare care pare să abandoneze obiectivele legate de educație, sănătate și protecție socială.

Următoarea tranziție a României, cea declanșată după primul război mondial, în condiții economice net mai favorabile țării, rezultate din unificare, a avut priorități legate tot de dezvoltare, dar neajustate în funcție de prosperitatea populației. Ceea ce face semnificativă această a doua tranziție este preocuparea ei prioritară de a rezolva o problemă a structurii sociale românești pe care prima tranziție o ignorase aproape în totalitate – crearea unei elite financiare și industriale naționale. Concentrarea priorităților asupra creării elitelor – și a infrastructurii urbane indispensabilă acestora – nu a slujit în nici un fel aducerii problematicii prosperității maselor și a grupurilor marginale în centrul politicilor de tranziție, drept care, din nou, prosperitatea a rămas o problemă secundară.

La rândul ei, tranziția comunistă s-a concentrat și ea asupra creării infrastructurii de compatibilitate necesară comunicării cu lumea dezvoltată. Este adevărat că politicienii comuniști au distrus structura socială specifică economiei de piață, dar nu este mai puțin adevărat că cele patru decenii de comunism au contribuit masiv la restructurarea economică și socială a țării în concordanță, în ultimă instanță – deși nu acesta era obiectivul lor declarat – cu structurile capitalismului dezvoltat occidental. Tranziția comunistă este perioada construcției industriale a României, a urbanizării, a alfabetizării și profesionalizării populației active, a construcției mecanismelor și instituțiilor asigurărilor sociale și de sănătate, a eliberării de gospodăria de subzistență și a proletarizării pe scară masivă a forței de muncă. Prosperitatea populației a crescut în această perioadă – așa cum a crescut în toate celelalte – dar, din nou, nu a fost un obiectiv politic al guvernărilor și al tranzițiilor, în ciuda ideologiei și a discursului politic oficial. Datele statistice macroeconomice referitoare la creșterea economică, rata investițiilor de capital, creșterea produsului producției industriale și creșterea consumului gospodăriilor arată cu claritate că creșterea consumului populației și, pe această cale a bunăstării acesteia, era ultimul criteriu avut în vedere în adoptarea deciziilor politice ale

clasei politice comuniste referitoare la dezvoltare. În ultimii ani de existență, prosperitatea populației a fost nu doar elementul ignorat de politicile economice și sociale ale tranziției comuniste, dar și cel deliberat sacrificat pe altarul susținerii regimului politic și al structurii sociale indispensabile acestuia.

Revoluția din decembrie 1989, care a distrus regimul politic comunist și a pus premisele unei noi forme de organizare socială și politică a societății românești, a fost susținută ideologic și motivată social tocmai de ignorarea de către elita politică comunistă a cererilor de creștere a prosperității provenite din partea populației. Dar tranziția postcomunistă declanșată începând cu 1990, nu a putut răspunde acestor cereri. Dimpotrivă, după o primă perioadă de masive redistribuiri de venit național, și care a fost masiv criticat de elitele ideologice și intelectuale ale țării în perioada imediat următoare¹, urmare a unui raport de forțe politice între populație și elite puternic dezechilibrat în favoarea populației în primele luni de după revoluție, ceea ce a urmat a fost dominația unei ideologii puternic orientate împotriva prosperității populației: ideologia sacrificiilor de dragul reformelor pro-occidentale. Ea a fost adoptată de toate guvernările de după revoluție, indiferent de culoarea politică a acestora și a guvernat filosofia reformelor în ultimii 15 ani. Mai mult, în măsura în care, în diferite perioade ale tranziției postcomuniste, dezvoltarea instituțională și socială a țării conducea la creșteri ale prosperității populației aceste perioade au fost etichetate drept perioade de dominație politică neocomunistă – simple adaptări ale elitelor comuniste la condițiile lumii postcomuniste, prin irosirea „populistă” a resurselor societății – și considerate perioade mai puțin „reformiste” în istoria politică a postcomunismului românesc, indiferent de radicalitatea reformelor reale produse de guvernanți. Avem de a face cu un evident conflict între elite și populație, tradus ideologic în atacul politic, ideologic, tehnic și cultural al elitelor împotriva oricărei distribuirii de resurse către populație. În aceste condiții, nici vorbă de transformarea creșterii prosperității populației într-o prioritate a politicilor tranziției.

În abordarea ideologică a problematicii distribuirii resurselor sociale, elitele au dat dovadă de o remarcabilă solidaritate. Așa se face că, la mai mult de un deceniu și jumătate de la revoluția din decembrie 1989, nu există nici măcar o singură elită politico-intelectuală românească care să susțină consecvent un proiect de reformă a societății românești orientat către prosperitatea populației. O serie de încercări a unor grupuri intelectuale de a transplanta în politica

¹ Pavel, Dan,

cotidiană românească o filosofie politică legată de prosperitatea populației¹, au eșuat de fiecare dată. Împotriva tuturor evidențelor, ba chiar împotriva proceselor „naturale” de evoluție care presau pentru o creștere relativ rapidă a prosperității populației în perioadele de creștere economică ale postcomunismului, atât elitele intelectuale românești, cât și cele politice, indiferent de culoare, au continuat să predice – și să pună în practica de guvernare – o ideologie a ascetismului și a sacrificiilor populației ca o condiție prealabilă a reformării societății.

Ceea ce, după o vreme, aproximativ un deceniu de tranziție postcomunistă, a adus elitele intelectuale și politice în contradicție cu noile elite economice ale economiei de piață. Căci, pe măsură ce economia de piață se dezvoltă, elitele economiei devin tot mai interesate de creșterea prosperității populației, de a cărei putere de cumpărare depinde cererea de pe piață. Până la urmă, probabil că aceasta este cea mai importantă caracteristică a civilizației occidentale, capitaliste și dezvoltate: faptul că a inventat și pus în aplicare a un sistem de organizare a producției și a distribuției resurselor în societate în care accesul la resurse superioare a claselor conducătoare este condiționat de accesul la resurse superioare ale claselor sociale producătoare. Acest lucru nu s-a mai pomenit în istorie care, vreme de milenii, a fost dominată de contradicția dintre clasele superioare – fie ele proprietare ca în trecutul îndepărtat, fie ele doar conducătoare, ca în comunism – și clasele sociale producătoare. Comunismul modern își propunea să realizeze desființarea diferențelor de clasă, pentru a elimina antagonismele dintre ele. Capitalismul modern ilustrează o variantă mai slabă, dar mai aplicabilă a aceluiași proiect de societate – societatea capabilă să reducă conflictele sociale interne prin unitatea intereselor fundamentale ale membrilor. Spre deosebire de comunism care s-a străduit să construiască o societate în care toți oamenii sunt la fel și a eșuat, capitalismul modern a reușit să construiască o societate în care toți oamenii beneficiază de dezvoltarea economică și socială a societății, chiar dacă beneficiază inegal. Iar acest lucru se întâmplă prin funcționarea unor mecanisme de redistribuire a resurselor în societate – piața plus democrația – prin care creșterea bogăției și prosperității claselor conducătoare este condiționată de creșterea bogăției și prosperității claselor producătoare. Această condiționare fundamentală pentru organizarea societății dezvoltate moderne nu a

¹ În 1995-1996, această sarcină a fost asumată de “Grupul “Un viitor pentru România”” și ilustrată în lucrarea colectivă “România. Starea de fapt”, Nemira, 1997. În 2000, programul politic al ApR a conținut aceeași cerință (cf. “Manifestul celei de a treia Republici”). În 2004, o încercare similară a fost promovată prin intermediul liderului PSD, Adrian Năstase (cf. Adrian Năstase, ?), dar fără nici un rezultat.

putut fi construită de nici una dintre tranzițiile spre modernitate ale societății românești și nici de tranziția postcomunistă.

Prioritățile tranziției postcomuniste românești nu numai că au fost de altă natură, dar au fost de o asemenea natură și au luat astfel de forme încât distribuirea resurselor în defavoarea populației a devenit sursa principală de rezolvare a lor. Una dintre primele priorități ale postcomunismului a fost să stabilească care anume sunt elitele conducătoare ale societății, acele elite care, pe de o parte, vor conduce politic societate, iar, pe de altă parte, vor beneficia de mecanismul principal de redistribuire din societate. Or, în această privință, imediat după revoluție nimic nu era nici clar, nici agreat între actorii politici și sociali și nici nu exista un actor politic și social suficient de puternic și de legitim pentru a impune noile reguli de organizare a societății.

Doar două lucruri erau clare. Era clar faptul că deciziile cu privire la noile reguli ale redistribuției vor fi stabilite pe cale politică. În consecință, accesul la puterea politică era esențial pentru orice candidat la poziția de elită conducătoare și de avuție. Al doilea lucru clar era că o componentă a noului mecanism de redistribuire este piața. Includerea pieței în noul mecanism esențial al societății era o condiție impusă din exterior și adoptată în interior ca principiu fundamental al tranziției. Tocmai preeminența pieței în economie și în viața socială urma să definească, pe de o parte, îndepărtarea de comunism, iar, pe de altă parte, orientarea spre modernitatea lumii occidentale a postcomunismului. Dar nu mai era deloc clar ce rol urma să joace piața în ansamblul acestui mecanism și nici cum anume se va relaționa ea cu cealaltă componentă, la fel de importantă, a redistribuției și care este redistribuirea resurselor de către stat.

Deoarece ideologia dominantă a postcomunismului românesc consideră că, într-o economie și societate organizate după regulile capitalismului modern, piața este dominantă și „suverană” absolut în materie de distribuție și redistribuție în societate, trebuie precizat aici că lucrurile nu stau așa de simplu nici în cele mai „liberale” societăți dezvoltate. De fapt, piața redistribuie doar un volum minoritar din totalul resurselor care se redistribuie în societate. Este suficient să ținem cont de faptul că statele dezvoltate colectează de pe piață, prin intermediul taxelor și impozitelor, între 20% și 55% din produsul intern brut, pe care le redistribuie prin intermediul cheltuielilor. Sigur, o parte din acest volum al resurselor se reîntoarce pe piață, dar la fel de adevărat este că revenirea pe piață a resurselor statului în formă de cheltuieli poate modifica substanțial regulile pieței și, adesea, chiar o face. Mai mult, însăși distribuirea pe care o face în mod „natural” piața, aparent prin intermediul „mâinii invizibile” teoretizate de toți

gânditorii liberali, de la Adam Smith la Friedrich Hayek, este dublată de o redistribuire introdusă prin intermediul regulilor de funcționare a pieței, supravegheate de către stat. Și, în plus, trebuie să ținem cont de faptul că o mare parte a economiei situate în afara statului este, în același timp, situată și în afara pieței. Căci cea mai mare parte a raporturilor de producție, cele care se realizează în interiorul firmelor, nu mai ține deloc cont de regulile de funcționare ale pieței și redistribuie un mare volum de resurse, de la bunuri la bani, prestigiu și putere, după reguli care nu au nici o legătură cu piața. Nu piața redistribuie resursele în interiorul corporațiilor, așa cum nu piața redistribuie resursele în interiorul administrației publice.

Diferența între orice societate capitalistă dezvoltată și o societate în tranziție postcomunistă constă în esență în faptul că societatea capitalistă dezvoltată a creat, în timp, un șir de reglaje fine între distribuția prin intermediul pieței, redistribuirea prin intermediul pieței și redistribuirile realizate prin intermediul statului și ale societății civile. S-a atins un echilibru delicat între toate aceste redistribuiri care permite dezvoltarea în continuare a societății și care este, periodic, modificat prin intervenții ale statului și ale societății civile ori de câte ori o criză de creștere anunță necesitatea unor modificări. Aceste reglaje sunt atât de specifice fiecărei societăți capitaliste dezvoltate în parte, încât sunt foarte dificil de teoretizat. De exemplu, știm despre toate societățile dezvoltate că cercetarea științifică și industria cunoașterii joacă un rol extrem de important în producția de dezvoltare – de la producția de noi tehnologii, la producția de tehnici de management, deopotrivă public și privat. Mai știm, de asemenea, că în mai toată lumea occidentală această industrie a cunoașterii este concentrată în universități. Pentru a o susține, sunt necesare investiții considerabile în universități și, în consecință, mecanismele de redistribuire a resurselor către universități sunt esențiale pentru a asigura dezvoltarea și prosperitatea societăților capitaliste occidentale. Aceste mecanisme însă sunt extrem de diferite, după cum o dovedește analiza comparativă a surselor de venituri ale universităților americane față de cele europene. Și unele și altele produc cunoaștere științifică de cea mai înaltă calitate, care devine un motor al dezvoltării economice. Dar aceste motoare funcționează cu tipuri diferite de „combustibili”, adică de finanțare. Căci, în vreme ce universitățile americane sunt puternic orientate către piață, în mod tradițional, universitățile europene se situează puternic în afara pieței. Diferența este semnificativă. Astfel, în vreme ce primele șapte universități americane care colectează venituri din vânzarea de patente adună anual 388 milioane euro, primele șapte universități europene care fac același lucru, adună anual doar 50 de milioane de euro, sumă din care 2/3 revin Institutului Pasteur, care nu este chiar o universitate. Următoarele șase universități

europene, colectează din vânzarea pe piață a activității lor științifice, mai puțin de 7% din veniturile similare ale universităților americane¹. Important este că diferențele nu sunt disfuncționale. Ambele tipuri de instituții își fac treaba și și-o fac bine, în ciuda criticilor adresate fiecăruia dintre ele. Este un exemplu de reglaj al redistribuirilor în societatea dezvoltată care nu mai poate fi standardizat și, prin urmare, nu mai poate fi transferat ca atare în societățile în tranziție. Este, de asemenea, un exemplu de spațiu de manevră de care au dispus societățile tranziției postcomuniste pentru a-și introduce în noua configurație a societății, propriile problematici, mai puțin sau deloc legate de dezvoltare, de modernizare și de apropierea de lumea occidentală. Este, nu în ultimul rând, un exemplu de mecanisme diferite de finanțare a funcționării unei elite esențiale a lumii dezvoltate, elita academică.

Obiectivul postcomunismului era, între altele, de a construi noi tipuri de elite – noi, în raport cu fost lume comunistă – și de a găsi mecanisme specifice de asigurare a resurselor necesare funcționării. Problema postcomunismului românesc – și nu numai – era că, pornind de la particularitățile sociale, economice și politice ale perioadei de după revoluția din 1989, două lucruri erau incerte. Întâi, nu era deloc clar, adică convenit la nivelul societății, care anume vor fi aceste elite. În al doilea rând, nu era deloc clar, adică convenit la nivelul societății, cum anume vor fi alocate resursele către aceste elite și, mai ales, cât de multe resurse le vor fi alocate. Așa cum am mai spus, era însă clar că deciziile hotărâtoare în această privință vor fi de natură politică și, în consecință, confruntarea sau negocierea destinată rezolvării ambelor incertitudini va depinde de accesul elitelor candidate la puterea politică.

Așa cum era de așteptat, o asemenea situație a condus la o aprigă confruntare între elitele potențiale pentru accesul la decizia politică, adică pentru preluarea conducerii statului. O pluralitate de candidați au intrat în competiție pentru resurse și pentru accesul la puterea politică: de la fostele elite ale puterii („neocomuniștii”), foștii proprietari ai perioadei interbelice și noii întreprinzători, afirmați în proaspăta economie de piață a României postcomuniste, până la elitele muncitorești, tehnocrația economică și administrativă și intelectualitatea umanistă². Confruntarea dintre ele nu s-a terminat nici în zilele noastre, iar faptul că este netranșată continuă să zgâlțâie din temelii noua societate românească și să o împiedice să depășească condiția de tranziție postcomunistă.

¹ Holloway, John A, 2005, „Entrepreneurship and Jobs. The Institutional Perspective”. Paper presented at the Eurochambres Congress, Stavanger, 2005.

² Pasti, Vladimir, 1995, *România în tranziție. Căderea în viitor*. Nemira, București

Factorul „destabilizator” în ecuația puterii în România – și în oricare altă țară postcomunistă – este democrația. Democrația este un mecanism esențial al reglării distribuției în societățile capitaliste dezvoltate. Tradițional, ideologiile capitalismului, încă de la sfârșitul Evului Mediu și până în prezent, consideră democrația – înțeleasă și teoretizată diferit în timp, dar esențial însemnând un transfer de putere politică către cercuri tot mai largi de populație – drept esențială pentru organizarea politico-socială a societății occidentale. Această tradiție este întemeiată într-o realitate care aparține deopotrivă economiei și organizării politice și, în ultimă instanță, stabilește o puternică legătură între acestea. Democrația este o condiție sine qua non a pieței; fără democrația relațiilor dintre vânzător și cumpărător ne întoarcem în Evul Mediu, când nobilimea dispunea atât de monopolul cumpărării de produse (produsele agricole), dar și de monopolul producției și vânzării unor produse (produse semi-industriale, precum alcoolul), iar populația era obligată să le achiziționeze¹. Fără democrația relațiilor dintre angajator și angajat, nu avem o piață a muncii. Fără democrația relațiilor dintre posesorul de bani și posesorul de mijloace de producție nu avem economie de piață. Or, cum democrația relațiilor pe piață, depinde de democrația politică, aceasta din urmă a devenit un ideal al organizării politice a societății și a produs toate revoluțiile ce au conturat evoluția lumii occidentale. În societatea occidentală dezvoltată, democrația a evoluat și s-a extins în toate domeniile organizării societății, devenind treptat caracteristica definitorie a acestui tip de organizare. Nu mai este vorba doar de democrație politică, ci de democrație în organizarea structurilor birocratice ale managementului economic și ale organizării producției, de democrație în raporturile dintre management și acționari, de democrație în gestionarea comunităților locale și, nu în ultimul rând, de democrație în organizarea relațiilor internaționale sau a relațiilor de familie. Nu există domeniu al societății dezvoltate care să nu poarte amprenta democrației, care a devenit, dintr-un mecanism de distribuire a puterii politice, o componentă a oricărui mecanism de distribuție în societățile dezvoltate occidentale. Iar în final, ansamblul democrațiilor din organizarea socială, este cel mai important mecanism de asigurare a condiționării prosperității elitelor, de prosperitatea generală – adică cel mai important mecanism de reglare a redistribuirilor în societate. Pe căi ocolite, ea a pătruns chiar și în știință. Căci atunci când Milton Friedman și colegii săi, ajung la concluzia științifică că marea criză a anilor 30 a fost produsă de o practică abuzivă a Trezoreriei americane, care nu a asigurat masa monetară necesară pieței, ei nu fac altceva decât să opună autoritarismul statului în materie de politică monetară, cerinței de democrație existentă în societate. Și,

¹ Chirot, Daniel, (ed), 2004, *Originile înapoierii în Europa de Est*, Corint, București

departe de a fi un simplu mecanism de „egalizare” a puterii politice în societate – căci tocmai asta nu este – democrația este ansamblul de instituții care asigură condiția necesară a funcționării societății occidentale dezvoltate – legătura dintre prosperitatea populației și prosperitatea elitelor. Ralph Dahrendorf a sesizat acest aspect într-un moment critic – cel al revoluțiilor postcomuniste, pornind de la analiza unui alt moment critic, cel al tranziției postnaziste a societății germane¹. Concluzia evidentă a analizei sale – și nu numai – era necesitatea democratizării societăților postcomuniste. Dar o asemenea necesitate era un loc comun în toate ideologiile tranzițiilor și concluzia profundă a rezultatelor analizei germane a fost înneacă în ideologia democratizării politice, remodelată de intelectualii și politicienii occidentali și estici în funcție, de fiecare dată, de particularitățile tranziției politice și a intereselor conjuncturale ale momentului.

Ceea ce vreau eu să subliniez aici este că democrația societăților occidentale nu este o „suprastructură politică” a societăților ci, dimpotrivă, ține de infrastructura relațiilor sociale. Formele politice la care ajunge sunt dintre cele mai sărace în conținut, în raport cu formele economice, sociale, interpersonale, culturale pe care le dezvoltă ca bază democrației politice. În al doilea rând, în organizarea socială a societății de tip occidental, democrația ca formă de relație socială are caracteristicile unui sistem, adică seamănă cu un tricotaj. Nu contează de unde o apuci, în final trăgând de un capăt poți destrăma întreaga haină. Încă odată, cel mai important rezultat al ei este funcționarea economiei – producție și distribuție – de tip capitalist modern, iar cel mai important corolar este prosperitatea populației drept condiție a funcționării mecanismului. Economia capitalistă are nevoie de prosperitatea populației – cumpărători cu bani pe piață – așa cum societatea dezvoltată are nevoie de prosperitatea populației – cetățeni cu voință politică și resurse de putere – pentru a funcționa, a se reproduce și a se dezvolta.

Tranziția postcomunistă a fost însă nevoită să nege democrația. Nu pentru că fosta „nomenklatură” nu dorea democrația politică care ar fi permis accesul noilor elite la putere. Nici pentru că populația, „fermecată” de avantajele materiale pe care le putea asigura „statul paternalist” asociat autoritarismului², refuza asumarea de riscuri și responsabilități personale. Ci pentru simplul motiv că nu putea lua în considerare funcția fundamentală a democrației în societatea dezvoltată, anume aceea de a coordona tranziția către prosperitatea populației. Dimpotrivă, atingerea obiectivelor tranziției postcomuniste presupuneau, în conjunctura în

¹ Dahrendorf, R, 2001, *După 1989. Morală, revoluție și societate civilă*, Humanitas, București

² Chelcea, Septimiu, 2001, „Ce cred oamenii despre comunism după un deceniu de tranziție”, în *România Socială*, Nr.1 (2001)

care se afla România, reducerea substanțială a prosperității populației. Iar calea de a o obține era, evident, reducerea substanțială a democrației în societate. Democrația politică era de neevitat, căci era o condiție prioritară a apropierei de occident¹. Dar, deși importantă, căci fără ea, celelalte democrații nu sunt posibile, nu democrația politică este cea care asigură mecanismul de redistribuire. Această slăbiciune a fost utilizată cu succes de tranziții, inclusiv de tranziția postcomunistă, prin crearea acelei „democrații de vitrină”², capabilă să asigure compatibilitatea politică dintre societățile occidentale și societatea românească în tranziție, dar incapabilă să asigure prioritatea prosperității populației drept condiție a reproducerii elitelor și a mecanismelor de redistribuție de tip occidental în societate.

Conflictul elitelor potențiale a încetinit procesul și a anulat condiția de prosperitate a populației. Căci elitele în competiție de după 1989 se diferențiau nu numai după modul în care se auto-defineau, dar și după mecanismele de redistribuire în favoarea lor pe care le propuneau drept componente ale mecanismului general de redistribuire în societate. Ceea ce le făcea incompatibile, împiedicând un compromis care să pună capăt confruntării dintre ele. Chiar dacă erau diferite, toate mecanismele de redistribuire propuse aveau un element comun: veniturile suplimentare pe care le reclamau elitele urmau să provină dintr-o redistribuire făcută de stat, nu de piață. Chiar și elitele antreprenoriale se bazau mai mult de redistribuirea de către stat a resurselor, decât pe redistribuirile piețelor. Deși, ceea ce le caracteriza, era utilizarea mecanismelor piețelor – dobânzi, rate ale profiturilor, curs de schimb, relații angajator-angajat, monopoluri de piață, etc. – pentru redistribuirea lor, statul și veniturile sale rămâneau o componentă cheie a mecanismului. În vreme ce elitele politice (parlamentarii, membrii aleși ai autorităților locale, miniștrii, participanții la revoluția din decembrie 1989, foștii deținuți politici, etc.) și cele sociale (intelectualii, artiștii, magistrații, funcționarii administrației centrale și locale, ofițerii, jurnaliștii, preoții, foștii proprietari deposedați de comunism, etc.) își întemeiau privilegiile și veniturile suplimentare în mod direct pe intervenția statului în favoarea lor, fie prin facilități legislative, fie prin alocare directă a banilor publici, elitele antreprenoriale utilizau piața pentru a ajunge la aceiași alocare suplimentară de bani publici prin contracte preferențiale, scutiri de taxe și impozite, subvenționări directe sau indirecte, credite preferențiale, garanții de stat, monopoluri de piață, etc.

¹ Ea a devenit „criteriul politic” al integrării europene.

² Pasti, V, Miroiu, M, Codiță, C, 1997, *România. Starea de fapt*. Nemira, București

Rezultatul acestei situații create imediat după revoluție și „cristalizate” vreme de peste un deceniu și jumătate a fost dublu și defavorabil reorganizării societății după modelul de organizare al societăților capitaliste dezvoltate. Vreme de 15 ani, societatea românească s-a zbatut să-și definească elitele, încercând să arbitreze un conflict ireductibil între elite ce propuneau moduri incompatibile de redistribuire socială, mecanisme economice la fel de ireductibile și ideologii ale „războiului total” între componentele societății. Asemenea ideologii au condus la radicalisme extreme, precum cele ilustrate de reluarea cultului mareșalului Antonescu, de „revolta” intelectualilor împotriva pensionarilor și a vârstei a treia¹, de disprețul intelectualilor față de întreaga populație a țării, incompatibilă desigur cu democrația². Cum confruntarea principală între elite se purta pentru preluarea – și menținerea – puterii politice și cum fiecare dintre acestea avea propria sa bază socială care îi permitea să se mențină în competiție, vreme de 15 ani România și-a alternat pur și simplu elitele la putere, fără să reușească să aleagă între ele și între soluțiile de organizare a societății pe care le propuneau. În schimb, fiecare dintre aceste elite – sau alianță de elite – odată ajunsă la guvernare, punea în funcțiune propriul mecanism de redistribuire care avea, în esență, aceeași sursă – banii publici, colectați de la populație. Fiecare elită guvernantă a pompat către proprii membrii bani, privilegii și statut social, pe care le-a obținut de fiecare dată pe seama reducerii prosperității populației. Democrația politică permitea populației să schimbe guvernanții la fiecare patru ani – ceea ce populația a făcut cu prilejul fiecărui moment electoral – dar pentru că nici una dintre elitele în competiție nu propunea un mecanism de redistribuire care să producă prosperitatea populației, aceasta a rămas în afara procesului de dezvoltare, chiar și în acele puține perioade de timp care au produs dezvoltare.

Cele două caracteristici ale organizării sociale specifice capitalismului dezvoltat care au fost sacrificate au fost piața și democrația, chiar dacă absolut toate elitele în competiție din țară, de la foștii nomenclaturiști la foștii proprietari și noii întreprinzători, și-au legitimat acțiunea politică prin discursuri în favoarea pieței și a democrației. Piața a fost sacrificată prin dependența profitului pe piață nu de eficiența economică a companiei, ci de relația preferențială cu statul. Când marile companii occidentale intrate pe piața românească au

¹ Cf. Cărtărescu, Mircea, 2005, *Baroane*, Humanitas, București, pp. 167-169, Mihăieș, Mircea, „Matusalem votează”, *Cotidianul*, decembrie 2004 („Ei sînt aplaudații din fabrici și uzine, ei au patentat felurite tehnici ale furtului de la locul de muncă, ei au adus la perfecțiune dublul limbaj. Ei ne îndemnau și pe noi să le urmăm exemplul. I-am avut profesori, ne sînt rude și vecini. Ei ne-au vrut schizofreni, învățîndu-ne de mici "să nu spunem din casă", ei ne-au învățat ce e lenea, nerușinarea și minciuna. Ei sînt generația salvată de la înec de Ion Iliescu în 1990, cînd au fost trecuți masiv la pensie. Deși încă în puterea vîrstei, s-au retras rînjînd pe canapele, frecînd pînă la demențializare remote-ul televizorului și bîrfînd pînă la strepezirea dinților pe banca din fața blocului. **Deși ne-au lăsat o țară în ruină, au pretenții la pensii mari și la gratuități masive: la autobuz, la încălzire, la tratament, la spitale, la medicamente.** N-au produs și nu produc nimic, dar continuă să fie stăpînii noștri din umbră.”)

² Cf. Miroiu, Mihaela, 1999, *Societatea retro*, Editura Trei, București

adoptat aceeași politică pentru obținerea de profituri¹, sistemul a fost legitimat prin „binecuvântare” internațională și a fost considerat a constitui o „economie de piață funcțională”². Rezultatele arată însă că nu avem încă de a face cu o economie capabilă să producă, în același timp, și prosperitatea elitelor și prosperitatea populației. Conștientă de acest lucru, Comisia Europeană a prevăzut, în Tratatul de Aderare al României la UE un mare număr de anexe și condiții – a căror neîndeplinire poate conduce până la amânarea aderării țării la UE cu un an de zile – menite tocmai să rezolve problemele trecute cu vederea ca urmare a deciziei politice din integrare a României.

Cea de a doua caracteristică sacrificată este, desigur, democrația. Așa cum am văzut, în sistemul organizării sociale a societății capitaliste dezvoltate, rostul democrației nu este atât de mult să transfere puterea politică către popor, cât de a asigura un mecanism fundamental de distribuție care condiționează prosperitatea elitelor de prosperitatea populației. La rândul său, aceste mecanism este un răspuns mai degrabă la nevoile economiei de piață dezvoltate, decât la nevoile distribuției puterii politice. Limitarea democrației doar la democrația politică, cea care nu oferă populației mai mult decât simpla posibilitate de a răsturna orice guvernare la fiecare patru ani, s-a dovedit insuficientă pentru a impune prosperitatea populației ca o prioritate a politicilor tranziției. Nici măcar dezvoltarea nu a devenit o prioritate politică până când nu a fost impusă, ca o cerință obligatorie pentru aderarea europeană, în cadrul criteriilor de aderare. Dar, elitele au reușit să ignore atât de mult problematica prosperității și pe cea a dezvoltării, încât până și dezvoltarea și-a pierdut din virtuțile de producătoare de prosperitate. În cele din urmă, ea s-a limitat la simpla creștere economică ale cărei rezultate au fost orientate prioritar către subvenționarea consumului claselor superioare din urban.

Opoziția politicilor tranziției față de creșterea prosperității populației este cel mai bine ilustrată de diferența de viziune în această privință între politicienii români, coordonatori ai tranziției, și cei ai Uniunii Europene, coordonatori ai integrării. Pentru cei din urmă, creșterea prosperității populației României este un obiectiv prioritar. Motivele sunt multiple. Unele dintre ele se referă la construcția de ansamblu a noii societăți europene, după modelul celor occidentale, în care creșterea economică este condiționată de creșterea cererii pe piața internă, iar aceasta de creșterea veniturilor populației, prin ocupare, prin venituri mai mari și printr-un acces lărgit la serviciile publice. Altele sunt legate de capacitatea României de a-și transfera o

¹ Renault a obținut scutiri de taxe și impozite, Mittal Steel a obținut subvenții de la stat, toate băncile au obținut condiții speciale pentru împrumuturile acordate statului, etc.

² Acest diagnostic a fost acordat de Congresul american în 2002 și de Comisia UE în 2004, cu prilejul încheierii negocierilor de aderare a României la Uniunea Europeană. Cf. Commission of the European Union, 2004, *2004 Regular Report on Romania's progress towards accession*, (COM 2004/657 final), Bruxelles

bună parte din problemele sociale către occidentul dezvoltat, după integrare. Așa se face că Uniunea Europeană a fost mai preocupată decât politicienii români de starea înapoiată a infrastructurii românești, de insuficienta dezvoltare a rețelilor de apă potabilă și de canalizare, de situația dificilă a școlilor și spitalelor și de diferențele regionale. Drept care, Uniunea Europeană a alocat sume importante pentru o serie de programe menite să declanșeze modernizarea zonelor cele mai înapoiate din țară. Iar autoritățile române pur și simplu nu au cheltuit aceste sume. Încă din 1998-1999, Comisia Europeană de la Bruxelles a decis alocarea către România de diferite sume pentru construcția de autostrăzi moderne care să lege țara noastră atât de centrul Europei, cât și de Asia Mică. Cu toate acestea, România a refuzat să își dezvolte rețeaua de autostrăzi. Decizia a fost una politică, ministrul transporturilor de atunci¹ considerând că traficul rutier din România este prea redus pentru a fi nevoie de construcția unor autostrăzi, chiar dacă acestea fac parte din așa numitul „coridor IV” european, destinat să lege Viena de Istanbul. După declanșarea procesului de aderare, sume importante au fost alocate României pentru modernizarea ruralului, prin programul denumit SAPARD. Aceste sume nu au fost cheltuite niciodată în întregime, fiind și asta o dovadă a lipsei de interes a guvernanților – atât la nivel regional, cât și la nivel local – pentru programele destinate creșterii prosperității populației.

La fel de semnificativ este și faptul că, în această privință, politicienii români au intrat rapid în conflict de obiective de politică economică cu capitalul străin. Pe măsură ce perspectiva aderării la Uniunea Europeană devenea tot mai mult o realitate, iar economia românească, urmare construcțiilor instituționale negociate cu Comisia Europeană de la Bruxelles, devenea tot mai accesibilă capitalului străin, acesta a început să funcționeze și în România conform regulilor de funcționare din societățile dezvoltate. Iar cum capitalul străin a avut ca țintă prioritară în România în primul rând băncile, conflictul a apărut și s-a manifestat în primul rând în domeniul bancar. În momentul în care capitalul străin a ajuns să dețină mai mult de jumătate din piața bancară românească, moment care a coincis cu intrarea economiei într-o perioadă de creștere susținută și de durată, băncile au decis creditarea consumului populației. Un raport favorabil al cursului de schimb și posibilitatea acordării de credite în România cu o rată a dobânzii net superioară celei medii de pe piața europeană au facilitat explozia creditelor de consum pe piața internă românească, ceea ce a condus la o explozie a importurilor de bunuri de consum pe piața românească. Dintr-odată, începând cu 2002-2003, în România a început să funcționeze o parte a mecanismelor care leagă prosperitatea populației de

¹ Traian Băsescu, a fost ministru al transporturilor între 1996-2000.

performanțele economiei și de veniturile elitelor. Elita managerială a capitalului financiar bancar din România a înțeles imediat că poate obține venituri excepționale maximizând consumul populației, adică măbind prosperitatea unor categorii sociale – în principal clasa de mijloc – prin creditarea consumului acesteia. Până la urmă, în acest proces nu a mai fost cuprinsă doar clasa de mijloc, ci o parte mult mai largă a populației, căci cele circa 2 miliarde de euro pe care muncitorii emigranți îi trimiteau anual în țară finanțau o creștere de consum semnificativă mai ales a păturilor mai sărace ale populației. Acești bani, ca și creșterile previzibile de venituri ale salariaților din România, previzibile ca urmare a aderării la Uniunea Europeană, au fost ținta politicilor de credit care au început să fie aplicate de bănci și de alte instituții financiare – instituțiile de leasing, de exemplu – pentru dezvoltarea pieței interne românești. Ceea ce a pus în încurcătură guvernării, nevoiți să adopte politici de limitare a importurilor și a deficitului comercial și de susținere a cursului de schimb. După vreo doi ani de dezbateri în contradictoriu și de eforturi ale BNR de a reduce dobânda la creditele private prin mecanisme de politică monetară și valutară, s-a ajuns la un echilibru, dar ruptura a fost făcută în cel mai important dintre domeniile vieții economice. S-a stabilit o relație clară între creșterea prosperității populației și creșterea profiturilor în acel domeniu al economiei care era cel mai legat de funcționarea de tip occidental a capitalului: băncile. Mai merită subliniat că restul economiei nu a urmat, însă, „calea regală” deschisă de capitalul bancar. Ar fi fost de așteptat ca, după un prim șoc provocat de cotitura în politicile de credit, restul economiei și, mai ales, industria prelucrătoare să se adapteze la oportunitățile oferite și să își mărească semnificativ atât volumul vânzărilor pe piața internă, să își diversifice oferta de mărfuri și servicii și să ridice substanțial calitatea produselor. Era de asemenea de așteptat un val de investiții de capital, mai ales de capital autohton, în dezvoltarea industriei prelucrătoare, pentru a ajunge din urmă surplusul de cerere de pe piață. Asemenea procese au avut loc, dar într-o măsură insuficientă pentru a modifica tendința rapid crescătoare a importurilor. Ceea ce dovedește că economia tranziției românești încă nu este așezată pe aceleași principii de funcționare cu economia de piață capitalistă pe care încearcă să o copieze.

3. UN GRAD DE LIBERTATE SUPLIMENTAR

Motivul pentru care societatea românească de astăzi nu seamănă cu o societate de tip occidental și nici nu tinde să se apropie de aceasta este că România nu a reușit să transforme tranziția postcomunistă într-o tranziție orientată spre prosperitatea societății și a populației. Chiar și în cazul fericit în care are loc o creștere economică prelungită, cum s-a întâmplat din 2000 și până în 2005. Iar motivul pentru care tranziția postcomunistă nu a devenit o tranziție orientată spre prosperitate, în ciuda presiunilor externe generate de procesele de aderare la Uniunea Europeană este că România nu a construit acel tip de economie capitalistă care să condiționeze creșterea veniturilor și prosperității elitelor, de creșterea veniturilor și prosperității populației.

Efectele unui astfel de eșec sunt majore și nu trebuie să căutăm decât în istoria României pentru a le recunoaște. Căci toate tranzițiile prin care a trecut societatea românească în final au suferit același eșec. Tranziția secolului al XIX-lea a reușit să modernizeze semnificativ România, introducând multe dintre elementele caracteristice ale societăților occidentale, de la sistemul politic și moneda proprie, la căile ferate, transportul public urban și industria modernă, bazată pe sistemul de mașini. A reușit să modifice structura socială creând elite noi – burghezia, mica burghezie, intelectualitatea, elita muncitorilor calificați, etc. – dar nu a orientat economia și societatea spre producerea de prosperitate în folosul populației. Ca urmare, în măsura în care a dispus de o economie de tip capitalist, aceasta nu era mai mult decât o enclavă socio-economică, concentrată în câteva centre urbane și care în mare măsură își producea veniturile pe seama grosului societății, rămase în forma și la nivelul de dezvoltare al societății agricole tradiționale. Ceea ce îi permitea restrânsei societăți urbane și industriale din componența marii societăți agrare și tradiționale să supraviețuiască era dominația politică și militară pe care și-o puteau asigura elitele de capital și ale administrației în relație cu restul țării.

Tranziția perioadei interbelice, deși a lărgit spațiul civilizației capitaliste, nu a reușit să facă nici ea trecerea la societatea orientată spre prosperitatea populației. Nu numai din cauză că moștenise un uriaș decalaj între populație și elite la sfârșitul primului război mondial. La urma urmei, toate societățile occidentale au trebuit să se ocupe de decalaje asemănătoare, iar reducerea lor a fost, până în zilele noastre, relativă. Ci pentru că asigurarea prosperității elitelor – iar prosperitatea elitelor este și ea o condiție a funcționării societății și a statului – presupunea transferul de bogăție continuu dinspre ansamblul populației către elite. Toate

tranzițiile românești s-au lovit inclusiv de acest obstacol. La capătul tranziției, societatea românească nou creată nu era suficient de dezvoltată pentru a permite orientarea dezvoltării spre prosperitatea populației.

Ceea ce scoate în evidență un al factor restrictiv. Organizarea capitalistă modernă a producției, ca și organizarea capitalistă și democratică modernă a societății, nu este posibil decât dincolo de un anumit prag de dezvoltare a producției, adică dincolo de un anumit prag al productivității muncii medii pe ansamblul economiei. Nici capitalismul nu a fost de la începutul istoriei sale un sistem de producție orientat spre creșterea prosperității populației. Dacă este să dăm crezare descrierii pe care o face Engels capitalismului englez din prima jumătate a secolului al XIX-lea¹, societatea capitalistă cea mai dezvoltată a epocii nu era, în nici un caz, o societate orientată spre creșterea prosperității populației. Abia după primul război mondial a avut loc o cotitură suficient de radicală în orientarea politică și cultural-ideologică a societății care să facă din problema nivelului de trai al claselor muncitoare britanice o prioritate a politicilor economice și sociale ale vremii. Dar și aici trebuie să considerăm lucrurile nuanțat căci, așa cum au subliniat numeroși teoreticieni, prosperitatea în creștere a populației din Anglia era în mare măsură alimentată de transferul de resurse în defavoarea populației din colonii. Este dificil să identificăm momentul în care putem marca transformarea societății capitaliste moderne în ceea ce, mai târziu, a fost denumit „societatea de consum”. Căci unele dintre elementele sale au apărut încă foarte devreme, pe vremea când introducerea mașinismului în industria textilă a condus la o ieftinire atât de radicală a prețului țesăturilor, încât dintr-odată națiunile occidentale au putut trece la un consum ridicat de țesături și haine de producție industrială. Iar asta se întâmpla pe la începutul secolului al XIX-lea. Cam tot atunci, o altă dezvoltare remarcabilă, cea a producției industriale a hârtiei și tiparul au permis ieftinirea tipăriturilor până la nivelul la care alfabetizarea în masă a populației a fost posibilă, ca și apariția și dezvoltarea presei scrise, care a ancorat populația la viața politică. Merită menționat că acest nivel de dezvoltare nu a fost atins de tranzițiile românești nici măcar la sfârșitul celui de al doilea război mondial și că a fost nevoie de politicile comuniste ale educației pentru ca România să înceteze să mai aibă un procent semnificativ de analfabeți.

Tranziția comunistă nu a reușit nici ea să producă un nivel de dezvoltare suficient de ridicat pentru a permite o trecere, chiar și în perspectivă, la societatea de consum și la dezvoltare orientată spre prosperitatea populației. Așa cum am văzut, tranziția comunistă a condus la o

¹ Engels, Friedrich, ?, *Situația clasei muncitoare din Anglia*, Editura Politică, București

creștere semnificativă a productivității sociale a muncii – productivitatea medie pe economie – dar chiar și această creștere a fost insuficientă pentru a conduce la o dezvoltare orientată spre creșterea prosperității populației, în ciuda faptului că ideologia dominantă era orientată expres în această direcție. Și alți factori au intrat aici în funcțiune, astfel încât, în ultimii săi ani, societatea comunistă nu numai că se dovedea incapabilă să asigure creșterea prosperității populației, dar făcuse din scăderea prosperității populației o resursă pentru menținerea în funcțiune a sistemului politic și socio-economic.

Actuala tranziție postcomunistă a început prin a sărăci atât țara, cât și populația și a făcut acest lucru, în ritmuri diferite, vreme de un deceniu. Abia în 2000 scăderea economică a fost înlocuită de o creștere economică de durată, dar cinci ani mai târziu, România încă nu atinsese nivelele de producție ale economiei și de prosperitate a populației de la sfârșitul comunismului și mai are încă un drum de parcurs până să depășească vârful prosperității populației asigurate de comunism (în jurul lui 1980). Cu toate acestea, șansele actuale ale României de a trece la o societate orientată spre creșterea prosperității populației sunt mai mari ca oricând. În același timp, șansele de a rata această nouă tranziție, sunt la fel de mari. Pur și simplu s-a întâmplat ca, către sfârșitul tranziției postcomuniste, România să achiziționeze un grad de libertate suplimentar în privința evoluției sale ulterioare.

„Gradul de libertate” este un concept rar utilizat în științele sociale cu privire la societăți pentru că în general se consideră că societățile sunt determinate. Ba chiar, în ciuda faptului că „libertatea” este un concept fundamental în științele sociale, modelele matematice utilizate, de exemplu, în econometrie, consideră că pot estima fără dificultăți dinamica nevoilor și dorințelor populației¹, ceea ce înseamnă că „libertatea” însăși este determinată (sau poate fi tratată, statistic, ca și cum ar fi).

Istoria postcomunismului românesc oferă însă o foarte interesantă lecție cu privire la libertatea de alegere care se poate deschide nu doar indivizilor, ci societăților în ansamblul lor. În momentul în care regimul politic al societății comuniste s-a prăbușit, odată cu acesta s-a prăbușit și sistemul de constrângeri care menținea în funcțiune o formă determinată – de tip comunist – a organizării sociale a societății. Toate regulile care, până atunci, reglementau producția și distribuția bunurilor, accesul la resurse, raporturile de putere și prestigiu între grupurile sociale, modul în care se distribuia decizia în societate, etc., tot acest complicat sistem de reguli care alcătuiește osatura unei organizări sociale a unei societăți a fost anulat și societatea românească a căpătat un grad de libertate superior. Ceea ce înseamnă că a avut de

¹ Kydland, J., 2005, *Economic Policy and Growth*, Stavanger, September

ales între mai multe tipuri sau modele posibile de organizare socială, adică între mai multe moduri de a distribui resursele între grupurile sociale din societate, între mai multe moduri de a distribui decizia între acestea și așa mai departe. Acest grad de libertate s-a redus continuu, pe măsură ce noua societate adopta și implementa noi reguli. Dar faptul că el exista s-a tradus în confruntarea politică care s-a purtat în jurul problemei: care anume trebuie să fie aceste reguli. Iar faptul că gradul de libertate a existat un timp suficient de lung – aproape un deceniu – s-a tradus în realitatea că confruntarea în jurul regulilor a durat, la rândul ei, aproape un deceniu, iar regulile au fost schimbate dramatic după fiecare rotație la puterea politică, adică cel puțin odată la fiecare patru ani. Iar procesul nu a încetat nici în zilele noastre, căci ultimele alegeri care au avut loc, cele din 2004, au condus, de asemenea, la schimbarea radicală a regulilor de distribuire a veniturilor și bunurilor în societate, prin modificarea radicală a Codului Fiscal.

Cu toate acestea, acum, la sfârșitul tranziției postcomuniste, gradul de libertate al organizării societății românești care a apărut la începuturile postcomunismului s-a redus simțitor. O bună parte dintre regulile stabilite chiar la începuturile perioadei s-au perpetuat și au rămas în funcțiune de-a lungul întregii perioade. Alte reguli s-au stabilizat ceva mai târziu, de exemplu regulile cu privire la proprietate, dar s-au stabilizat și au devenit parametrii constanți ai organizării societății. Sfârșitul tranziției postcomuniste poate fi considerat că a avut deja loc, căci în prezent nu mai există pericolul ca parametrii esențiali ai organizării sociale postcomuniste să fie modificați ca urmare a reformelor și politicilor de îndepărtare de comunism.

Avem aici de a face cu o problemă teoretică în jurul căreia s-au purtat multe dezbateri în anii care s-au scurs după 1989 și care nu a fost sterilă, căci a generat implicații politice semnificative – problema sfârșitului tranziției postcomuniste. Imediat după revoluția din decembrie 1989 toată lumea a acceptat, populația, politicienii și intelectualii deopotrivă, că societatea românească începe o perioadă de tranziție. În condițiile dominației ideologiei cotidiene cu privire și la socialism și la capitalism, ceea ce nu era câtuși de puțin clar era când anume se sfârșește această tranziție. De mai multe ori, politicienii români au încercat să-i proclame sfârșitul și de fiecare dată au fost contraziși fie de populație, fie de acele grupuri politico-teoretice care erau nemulțumite de rezultatul obținut. În dezbaterile care s-au prelungit cu privire la sfârșitul tranziției postcomuniste, nimeni nu a reușit să fie suficient de convingător pentru motivul simplu că nu existau criterii unanim acceptate cu privire la rezultatul tranziției. Or, tranziția postcomunistă poate fi considerată încheiată în momentul în

care noua formă de organizare a societății românești a ajuns stabilă, în sensul că regulile sale fundamentale nu se mai modifică. Acest lucru părea de nerealizat în condițiile în care fiecare perioadă electorală aducea după sine schimbarea guvernării care, la rândul său, modifica regulile principale de distribuție, mai ales cele referitoare la privatizarea proprietăților statului. Dar, în 1999, Uniunea Europeană ia decizia politică de a începe negocierile de aderare cu România, în 2004 aceste negocieri sunt încheiate, iar în primăvara lui 2005 România și țările membre ale Uniunii Europene semnează Tratatul de aderare al României la UE. Acest proces de integrare politică și economică a României la UE are consecința de a stabiliza regulile organizării sociale în societatea românească; ele mai pot oscila doar între limitele acceptabile pentru societatea occidentală dezvoltată. Cu acest prilej, tranziția postcomunistă românească se încheie.

Dar asta nu înseamnă că se încheie orice formă de tranziție. Căci, în ciuda faptului că tranziția postcomunistă – adică îndepărtarea de comunism și apropierea de organizarea socială specifică societății occidentale – a avut loc, România nu intră, automat, într-o perioadă de evoluție – adică într-o perioadă în care direcțiile mari de schimbare ale societății sunt stabilite prin mecanisme de autoreglare socială și economică, pornind de la transformările infimitezimale care au loc în infrastructura socială a societății. Ceea ce a reușit să facă integrarea europeană a fost doar să reducă gradul de libertate al principalului factor care valorifica gradul de libertate suplimentar obținut de societate prin distrugerea comunismului. Acest factor era clasa politică. Schimbările suportate de societate românească după comunism au avut de fiecare dată ca punct de pornire decizia politică. Atât schimbările generate de reformele coordonate guvernamental, cât și schimbările rezultate din tranziția spontană își au originea în deciziile politice. Integrarea europeană a condus la limitarea inițiativelor politicianilor români cu privire la reforme și a asigurat o anumită continuitate între guvernări. Faptul că politicianii nu mai inițiază reforme continui ale sistemelor de redistribuire în societate și, mai nou, deasemenea la presiunea Uniunii Europene, se străduiesc să contracareze procesele tranziției spontane în domeniu¹, nu înseamnă însă că societatea însăși și-a pierdut gradul de libertate suplimentar. Ea încă mai poate evolua pe direcții alternative, cuprinse între limitele acceptabile pentru integrarea europeană – care este o integrare „slabă”, de vreme ce este redusă la integrarea instituțională – limite destul de largi de vreme ce au fost concepute să poată include societăți atât de diverse ca cele care compun, în prezent, Uniunea Europeană.

¹ Acesta este conținutul așa numitei „lupte împotriva corupției” purtată de toate guvernele de după 2000, ca urmare a presiunii externe.

Resursele acestei libertăți de alegere cu privire la dezvoltarea societății românești se datorează unei conjuncturi cu totul excepționale, rezultat al interferenței dintre tranziția postcomunistă și integrarea europeană. Cele două procese nu au fost paralele. Tranziția postcomunistă românească și-a croit, vreme de aproape un deceniu, un drum al ei, care a fost destul de brutal și radical modificat de integrarea europeană. Am putea chiar considera că au avut loc două tranziții diferite și succesive, dar la fel de bine putem considera că primei tranziții – cea în mare măsură românească – i-au fost aduse corecturi semnificative ca urmare a condițiile puse de integrarea europeană.

Totul pleacă de la faptul că tranziția postcomunistă s-a desfășurat în asemenea condiții interne și internaționale, încât baza sa socială autohtonă a contat prea puțin în determinarea caracteristicilor tranziției. În 1989, cei care au răsturnat comunismul au fost muncitorii industriali. Fără revolta acestora, susținută atât de tehnocrația industrială a comunismului, cât și de vârfuri ale administrației și chiar de instituțiile destinate să protejeze sistemul politic comunist – precum părți ale Securității, Miliției și Armatei – dizidența unor mici grupuri de intelectuali sau de foști lideri comuniști¹, nu ar fi avut nici o șansă de succes. Iar opoziția tăcută pe care cea mai mare parte a clasei mijlocii românești – comunismul a avut și el o clasă mijlocie, urbană, formată din intelectuali, funcționari, liber profesioniști etc. – o practica ca replică la presiunile politice, ideologice și economice ale comunismului politic era evident neputincioasă nu să răstoarne, dar chiar să nuanțeze sau să modereze excesele acestuia. Țărănimea, cea mai puternică forță socială opusă comunismului din România, era, în ultimul deceniu al secolului al XX-lea la fel de neputincioasă să se organizeze sau să se revolte, precum țărănimea franceză din secolul al XIX-lea². Ca și în alte țări foste comuniste – Polonia sau Germania de Est – soarta regimului politic comunist și a organizării comuniste a societății depindea de atitudinea proletariatului industrial. Atâta vreme cât cele 6 milioane de muncitori industriali susțineau forma comunistă de organizare a societății, regimul politic comunist nu avea de ce să se teamă. Dintre toți politicienii români și est-europeni, Ceaușescu a intuit probabil cel mai bine acest adevăr fundamental și și-a construit întreaga strategie de menținere a comunismului românesc pe sprijinul pe care îl putea primi din partea muncitorilor industriali. Acest sprijin, însă, s-a epuizat în anii 80, din motive pe care nu le analizăm acum. Aici merită menționat doar faptul că, în această perioadă, o conjunctură nefericită a împiedicat

¹ Precum „Grupul de la Păltiniș”, care reunea filosofi și scriitori, sau cei cinci autori ai scrisorii îndreptate împotriva lui Ceaușescu, dizidența unor intelectuali, precum Doina Cornea sau a unor artiști, precum Mircea Dinescu.

² Marx, Karl, 1966, „Luptele de clasă în Franța”, în K.Marx, F. Engels, *Opere alese în două volume*, vol. I, Editura Politică, București

România să fie printre primele – și nu printre ultimele – țări comuniste care renunță la comunism. Revolta muncitorilor industriali din Brașov, din 1987, a fost prima mișcare deschisă a proletariatului industrial comunist împotriva regimului politic comunist, dar ea nu a avut nici un fel de urmări politice directe și imediate mai ales pentru că nu a fost în nici un fel susținută nici de intelectualitatea dizidentă – existentă deja în acea perioadă – nici de clasa mijlocie a comunismului românesc.

În decembrie 1989, muncitorii industriali au respins comunismul și au răsturnat regimul politic comunist, dar nu ei aveau să fie cei care aveau să stabilească direcțiile de dezvoltare ale tranziției postcomuniste. Dimpotrivă, în ciuda puterii excepționale de care au dispus în primele luni de după revoluție și de revoltele cu care au punctat primul deceniu al tranziției¹, muncitorii industriali nu au jucat nici un rol semnificativ în conturarea direcțiilor tranziției postcomuniste. Eforturile acesteia, coordonate politic și modelate de tranziția spontană a societății și economiei, au fost orientate în schimb către crearea unei clase sociale de capitaliști români. Vom urmări în continuare evoluția acesteia. Ceea ce merită subliniat acum este că, în primul deceniu de tranziție, societatea postcomunistă românească a dispus de un grad de libertate suplimentar, chiar în raport cu alte societăți postcomuniste², rezultat al unei slăbiciuni sau lipse de interes a capitalului occidental și al politicianilor țărilor occidentale dezvoltate.

Să nu uităm că prăbușirea comunismului a fost rezultatul combinației dintre două categorii de factori, unii interiori acestuia – generați de propria sa evoluție – iar alții exteriori, datorati expansiunii capitalului occidental, fenomen etichetat în prezent drept „globalizare”. Or, în momentul în care s-a prăbușit, în anii 80-90, globalizarea era în plin avânt, iar unul dintre efectele sale neplanificate a constat în divizarea regiunii de dezvoltare occidentale în mai multe regiuni orientate către spații de expansiune diferite. Fenomenul nu este nou. Capitalismul în formă incipientă al Europei occidentale a mai întâlnit o asemenea alternativă în perioada imediat următoare a marilor descoperiri geografice ale Europei occidentale, când principalele centre de dezvoltare ale Europei occidentale au avut posibilitatea să aleagă între mai multe direcții de expansiune – către Americi, către Indii, către Africa, către Pacificul de Sud. Divergența direcțiilor de expansiune a condus, ulterior, la confruntarea dintre principalele regiuni de dezvoltare ale lumii de atunci, concretizate în imperiile coloniale ale metropolelor europene. Câteva secole mai târziu, procesul se reia, pe altă scară și cu alte

¹ Mineriadele au fost doar cele mai violente dintre acestea.

² De exemplu, în raport cu Germania de Est, cu Ungaria sau cu Cehia.

particularități. Către sfârșitul secolului al XX-lea, noul val al globalizării, generat de evoluții capitalismului din perioada de după cel de al doilea război mondial, presează și el pentru destrămarea unității occidentului – creată prin intermediul Planului Marshall pus în aplicare de Statele Unite imediat după al doilea război mondial – în mai multe regiuni de dezvoltare. În Statele Unite, cele două mari regiuni de dezvoltare interne acestea – coasta de Est și coasta de Vest – se orientează spre zone subdezvoltate alternative. În timp ce capitalismul est-american construiește proiectul politico-economic cunoscut sub numele de NAFTA, capitalismul în plină expansiune de pe coasta americană a Pacificului este orientat spre „colonizarea” Americii Latine și a coastei Pacifice a Asiei. În această zonă, reformele comuniștilor chinezi crează un uriaș spațiu geo-economic și politic de expansiune pe care americanii mai întâi, iar apoi europenii, se grăbesc să îl ocupe.

Prăbușirea comunismului în Estul Europei ridică probleme noi capitalismului dezvoltat. În 1989-1991, comunismul european dispare, iar noile țări intrate în tranziție postcomunistă apelează la capitalul occidental pentru susținerea tranzițiilor și pentru dezvoltare. Cronologic vorbind, este ultimul venit pe lista celor care apelau la resursele de dezvoltare ale Occidentului. Țările fostului lagăr comunist și al URSS nu puteau alege un moment istoric mai prost pentru a renunța la comunism, suprasolicitând aceste resurse. În acel moment, cea mai mare parte a lor era deja angajată în „colonizarea” altor regiuni ale lumii. Singurul avantaj competitiv de care dispuneau era cel politico-ideologic. Dar acest avantaj avea să se dovedească și de scurtă durată și un cuțit cu două tăișuri.

Perioada de după cel de al doilea război mondial a fost dominată de o ideologie a Occidentului construită după principiul „cetății asediate”. Occidentul se percepea pe el însuși nu doar ca pe o regiune de dezvoltare concentrată mai ales asupra problemelor dezvoltării interne – reconstrucția Europei occidentale distruse de război, reconstrucția Japoniei și a altor țări asiatice, etc. – ci ca pe o civilizație specială înconjurată de civilizații alternative și aflate în plină ofensivă. Comunismul era, desigur, principala amenințare și, în raport cu comunismul, Occidentul dezvoltat a dezvoltat o adevărată psihologie a fricii care avea să supraviețuiască mult timp momentului prăbușirii regimurilor politice comuniste¹ și care avea să îi asigure unitatea de acțiune în ciuda unor viziuni politice alternative, dispuse să ia în considerare o evoluție distinctă a regiunii de dezvoltare europene – bazate pe alianța dintre Franța și Germania – în raport cu regiunea de dezvoltare nord-americană². Câtă vreme s-a

¹ Zamfir, Cătălin, 2004, *O analiză critică a tranziției. Ce va fi după*, Polirom, Iași

² Amin, Samir, 2004, "U.S. Imperialism, Europe, and the Middle East", în *Monthly Review*, November

simțit amenințat de pericolul comunist, Occidentul dezvoltat a rămas unitar, un grup de societăți împărțind același sistem de valori fundamentale, recunoscând rolul conducător al Statelor Unite și dezvoltând un sistem instituțional de relaționare cu totul specific – în care relațiile dintre state rămâneau democratice, iar superioritatea militară, tehnologică și economică a Statelor Unite nu se transforma în dominație. NATO a fost cea mai bine construită și mai perenă expresie instituțională a acestui mod de a organiza societățile occidentale pentru a-și asigura cooperarea și apărarea reciprocă împotriva amenințării comuniste. Prăbușirea comunismului și dispariția amenințării de securitate la adresa lumii occidentale a permis însă slăbirea unității occidentului dezvoltat și a produs ceea ce a fost considerat de mulți politicieni o „criză a atlantismului”¹. Europa dezvoltată și Statele Unite și-au concentrat resursele de dezvoltare către zone geografice și geopolitice diferite, iar convingerea europeană că lumea dezvoltată trebuie să continue să accepte hegemonia americană² a fost înlocuită de concepția potrivit căreia lumea trebuie construită multipolar, ținând cont de noile puteri economice, demografice și politice în ascensiune³. Această nouă concepție cu privire la reorganizarea lumii – care unora le amintea de situația din Europa din preajma primului război mondial⁴ - presupunea că Europa era a europenilor, prin urmare și fostele țări comuniste. Atâta doar că resursele de dezvoltare ale Europei occidentale erau limitate, iar spațiul care trebuia integrat și dezvoltat era uriaș. Era pur și simplu prea mare pentru Europa dezvoltată și, de aceea, el a fost împărțit în zone succesive de expansiune occidentală. Prima asemenea zonă integrată a devenit Germania de Est, iar uriașele costuri pe care a trebuit să le suporte Germania occidentală ca să integreze doar 20 de milioane de concetățeni au fost atât de mari, încât au temperat rapid dorința de expansiune a Europei dezvoltate pentru o bună bucată de vreme.

Abia în a doua parte a primului deceniu al tranziției postcomuniste începe procesul de integrare al societăților foste comuniste din Europa Centrală, urmărind în linii mari granițele fostului imperiu Austro-Ungar⁵. Viziunea politică a unei Europe unite a fost însă mai puțin susținută financiar și economic. Globalizarea, care părea să fie o forță atotbiruitoare câtă vreme i se opunea rezistență politică, s-a dovedit a avea limite importante în momentul în care

¹ Hodge, Carl Cavanagh, 2004, *Atlanticism for a New Century. The Rise, Triumph and Decline of NATO*, Prentice Hall

² „Such are the realities of population, resources, technology and capital that if America remains the dominant partner in a united West, and militarily engaged in Europe, then the West can continue to be the dominant power in the world as a whole.” Thatcher, Margaret, 1996, *New Threats for Old*, The John Findley Green Lecture, London

³ Vaisse, Justin, 2003, „From Transatlanticism to Postatlanticism”, în *National Interest*, July

⁴ Margaret Thatcher, op. cit.

⁵ Slovenia, Slovacia, Cehia, Ungaria, Polonia, la care se adaugă, din motive strategice, țările baltice.

rezistența politică a fost înlăturată și a trebuit să își dovedească capacitatea de dezvoltare. Iar, în plus, regulile expansiunii capitalului nu se suprapun neapărat cu deschiderile pe care le produce inițiativa politică. Așa se face că, în plină expansiune către est a Europei dezvoltate, capitalul occidental a „colonizat” și a produs dezvoltarea într-un ritm accelerat a occidentalei Irlandei, de care părea să fi uitat în toată perioada de după cel de al doilea război mondial și mai puțin a nou venitelor țări est-europene.

În aceste condiții restrictive, de expansiune limitată și în etape a Europei dezvoltate către est, țările care au rămas mai multă vreme la periferia zonelor de expansiune imediată au beneficiat de o perioadă de tranziție postcomunistă lăsată în mare măsură la discreția acestora. În aceste țări și mai ales în acestea, s-a format o nouă clasă de capitaliști autohtoni care au preluat controlul economiei și care au modelat forma de organizare socială – în principal sistemele de distribuție și redistribuție în societate – în funcție de propriile lor interese. România a fost o astfel de țară în tot primul deceniu al tranziției. Ca urmare, principala bază socială a tranziției postcomuniste românești în această perioadă a fost alcătuită nu din clasele sociale proaspăt ieșite din comunism, mai ales de muncitorii industriali, ci de această nouă clasă de capitaliști români, principalii beneficiari atât ai proceselor de privatizare, cât și ai redistribuirii veniturilor statului.

Deși puternic influențată politic și ideologic de lumea occidentală, România nu a fost admisă în interiorul acesteia decât după mai mult de un deceniu de tranziție postcomunistă proprie și, prin urmare, în conturarea societății postcomuniste a dispus de un grad de libertate suplimentar. Acest grad de libertate suplimentar a permis triumful tranziției spontane în raport cu tranziția coordonată politic și, în final, preluarea tranziției coordonate politic de principalii actori ai tranziției spontane.

Pe măsură ce noile sisteme de distribuție se stabilizau, societatea își restrângea gradul de libertate de a se reorganiza pe principii noi și, la începutul secolului al XXI-lea, tranziția postcomunistă nu mai dispunea de resurse interne pentru alegeri alternative. Or, exact în acest moment începe tranziția pentru integrarea europeană, care presupune, între altele, modificarea radicală tocmai a sistemelor de distribuție și redistribuție în societate. Decizia politică de expansiune a Europei occidentale în România este, de data aceasta urmată de expansiunea capitalului european în România. Este, ca să spunem așa, un capital „secundar”, un capital mai puțin orientat doar de regulile și motivațiile globalizării sau ale pieței și, în mai mare măsură legat de proiectele politice. Căci pătrunderea capitalului european în economia românească are ca vârf de lance și principali investitori firme de stat sau strâns legate de stat

din economia occidentală¹, iar companiile care au făcut investiții semnificative în România provin mai degrabă din „micile țări” ale Europei dezvoltate. „Colonizarea” Europei de est de către capitalul european a avut loc mult mai lent și în mult mai mică măsură decât se așteptau politicienii postcomunismului, atât cei din vest, cât și cei din țările foste comuniste.

În România ea a fost încă și mai lentă și a fost în mare măsură limitată la preluarea treptată a pieței interne de către produsele și serviciile occidentale. Ceea ce se poate observa cu ușurință din schimbarea structurii comerțului exterior al României, în care produsele manufacturate și de relativă complexitate care asigurau grosul exporturilor românești în perioada comunistă, au fost înlocuite de materiile prime și de produsele cu grad redus de prelucrare. Un vârf al acestei modificări de structură economică a fost atins la începutul anilor 2000, când balanța comerțului exterior românesc cu alimente a devenit negativă, România – unul dintre potențialii mari producători de alimente din Europa și o țară care ocupă mai mult de o treime din populația activă în agricultură – ajungând să importe mai multe alimente decât este în stare să exporte.

Dincolo de faptul că era orientat mai ales spre ocuparea pieței interne, capitalul european investit în România era mic. Până la sfârșitul primului deceniu al tranziției postcomuniste, investițiile străine directe în România erau de ordinul sutelor de milioane de dolari, doar accidental depășind aceste valori. Volumul mic al investițiilor străine directe în economia românească se datora, în parte, rezistenței politice și administrative pe care noua clasă de capitaliști români o opunea ofensivei capitalului european, în parte lipsei de interes a capitalului european pentru o economie puțin dezvoltată precum cea românească, în condițiile în care era angajat pe scară largă în alte economii în plină dezvoltare, precum cele sud-americeane sau asiatice. Abia după 2001, când perspectiva aderării la Uniunea Europeană și la NATO a României s-a concretizat în decizii ferme ale politicienilor europeni, nivelul investițiilor occidentale directe în economia românească a depășit constant miliardul de dolari, iar ponderea capitalului străin în economia românească a început să fie semnificativă.

Noua tranziție românească începe ca urmare a dorinței capitalului străin de a prelua nu doar piața internă românească, ci și conducerea economiei românești. Pentru aceasta, capitalul străin trebuie să provoace schimbarea sistemelor de distribuție din economie și societate, construite cu atâta trudă de noii capitaliști români. Or, schimbarea sistemelor de distribuție echivalează cu reorganizarea întregii societăți. Ca în cazul oricăror sisteme de distribuție,

¹ Petrom, Dacia, Romtelecom, Banca Agricolă, Distrigaz (?), unele dintre cele mai importante privatizări românești au fost făcute către companii fie de stat, fie în care statul are o participare semnificativă.

bătălia principală se poartă pe teren politic. În această confruntare, capitalul străin dispune de susținerea politică occidentală, în vreme ce capitaliștii autohtoni se pot baza doar parțial pe susținerea politică venită din partea politicianilor români, vulnerabili la cererile politice externe și la legitimarea pe care o pot obține din partea instituțiilor internaționale și a opiniei publice occidentale. În această confruntare, clasa capitaliștilor autohtoni este lipsită de șanse reale de câștig și, în consecință, România va suferi o nouă transformare, rezultat al unei noi tranziții – tranziția de integrare în economia și societatea europeană. Cu care ocazie, un nou grad de libertate apare în construirea societății românești. Căci integrarea europeană nu conduce automat la o societate românească prosperă, ci permite mai multe variante, toate compatibile cu cadrul instituțional al integrării europene.

Prima variantă, cea mai optimistă, ar echivala cu realizarea proiectului lui Carol I de a construi la gurile Dunării o societate de tipul celei belgiene, adică puternic ancorată în lumea occidentală, cu un nivel de dezvoltare economică și socială comparabil cu cel al celor mai dezvoltate țări europene, chiar dacă politic, militar și cultural este dominată de acestea. Pentru România vremurilor noastre, această variantă ar echivala cu modernizarea pe baze capitaliste a întregii economii românești, cu extinderea democrației din politică în viața socială și comunitară și cu organizarea societății românești astfel încât să asigure prosperitatea populației și creșterea continuă a acesteia. În acest moment, în afară de simpla dorință a celor mai mulți români ca o asemenea perspectivă să devină realitate, nu există nici o bază socială, economică și politică în sprijinul acestei variante, deși există, desigur, o bază ideologică. Ea a fost copios ilustrată de campania electorală din anul 2000, în care sloganul electoral principal al opoziției de dreapta a fost „*Să trăiți bine!*”, iar programul de guvernare propus de social-democrații aflați deja la putere consta mai ales în măsuri politice destinat creșterii prosperității populației. Amândouă aceste orientări ideologice către prosperitate ale principalelor partide politice românești au fost ignorate de populație – a cărei încredere în clasa politică este extrem de redusă – și alegerile au scindat electoratul în părți semnificativ egale după cu totul alte criterii, pe care le putem considera secundare.

A doua variantă de evoluție în continuare a țării, cea mai pesimistă, constă din integrarea doar fragmentară a societății românești în regiunea de dezvoltare europeană. Faptul că o anumită integrare a societății românești în cea europeană va avea loc este o certitudine. Ceea ce rămâne încă incert este cât de mult din societatea românească produsă de tranziția postcomunistă se poate integra în noua societate europeană.

Problema principală a României constă în faptul că ea nu este alcătuită dintr-o singură societate, ci din mai multe societăți, cu legături relativ slabe între ele și a căror unitate este asigurată în primul rând prin intermediul administrației și abia în secundar prin intermediul relațiilor economice, sociale și culturale. Există, în primul rând, un număr mic de orașe mari, situate în sudul și în vestul țării, bine relaționate cu lumea occidentală¹ și care concentrează cea mai mare parte a investițiilor străine. Ele deja alcătuiesc un soi de „insule de occidentalitate” în societatea românească, iar Capitala, care conține doar 10% din populația țării, dar angajează un sfert din totalul salariaților, produce singură peste o treime din produsul intern brut și este locul în care se concentrează jumătate din totalul vânzărilor cu amănuntul din economia românească, este cel mai semnificativ exemplu în acest sens. În ansamblul său, această zonă de occidentalizare prioritară, reprezentată de patru sau cinci orașe mari, avantajate fie de poziția geografică (precum Timișoara sau Constanța), fie de structura etnică (precum Sibiu), fie de poziția politică dominantă pe care o ocupă (precum Bucureștii) poate grupa cam o cincime din populația țării, cu caracteristici speciale – un nivel ridicat de educație (în vreme ce forța de muncă cu studii superioare din întreaga țară reprezintă cam 9% din total, în București ea reprezintă 25%), un nivel ridicat de venituri și de ocupare, o mobilitate internațională excepțională și o influență administrativă și politică decisivă.

Varianta pesimistă a integrării europene implică integrarea selectivă, doar a acestui strat al societății românești în regiunea de dezvoltare europeană. Ea este, pe de o parte, pe deplin posibilă, iar, pe de altă parte, dispune deja de o tradiție și de premise care o promovează ca variantă prioritară. Reversul medaliei constă în faptul că alte două „societăți românești” rămân aproape cu totul în afara procesului de integrare. În primul rând, este vorba despre zona urbană de mici dimensiuni din vestul și sudul țării și de aproape întreaga zonă urbană din est, indiferent de dimensiuni². În al doilea rând, este vorba despre zona rurală, care cuprinde aproape jumătate din populația României într-o societate în care nivelul educațional nu îl depășește semnificativ pe cel al simplei alfabetizări, în care agricultura se practică cu tehnologiile secolului al XIX-lea, iar condițiile de viață sunt la același nivel. Integrarea în regiunea dezvoltată europeană doar a unui număr mic de mari centre urbane, având în fruntea lor Capitala, și care, în final, ajung să constituie o rețea, implică construirea unui sistem *sui-generis* de distribuție și redistribuție în societate, care avantajează net rețeaua de mari centre

¹ Din motive dintre cele mai diverse, care merg de la statutul lor administrativ, ca în cazul Capitalei, până la apropierea geografică de occident, ca în cazul Timișoarei, la avantaje economice comparative, ca în cazul Constanței care este portul principal al țării, sau la simpla componență etnică, ca în cazul Sibiului, transformată în avantaj competitiv.

² Estul României este slab legat prin infrastructură de zonele dezvoltate din sud și vest.

urbane în curs de integrare în Europa dezvoltată și dezavantajează la fel de net celelalte două „societăți” românești, asupra cărora transferă cea mai mare parte a costurilor integrării.

O asemenea integrare parțială este pe deplin posibilă. Bucureștiul a mai fost „micul Paris” și înainte, un oraș ale cărui elite trăiau la nivelul și în strânsă legătură cu elitele Europei cosmopolite a perioadei de dinaintea și de după primul război mondial. Restul țării se afla – politic, social și cultural – pe alt continent, dar economic era strâns legat de capitală, căreia îi asigura resursele. În schimb, starea sa de înapoiere era, chiar și în acea perioadă, suficient de accentuată pentru a nu mai permite dezvoltarea prin resurse proprii a micilor comunități urbane sau rurale. Puținele insule de civilizație industrială – cele mai multe rezultate ca urmare a investițiilor străine directe în zonele în care existau resurse naturale: țiței, cărbune, fier – funcționau în favoarea Capitalei și a unui număr mic de centre urbane, fiind incapabile să asigure dezvoltarea societății românești în ansamblul său. Prizonieri ai paradigmatelor ideologice deformatoare ale postcomunismului, cei mai mulți dintre istoricii acestei perioade tind să ignore faptul că marile decalaje care caracterizează diferențele între societatea românească și societatea occidentală dezvoltată au apărut și au crescut în această primă jumătate a secolului al XX-lea și au avut drept sursă principală tocmai această integrare doar parțială a societății românești în regiunea de dezvoltare occidentală.

Comunismul, care a avut o politică mai rațională în privința distribuției resurselor de dezvoltare la nivel național și, datorită necesității de a transfera un mare număr de oameni din rural în urban și din agricultură în industrie, a mai diminuat decalajele de dezvoltare între diferitele regiuni ale țării, între marile grupuri sociale și între oraș și sat, totuși a menținut, ba chiar a perfecționat, mecanismele prin care un număr mic de orașe mari absorbea în folosul său resursele întregii societăți, redistribuindu-le inegal. Procesul s-a accentuat și mai mult în perioada de criză economică a comunismului, când s-a pus problema nu de distribuire a resurselor produse în economie către populație, ci de a absorbi resurse de la populație pentru a susține economia. În acest ultim deceniu de comunism, întreaga societate românească a sărăcit, dar a sărăcit inegal, zonele rurale și micile orașe având de suferit net mai mult decât marile centre urbane, în primul rând, Capitala.

Pe scurt, toate regimurile politice și toate formele de organizare socială pe care le-a avut România în ultimele două secole au creat și au dezvoltat această separare a societății românești în mai multe societăți distincte, organizate ierarhic și conectate prin mecanisme de redistribuire care asigură îmbogățirea celei superioare pe seama celor dominate. Statului i-a revenit rolul de a înființa, de a menține în funcțiune și de a securiza aceste sisteme de

redistribuire. Iată un rol al statului român care a fost foarte puternic resimțit în anumite componente ale sale, dar niciodată în ansamblul său, și deloc analizat sau măcar luat în seamă de intelectualitatea românească. Pe tot timpul comunismului, ardelenii au resimțit frustrarea provocată de alocarea inechitabilă și, de regulă, în defavoarea Ardealului și a Banatului, a resurselor de dezvoltare ale societății socialiste. Chiar și datele statistice ale guvernărilor comuniste confirmă teoria conform căreia Ardealul și Banatul au fost tratate ca regiuni producătoare de resurse pentru restul țării și nu ca regiuni beneficiare de investiții. Patriotismele locale au contat în timpul comunismului la fel de mult ca și în perioadele anterioare și în orice caz mai mult decât raționalitatea politicilor de dezvoltare regională sau locală.

Această situație s-a reprodus și după 1989. Postcomunismul de până acum, prin competiția pentru resurse pe care a declanșat-o nu numai între grupurile sociale mari de la nivelul întregii societăți, ci și între comunitățile locale sau regiuni, a accentuat și mai mult aceste mecanisme de redistribuire a resurselor naționale în favoarea unor zone punctuale și netransparent alese pentru alocarea investițiilor, îndrumarea investitorilor străini și dezvoltare economică și socială pe baza resurselor naționale. S-a făcut mult caz, în competiția politică, pe tema alocării preferențiale a resurselor naționale după criterii de clientelism politic și mai puțin, dar ar fi fost la fel de justificat, pe tema alocării resurselor preferențial către elitele urbane definite geopolitic, decât după criteriile normale ale dezvoltării raționale în teritoriu. Este suficient să urmărim pentru aceasta evoluția indicatorilor dezvoltării umane între diferitele regiuni de dezvoltare în care este împărțită România în prezent, pentru a sesiza cu ușurință acest lucru.

Or, o asemenea organizare a societății românești împiedică orice evoluție către o societate a prosperității. Căci unul dintre mecanismele indispensabile unei societăți organizate pentru prosperitatea propriei populații este capacitatea comunităților locale – a marilor sau micilor localități – de a se dezvolta singure, pe seama resurselor pe care le pot produce și a resurselor pe care le pot atrage din restul societății. Ceea ce este imposibil în condițiile în care societatea este divizată în civilizații distincte, cu forme de organizare socială distinctă, unite doar prin intermediul mecanismelor de redistribuire pe care le ține în funcțiune o administrație centrală puternică. În treacăt, merită pomenit că celebra rezistență la modernizare a administrației românești, atât de mult invocată de organisme internaționale însărcinate cu supravegherea proceselor de aderare europeană ale României, și de politicienii autohtoni sau de criticii intelectuali ai tranziției, nu se întemeiază în vreo nostalgie specială pentru centralismul comunist a funcționarilor români ci, în primul rând, în această nevoie politică și economică

esențială pentru actuala formă de organizare socială a țării, de a menține în funcțiune mecanismele de redistribuire a resurselor într-o relație ierarhizată politic între elita „europeană” a societății românești și restul populației.

Ca urmare, în acest moment, societatea românească îndeplinește toate condițiile necesare pentru ca integrarea în regiunea dezvoltată a Europei occidentale să se facă doar parțial, ea limitându-se la o elită urbană și modernă restrânsă numeric și al cărui „europenism” este finanțat prin menținerea în înapoiere a restului societății românești. Dincolo de inechitățile care se crează în acest fel, cel mai negativ aspect al acestei dezvoltări este că ea nu produce dezvoltare, mai mult face dezvoltarea de-a dreptul imposibilă. Căci, dacă Stiglitz are dreptate și dezvoltarea este condiționată, alături de elementele clasice ale volumului de capital și de forță de muncă de o variabilă definită prin dimensiuni ale cunoașterii, atunci forma de integrare care este caracteristică acestei variante de dezvoltare în viitor a României, anulează capacitatea societății de a distribui cunoașterea necesară dezvoltării. Câtă vreme integrarea se limitează la enclave socio-urbane¹, acest tip de cunoaștere este limitat la elitele acestor enclave și, în loc să fie distribuit, prin difuzare, în ansamblul societății, este mai degrabă exportat, adică se reîntoarce în societatea europeană dezvoltată de care aparține.

Două fluxuri socio-economice sugerează o asemenea evoluție: fluxul forței de muncă și fluxul capitalurilor. Postcomunismul românesc a fost caracterizat de un puternic dezechilibru în favoarea occidentului în ambele aceste fluxuri, iar balanța transferului de forțe de muncă (incluzând expertiza) și a transferului de capital cel puțin a primului deceniu de postcomunist este puternic dezechilibrată în favoarea occidentului dezvoltat. În toată această perioadă, România a fost exportator net și de forță de muncă calificată și de capital.

În privința forței de muncă, România a început prin a se încadra în marele flux internațional de *brain-drain*², care absorbea specialiști în cele mai diferite domenii din țările mai puțin dezvoltate, către țările cele mai dezvoltate. După care, într-o a doua etapă, procesul a cuprins și zona muncitorilor calificați, atrași de salariile mai mari și de condițiile de muncă și de viață mai bune din țările europene dezvoltate. Sondajele de opinie indică că cel puțin o cincime din gospodăriile românești au trimis cel puțin un membru la muncă în Europa dezvoltată, iar estimările financiare sunt corelate cu aceste rezultate, ele indicând circa 2 milioane de muncitori români aflați permanent sau temporar la muncă în Uniunea Europeană³ sau în țările

¹ Categoriile sociale și ocupaționale selectate, din spații urbane selectate.

² Fugă a „creierelor”, care a caracterizat întreaga lume fostă comunistă

³ Conform unor estimări ale autorităților italiene, circa un milion de români lucrează permanent sau temporar anual în Italia.

adiacente acesteia¹. Pentru finanțele românești, acest export de forță de muncă românească în lumea dezvoltată este benefic, căci generează transferuri importante de bani către familiile rămase în țară, cărora le mărește atât puterea de cumpărare cât și bunăstarea materială, și reduce semnificativ eforturile statului destinate asistenței sociale și creării de noi locuri de muncă². Merită precizat aici că aceste sume nu reprezintă un transfer de capital dinspre vest spre est. Ele sunt destinate consumului gospodăriilor și explică o bună parte din dezechilibrul balanței comerciale românești. În schimb, forța de muncă românească trimisă în străinătate, înseamnă un volum de expertiză și cunoaștere compatibilă cu dezvoltarea pe care mecanismele socio-economice și politice atât interne, cât și internaționale tind să îl integreze mai degrabă în zona deja dezvoltată a Europei, sau în curs de dezvoltare dacă considerăm *banlieu*-ul marilor centre urbane europene drept zone în curs de dezvoltare, decât în societatea românească.

Același lucru se întâmplă și cu fluxurile de capital, deși ele au fost mai puțin studiate și există mult mai puțină informație despre ele. Ceea ce este sigur este că, cel puțin în primul deceniu al tranziției postcomuniste, România a fost un exportator net de capital. Volumul acestui capital este imposibil de estimat chiar cu aproximație³. Ceea ce este însă sigur, este că balanța de cont curent a țării în toată această perioadă a fost puternic negativă, iar dezechilibrul s-a accentuat în paralel cu creșterea investițiilor străine directe în România. În primii ani ai celui de al doilea deceniu de postcomunism ea a atins recorduri istorice și continuă să crească. Mai mult, deficitul de cont curent al României a fost de fiecare dată mai mare decât volumul investițiilor străine în țară. Mai mult, creșterea deficitului de cont curent a mers în paralel cu creșterea rezervelor de valută ale Băncii Naționale. Într-o țară cu un PIB estimat la circa 70 miliarde de euro (în 2005), Banca Națională a României menține o rezervă valutară de aproape 10 miliarde de euro, aproximativ 15% din PIB. Acești bani sunt depuși în depozite etc. în sistemul bancar internațional și finanțează dezvoltarea economiilor deja dezvoltate.

Toate aceste sume, identificabile mai mult sau mai puțin din surse publice, nu reprezintă, însă, decât vârful aisbergului. Căci noua clasă de capitaliști români exportă capital în loc să îl importe. Pe de o parte, pentru a-și pune la adăpost averea personală de pericolele pe care le implică potențialele acuzații de corupție și de împovăratul și imprevizibilul sistem fiscal

¹ Israelul este un puternic centru de absorbție al forței de muncă românești.

² Cu atât mai benefic, cu cât autoritățile românești nu au avut niciodată în vedere politici de creare de noi locuri de muncă. Cf. Isărescu, Mugur C., Postolache, Tudorel, (editori), 2000, *Un proiect deschis: Strategia națională de dezvoltare economică a României pe termen mediu*, CRECC, București

³ Un „semnal” în această privință este declarația BNR cu privire la costurile „sterilizării” pieței monetare autohtone tocmai într-o perioadă de creștere economică. Cf. Daianu, Daniel, 2005, „Costul sterilizării și bugetul public”, în *Jurnalul Național*, 23 noiembrie 2005.

românesc¹, noii capitaliști români au preferat să își exporte veniturile în paradisuri fiscale aflate în lumea dezvoltată sau să le valorifice prin investiții făcute, de asemenea, în lumea occidentală dezvoltată. Pe de altă parte, pentru a câștiga respectabilitate, unele dintre cele mai mari firme românești s-au transformat în simple sucursale ale unor firme întemeiate de capitaliștii români în Europa dezvoltată. Rompetrol, de exemplu, una dintre cele mai mari firme românești deținute de un capitalist român, se află, teoretic, în proprietatea unei firme înființată de un capitalist român în Olanda, etc. Alte mari firme românești au, ca o construcție instituțională simplă „cutii poștale” sau instituții comerciale pur formale, care se întind din insulele Bermude sau Cayman până în Ciprul de Nord, Isle of Man, Monaco, Luxemburg sau Canada. Iar cu aceasta nu am atins decât un strat superficial al transferurilor de capital din România către regiunile cele mai dezvoltate ale lumii. Un strat încă și mai profund este reprezentat de capitalul internațional – provenit, în ultimă instanță, din regiunile occidentului dezvoltat – care utilizează diferite mecanisme de piață pentru a transfera capital din România în lumea dezvoltată. Și, nu în ultimul rând, un strat încă și mai profund, poate fi identificat în diferitele oscilații ale politicii românești în privința cursului de schimb, a subvențiilor pentru importuri și exporturi, a politicii de prețuri la energie și combustibili, a politicii dobânzilor la împrumuturile de stat (mai ales în perioada 1997-2000), toate acestea reprezentând mecanisme de transfer a capitalurilor din economia românească în economia regiunilor celor mai dezvoltate ale lumii occidentale.

Dacă analizăm mecanismele de transfer de resurse dintre societatea românească și lumea dezvoltată, vom ajunge la concluzia că această integrare limitată și restrictivă a societății românești în lumea dezvoltată a avut loc chiar înainte ca o decizie politică explicită să fie luată în această privință de politicienii români și occidentali. Chiar dacă decizia politică și, prin urmare, reformele coordonate politic, au facilitat și chiar amplificat procesul, el doar a urmat traseul descris de tranziția spontană de a integra selectiv economia românească în fluxul general al economiei zonelor de dezvoltare din jurul țării. Iar faptul că integrarea are loc doar selectiv a favorizat mecanismul de separare a diferitelor societăți românești, pe de o parte, și de absorbție a resurselor dinspre economia națională, către cele mai dezvoltate regiuni ale economiei capitaliste, pe de altă parte.

Dacă tratăm mai degrabă ideologic această realitate, putem obține nenumărate exemple și puternice argumente în favoarea unui naționalism politico-ideologic. Dacă o tratăm mai degrabă științific, atunci putem să definim perspectivele acestei a doua variante de dezvoltare,

¹ Până în 2005.

selective, a societății românești, care nu implică decât o integrare limitată și parțială a acesteia în lumea dezvoltată a Uniunii Europene. Într-o asemenea variantă, România se organizează în trei civilizații distincte, unite între ele printr-o practică politico-administrativă puternic centralizată (în care instituții precum armata și biserica joacă un rol esențial) și printr-un sistem național de redistribuire care asigură faptul că zonele cele mai puțin dezvoltate – cea rurală, cea a urbanului de mici dimensiuni și cea a urbanului de orice dimensiuni din estul țării¹ - finanțează zonele urbane de integrare europeană.

Mai merită menționat aici că, spre deosebire de prima variantă, căreia în acest moment nu îi poate fi identificată o bază socială dispusă să o promoveze, în ciuda faptului că electoral este atât de atractivă, această a doua variantă are nu una, ci două potențiale susțineri sociale și politice semnificative. În primul rând, este vorba de capitalul național, pentru care principala preocupare este de a căpăta o legitimitate și o influență comparabile cu cele ale capitalului străin în economia românească și care, din această cauză, se străduiește să fie din ce în ce mai puțin românesc și mai mult internațional, întărindu-și legăturile cu capitalul occidental. Pentru a sublinia acest aspect este suficient să urmărim structura finanțării companiilor românești care dovedește că aportul propriu de capital, inclusiv parteneriatele cu partenerii străini, este, pentru firmele românești, o sursă de finanțare mai importantă decât creditul bancar, indiferent de sursa sa – internă sau internațională². În al doilea rând, este vorba de elitele sociale și profesionale urbane care își doresc și chiar sunt pe cale să își construiască un mod de viață european, într-un mediu înconjurător construit după un model cosmopolit³ și bine izolat de celelalte două civilizații românești.

Această integrare elitistă și selectivă în lumea dezvoltată a unei pătri relativ înguste a societății românești – ceva între 10-20% din populație – este mult mai aproape de realizare acum decât la începutul secolului și pare a fi acceptabilă inclusiv pentru lumea dezvoltată. Este, într-adevăr, soluția cea mai simplă și mai rapidă de integrare a României, după rețeta utilizată în integrarea și a celorlalte țări foste comuniste. În consecință, politicile destinate integrării – adoptate pe urma negocierilor termenilor de aderare – sunt, pe de o parte, politici destinate protejării țărilor cele mai dezvoltate din Uniunea Europeană de cheltuielile și

¹ „Moldova de dincoace de Prut este la fel de săracă și subdezvoltată ca și Moldova de dincolo de Prut (Republica Moldova, nn), dar mai puțin interesantă politic” afirma în 2005 unul dintre reprezentanții comunității locale de afaceri (președintele CCI Vaslui) din Moldova românească.

² Atragerea de capital de pe piața reglementată de capital – Bursa și Rasdaq – se menține încă la nivele foarte scăzute.

³ În care *Irish Pub* înlocuiește restaurantul românesc, bucătăria italiană și alimentele de import pe cele autohtone, vacanțele și cumpărăturile se fac în străinătate, iar locurile de muncă și veniturile sunt fie direct, fie indirect dependente de capitalul străin.

impactul social al includerii tuturor celor trei zone de civilizație românească între granițele UE – cum ar fi, de exemplu, politicile în domeniul migrației, al forței de muncă, al protecției sociale, al sănătății și educației etc. – iar, pe de altă parte, sunt politici de accelerare a integrării selective, prin introducerea de restricții destinate celor două civilizații subdezvoltate românești¹.

Ceea ce am mai spus deja, dar merită spus încă odată, este că integrarea elitelor este subvenționată de neintegrarea civilizațiilor subdezvoltate. Elita europeanizată românească poate supraviețui în interiorul civilizației europene dezvoltate – adică își poate asigura veniturile necesare educației, și atingerii și menținerii standardelor de middle-class ale unui mod de trai de tip occidental – doar în măsura în care este subvenționată de celelalte două civilizații. Subvenționarea ei are loc pe două căi: prin intermediul statului, care se străduie, prin politicile fiscale și salariale, să redistribuie veniturile societății în favoarea acestei clase europenizate, și prin intermediul foarfecilor prețurilor pe piața liberă, care asigură venituri scăzute pentru activitățile și producția specifică civilizațiilor subdezvoltate și venituri ridicate pentru cele europenizate. În consecință, costurile integrării europene a elitei urbane restrânse sunt plătite de restul populației, prin absorbția de resurse de jos în sus. Acest proces împiedică, însă, modernizarea celor două civilizații subdezvoltate. Oricum ele nu sunt capabile să producă prin forțe proprii propria modernizare. În condițiile în care mai trebuie să finanțeze și integrarea elitei, șansele ca acestea să se dezvolte în timp, recuperând decalajul față de elita deja integrată, sunt nule.

Speranța că elita europeanizată va „radia” dezvoltare prin intermediul modelelor culturale și al redistribuirii propriilor venituri către arii mai largi de activitate și de viață decât cele proprii nu se confirmă. Circuitele financiare și de consum ale elitei sunt minim orientate către acea parte a piețelor care ar putea absorbi bani pentru civilizațiile subdezvoltate. Elita își face cumpărăturile în supermarket-uri sau buticuri care promovează produsele de import și mai puțin pe cele locale. Însăși modelele ei culturale, simbolurile de statut și „regulile” modului său de viață o îndeamnă să se izoleze cât mai mult de piețele și producția locală. Cheltuielile și economiile elitei sunt orientate către occident și ea, elita, este unul dintre principalii exportatori de capital din societatea românească. Invers, cele circa 2 milioane de muncitori români din străinătate – care în ciuda faptului că muncesc sau trăiesc în țări occidentale nu sunt câtuși de puțin integrați în civilizația occidentului dezvoltat, ci trăiesc la periferia pe care

¹ De la restricțiile de circulație în spațiul european, până la restricțiile de participare la piața economică unică europeană.

acesta a construit-o la marginea marilor sale centre urbane¹ – sunt principalii importatori de capital occidental în România.

¹ În toamna lui 2005, aceste periferii au trecut la revoltă deschisă în Franța și în mai multe țări din Europa continentală. În Franța, revolta a afectat 172 de orașe și a condus la incendierea a 9000 de autoturisme.

4. MOȘTENIREA COMUNISTĂ

Ideologiile moștenirii comuniste

Tranziția către capitalism a României de după 1989 a depins pe de o parte, de modelul extern, adică de strategiile capitalului occidental față de România, iar, pe de altă parte, de caracteristicile societății care tocmai ieșea din capitalism. Or, dacă prima componentă a fost mult studiată cu prilejul studiilor referitoare la globalizare, cea de a doua a fost în mare măsură ignorată, în ciuda faptului că a avut o contribuție esențială la determinarea evoluțiilor tranziției.

Motivul pentru care nu s-a făcut nici o analiză serioasă a economiei socialiste a României a fost ideologia cotidiană. Ideologia cotidiană care a dominat perioada de după revoluție a fost o ideologie simplistă, care împărțea lumea în trei realități distincte și nediferențiate în interior. În primul rând comunismul, care era o realitate nediferențiat „rea”, ceea ce implică că orice componentă a fostei societăți comuniste, de la politică și instituții ale statului și până la fabrici, drumuri, alimente și literatură era, de asemenea, „rea”. În al doilea rând, capitalismul democratic și dezvoltat occidental care era, invers, nediferențiat bun, adică orice componentă a sa, indiferent de domeniu era „bună”, cu precizarea notabilă că, prin capitalismul democratic și dezvoltat se înțelegeau în egală măsură realitățile capitalismului occidental contemporan, dar și ale României interbelice, considerată a fi fost integrată în acea perioadă în capitalismul occidental. În sfârșit, a treia realitate, incertă, era postcomunismul însuși, considerat a fi drumul plin de suferințe purificatoare pe care societatea românească trebuie să îl parcurgă de la comunismul „rău”, la capitalismul „bun”.

Motivul pentru care o ideologie atât de primitivă a avut un succes atât de notabil și a dominat gândirea științifică, politică și pe cea cotidiană mai bine de un deceniu și jumătate trebuie căutat în sursele formării sale și în caracterul său cotidian. În mod tipic, în societățile cu organizare socială complexă, cum sunt mai toate societățile de la Egiptul Antic încoace, ideologiile se formează printr-o determinare reciprocă a ideologiilor cotidiene cu cele elaborate. Ideologiile elaborate sunt teorii care se nasc prin interpretarea rațională a datelor empirice cunoscute și acceptate de teoreticieni, în vreme ce ideologiile cotidiene se nasc din convingerile și credințele nesistematizate ale populației. Cele două componente comunică

între ele și se influențează reciproc. Modelul istoric cel mai cunoscut lumii occidentale de formare a unei ideologii din aceste două componente este cel al religiilor universale, care s-au dezvoltat la intersecția dintre credințele și miturile populației și construcțiile teoretice ale unor intelectuali, deopotrivă raționali și influenți. Ideologiile lumii contemporane, care îmbină cercetarea științifică și marea teorie despre societate cu sistemele de valori ale comportamentelor cele mai cotidiene ale populației, procedează în același fel. Ceea ce realitatea cotidiană promovează la nivelul ideologiei sunt miturile, raționalizări ale realității înconjurătoare obținute prin extrapolarea comportamentului cotidian individual la fenomene, procese, instituții care nu sunt nici cotidiene, nici individuale. Teoria, elaborată de stratul intelectual al societății, are ca funcție principală să mai nuanțeze miturile, să asigure o relație rațională între ele și între ele și realitate, să introducă elemente corectoare și să remodeleze continuu interpretarea realității în funcție de efectele dezirabile sau inddezirabile ale acțiunii întemeiate ideologic. Pe lângă întărirea raționalității ideologiei, care are rostul fundamental de a permite unei ideologii să se confrunte cu șanse de succes cu ideologii concurente, teoriile mai au și rostul esențial de a asigura un anumit pragmatism al acțiunii politico-sociale întemeiate ideologic. În felul acesta ea rămâne funcțională în raport cu obiectivele fundamentale ale societății. Fără acest echilibru între teorie și ideologia cotidiană, ideologiile pot deveni extrem de disfuncționale. Fără o ideologie cotidiană care să îi asigure susținerea, prin comportamente ale populației, a principiilor și valorilor, nici o teorie nu ajunge ideologie dominantă. Comunismul, în forma sa leninistă, a dispus de o teorie bine articulată și bine dezvoltată și, cu toate acestea, a trebuit impus prin forță brută, atât în Rusia, cât și în țările intrate mai târziu în „lagărul socialist”. Invers, după ce a ajuns să influențeze semnificativ ideologia cotidiană a putut să se reproducă, ca tip de societate, vreme de multe decenii, fără vreo dificultate specială. Dezechilibrul invers este la fel de păgubos. Dominația excesivă a ideologiei cotidiene, fără vreo modelare și adaptare teoretică semnificativă, poate conduce la generalizarea și instituționalizarea, prin intermediul miturilor, a unor comportamente extrem de păguboase pentru societate. Terorismul islamic contemporan este un bun exemplu în acest sens, producând pe scară largă adulți, adolescenți sau chiar copii, dornici să ajungă în paradisul mitic al islamului prin sinucidere cu scopuri teroriste.

Tot un astfel de dezechilibru explică și lipsa de înțelegere adecvată a „moștenirii comuniste” și o bună parte dintre comportamentele politico-sociale care s-au dovedit aberante și păguboase pe toată perioada postcomunismului românesc. Ceea ce a lipsit în echilibrul necesar dintre teorie și ideologia mitică cotidiană cu privire la comunism a fost teoria. Atât în

perioada pregătirii revoluției, cât și în perioada imediat următoare acesteia, în România s-a format și răspândit o ideologie cotidiană care condamna comunismul și care, ca orice ideologie cotidiană, oferea explicația simplă și bazată pe convingeri a miturilor politice, economice și sociale cu privire la fosta societate comunistă¹. Reacția de tip mitic la realitățile comunismului pe care populația dorea să le respingă, era cu atât mai normală cu cât, în ultimele decenii, comunismul însuși se baza pe o ideologie la fel de mitică a realității, pe care încerca să o impună prin intermediul educației obligatorii – de la învățământul obligatoriu și până la sistemele de educație politică destinate adulților². Succesul unei ideologii cotidiene care condamna comunismul și valoriza capitalismul occidental pe bază de mituri, este ușor de înțeles, mai ales în condițiile în care mișcarea populară care a răsturnat comunismul românesc în 1989 nu a beneficiat de aproape nici un fel de pregătire ideologică de natură teoretică.

Este mai dificil de înțeles de ce, imediat după succesul revoluției, componenta teoretică a ideologiei cu privire la comunism nu a cunoscut o dezvoltare la fel de explozivă și nu a reușit să influențeze semnificativ cunoașterea despre societatea comunistă și, pe această bază, practica politică a postcomunismului. Unul dintre motive ar trebui căutate chiar la nivelul politicii. Este cert faptul că politicienii români, în căutare de sprijin electoral, au preferat să își bazeze discursul politic mai degrabă pe miturile ideologiei cotidiene, decât pe elaborările teoretice care le stăteau la dispoziție. Atunci când primul prim ministru de după prăbușirea comunismului declara public că „*Industria românească nu este decât un morman de fiare vechi*”, el consacra un mit al societății comuniste elaborat de tehnocrația industrială a acestei societăți și care exprima, în esență, dorința acesteia de înnoire tehnologică. Efectele au fost însă distrugătoare căci, invers decât își dorea tehnocrația industrială a comunismului, mitul nu a fundamentat un efort național de înnoire tehnologică, ci o politică postcomunistă de privatizare fără restructurare care a contribuit substanțial la criza economică din primul deceniu al postcomunismului.

Alte asemenea mituri au fost susținut politic, precum cel care se referea la ineficiența economică a „*coloșilor industriali*”. Prin *coloși industriali* se înțelegeau marile combinate sau întreprinderi industriale ale economiei socialiste, și politica economică rezultată din adoptarea acestui mit drept principiu politic al postcomunismului a condus la distrugerea – prin reorganizare – a unor întreprinderi industriale integrate sau care pur și simplu aveau

¹ Pasti, Vladimir, 1993, „Transition politique et mythologie ideologique”, în *L'Autre Europe, Transitions*, L'Age d'Homme, Nr. 26-27

² O parte din aceste mituri au fost “desconspirate” de cercetări conduse de Lucian Boia și un colectiv de istorici ai Universității din București. Ele se referă la interpretarea mitologică a istoriei naționale. Din păcate, acest exemplu nu a fost continuat și în alte domenii, mai ales în economie au în cercetarea socială.

dimensiuni mari și angajau un mare număr de muncitori. Un exemplu spectaculos este destrămarea producătorului român de tractoare – *Tractorul Brașov* – în nu mai puțin de șapte companii distincte, fiecare cu propriile sale perspective independente de viitor, nici una legată de producția de tractoare. Rezultatul a fost falimentul tuturor acestor companii¹ și dominația pe piața românească de tractoare a producătorilor americani și italieni. Cu puține excepții – precum Sidex Galați – marile întreprinderi ale economiei socialiste au fost destrămate și distruse prin decizie politică întemeiată în mitul „*small is beautiful*”, și nu au mai reapărut decât în măsura în care au fost menținute ca atare sau reconstruite de capitalul străin². Merită notat că mitul ineficienței economice datorată marilor dimensiuni a condus la o practică politică special destinată desființării întreprinderilor mari, tocmai în perioada în care în economia țărilor dezvoltate se trecea, prin achiziții și asocieri spectaculoase, de la companii uriașe la companii încă și mai mari, pe lângă care, așa ziii „coloși” românești nu reprezentau mai mult decât simple secții de producție. Exact în perioada – anii 90 – în care politicienii români dornici să construiască capitalismul în economie „mărunțeau” întreprinderile fostei industrii socialiste, capitalismul dezvoltat trecea la concentrări uriașe de capital în domeniul comunicațiilor, al construcțiilor de automobile, al industriei aviatice, al instituțiilor financiare și bancare, etc.

La fel de puțin susținută teoretic era și prelungirea, pe cale politică, în postcomunism a mitologiei comuniste cu privire la economie și societate. Un grup de politicieni postcomuniști, inițial răspândiți în mai multe partide politice – de la PSM, PS, PUNR, etc. și până la PRM – iar apoi reuniți, cea mai mare parte în PRM, au capitalizat electoral pe seama mitologiei comuniste cu privire la economie și societate, valorizând excesiv virtuțile economiei comuniste și pericolul extern la adresa societății românești. Iar o mixtură a celor două categorii de mituri – special selectate – care îmbinau excepționalismul românesc al perioadei interbelice cu virtuțile mitice ale capitalismului occidental a devenit ideologia politică dominantă a partidelor istorice pentru aproape un deceniu.

Pe scurt, combinația dintre politică și mitologia ideologiei cotidiene, care descrie rețeta simplă a succesului electoral în primii ani de după comunism, era suficientă pentru a bloca, în mare măsură, influența teoriei în construirea unei ideologii a postcomunismului care să se bazeze, măcar parțial, pe înțelegerea caracteristicilor comunismului în general și a comunismului

¹ Este dificil, dacă nu imposibil, de argumentat că această politică de reorganizare a întreprinderii *Tractorul Brașov* a fost decisivă în falimentarea producției autohtone de tractoare. Alți factori, precum managementul deficitar, marketing insuficient etc. au contribuit în egală măsură la aceasta.

² Precum în industria cimentului, în siderurgie, sau în industria alimentară prin reconstrucția unuia dintre cele mai mari combinate de creștere a porcilor din Europa, fostul celebru *Comtim*.

românesc în particular. Partidele politice nu au avut nevoie de o înțelegere mai pragmatică a acestuia nici pentru obținerea de succes electoral, nici pentru proiectarea guvernării și, ca urmare, nu numai că nu au stimulat dezvoltarea cercetării în această direcție, ci au stimulat construcțiile teoretice care consacrau ideologia cotidiană inclusiv ca teorie ideologică. În plus, dezechilibrul dintre ideologia cotidiană, de natură mai ales mitologică, și teoria cu privire la comunism, de natură mai ales rațional-științifică, a fost asigurat și de faptul că intelectualitatea română, căreia îi revenea această sarcină, nu a produs o teorie postcomunistă a comunismului. Cercetarea științifică a comunismului care s-a dezvoltat după prăbușirea acestuia s-a concentrat mai ales asupra studierii clasei politice comuniste, a relațiilor din interiorul acesteia și a specificului comunismului românesc în raport cu comunismul dezvoltat în alte țări, mai studiate în occident, ale Europei centrale și de est, precum Ungaria, Cehoslovacia și Polonia¹. În schimb, au lipsit aproape complet studiile referitoare la societatea comunistă, la economia acesteia, la viața socială, la cultura dominantă, etc. În aceste domenii, asemenea politicienilor, intelectualii s-au grăbit să legitimizeze mitologia cotidiană cu privire la comunism. Iar „moștenirea comunistă” a rămas nu numai neînțeleasă, dar în mare măsură chiar necunoscută, astfel încât, reformele politice care au dominat tranziția postcomunistă au fost construite în cea mai mare măsură pe baza unei duble imagini construite nu doar ideologic, ci chiar mitologic – cea referitoare la comunismul "cel rău" care trebuie desființat, și cea referitoare la capitalismul „cel bun” care trebuie introdus în societatea românească. Rezultatele au fost păguboase, atât direct, în forma efectelor nemijlocite ale reformelor², cât și indirect, prin crearea unui spațiu larg pentru tranziția spontană.

Următoarea tranziție a societății românești, tranziția către prosperitate, nu se mai poate baza pe dominația ideologiei cotidiene. Ea trebuie să se întemeieze pe cunoașterea științifică a postcomunismului, ca și a capitalismului dezvoltat, căreia să îi asocieze sistemul de valori care conduce la guvernarea și dezvoltarea socială în folosul populației. Este vorba tot de o ideologie, căci valorile și alegerile politice continuă să joace un rol important în orientarea cunoașterii, dar o ideologie puternic desprinsă de mitologia cotidiană și bine ancorată în cunoașterea științifică. Iar primul pas care trebuie făcut în această direcție constă în a respinge paradigmele mitologice ale comunismului și postcomunismului consacrate, prin eforturile grupurilor intelectuale dominante, după prăbușirea acestuia.

¹ Vladimir Tismăneanu, cu numeroasele sale studii publicate atât în România, cât și în SUA este cel mai important dintre acești cercetători. Lui i se adaugă o serie de cercetători români, precum Stelian Tănase, care au efectuat studii importante cu privire la elitele politice mai ales ale primei perioade a comunismului românesc.

² Pentru ca populația să accepte aceste rezultate negative pentru ea ale reformelor postcomuniste a trebuit dezvoltată ideologia „reformelor dureroase” și a reformismului guvernaților îndreptate împotriva populației.

Construite sub dominația publică a unei intelectualități cu prioritate umaniste, care și-a întemeiat autoritatea intelectuală mai degrabă pe dizidența politică față de comunism și postcomunism, decât pe cunoașterea științifică a funcționării sistemului comunist și a societății socialiste, și a cărei înțelegere a economiei și societății era nu doar minimă, ci și puternic deformată, aceste paradigme au explicat trecerea de la comunism la capitalismul democratic și dezvoltat ca pe o simplă confruntare între susținătorii capitalismului și „nostalgiei socialismului”. În această confruntare, conform paradigmelor dominante, nu funcționau decât două variabile. Pe de o parte, „voința politică” de a face tranziția, sau, dimpotrivă, de a i se opune, iar, pe de altă parte, sistemele de valori dobândite prin educație, sau așa numitele „mentalități”¹.

Fără îndoială că realitatea socială care a intrat în funcțiune după răsturnarea sistemului de putere politică comunist era mult mai complicată decât o astfel de schemă hollywoodiană, a cărei principală virtute era de a împărți societatea în „băieți buni” și în „băieți răi”². Această complexitate trebuie recuperată dacă vrem să înțelegem cum anume și mai ales, de ce, evoluțiile tranziției românești au avut loc așa cum s-au desfășurat, care au fost momentele lor de cotitură și care anume au fost forțele sociale, economice și politice interne care au funcționat.

Industrie și comunism

În economia socialistă, centrul de greutate și de interes îl reprezentau unitățile de producție. În primul rând, pentru că aici se aflau muncitorii industriali, baza socială absolută a puterii politice a partidului comunist. În al doilea rând, pentru că, atât ideologic, cât și practic, comunismul se identifica pe el însuși cu producția industrială și nu cu piața, pe care tocmai o desființase, și nici cu banii, care, ajungând în producție, deveneau capital. Ca urmare, organizatorii producției industriale aveau, în comunism, prioritate absolută. Concret, aceasta s-a tradus prin faptul că cei care conduceau firmele socialiste erau, ca pregătire, ingineri, preocuparea lor principală era îndreptată aproape exclusiv spre producție și condițiile acesteia, iar cele două componente care ar fi trebuit să lege nemijlocit și solid producția de piață, adică aprovizionarea cu materii prime și materiale, și desfacerea producției – ceea ce în capitalism

¹ Mungiu-Pippidi, Alina, 2003, *România după comunism*, Humanitas (?)

² “Băieții buni” erau intelectualii dizidenți și urmașii elitelor interbelice. “Băieții răi” erau, în primul rând, “Securitatea” și elitele politice, administrative și economice ale fostei societăți comuniste, cu excepția elitelor intelectualității umaniste.

este denumit „vânzări” – aveau un rol cu totul secundar între preocupările tehnocraților socialismului.

Dacă există un impediment deopotrivă cultural și instituțional pe care socialismul a reușit să îl creeze în raporturile cu piața a industriei socialiste, aceasta a fost tocmai separarea de producție a funcțiilor de cumpărare și vânzare. Constructorii dominației administrative asupra producției au făcut mari eforturi, organizatorice și instituționale în acest sens. S-au străduit să concentreze aceste funcții în „dispecerate” naționale și de ramură – Consiliul de Stat al Planificării, centralele industriale, mai târziu Ministerul Aprovizionării Naționale, etc. – reducând cât au putut mai mult inițiativa și autonomia unităților producătoare în participarea pe piața materiilor prime și a utilităților. Au făcut la fel cu vânzările, „scutind” întreprinderile producătoare de „grija” de a-și vine produsele, adică de participarea pe piața produselor finite, indiferent dacă acestea erau destinate industriei sau populației. Pe cât au putut, au separat, în mai mare măsură decât orice altceva, comerțul exterior de întreprinderile producătoare, înființând instituțiile specializate în importuri și exporturi, și concentrând la nivelul acestora portofoliul indispensabil de know-how în privința piețelor externe, de relații interpersonale cu clienții externi și de participare la piața propriu-zisă. Trebuie înțeles că arhitecții economiei de tip socialist au avut viziunea unei întregi economii organizată după principiile unei singure mari corporații. Acționarii acestei firme naționale erau reprezentați de vârfurile politice ale societății, consiliul de administrație era format din conducătorii instituțiilor administrației economice centrale, iar în interior, această firmă era organizată ca oricare alta, adică prin separarea unităților productive de cele cu funcții de piață (cumpărare-vânzare) și funcții contabile-financiare.

Rezultatul acestei strategii, aplicate cu consecvență politică vreme de decenii, a fost că, în cele din urmă, întreaga economie românească s-a structurat pe patru mari domenii de activitate, relativ autonome între ele – unitatea lor fiind asigurată exclusiv de factorul politic – și aflate într-o continuă concurență pentru resurse și prestigiu.

Primul domeniu, considerat a fi social și economic cel mai important, a fost cel al producției. Organizat în întreprinderi socialiste de producție, condus de ingineri la modul absolut – studiile de inginer erau o condiție formală a accederii la funcțiile de conducere în întreprindere – acest proces era coordonat exclusiv în funcție de condițiile tehnice ale producției, iar obiectivele sale erau definite, de asemenea exclusiv în funcție de caracteristici ale producției – volum și calitate a produselor. Această dominație a inginerilor în procesele de

producție este și ea tot o invenție capitalistă¹, cu efecte sociale complexe, pe care economia socialistă a preluat-o și a adaptat-o. Cel mai important out-put al acestor unități, adică produsele, depindeau nu de piață, ci de tehnologia existentă. Altfel spus, aceste unități de producție produceau ceea ce tehnologia și caracteristicile forței de muncă permitea și nu ceea ce cerea piața. Pusă în asemenea formă de principiu, această autonomie a producției în raport cu piața nu sună chiar atât de scandalos. În toate economiile lumii și istoriei, chiar și în cele mai liberale, relația dintre piață și economie a fost reflexivă – cererile pieței se modelau după posibilitățile producției, iar caracteristicile producției încercau să răspundă cerințelor previzibile ale pieței. Și chiar și în cele mai moderne economii, aceste ajustări reciproce au nevoie de un timp relativ îndelungat pentru a produce efecte notabile. Ceea ce deosebește întreprinderea socialistă de cea capitalistă nu este atât faptul că nu răspundea cerințelor pieței. Asta i se poate întâmpla oricărei întreprinderi producătoare din orice economie. Ci faptul că era astfel concepută și construită încât să răspundă cerințelor structurilor administrative superioare și nu celor ale utilizatorilor produselor.

Tocmai în această inversare a criteriilor de decizie definește specificul socialismului real în raport cu capitalismul real. Iar discuția teoretică de mai sus cu privire la ideologii este importantă deoarece construcțiile teoretice ale comunismului ideologic – ca și cele ale capitalismului ideologic – au reușit să obtureze semnificativ caracteristicile reale și ale unui sistem și ale celuilalt. Potrivit teoriei în forma sa paradigmatică, comunismul este un sistem de producție și distribuție care ignoră piața, adică ce doresc și sunt dispuși să achiziționeze de pe piață membrii unei societăți comuniste.

Teoretic, în orice economie, problema fundamentală a unui producător este să producă obiecte sau servicii care au utilitate, adică care vor fi folosite de cineva. Iar cunoștințele fundamentale care stau la baza organizării oricărei producții constau, în esență, din două informații: una referitoare la volumul de produse pentru care există utilizatori, iar cealaltă referitoare la prețul pe care acești utilizatori sunt dispuși să îl plătească pentru a utiliza produsele respective. Până aici, ideologii comunismului teoretic și ideologii capitalismului teoretic împărtășesc aceeași paradigmă generală. De aici încolo, însă, se despart. Ideologii capitalismului consideră – cu nuanțe care aici nu sunt interesante – că aceste două informații vin de pe piață și numai de pe piață, prin intermediul prețurilor rezultate din negocierile dintre cumpărători și producători, așa numitul raport între cerere și ofertă. Încă mai mult, s-a

¹ Stark, David, „Class Struggle and the Transformation of the Labour Process: A Relational Approach” în *Theory and Society*, 1980, nr. 9, pp.89-130

considerat că nu există și nici nu este posibilă o altă metodă de a obține aceste informații în afară de piață, locul în care interacționează și se manifestă o pluralitate atât de complexă de realități sociale – de la tehnologii și motivații și până la ideologii și sisteme de valori – încât piața apare ca „o mână invizibilă”, singura capabilă să distribuie realist resursele în societate. Dincolo de propriul lor sistem de valori, ideologii capitalismului teoretic mai aduceau în sprijinul sistemului lor explicativ bogăția de date empirice ale evoluției pieței de-a lungul istoriei și, mai ales, în cele trei-patru secole de evoluție capitalistă a acesteia.

Invers, ideologii comunismului sunt adepții „inginerii sociale” – pe care Auguste Comte o denumise, în secolul al XIX-lea, „sociologie” – care este convinsă că nu există limite ale cunoașterii și, prin urmare, ale administrării raționale a resurselor în societate. Acești ingineri sociali considerau că un sistem de distribuție spontan de tipul pieței, rezultat al evoluției istorice și nu al abordării raționale a societății, este risipitor și poate fi înlocuit cu planificarea riguroasă a nevoilor societății. Se sprijineau în abordarea lor pe valorile iluminismului newtonian¹ și pe experiența câpătată în planificarea logistică a aprovizionării militare, extinsă la limite încă neatinse în istorie prin sistemul armatelor de cetățeni, generalizat în timpul războaielor napoleoniene. Paradigma fundamentală a comunismului teoretic poate fi vulgarizată cu ușurință în termenii simpli ai planificării „nevoilor”. Astfel, pentru o societate de 22 de milioane de locuitori, cum era România comunistă, ținând cont de faptul că orice om are două picioare – excepțiile pot fi ignorate – ai nevoie de 44 de milioane de încălțări, dintre care jumătate pentru piciorul stâng și jumătate pentru piciorul drept. Analiza poate fi dusă mai departe. În România, care are un climat temperat, există diferențe mari de temperatură între vară și iarnă și, prin urmare, oricare român – spre deosebire de oricare locuitor al Africii ecuatoriale – are nevoie de cel puțin două perechi de încălțări diferite. Nu toți românii au picioarele la fel de mari, dar putem afla, prin mijloace științifice, structura de vârstă a populației țării, mărimea medie a piciorului pentru fiecare sex și grupă de vârstă, precum și abaterea de la medie, astfel încât putem planifica în detaliu necesarul producției de încălțări care ar satisface nevoile populației. La urma urmei, șefii logisticii militare din orice țară modernă fac asemenea calcule în fiecare an, referitoare nu doar la încălțăminte ci la toate nevoile militarilor pe care îi conduc – de la hrană, la distracții. Marea diferență dintre armată și populația unei societăți constă în diferența dintre uniformitatea armatei și diversitatea populației. Paradigma comunismului teoretic, însă, afirmă că putem duce știința suficient de

¹ Reluat, în secolul al XX-lea tocmai de Einstein prin celebra formulă că „Dumnezeu nu joacă zaruri”, pe care o opunea mecanicii cuantice, bazate pe calculul probabilistic, o abordare foarte asemănătoare, în principiile sale, cu paradigma economică a „valorii marginale” opusă determinismului ricardian.

departe pentru ca diversitatea să nu reprezinte un impediment mai mare decât faptul că oamenii cu un singur picior vor trebui să cumpere, totuși, o pereche completă de pantofi, risipind, astfel, unul dintre ei. Iar, dacă deocamdată, nu avem instrumentele științifice necesare pentru un calcul atât de riguros, „sacrificiul” care urmează a fi făcut constă într-o uniformizare oarecum excesivă a consumului populației, dar, se poate adăuga, că această uniformizare oricum există și, în nici un caz nu este o invenție a comunismului. În comunismul revoluției culturale chineze ea a constat din impunerea celebrului costum „tip Mao” pentru sute de milioane de chinezi, dar o putem întâlni inclusiv în societatea așa zis reglată de „mâna invizibilă” a pieței, în care „mâna invizibilă”, prin intermediul modei, impune la tot atâtea sute de milioane de tineri să poarte „blue-jeans” , croiți specific, dintr-un material specific, etc.

După cum se vede, diferența esențială dintre cele două paradigme consta în identificarea factorului care determină producția. Ambele paradigme erau de acord cu privire la cum anume se produce. Se produce în unități organizate industrial, prin intermediul unui sistem de mașini deservit de muncitori care lucrează pentru un salariu, adică pentru un preț asociat cumva timpului de muncă pe care îl petrec în producție deservind mașinile. Acest acord paradigmatic a condus la realitatea „ciudată” ca, în ambele sisteme de organizare socială – cel comunist și cel capitalist – organizarea producției să fie similară. Venind din urmă, comunismul a importat, în consecință, producția industrială din lumea occidentală fără nici un fel de dificultăți.

Această particularitate a comunismului nu a creat nici un fel de nedumeriri, deși ele ar fi fost extrem de justificate atât într-o paradigmă, cât și în cealaltă. Căci, în esență, fiecare dintre paradigme afirmă unitatea dintre organizarea producției și organizarea distribuției. Conform paradigmei capitaliste, piața – adică distribuția – este cea care hotărăște în privința dezvoltării tehnologiei, perfecționării produselor, etc., iar producția de tip industrial, cu toate evoluțiile ei de la revoluționara mașină de filat și până la computerul contemporan este un rezultat implicit al influenței pieței asupra producției. Conform paradigmei comuniste, evoluția tehnologică urmează abordarea rațională a eliminării pierderilor din producție și a satisfacerii necesităților populației stabilite științific – după modelul calculului numărului de încălzări prezentat mai înainte – iar organizarea de tip industrial a producției este rezultatul imediat al acestei raționalități. Industria, comună celor două moduri opuse de organizare economică și socială a societăților, comunistă și capitalistă, este revendicată ideologic de fiecare dintre ele. Nedumerirea ar fi trebuit să provină din faptul că, excepție făcând comunismul și capitalismul

care au adoptat, amândouă în același timp, același tip de producție pentru a construi două modele diferite de distribuție a resurselor în societate, știm deja că istoria societăților opune forme de organizare socială a producției în care producția și distribuție sunt strâns corelate și imposibil de transferat dintr-o societate în alta. Actualele dificultăți ale globalizării par a proveni tocmai din această corelație, care face să fie extrem de dificil de transferat, altfel decât simultan, piața de tip capitalist și producția de tip industrial în societăți care dispun fie de una, fie de cealaltă. De altfel, această ideologie a corelației dintre piață și industrie a stat la baza reformelor economice postcomuniste, care au pornit de la ideea că, de vreme ce fosta economie socialistă nu se baza pe piață, iar noua economie capitalistă va fi cu siguranță una de piață, atunci nici industria socialistă nu se potrivește cu industria orientată către piață și, în consecință, trebuie distrusă sau măcar nu trebuie prețuită prea tare. Drept care politicienii postcomunismului s-au întrecut în a o distruge și de a o vinde la prețuri foarte mici¹.

Paradigma comună a capitalismului și comunismului referitoare la valențele superioare ale producției industriale nu poate explica tocmai faptul că, din această rădăcină comună a producției, se desprind variante atât de radical diferite de distribuție și, în consecință, de organizare socială. De aceea, cele două paradigme au făcut tot ce au putut ca să se anihileze reciproc. Încă de la începutul secolului al XX-lea, odată cu apariție comunismului real, capitalismul teoretic s-a străduit să demonstreze că socialismul teoretic nu poate exista, pentru motivul simplu că nu poți calcula prețurile într-un sistem științifico-administrativ care funcționează în lipsa pieței². La rândul său, socialismul teoretic s-a străduit să argumenteze că piața irosește resursele și că planificarea de tip socialist este forma „naturală” către care evoluează piața. Cel de al doilea război mondial, cu economiile sale „planificate” pentru perioada conflictului militar păreau a susține acest argument. Evoluțiile economico-sociale de după acesta, păreau să îl infirme. Disputa mai continuă și astăzi, într-o formă însă mult dezechilibrată de înfrângerea practică a comunismului real de către capitalismul real, începând cu 1989.

Toată această dezbateră teoretico-ideologică a avut însă slabe implicații asupra dezvoltării atât a comunismului real, cât și a capitalismului real. În istorie, atât una cât și cealaltă dintre formele de organizare socială au ignorat în mare măsură dezbateră ideologică – deși s-au legitimat în ea – și și-au urmat propriile linii evolutive, influențate mai degrabă de

¹ Prețurile de vânzare a multor întreprinderi industriale foste socialiste au fost de multe ori sub valoarea materialelor înglobate în ele și au existat suficiente cazuri de companii vândute unor „investitori” pentru sume mai mici decât prețul obținut prin vânzarea echipamentelor industriale la fier vechi sau prin vânzarea terenurilor pe care erau amplasate clădirile industriale.

² Mises, von, Ludwig, 1981, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, Liberty Fund

caracteristicile socio-economice și culturale ale societăților în care au evoluat, decât de principiile de acțiune identificate de ideologi. Într-un fel, atât comunismul real, cât și capitalismul real au semănat în mare parte cu cărăbușul, despre care se spune că inginerii au calculat că nu poate să zboare din cauza caracteristicilor anatomice, dar cărăbușul nu știa asta și se încăpățâna să zboare. Tot astfel, atât economia și societatea capitalistă, condamnată teoretic în ideologia și teoria comunistă, cât și societatea și economia socialiste, condamnate teoretic de ideologia și teoria capitalistă, s-au încăpățânat să funcționeze și să supraviețuiască, în paralel, vreme de patru sau șapte decenii cel puțin.

Motivul principal este că întreprinderea industrială reacționează la cerințe sau criterii care sunt în afara raționalității sale interne. Max Weber avea dreptate că considere că întreprinderea industrială este doar o formă raționalizată a muncii, capabilă să optimizeze rezultatele acesteia în funcție de criterii de eficiență stabilite în afara structurii birocratice a organizării procesului de muncă. Altfel spus, întreprinderea industrială, care este o organizare rațională a producerii de bunuri, poate funcționa doar dacă i se oferă un criteriu în raport cu care să raționalizeze producția. Pe urmele lui Karl Marx¹, Max Weber credea că acest criteriu era introdus de capitaliști și se referea la rezultatul în bani al vânzării produselor, rezultat consacrat contabil ca raport dintre venituri și cheltuieli. De la inventarea bilanțului contabil, la sfârșitul Evului Mediu, și până în zilele noastre acest criteriu pare a fi definitiv pentru opțiunea capitalistă. Nici un capitalist contemporan nu-și investește banii într-o producție care nu îi va aduce profit. Pe vremea lui Max Weber nu păreau să existe alte criterii de raționalizare a producției decât cele capitaliste – adică maximizarea profitului capitalistului – așa încât Max Weber, care nu agreea socialismul nici măcar teoretic, a putut identifica cu ușurință organizarea birocratică a muncii industriale cu producția de tip capitalist. Criteriile în raport cu care este optimizată producția, în concepția lui Max Weber, sunt cele pe care le formulează piața, organizată capitalist, adică în așa fel încât să distribuie capitalul către producătorii de profit la capital. O astfel de modelare simplă a economiei și a relațiilor dintre industrie și piață într-o societate capitalistă este cuceritoare prin caracterul ei rațional, prin numeroasele ilustrări care îi pot fi aduse și prin efectele ideologice. Tocmai de aceea a fost reluată în nenumărate variante de toate școlile de economie și politică care s-au succedat în secolul al XIX-lea și al XX-lea. Și, ca orice modelare simplă, convingătoare și mult utilizată, este prea puțin aproape de realitate. Căci, în realitate, capitalul este investit după mult mai

¹ Karl Marx și Max Weber, ale căror opere nu pot fi separate, au avut o soartă în mare măsură comună: doi juriști, care au scris mai ales despre economie și care, totuși, au influențat în primul rând sociologia.

multe criterii decât doar cel referitor la profitabilitate¹. Între altele s-a arătat că, în timp, proprietarii de capital pot pierde din puterea pe care o au asupra deciziilor cu privire la utilizarea capitalului în favoarea managementului birocrațiilor industriale, iar acest management urmărește alte obiective decât simpla maximizare a profitului². Urmașii lui Max Weber, care au continuat să analizeze organizațiile birocratice, au subliniat faptul că tocmai criteriile în raport cu care birocrația optimizează activitatea umană sunt situate în afara organizației birocratice însăși, iar Herbert Marcuse³ a insistat asupra faptului că, fără o asemenea coordonare exterioară, întemeiată în valori și nu într-o altă birocrație, rezultatele pot fi catastrofale pentru organizarea socială. Marcuse și Școala de la Frankfurt au descoperit, în a doua jumătate a secolului al XX-lea că industria și capitalul trebuie coordonate politic pentru a nu deveni absurde, alienante și, mai ales, iraționale în raport cu sistemul de organizare socială.

Rezultatul acestei particularități este, între altele, necesitatea politicii, cea care este capabilă să formuleze criterii, dar nu este capabilă să le realizeze decât apelând la birocrații. Dar politicienii comuniști s-au dovedit a fi oameni cu o fantezie bogată și cu convingerea fermă că orice este posibil și au modificat criteriile de eficiență a producției cu multe decenii înainte ca ideologii și teoreticienii producției capitaliste și industriale să formuleze teoretic aceiași cerință. Raționamentul politicienilor comuniști a fost simplu și pentru că erau oameni pragmatici l-au testat imediat în practică, în loc să piardă timpul cu dezbateri teoretice. Altfel spus, ei s-au purtat mai degrabă ca niște ingineri ai societății decât ca oameni de știință⁴. Acest raționament spunea că, de vreme ce întreprinderea industrială optimizează producția în funcție de criterii care sunt formulate în afara întreprinderii, tot ce trebuie să faci pentru a schimba societatea este să modifice aceste criterii, iar pentru asta trebuie să schimbi instituția care le formulează. În capitalism această instituție este piața. Dacă vrei să schimbi capitalismul fără să renunți la avantajele indiscutabile pe care le oferă industria, trebuie înlocuită piața ca instituție a societății care decide criteriile după care funcționează întreprinderile industriale, adică cea mai mare parte a producției. În loc ca aceste criterii să fie

¹ Un lucru care i-a uimit pe economiști a fost faptul că celebra teorie a lui Marx privind egalizarea ratei profitului nu este confirmabilă empiric. Ei au folosit această descoperire pentru a ataca teoria marxistă, dar nu au reușit să-i absoarbă teoretic consecința imediată, aceea că distribuția capitalului are loc după criterii mai complexe decât simpla obținere a profitului.

² Galbraith, J.K., 1967, *The New Industrial State*, Houghton Mifflin, Boston

³ Marcuse, Herbert, 1971, „Industrialization and Capitalism” în Stammer, Otto, (ed), *Max Weber and Sociology Today*, Basil Blackwell, Oxford

⁴ Specificul metodei ingineresti în opoziție cu cea științifică este algoritmul „încercare-eroare”, care constă în încercare eșuată, urmată de corectarea intuitivă a erorilor. Metoda a dominat dezvoltarea tehnologică și economică a capitalismului până către sfârșitul secolului al XIX-lea. Ei îi datorăm metalurgia modernă, avionul, telefonul, radioul, etc. Cf. Bernal, J.D., 1971, *Science in History*, The MIT Press

formulate de piață, iar eficiența măsurată prin profitul obținut în urma vânzării (mecanism de piață), ei au pretins ca aceste criterii să fie formulate de o altă birocrație – administrația însărcinată cu planificarea producției – iar criteriile de eficiență să fie măsurate prin satisfacția nivelului ierarhic superior din birocrația însărcinată cu conducerea producției.

Căci, în final, aici se ajunge și tocmai în această particularitate constă, până la urmă, diferența esențială dintre capitalism și comunism. Capitalismul modern este întemeiat în două instituții fundamentale, dar extrem de diferite – birocrația producției și piața care asigură distribuția. Din perspectiva raporturilor de putere, birocrația este o organizare de tip totalitar a puterii, iar piața una de tip democratic. Într-o organizare de tip birocratic nu există egalitate – concept fundamental al democrației. Dimpotrivă, organizarea birocratică este cea mai eficientă formă de inegalitate raționalizată. Orice individ cuprins într-o birocrație este strict subordonat unui nivel decizional superior și subordonează, la fel de strict, niveluri ierarhice inferioare. În măsura în care, într-o birocrație, doi oameni sunt situați la același nivel ierarhic, ei nu sunt „egali”, ci pur și simplu se subordonează aceluiși factor, superior, de decizie. Inegalitatea lor constă în faptul că au atribuții complet diferite. Dimpotrivă, piața este o instituție fundamental democratică, căci pe piață toți cumpărătorii sunt echivalenți între ei, așa cum toți producătorii sunt, teoretic măcar, echivalenți între ei. Este adevărat că și această democrație este limitată serios de faptul că ea nu se referă la oameni ci la banii de care dispun acești oameni. Nu toți oamenii sunt la fel pe piață, dar toți banii sunt la fel pe piață și, în măsura în care acceptă să se identifice cu banii lor, oamenii sunt egali între ei.

Caracteristica esențială a comunismului este că a eliminat nu această egalitate iluzorie a oamenilor pe piață, ci egalitatea banilor pe piață, asociind banilor o caracteristică politică. Spre deosebire de moneda de pe piață, unde o unitate este egală cu oricare altă unitate ($1 \text{ USD} = 1 \text{ USD}$, sau $1 \text{ gr aur} = 1 \text{ gr aur}$) comunismul a utilizat sistemul în care fiecare unitate monetară avea asociată valorii financiare o valoare politică ($1 \alpha \text{USD} = n\beta \text{USD}$, unde α și β sunt coeficienți politici asociați valorilor monetare). Nouă acum acest sistem ne apare ca fiind absurd, căci suntem bine educați să considerăm că $1 \text{ USD} = 1 \text{ USD}$, dar în realitate acesta este sistemul care a funcționat în economia celor mai multe societăți din istorie, cel mai mult timp. Nu avem de a face cu o noutate istorică, ci doar cu revitalizarea unui sistem mai vechi decât capitalismul de organizare a economiei. Este suficient să ne amintim faptul că, de exemplu, în Evul Mediu, societatea interzicea burghezilor – care aveau bani, dar nu și titluri nobiliare – să poarte haine confecționate din catifea, rezervate nobilimii. Hainele de catifea existau pe piață și aveau, evident, un preț de piață. Dar dacă erai burghez și nu nobil, acest preț se multiplica

cu un β care făcea produsul inaccesibil, indiferent câți bani ai fi avut. Similar, pe piața socialistă a României existau autoturisme oferite la vânzare populației. Dar prețul lor „de piață” era ponderat cu un factor politic β care îți permitea sau îți interzicea accesul la achiziționarea unui autoturism în funcție de locul pe care îl ocupai în ierarhia socialistă a societății. Evident că sistemul nu funcționa doar în raport cu autoturismele. El era valabil în raport cu din ce în ce mai multe produse. Inițial, ecuația $1 \text{ } \alpha \text{ USD} = n\beta \text{ USD}$ a fost utilizată pentru un număr restrâns de produse, cum ar fi locuințele, produsele considerate „de lux” și produsele de import, dar când comunismul a intrat în criză, ecuația a fost extinsă la aproape orice, de la produsele de lux la alimente și energie¹. Mult mai important este, însă, faptul că întreg acest sistem a fost aplicat asupra relațiilor din economie, prin înlocuirea pieței – unde banii erau egali – ca mecanism de distribuție a resurselor între diferiții producători, cu administrația – unde producătorii nu mai erau egali, ci ponderați politic – și în care, deciziile de alocare a resurselor nu mai depindeau de consumatorii produselor, ci de deciziile ierarhiilor birocratice ale acesteia.

Rezultatul a fost separarea producției de orice legătură cu piața și, în schimb, includerea ei într-o nouă construcție birocratică, la fel de rațională în sens weberian, dar care era strict și evident legată de politică. Legătura politicii cu piața este și ea, în ultimă instanță, la fel de strictă și în capitalism, dar evidența legăturii este mult atenuată și, în plus, sistemul protestează – prin defecțiuni – în momentul în care este violat. Din când în când, economiștii cei mai liberali nu au avut altă soluție de a ataca politicile mai puțin liberale în domeniul economiei desfășurate în societățile capitaliste, decât să dezvăluie în mod agresiv legătura dintre piață și politică. Așa se face că, celebra școală economică monetaristă s-a străduit să argumenteze că „marea criză” a economiei de piață din anii 30 ai secolului al XX-lea a fost generată de politicieni, mai exact de politicile deficitare ale Trezoreriei americane din acea perioadă, iar Milton Friedman a argumentat această teză cu multă ingeniozitate.

Ceea ce pentru politicienii capitaliști apărea, conform ideologiei teoretizate, ca o erezie – adică intervenția politicului pe piață – pentru politicienii comuniști ținea de alfabetul construcției comuniste, conform căruia politicul decide în orice privință, inclusiv sau chiar mai ales a producției. Pentru aceasta, economia pe care au construit-o se străduia să țină cât mai departe unitățile de producție de determinările pieței și să le subordoneze birocrăției

¹ În ultimii săi ani de criză, comunismul românesc nu a mai putut asigura populației nici serviciile esențiale, precum aprovizionarea cu alimente și cu energie. Drept care a restrâns-o diferențiat, astfel încât elitele aveau acces la alimente în condiții net mai bune decât majoritatea populației, iar restricțiile de energie în orașe erau repartizate diferențiat între cartierele muncitorești și cele locuite de elite.

administrației economice, subordonată, la rândul ei, strict politicului. De aceea, legăturile întreprinderilor industriale socialiste cu piața erau quasi-inexistente. Piața nu apărea niciodată ca atare în relație directă cu producția. Singura formă în care putea să apară era cea a restricțiilor introduse în raport cu producția a celorlalte componente administrative ale economiei, și în primul rând a celei legate de aprovizionare și desfacere.

În timp, însă, relația conducătorilor industriei socialiste cu clasa politică comunistă a devenit extrem de sofisticată, net mai complicată decât simpla relație de subordonare de la început. Inițial, conducătorii industriali au fost considerați, din motive ideologice, drept un rău necesar. Etichetați – pe urmele unei paradigme ideologice foarte asemănătoare cu cele actual dominante în opinia publică, dar, desigur, inversate valoric – a avea „mentalități mic-burgheze” ca urmare a educației, a modului de trai și a poziției ocupate în sistem, au fost puși sub un control politic dublu. Erau „controlați” atât prin intermediul organizării politice a muncitorilor la locurile de muncă¹, cât și prin intermediul structurilor administrative și politice superioare. Cu toate acestea, subordonarea acestor conducători ai industriei factorilor politici era destul de aproximativă, mai ales în ceea ce privește funcționarea unităților pe care le conduceau. Acești conducători industriali puteau desfășura propriile lor politici industriale – în interiorul întreprinderilor și în relațiile dintre acestea – în măsura în care obiectivele pe care le aveau puteau fi prezentate și susținute drept condiții tehnice ale producției. Ei depindeau, desigur, pentru carierele lor personale, de deciziile superiorilor lor politici, astfel încât, obiectivele lor personale erau puternic influențate de menținerea unei relații bune cu sistemul politic. Dar, dincolo de obiectivele lor personale se aflau obiectivele instituționale ale întreprinderilor – uneori uriașe – pe care le conduceau și ai căror reprezentanți erau. Și, ceea ce este foarte puțin înțeles și acceptat, în parte și pentru că, după revoluție, ei înșiși au dorit ca acest raport special să fie puțin popularizat, este că sistemul politic se afla în mai mare măsură în slujba acestora din urmă, adică a producției industriale instituționalizate, decât se aflau ei în slujba sistemului politic. Căci menținerea sistemului politic în comunism depindea esențial de rezultatele producției, iar rezultatele producției depindeau esențial de această clasă conducătoare a industriei socialiste.

¹ Spre deosebire de partidele sistemului socialist, care sunt partide ale „cetățenilor” aflați pe poziții egale în raport cu puterea politică tocmai pentru că se află în afara oricărei ierarhii organizaționale specifică locurilor de muncă, partidele comuniste erau organizații politice ale lucrătorilor, iar organizarea lor dubla organizarea birocratică a proceselor de producție.

Gradul de libertate al industriei socialiste

Probabil că cea mai bună ilustrare a acestei relații între conducătorii industriali și sistemul politic o oferă așa numitele „construcții megalitice” puse cu grabă și destul de puțin justificat pe seama orgoliului exacerb al lui Nicolae Ceaușescu: canalul Dunăre-Marea Neagră și reconstruirea centrului administrativ al capitalei, cu uriașa construcție a actualului Palat al Parlamentului, a doua clădire administrativă a lumii după criteriul suprafeței, după Pentagon. În ultimii ani de comunism, uriașele cheltuieli angajate cu aceste construcții – a căror utilitate a fost masiv contestată – au fost folosite pentru delegitimarea semnificativă a lui Nicolae Ceaușescu și a regimului comunist. Acuzația care a fost adusă de ideologia cotidiană anticomunistă care se dezvoltă pe atunci în societatea românească, deopotrivă șefului comunist și sistemului, a fost că irosește resurse naționale uriașe pentru a-și satisface ambiții personale. Acuzația a prins și a fost funcțională față de scăderea credibilității regimului politic, dar era puțin justificată. Cele două proiecte – cele mai vizibile – făceau parte dintr-un șir de investiții de mari dimensiuni în infrastructură al căror principal rost era de a asigura un dezechilibru pe piața internă a produselor industriei socialiste. Industria socialistă putea produce, în deceniul al nouălea, materii prime, materiale, utilaje și echipamente a căror piață de desfacere devenise extrem de restrânsă în interior și aproape inexistentă în exterior. Două decizii de politică economică au fost posibile în momentul – la sfârșitul anilor '70 – în care această situație a devenit evidentă.

Prima decizie posibilă ar fi echivalat cu o restructurare economică de proporții naționale. Premisele ei existau deja. Printr-un concurs de împrejurări, în anii '70, România trecuse, în paralel cu dezvoltarea industriei „tradiționale”, specifice primei revoluții industriale și a cărei „ultimă realizare” o reprezenta industria constructoare de mașini-unelte, la dezvoltarea unor industrii ale noii generații tehnologice, ce reunea industria informatică, dublată de o industrie electronică incipientă, cu industrii de vârf ale noilor tehnologii precum industria aviatică și cea a comunicațiilor. O întreagă infrastructură socială, formată din specialiști, intelectuali, muncitori, comercianți, etc. se dezvoltase în jurul acestor „experimente” inițiale și exercita o presiune pentru dezvoltarea ulterioară. Centrul lor de greutate era strâns legat tocmai de acel sector socio-economic pe care economia socialistă îl trata ca pe un domeniu aparte – sectorul de „cercetare-dezvoltare” – și care își găsisese, cu acest prilej, un dezechilibru special. Cu alte cuvinte, această decizie politică posibilă nu era lipsită nici de infrastructura socio-economică indispensabilă, nici de o forță socio-economică cu bune legături politice pentru a face un lobby semnificativ în favoarea sa. Având asemenea premise și o bază socială de sprijin

importantă și în continuă creștere, o asemenea decizie de restructurare – începând încă din anii 80 – a economiei românești era dificilă, dar posibilă.

Cea de a doua decizie politică consta în înlocuirea restructurării cu crearea condițiilor economico-sociale necesare menținerii în funcțiune a industriei producătoare existente. Conform „rețetei” inventate de Lenin, socialismul echivalează cu producerea condițiilor industriale – materii prime, materiale și echipamente – necesare acelei producții industriale capabile să producă altă producție industrială. Din nefericire, această „altă” producție industrială era de același tip, adică la fel de mult legată de reușitele primei revoluții industriale. Pentru socialism, ea avea un avantaj social excepțional – acela de a reproduce aceeași structură socială care întemeiase, în perioada inițială, structura socială specifică socialismului, adică o clasă muncitoare semicalificată, antrenată în deservirea unor sisteme de mașini-unelte, dar subordonată unei structuri ingineresti relativ rigide, care dominase un întreg secol de producție industrială de tip capitalist – între jumătatea secolului al XIX-lea și jumătatea secolului al XX-lea – și pe care capitalismul occidental o abandona la sfârșitul deceniului al optulea, în favoarea unei tehnologii bazate pe informație și a unei organizări a economiei bazate mai puțin pe industrie și mai mult pe circulația fluxurilor de capital și de informație.

Pentru România, alegerea între aceste două opțiuni a reprezentat o cotitură esențială. Ea a fost rar sau deloc evidențiată.

Trebuie să ne reamintim aici că, față de celelalte țări ale socialismului european, România a ocupat un loc aparte. Valorificând, pe de o parte, un naționalism local bine fundamentat în perioada interbelică, iar, pe de altă parte, o serie de oportunități internaționale, în anii '60 și '70 România s-a detașat de „blocul comunist” prin relații preferențiale cu capitalismul dezvoltat occidental, atât cel european cât și cel nord-american. Occidentalii au fost încântați, din motive politice, de o asemenea „dizidență” românească și au creat societății și economiei românești condiții privilegiate de acces la economia în curs de globalizare a societății capitaliste. În 1968, URSS, împreună cu celelalte state ale Tratatului de la Varșovia – a căror participare a fost mai degrabă simbolică decât semnificativă – au intervenit în Cehoslovacia pentru a înăbuși mișcarea comunisto-naționalistă locală, denumită „primăvara de la Praga”. Spre deosebire de comuniștii ungari care, cu un deceniu mai devreme, declanșaseră o mișcare naționalistă de autonomie în raport cu URSS și care a evoluat repede de la un comunism naționalist spre anti-comunism, comuniștii cehoslovaci acționau în virtutea unei ideologii mai adaptată la politica reală vest-europeană, care presupunea doar o

autonomie ridicată față de URSS și o deschidere spre capitalismul occidental, în variantele sale cele mai stângiste. Ceea ce, la sfârșitul anilor '60 propuneau comuniștii cehoslovaci nu era foarte diferit de ceea ce a tradus în realitate China comunistă două decenii mai târziu.

„Liberalizarea comunismului” pe care o teoretizau în egală măsură comuniștii „progresiști” ai estului împreună cu comuniștii naționaliști ai occidentului – Franța, Italia, mai ales – nu era, principial, inacceptabilă nici pentru Moscova. Ceea ce era inacceptabil era o consecință secundară, referitoare la autonomia decizională în raport cu URSS. Probabil că, dacă Dubcek ar fi fost suficient de abil pentru a obține un acord politic al Moscovei pentru schimbarea de politică economică pe care intenționa să o întreprindă, istoria comunismului ar fi fost cu totul alta. Dar, conjunctura internațională îi era nefavorabilă și se afla într-un moment în care orice „dizidență”, adică orice schimbare cu veleități teoretico-ideologice putea reprezenta un pericol la adresa întregului sistem. Un detaliu important care fie a scăpat, fie a fost considerat neimportant de către reformatorii cehoslovaci consta în faptul că reforma politicilor economice era, în sistemul statal comunist, mai puțin importantă decât modificarea ideologică și a sistemelor de legitimare. O opțiune nefericită aleasă a cehoslovacilor a acordat cam tot atâta importanță și unora și celorlalte și, dorit sau nu, a fost prezentată ca o alternativă la sistemul sovietic cam de același tip pe care, de decenii, o prezentau iugoslavii. Efectul imediat a fost o reacție politico-militară sovietică care a înăbușit „revoluția pragheză” și a întors Cehoslovacia cu câteva decenii înapoi.

Acest excurs internațional este necesar pentru a putea preciza mai bine momentul cheie al opțiunii politice românești de la sfârșitul anilor '70. Căci, ceea ce cehoslovacii abia încercau la sfârșitul deceniului, românii realizaseră deja cu câțiva ani buni mai înainte. Elementul naționalist contase la fel de mult. Ceea ce reușiseră însă românii să evite fusese o provocare ideologică la adresa Moscovei, care dovedise, cu această ocazie, că poate foarte bine suporta o provocare politico-diplomatică fără să reacționeze isteric la aceasta. Dintr-o înțelegere politică suplimentară sau din simplu instict politic, sau poate din noroc, politicienii români reușiseră deja să facă în anii '60, ceea ce maghiarii, cu un deceniu mai devreme și cehoslovacii, cu un deceniu mai târziu, nu au reușit fără să provoace o reacție militară și de orgoliu a URSS – adică, obținerea autonomiei față de Moscova și deschiderea față de occident.

Deschiderea față de capitalismul occidental a României realizată după moartea lui Gheorghiu-Dej a avut un impact cu totul excepțional asupra istoriei ulterioare a socialismului românesc. Acest impact și această istorie nu pot fi urmărite în acest studiu. Singura consecință care ne interesează pe noi aici este efectul de susținere necondiționată a tehnocrației industriale de

către factorul politic în cadrul comunismului românesc. În loc să mai fie considerată doar un aliat incert și care trebuie continuu supravegheat, tehnocrația industrială a devenit coloana vertebrală a societății românești. Noua relație dintre tehnocrație și politicieni a avut două consecințe majore. Prima dintre acestea este chiar dezvoltarea acelor industrii de vârf și crearea unei elite tehnico-inginerești legată de ramurile industriale ale noilor tehnologii, pe care deja am pomenit-o. Cea de a doua a constat în susținerea autorității și poziției de conducere a clasei conducătoare industriale românești.

Ambele categorii, tehnocrația legată de dezvoltarea industrială tradițională și tehnocrația legată de dezvoltarea industrială de vârf, s-au alimentat din deschiderea către occident care a urmat „primăverii de la Praga”: primii pentru a-și justifica importanța și a solicita alocarea de resurse suplimentare pentru dezvoltare, ceilalți, pentru provoca decizia politică de a trece de la un nivel tehnologic specific primei jumătăți a secolului al XX-lea, la cel specific perioadei post-belice. Ambele opțiuni macroeconomice erau echilibrate în materie de forță politică internă, de relații internaționale și de impact asupra politicilor interne și externe. Echilibrul de putere dintre ele creea clasei politice românești un grad de libertate superior. El era confirmat de echilibrul, la nivel internațional, dintre cele două mari sisteme politico-economice organizate politico-militar ca NATO și ca Tratatul de la Varșovia. Evoluțiile internaționale contradictorii și echilibrate din aceeași perioadă făceau ca, către sfârșitul anilor '70, România să poată alege, fără riscuri interne și internaționale suplimentare, între o restructurare economică de proporții și un efort național destinat susținerii sistemului industrial-social al primei revoluții industriale.

A ales cea de a doua cale, amânând restructurarea ramurilor industriale tradiționale – de la minerit la siderurgie și construcția de mașini unelte – și reducând investițiile și resursele alocate noilor industrii electronice și informatice¹. Este dificil de identificat acum care au fost cauzele care au condus la o asemenea opțiune, cu consecințe extrem de importante asupra evoluției ulterioare a României. Așa cum am spus, în acea perioadă clasa politică comunistă românească dispunea de un grad de libertate suplimentar, iar acest grad suplimentar de libertate conducea la situația în care cauze de mică anvergură sau relativ îndepărtate de domeniul vizat de decizie să poată avea influențe majore. Astfel de cauze au fost cele care atribuie alegerea deciziei strategice referitoare la dezvoltarea în continuare a economiei românești aproape exclusiv lui Nicolae Ceaușescu și se speculează că acesta a fost puternic

¹ Ele sunt puse pe seama lui Ceaușescu personal, eventual a soției sale, dar în realitate avem de a face cu o confruntare pentru resurse între două elite, cea a industriei tradiționale și cea a industriei noilor tehnologii informatice, confruntare în care partidul comunist român a avut doar un rol de mediator.

impresionat de excesele comunismului asiatic – chinez și, mai ales, nord-corean¹. Dar o asemenea ipoteză poate fi suspectată că, în loc să descrie o realitate, a fost mai degrabă promovată pentru a elibera de responsabilitatea acestei decizii tocmai pe conducătorii industriali interesați, în virtutea intereselor organizațiilor pe care le conduceau, de a absorbi pur și simplu mai multe resurse și de a amâna o restructurare industrială care, pe ei și pe organizațiilor lor, le condamna la adoptarea unui profil economic și social mai scăzut. Un argument în sprijinul ipotezei că nu a fost vorba doar de factori conjuncturali vine din faptul că nici una dintre societățile socialiste europene nu a făcut o asemenea restructurare în plin regim politic comunist, iar restructurarea declanșată în Ungaria către sfârșitul anilor '80 a fost însoțită și de o slăbire esențială a comunismului politic.

Indiferent de sursele acestei opțiuni, ea a fost făcută, iar consecințele ei s-au dovedit decisive. Restructurarea economiei românești a fost amânată cu aproape două decenii, iar costurile acestei restructurări, făcute în condițiile tranziției, au crescut exponențial. Tehnocrația în ascensiune provenită din ramurile industriale ale noului val tehnologic – electronic și informatic – a fost marginalizată și a devenit un factor activ de delegitimare a regimului politic și al politicilor economico-sociale ale comunismului românesc.

O altă consecință majoră a fost că legăturile dintre piață și producție, așa slabe cum erau ele și până atunci, au devenit și mai slabe. Căci cea mai dificil de înfruntat consecință economică era că acum sistemul trebuia să asigure desfacerea și utilitatea socială a unei producții de care, de fapt, nimeni nu avea nevoie. Declanșarea programului de investiții masive în infrastructură (Canalul Dunăre-Marea Neagră, Canalul București-Dunăre) și în reconstrucția capitalei a avut tocmai rostul să asigure o utilizare acelei producții industriale pe care economia românească putea să o producă, cimentului, fierului-beton, camioanelor, excavatoarelor, macaralelor etc., chiar dacă utilizarea tehnologiilor învechite pe care le implicau toate aceste produse și echipamente mărea de multe ori costurile construcțiilor realizate. Un asemenea proces de asigurare a pieței interne pentru industria socialistă existentă nu permitea nici un fel de piață, adică de alegere din partea tocmai a unităților productive, intrate într-un cerc vicios. Căci așa cum beneficiau de pe urma redistribuirii administrative ale produselor de calitate îndoielnică și de un nivel tehnologic inferior pe care puteau să le producă, având în felul acesta o piață asigurată, erau, la rândul lor, dezavantajate de obligația de a accepta, drept condiții ale propriei producții, alte materii prime, materiale și echipamente la fel de inferioare calitativ și

¹ Tismăneanu, Vladimir, 2005, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc.*, Polirom, Iași, pp.241-242;

tehnologic. Conducătorii industriei socialiste tradiționale au câștigat confruntarea cu alte elite tehnocrate socialiste, dar au rămas nemulțumiți, iar nemulțumirea lor s-a îndreptat spre factorul politic de decizie.

Elitele „capitalului” comunist

Al doilea domeniu semiautonom al industriei socialiste a fost cel al pieței. Nu este vorba de piața pentru populație, care ocupa un loc secundar în economia socialistă, ci de piața producției industriale destinate producției industriale. Activitatea comercială a unităților productive era masiv separată de acestea. În teorie, separarea era minimă. În practică, însă, funcțiile de aprovizionare și desfacere erau transferate în cea mai mare parte către o administrație specializată, situată în afara întreprinderilor de producție – în centrale industriale, ministere și organele de planificare ale statului. Planificarea administrativă, al cărei principal obiectiv erau nu calitățile de eficiență ale producției, ci utilizarea cât mai completă a capacităților de producție existente, desființa piața dintre unitățile de producție la un mod aproape absolut. Iar rezultatul a fost o deformare radicală a relației dintre piață și producție.

Într-o economie capitalistă, piața este întotdeauna dominată, măcar teoretic, de către cumpărători. Această dominație nu este absolută, căci până la urmă, cumpărătorii achiziționează produsele existente pe piață și, abia în al doilea rând, pot exercita presiuni pentru modificarea lor. Dar această limitare este slabă. Atât teoretic, cât și practic, până la urmă cumpărătorul este cel care, fiind în situația de a alege, își impune cerințele pe piață. Introducerea criteriilor politice și a politicului ca factor suplimentar pe piață a dus la ceea ce se numește „desființarea pieței”, prin simpla răsturnare radicală a acestei relații economice între cerere și ofertă, și relații sociale între cumpărător și producător. Invers decât piața capitalistă, dominată de cumpărători, piața socialistă nu este dominată nici măcar de producători, ci de decidenții politici cu privire la producție și economie. În consecință, în măsura în care o unitate de producție apare pe piață în calitate de cumpărător, ea se așează pe o poziție slabă. Căci, unitățile de producție erau aduse în situația de a utiliza ca materii prime, subansamble, materiale, etc. nu ceea ce cereau condițiile tehnice ale propriei producții, ci ceea ce decidea un producător oarecare – de materii prime, materiale, etc. – că poate el însuși produce.

Unul dintre binecunoscutele exemple pe scară largă de acest fel l-a reprezentat utilizarea cablurilor electrice din aluminiu, în dauna cablurilor electrice din cupru, în industria

construcțiilor de locuințe. Constructorii preferau cablurile electrice din cupru, net superioare calitativ celor din aluminiu. Producătorii, însă, care, urmare a deciziei politice, dominau piața, produceau cabluri electrice din aluminiu. Rezultatul a fost nu că producătorii de cablu și-au modificat producția, adaptându-se la cerere și producând cabluri din cupru, ci că, invers, constructorii și-au modificat proiectele și milioane de locuințe au fost construite cu instalația electrică din cabluri de aluminiu, pentru că aceasta era oferta producătorilor de cabluri, rezultat nu al unei decizii provenite din studiul pieței, ci al unei decizii politice.

Această slăbiciune a unităților producătoare în momentul în care apăreau pe piață în calitate de cumpărători era compensată de poziția tare pe care o obțineau în calitate de vânzători, câtă vreme ceea ce vindeau ele era rezultatul deciziei politice. De data aceasta ei erau în situația de a defini oferta – serios influențată de calitatea inferioară rezultată din poziția slabă deținută, anterior, în calitate de cumpărători – iar produsele lor se vindeau în ciuda faptului că nu răspundeau cerințelor cumpărătorilor.

Pentru ca această răsturnare de situație să aibă loc și să se mențină era necesar, în primul rând, separarea cât mai radicală a funcțiilor comerciale de cele de producție – iar ea s-a realizat prin situarea lor la nivelul administrativ ierarhic superior al centralelor industriale și al ministerelor de resort¹ - și asigurarea dominației politice asupra acestor administrații. În al doilea rând, era necesară asigurarea controlului asupra pieței. Pentru piața internă, acest lucru se asigura prin izolarea ei cât mai completă în raport cu factori exteriori, adică cu piața internațională. Autarhia economiei socialiste nu a fost o opțiune politică arbitrară și, deci, absurdă, a conducătorilor politici ai economiilor socialiste. Ea a fost o condiție tehnică indispensabilă asigurării dominației producătorilor interni asupra pieței interne². Ea a reprezentat spațiul de autoritate al politicii asupra economiei și era o condiție indispensabilă. Căci, administrația poate domina economia doar dacă este susținută politic. Iar susținerea politică a administrației în controlul ei asupra economiei poate avea loc doar în spațiul în care politica națională are autoritate, adică în spațiul național, adică pe piața internă.

Piața internațională nu putea fi dominată politic, cel puțin nu de politicienii comuniști. Nu este mai puțin adevărat că socialismul a făcut acest efort – acela de a introduce autoritatea politică

¹ Spre deosebire de guvernele statelor capitaliste, în care ministerele economice au doar funcția de a elabora politici economice globale și, în consecință, au un număr mic de portofolii economice, în statele socialiste, cel mai mare număr de portofolii era rezervat ministerelor economice, însărcinate cu gestionarea producției industriale.

² Acest lucru s-a văzut foarte clar după revoluție, când înlăturarea autarhiei economice și liberalizarea comerțului exterior a condus la dezechilibre profunde ale balanței comerciale a României și, în consecință la mari deficite ale contului curent.

pe un spațiu cât mai larg din piața internațională. CAER a fost o încercare parțial reușită în acest sens. Expansiunea economiilor socialiste spre lumea a treia, a fost și ea expresia unui efort de aceeași natură. Ceea ce atrăgea economiile socialiste – și pe politicienii acestora – către lumea a treia nu era atât de mult acțiunea mai restrânsă a foarfecelor prețurilor pe piețele lumii a treia în raport cu piețele internaționale ale capitalismului dezvoltat, căci această marjă era, totuși, restrânsă, ci rolul mult mai important al politicului în economia țărilor lumii a treia, decât în economia țărilor capitaliste dezvoltate. Iar ceea ce urmăreau politicienii lumii socialiste de la politicienii lumii a treia era acea decizie politică care putea să le asigure aceeași dominație a pieței de către producători, similară cu cea din propriile lor economii.

Rămânea un sector extrem de important al pieței internaționale, care nu putea fi dominat politic, nu putea fi dominat de producătorii socialiști și pe care aceștia trebuiau, totuși, să fie prezenți – cel al economiilor capitaliste dezvoltate. Caracterul esențial al acestui sector provenea din două caracteristici ale sale. În primul rând, din faptul că era principala sursă de tehnologie pentru economiile socialiste. Zbigniew Brzezinski¹ a observat corect că una dintre marile slăbiciuni ale socialismului a constat în incapacitatea sa de a inova în materie de tehnologii. Din această cauză, economiile industriale ale socialismului depindeau esențial de transferul de tehnologie din economiile capitaliste dezvoltate. În al doilea rând, urmare a capacității lor de a domina schimburile internaționale, economiile capitaliste dezvoltate erau cele care stabileau prețurile, pe de o parte, și regulile schimbului, pe de altă parte. Regulile au fost aici mai importante decât prețurile. Iar regula de bază introdusă a fost cea a dominației pieței de către cumpărător. Producătorii socialiști apăreau pe aceste piețe mai ales în calitate de vânzător și, prin urmare, erau din capul locului sortiți la o poziție slabă, cu atât mai slabă cu cât nu erau câtuși de puțin pregătiți să îi facă față. Rezultatul global a constat în faptul că economiile socialiste au fost continuu nevoite să își subvenționeze, din resursele bugetare, comerțul exterior. Între altele, comunismul, ca mod de organizare a economiei, s-a prăbușit în momentul în care această subvenționare nu a mai fost posibilă.

Pentru obiectivele studiului de față este însă important de înțeles că tocmai această situație a condus la separarea radicală a participării producătorilor români pe piața internațională de unitățile de producție propriu-zise. Există o rațiune bine întemeiată a acestei separări. Principala decizie care trebuia luată nu avea nici o legătură cu producția propriu-zisă, ci se referea la care anume produse și care anume producători interni urmau să fie subvenționați

¹ Brzezinski, Zbigniew, 1989, *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, Charles Scribner's Sons, N.Y.

pentru a participa pe piața internațională. Pentru a înțelege importanța acestor subvenții este suficient să ne referim la existența a două cursuri de schimb monetar ce funcționau în comunismul românesc. Pe de o parte, avem de a face cu un curs de schimb oficial, care stabilea, la nivelul întregii țări, raportul de schimb între moneda națională și valutele convertibile. Pentru moneda românească acesta era, spre sfârșitul comunismului în România, de circa 8,5 lei/1 USD. În afară de această rată oficială, funcționa o a doua rată de schimb, denumită „curs de revenire”, și care exprima raportul real între prețul aceluiasi produs pe piața internă și prețul său pe piața internațională. Tot către sfârșitul comunismului în România, acest curs de revenire ajunsese la peste 30 lei/1 USD. Diferența era subvenționată de la bugetul de stat. Aceasta era o decizie politică și a fost lăsată în seama unor administrații specializate, denumite „întreprinderi de comerț exterior”, care dispuneau de un monopol important – cel al relațiilor cu potențialii clienți internaționali ai produselor românești și cu principalii vânzători de produse necesare economiei românești. Merită subliniat că acest monopol se baza pe o infrastructură cu totul specială, alcătuită din informație și relații interpersonale.

Tehnocrația care domina funcțiile comerciale ale producătorilor industriei comuniste se dividea în două componente foarte diferite între ele, cea destinată pieței interne și cea destinată pieței internaționale. Prima nu reprezenta o problemă specială pentru clasa politică și ocupa în ierarhia economiei socialiste un loc de o importanță secundară celei acordate conducătorilor producției. Parțial, reaușeau să compenseze această poziție mai slabă prin deformarea relațiilor formale cu unitățile productive care, până la urmă, depindeau de deciziile acestei tehnocrații pentru aprovizionarea la parametri cât mai buni a întreprinderilor. Consecința a fost că, în vreme ce relația de grup a rămas de inferioritate, ea a fost dublată de o rețea de relații interpersonale în care ierarhiile formale erau secundare în raport cu cele informale. Altfel spus, formal, acești tehnicieni ai comerțului interior – între întreprinderile producătoare – aveau un statut decizional mai redus decât cel al grupului conducătorilor marilor unități productive. Această situație se reflecta într-o mulțime de alte domenii, ei fiind mai puțin reprezentați în instituțiile de decizie administrativă și politică, aveau chiar și salarii mai mici și un statut social inferior. Pe de altă parte, aprovizionarea întreprinderilor și vânzarea produselor acestora depindea în mare măsură de deciziile personale și de activitatea fiecăruia dintre acești tehnicieni ai comerțului. Această relație administrativă putea fi cu ușurință transformată într-o relație interpersonală de putere, și orice director de mare întreprindere care voia să fie bine aprovizionat sau să-și vândă producția, depinde în mare

măsură de relațiile sale interpersonale cu „comercianții”. Statutul său superior apărea în momentele de conflict real, când putea depăși impasul relațiilor interpersonale apelând la relațiile formale de grup, prin intermediul factorului politic. Atunci devenea evidentă prioritatea pe care factorul politic o acorda producției, căci acești tehnicieni ai comerțului interior trebuiau să vândă – sau să repartizeze – produsele întreprinderilor. Așa încât, până la urmă, aceștia nu ridicau o problemă specială tehnocrației industriale și nici politicianilor ei.

În schimb, o problemă delicată o reprezenta tehnocrația din domeniul comerțului internațional, al cărui control politic și a cărei loialitate nu mai puteau fi asigurate, ca în cazul colegilor lor din comerțul intern, prin simplul fapt că se mișcau exclusiv într-un spațiu controlat politic, pentru că ei luau decizii și acționau în spațiul pieței internaționale în care nu exista nici un control al politicianilor comuniști. De aceea, soluția adoptată de clasa politică a fost de a încerca să se asigure de loialitatea acestei interfețe cu lumea exterioară – și capitalistă – prin mijloace speciale. Cel mai răspândit dintre acestea era de a-i selecta după criterii speciale – bănuite că asigură o loialitate superioară – și de a-i integra în serviciile de informații, la rândul presupuse a dovedi o loialitate superioară față de regimul politic comunist. În schimb, tocmai presupusa sau reala lor legătură cu serviciile de informații le asigura o autonomie ridicată în raport cu mecanismele de control interne. Acest tip de control s-a dovedit a nu fi câtuși de puțin eficient, iar către sfârșitul comunismului, această componentă reușise deja să își asigure un statut de elită cu o poziție specială, cu legături stabile și bune în mediile de afaceri occidentale, cu un statut social ridicat în societatea socialistă, cu o poziție dominantă în raport cu unitățile productive, concentrați mai ales în capitală și cu o rețea de legături, uneori obscure, cu autoritățile locale și cu celelalte elite ale economiei, vieții sociale și chiar ale culturii. În momentul în care România a răsturnat regimul comunist și a declanșat tranziția spre economia de piață, această elită redusă numeric era situată, teoretic, în cea mai favorabilă poziție cu putință – aceea de punte de legătură cu noua economie capitalistă ce urma să fie „importată” în România. O singură slăbiciune avea dar, este drept, aceasta era esențială și de neevitat. Chiar dacă membrii acestei elite reprezentau elementele indispensabile de legătură dintre capitalul străin, inclusiv cel occidental, și economia socialistă românească, ceea ce putea fi denumit capital autohton, chiar în forma sa de capital de stat, nu se afla sub controlul lor și nu răspundea neapărat deciziilor pe care puteau să le ia.

A treia componentă a economiei, la fel de radical separată de unitățile de producție, era cea a fluxurilor financiare. Rolul lor în economia socialistă a fost mult subestimat. În interior,

pentru că se crease impresia că de-a lungul acestora nu se iau decizii semnificative pentru producție, dominația politică asupra deciziilor financiare fiind considerată absolută. În exterior, pentru că economiștii occidentali le considerau mai degrabă o simplă ficțiune, de vreme ce piața nu funcționa, iar banii nu exprimau raporturi de putere pe piață. La urma urmei, se putea chiar pune întrebarea dacă o economie planificată chiar avea nevoie de această reprezentare financiară, de vreme ce alocarea resurselor se făcea prin decizie administrativă și nu prin intermediul pieței.

Aici avem nevoie de o înțelegere suplimentară, dar indispensabilă – industria nu este posibilă fără bani. Marea invenție a capitalismului nu a constat atât de mult în modificarea piețelor, cât în inventarea unui sistem de producție care să nu fie posibil fără bani, precum economia rurală tradițională. Acest sistem nu este piața, care este doar un mecanism de distribuție, ci industria, principalul mecanism de producție în societatea capitalistă. Cea mai răspândită superstiție cu privire la industrie este că ea înseamnă mai ales un sistem de mașini. Marx este responsabil pentru o mare parte din succesul acestei superstiții, care s-a menținut de-a lungul secolelor și a fost capabilă, între altele, să producă socialismul, a cărui idee fundamentală a fost tocmai de a încerca să facă industrie fără capital. Dar nu fără bani. Tocmai diviziunea tehnică a muncii în procesul industrial de producție, celebrul „principiu al lui Babbage”¹, formulat pe urmele lui Adam Smith, făcea din evaluarea în bani a fiecărui element a procesului de producție nu doar o condiție a eficienței pe piață, ci *o condiție tehnică a procesului de producție industrială*. Atât de importantă, încât Max Weber a putut să identifice întreprinderea industrială mai degrabă cu sistemul contabil de planificare și urmărire a producției, decât cu sistemul de mașini.

Organizarea socialistă a muncii a trebuit să „importe” această condiție, împreună cu sistemul capitalist de organizare a producției industriale măcar la nivel taylorist, cu atât mai mult cu cât răspundea cerințelor sociale și politice ale sistemului. Așa cum a modificat piața, sistemul socialist a modificat și producția industrială. Mecanismul utilizat a fost de fiecare dată același, anume de a păstra structura generală, dar de a modifica funcționarea elementelor componente. Structura generală a procesului industrial de producție era astfel alcătuită încât să asigure dominația totală a inginerului asupra procesului de muncă și producție, prin separarea „creierului” de „munca fizică”. Prin anii '70, neomarxiștii au făcut din această analiză o critică importantă a întregului sistem capitalist de producție². În 1990, imediat după victoria

¹ Babbage, Charles, 1963, *On the Economy of Machinery and Manufactures*, New York, pp. 175-184

² Braveman, Harry, 1974, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, pp. 70-84

revoluției, muncitorii români au făcut din această diferență o lozincă politică, în forma „*Noi muncim, nu gândim*” care exprima opoziția lor față de intelectualitatea, deopotrivă umanistă și tehnică, ce încerca să obțină o poziție de superioritate politică în noua societate românească. Lozinca a fost masiv ridiculizată în toată perioada tranziției – de către intelectuali, desigur – dar ea exprima o opoziție reală pe care organizatorii socialiști ai producției au înțeles-o ceva mai bine decât intelectualii români de după 1989.

Căci logica socio-politică internă a socialismului implica alianța dintre politicienii aflați la conducerea statului și a economiei și muncitorii industriali aflați la baza piramidei ierarhice a organizării industriale, tocmai împotriva inginerilor și economiștilor – care pretindeau, pe criterii tehnice, dominația asupra producției – dar care, în ochii comuniștilor reprezentau „mica burghezie” și nu prezentau încredere. Evident că această alianță trebuia să se concretizeze în ceva și singurul aspect în care se putea concretiza era în a da mai mulți bani muncitorilor. Mai multă putere nu putea să le fie dată, căci puterea aparținea, prin însăși structura producției și caracteristicile tehnologiei utilizate, inginerilor. Încercarea de a introduce un criteriu politic în organizarea producției a dat greș, din motivul simplu că organizarea producției era fixată în tehnologie, tehnologia era fixată în mașini, iar mașinile, tehnologia și, pe urmele ei, organizarea producției veneau din capitalism, prin import. Activiștii politici care dublau șefii producției în industria socialistă erau simpli spectatori, și foarte repede singurul lor mecanism de a avea autoritate asupra muncitorilor a constat în a apela la autoritatea conducătorilor tehnici ai producției, cu condiția, desigur, de a nu se amesteca în problemele producției.

Ceea ce putea, în schimb, să facă socialismul – și a și făcut – a fost să dea mai mulți bani muncitorilor. Chiar și muncitorii nu voiau altceva, de vreme ce prestigiul lor social era asigurat politic în afara producției. Dar, pentru a da bani muncitorilor, întreaga organizare a producției după expresia ei bănească, moștenită din capitalism, a trebuit să fie păstrată. Industria socialistă, în ciuda caracteristicilor sale socialiste, a trebuit să fie exprimată în bani, la fel de mult și la fel de complet ca și industria capitalistă. În felul acesta, salariul muncitorilor, care într-o întreprindere capitalistă exprimă o relație economico-socială, într-o întreprindere socialistă exprimau o relație politico-socială. Ca urmare, banii unei întreprinderi socialiste erau gestionați după alte criterii – prioritar politice – decât într-o economie capitalistă, ceea ce este important pentru a înțelege cum funcționa industria socialistă. Dar, la fel de important este faptul că întreaga structură a producției socialiste românești trebuia să fie dublată de o structură paralelă a fluxurilor de bani și că, fără aceste fluxuri, organizarea

socialistă a producției nu putea funcționa, așa cum nu putea funcționa economia capitalistă fără fluxurile ei financiare.

Fluxuri de bani înseamnă bănci, conturi, bilanțuri contabile, prețuri asociate oricărei mărfi și oricărei activități, echilibre financiare, înregistrarea profiturilor și a pierderilor, credite și dobânzi la credite. Desigur, factorul politic putea interveni pentru a modifica arbitrar orice componentă a fluxului, dar aritmetica are o logică internă care nu ține seama de politică așa încât, într-un fel sau altul, factorul politic însuși a fost nevoit să țină seama de bilanțurile contabile și de noțiuni atât de capitaliste precum prețurile sau dobânzile, etc. Prin decizie politică, întreg acest sistem de fluxuri bănești a fost scos în afara procesului de producție și concentrat într-o serie de instituții denumite bănci, care trebuiau să asigure, pe de o parte, corelarea tuturor proceselor de producție existente în economie, legătura acestora cu banii aflați la populație și, pe de altă parte, legăturile acestora cu piața internațională, pe care funcționau regulile stabilite de economiile capitaliste pentru capitalul internațional. Trebuie recunoscut că sistemul industrial socialist a reușit, până la urmă, să rezolve această problemă cu succes și că sistemul a funcționat mai multe decenii, pe de o parte, iar, pe de altă parte, că era suficient de asemănător cu sistemul global capitalist pentru ca o instituție de talia FMI să poată propune o reformă a sistemului de prețuri dintr-o economie socialistă – cea a României – în schimbul unor împrumuturi considerabile acordate statului socialist român. Iar instituțiile care asigurau funcționarea acestui flux financiar au produs o elită suplimentară a economiei socialiste, elita financiară.

Invers decât omologii lor din economiile capitaliste, care se află la vârful piramidei statelor sociale și ale veniturilor, acești funcționari ai finanțelor economiei socialiste alcătuiau o elită mai degrabă secundară, căci deciziile lor în temeiul și în slujba raționalității financiare puteau fi oricând contracarate prin decizie politică. Raportul dintre decizia financiară și decizia politică este exact invers în comunism și capitalism. De la Marx încoace, capitalismul a fost continuu acuzat și suspectat că nu este până la urmă altceva decât un sistem politic pus în slujba deciziei financiare, concentrată la nivelul micii dar puternicii elite a deținătorilor de capital. Această construcție teoretico-ideologică a rămas în funcțiune chiar și după prăbușirea sistemului comunist și a rămas în funcțiune inclusiv la nivelul ideologiei cotidiene. Când, în numele războiului împotriva terorismului, Statele Unite au atacat Irakul, milioanele de europeni care au demonstrat politic împotriva acestei invazii o făceau pe baza unei ideologii cotidiene care afirma că ceea ce urmăresc americanii în Irak nu este eliberarea unui popor de sub dominația unui sistem politic autoritar, ci controlul importantelor resurse de petrol ale

acestei țări de către capitalul american. Iar rolul important pe care una dintre marile corporații americane – Hulliburton¹ – îl are în reconstrucția Irakului este un argument des folosit în această construcție teoretico-ideologică. După al doilea război mondial, chiar neomarxiștii au mai nuanțat această construcție teoretico-ideologică referitoare la dominația capitalului asupra politicii în capitalism², dar suspiciunea dominației capitalului asupra politicii în societățile capitaliste a rămas vie.

Comunismul, a cărei ideologie teoretizată afirmă prioritatea absolută a economiei asupra politicului, a realizat în practică o relație cu totul inversată și anume dominația absolută a politicului asupra economiei în general și asupra capitalului, de stat, în particular. Ca urmare, orice elită financiară – adică legată de capital – a societății comuniste nu putea fi decât subordonată politicului și, ca o consecință directă, oricărei categorii sociale care, în ierarhia socialistă, era politic considerată a fi mai importantă. Cu toate acestea, rolul tehnicienilor finanțelor în sistemul economiei socialiste era esențial de vreme ce, până la urmă, orice activitate a unei unități productive și orice tranzacție în sistemul de distribuire a produselor – atât în interior, cât și în exterior – nu era posibilă fără a fi dublată de o finanțare a acesteia. Desigur, întreprinderile socialiste nu dădeau faliment (iar asta a fost una dintre cele mai păguboase modificări ale sistemului industrial în cadrul socialismului, pe care l-a adus în imposibilitatea de a decide ce anume face cu o unitate productivă care nu mai este necesară) și nici nu puteau fi aduse în situația în care să rămână fără aprovizionare sau fără desfacere. De asemenea, nu exista, evident, o piață a capitalului. Tocmai de aceea, numărul de bănci din sistemul financiar socialist era ridicol de mic, specializarea lor era strict administrativ definită (o bancă pentru comerțul interior, o bancă pentru comerțul exterior, o bancă pentru agricultură, una pentru investiții și o casă de economii pentru populație), instrumentele financiare erau limitate și primitive. Pe de altă parte, însă, reversul medaliei consta într-o extraordinară concentrare a capitalului, la care sistemul socialist adăugase, tocmai pentru a separa unitățile productive de fluxurile financiare, o excepționalizare decapitalizare a primelor. Practic, întreprinderile socialiste nu aveau bani și aproape orice cheltuială aveau de

¹ Conform propriei prezentări, Hulliburton este o corporație care este activă în peste 100 de țări, cu o cifră anuală de afaceri de peste 20 miliarde USD, cu o capitalizare pe piață de peste 24 miliarde USD și cu active care valorează peste 13 miliarde USD (în 2004). Iar vicepreședintele american – una dintre figurile politice importante ale ultimului deceniu și unul dintre promotorii intervenției militare în Irak – are legături personale puternice cu compania. Între 2002 și 2004, veniturile totale ale companiei au crescut de la 12,6 miliarde USD la 20,5 miliarde USD (cu 63%), iar o bună parte din această creștere se datorează activității în Irak a companiei.

² Offe, C, Ronge, V, 1984, „Theses on the Theory of the State”, în A.Giddens, D. Held, (eds), *Classes, Power, and Conflict*, Macmillan

făcut nu o puteau face decât cu aprobarea băncilor. Sistemul financiar era utilizat ca un mijloc extrem de eficient de a limita autonomia conducătorilor industriali și de a controla activitatea.

În momentul în care economia socialistă a început să fie reformată pentru a deveni o economie capitalistă, una dintre cele mai importante resurse disponibile – banii – se aflau concentrați în doar câteva bănci foarte mari, și se aflau sub controlul unei elite financiare extrem de restrânse. Ca urmare, această elită va juca un rol important în tranziția care începea.

Cea de a patra componentă a sistemului era formată din „compartimentul” cercetare-dezvoltare, de asemenea separat de producția propriu-zisă și concentrat în uriașe institute de cercetare-proiectare, bănuite că deservească unitățile productive. Utilitatea economică a acestor institute este îndoielnică, în schimb capacitatea lor de presiune politică și socială s-a dovedit a fi atât de remarcabilă, încât unele dintre ele au rezistat mai mult de un deceniu la transformările produse de tranziția postcomunistă. Desigur, ele realizau marile proiecte ale uzinelor, instalațiilor și ale tuturor marilor investiții ale socialismului și îndeplineau o funcție absolut indispensabilă în orice sistem industrial. Dar separarea lor de firmele producătoare ridica serioase probleme de cooperare și comunicare, precum și, mai ales, de criterii de decizie. În schimb, s-a dovedit repede că ele pot îndeplini o funcție socială extrem de importantă. Căci au concentrat, într-un spațiu restrâns mai ales în capitală, o elită tehnică extrem de influentă în formarea ideologiei cotidiene dominante și cu o mare capacitate de comunicare informală cu opinia publică. Această elită a fost foarte activă în delegitimarea sistemului politic comunist și a strategiei socialiste de dezvoltare economică și socială, nu numai în România, ci în toate țările comuniste.

Trecerea la economia de piață, însă, a fost o lovitură decisivă acordată acestei elite. Legătura ei cu unitățile producătoare era artificială și menținută doar prin decizie politică și administrativă. Fie că aveau dreptate, fie că greșeau, conducătorii industriali nu considerau serviciile și produsele pe care puteau să le ofere marile institute de proiectare și cercetare drept utile activității lor și, imediat ce autonomia decizională acordată întreprinderilor de producție le-a permis, unul dintre primele lucruri pe care le-au făcut a fost să renunțe să le cumpere. În același timp, prăbușirea comunismului a însemnat și renunțarea la toate marile proiecte de investiții declanșate în economia socialistă și care justificau cea mai mare parte a activității acestei elite a dezvoltării economice tradiționale. Ca urmare, pe parcursul tranziției, ea a decăzut rapid și dramatic, făcând loc unor noi elite intelectuale ale economiei pe care le-a produs, lent, restructurarea treptată a fostei economii socialiste.

Există însă o excepție remarcabilă de la această decădere, cea a specialiștilor în cercetare economică, mai ales în cercetarea economică a economiilor capitaliste. Socialismul păstrase un asemenea domeniu de cercetare mai ales din rațiuni propagandistice și de relaționare cu lumea occidentală. Pe tot parcursul istoriei socialiste, acești specialiști au jucat un rol aproape exclusiv decorativ. Tranziția însă i-a transformat pe neașteptate în grupul de specialiști cel mai bine pregătit – păstrând proporțiile – pentru transferul de expertiză occidentală în gestionarea economică în noua economie românească în tranziție. Ca urmare, acest mic grup de specialiști, alături de cei din comerțul exterior, au alcătuit nucleele inițiale ale unei noi elite economice și administrative, concentrată inițial în structurile guvernării, iar ulterior deplasându-se pentru a alcătui elita managerială a noului sector privat.

Prăbușirea comunismului ca urmare a revoluției din decembrie 1989 a însemnat în primul rând desființarea sistemului politic comunist. El a fost înlocuit relativ repede cu un sistem politic democratic, ale cărui instituții fundamentale – pluripartidismul politic, alegerile libere, separarea puterilor în stat și chiar și rotația la guvernare – au fost introduse cu relativă rapiditate. Unele dintre ele, precum pluripartidismul, chiar în primele zile de după revoluție. Altele, precum alegerile libere și separarea puterilor în stat, în primele luni de după revoluție. Funcționarea noilor instituții ale sistemului politic, chiar cu limite și cu imperfecțiuni, a modificat radical structura puterii politice și modul de exercitare a ei în societatea românească.

Dar prăbușirea sistemului politic comunist a mai însemnat un lucru, pe care analiștii tranziției românești, mai preocupați de spectaculoasele confruntări politice decât de înțelegerea mecanismelor de funcționare a noii societăți, au preferat să îl ignore în mare parte. A mai însemnat desființarea elementului de legătură dintre cele patru componente ale economiei socialiste pe care le-am inventariat până acum. Desigur, structurile administrative de legătură dintre acestea – ministerele, centralele industriale, birocrațiile locale și cele naționale – continuau să existe. Dar funcționarea lor nu mai era coordonată politic, căci dispăruse factorul politic care să o facă, iar noua clasă politică a societății românești făcea un punct de onoare din a nu exercita aceiași funcționalitate economică ca și comuniștii. Așa încât, imediat după revoluție, cei patru mari actori sociali ai conducerii economiei socialiste s-au pomenit, cu o autonomie ridicată, pe o arenă politico-economică a cărei principală caracteristică era o nouă împărțire deopotrivă a resurselor economice și a pozițiilor de putere.

Desigur, la acești actori, restrânși la elitele economice, ar trebui să mai adăugăm cel puțin încă două grupuri sociale, importante în primul rând prin mărimea lor numerică: muncitorii și

țărănimea. Dar rolul lor în procesul de formare al noii clase a capitaliștilor români – elita economică și politică care a dominat perioada tranziției postcomuniste – a fost restrâns la acela de resursă. Noul capitalism românesc s-a născut din confruntarea economică, politică și ideologică a elitelor fostei economii socialiste. La această confruntare, fosta elită politică comunistă a participat puțin și doar accidental. Istoriile de succes ale foștilor nomenclaturiști comuniști, de importanță secundară în sistemul politic comunist, deveniți capitaliști ai noii societăți românești, sunt istorii personale. În schimb, confruntarea dintre elitele economice ale fostei societăți socialiste ilustrează o istorie socială semnificativă.

Populația și piața bunurilor de consum

Tabloul este, în acest stadiu, incomplet. Cele patru mari elite conducătoare ale economiei și, totodată, ale administrației – managerii producției, tehnocrația comercială, cea financiară și elita intelectuală din cercetare-dezvoltare – erau elitele instituționalizate și formal instalate la putere în România comunistă. Dar, societatea comunistă era suficient de complicată pentru ca, alături de elitele instituționalizate și formal integrate în sistemul de distribuție a resurselor în societate, să existe elite informale, neinstituționalizate și la fel de bine integrate, chiar dacă informal, în societate.

Una dintre cele mai inedite elite de acest fel era cea care provenea *de pe piață*. Teoretic, comunismul desființează piața, iar sistemul de distribuție dominant devine cel controlat de administrația de stat, controlată la rândul său de clasa politică. În realitate, economia comunistă nu a reușit să desființeze niciodată piața în întregime și nici măcar nu a încercat. Toate societățile dezvoltă, până la urmă, cel puțin două sisteme, alternative, de distribuție. Cel dominant este întotdeauna instituit politic, iar rolul statului și al clasei politice constă, înainte de orice altceva, în a-i asigura dominația. Alături de acesta, majoritatea societăților dezvoltă cel puțin încă un sistem de distribuție – uneori mai multe – care ocupă un rol minor în volumul resurselor distribuite (sau redistribuite), dar cu atât mai necesar cu cât societatea este mai complexă¹. În comunism, sistemul dominant de distribuție, instituit politic era cel al distribuției prin decizie și mijloace administrativ-politice. Deloc original, cel de al doilea sistem de distribuție era cel al pieței și încă al pieței libere, mai liberă chiar decât piața capitalistă și reglementată a societăților occidentale dezvoltate. Ea se referea la bunurile de consum destinate gospodăriilor populației, pe care le redistribuia într-un sistem complex,

¹ Pasti, Vladimir, 2004, *Sociologia politică*, Ziua, București

influențat parțial de decizia politică și parțial copiat după modelul piețelor precapitaliste, tradițional în România.

O parte a acestei piețe al cărei rol era să redistribuie bunurile de consum către populație era, în comunism, formalizată, instituționalizată printr-o serie de organizații evident birocratice și aflat sub control politic. De fapt, cea mai mare parte a bunurilor destinate consumului gospodăriilor populației era încorporată în ceea ce reprezenta „comerțul socialist”, o vastă rețea de centre de desfacere cu amănuntul a bunurilor destinate consumului gospodăriilor. Atât rețeaua, cât și volumul tranzacțiilor efectuate pe această piață au fost în continuă creștere în timpul comunismului. Motivul principal a fost faptul că societatea socialistă a asigurat, în numai patru decenii de existență, cea mai ridicată viteză de transformare a fostei societăți tradiționale românești într-o societate urbanizată și industrializată. Din perspectiva a ceea ce ne interesează pe noi în această analiză – identificarea actorilor socio-economici care, formați în condițiile socialismului, au devenit apoi actori semnificativi ai tranziției postcomuniste – această transformare a echivalat cu dezvoltarea rapidă a pieței bunurilor de consum în societatea românească.

Evoluția care a avut loc în socialism cu acest prilej a fost destul de complicată, desfășurându-se pe mai multe direcții în același timp. Prima direcție a fost cea a transformării socialiste a comerțului cu bunuri de consum destinate populației, însemnând, în primul rând, trecerea în proprietatea și sub controlul statului a celei mai mari părți a acestui comerț. Într-o primă etapă, aceasta a echivalat cu concentrarea sa, urmată apoi de dezvoltarea rețelei. În 1948, când a avut loc naționalizarea, în România existau 108357 de unități comerciale cu amănuntul și de alimentație publică, din care 97946 erau în proprietate privată (90,7%)¹. În următorul deceniu, numărul acestor unități scade la jumătate (50789 în 1960), iar proprietatea privată dispare cu desăvârșire, într-un ritm încă și mai accelerat: la numai doi ani de la naționalizarea din 1948 mai rămân în funcțiune doar ceva mai mult de o treime dintre acestea (38.228), în 1955 mai existau doar mai puțin de 10%, iar începând cu 1965 sunt prea puține pentru a mai fi înregistrate de statistica oficială. Astfel încât, formal, după un deceniu și jumătate de tranziție comunistă, piața liberă încetează să mai existe, iar distribuția de bunuri către populație intră în întregime sub control politic și administrativ. Vom vedea în continuare că această pretenție a politicienilor comuniști este exagerată.

¹ Direcția Centrală de Statistică, 1980, *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România*, București. Aceiași sursă este folosită și pentru datele economice prezentate în continuare.

Dacă prima direcție este cea a creșterii concentrării și a preluării controlului, cea de a doua este a dezvoltării. Până în 1960, numărul acestor unități este în continuă scădere. După această dată, numărul începe să crească într-un ritm destul de rapid. În următoarele două decenii, el crește de 1,5 ori. Într-un ritm încă și mai rapid crește numărul personalului angajat în acest sector economic. În 1979, comerțul de stat angajează de peste patru ori mai mult personal decât în 1950, ceva mai mult de jumătate din forța de muncă ocupată în întreg sistemul de distribuție al societății socialiste. Cealaltă jumătate este ocupată pe piața principală, cea a distribuției produselor industriale între întreprinderile industriale.

Cea de a treia direcție a evoluției pieței bunurilor destinate populației este cea a raporturilor dintre alimente și bunurile nealimentare, produse industriale ale industriei socialiste. Așa cum era de așteptat, tranziția comunistă a acordat administrativ – și a putut controla cu ușurință realizarea lui – monopolul comerțului cu bunuri nealimentare comerțului socialist. Produse sub strict control politico-administrativ, bunurile industriale puteau fi distribuite de asemenea sub strict control politico-administrativ. Ceea ce nu a putut controla statul socialist și clasa politică comunistă a fost în primul rând consumul alimentar al populației. Dar asta este important, căci consumul de alimente și băuturi reprezintă – cel puțin în România socialistă – cea mai importantă componentă a consumului gospodăriilor populației și, în consecință, cea mai importantă componentă a ceea ce se produce și consumă în societate și economie, adică a PIB. În momentul de vârf al comunismului românesc, în 1979, cu puțin înainte de declanșarea crizei economice care va conduce, în final, la prăbușirea comunismului ca sistem politic și ca sistem de organizare socio-economică a societății, comerțul socialist, adică comerțul controlat politic și administrativ, dedica jumătate din volumul său mărfurilor nealimentare (50%) și numai o treime (33%) mărfurilor alimentare. În același an, structura consumului gospodăriilor arăta cu totul altfel. Populația cheltuia pentru alimente și băuturi mai mult de jumătate din veniturile sale bănești sau în muncă (46% în urban și peste 63% în rural), un procent semnificativ (18% în urban și 14% în rural) pentru îmbrăcăminte și încălțăminte – produse industriale distribuite în cea mai mare parte prin comerțul socialist – și mai puțin de 10% pentru restul bunurilor și serviciilor (cu excepția transporturilor și telecomunicațiilor). Această diferență de structură între comerțul socialist și cheltuielile populației indică persistența de-a lungul timpului în societatea socialistă a celei de a doua piețe, piața liberă, nereglementată și necontrolată, dar semnificativă ca mărime (volum al tranzacțiilor) și ca număr de persoane ocupate. Faptul că prin comerțul socialist se distribuia mai puțină hrană decât mărfuri industriale, în vreme ce populația aloca un procent aproape dublu din veniturile sale pentru

hrană și băutură decât pentru produsele industriale, ne indică că această piață nu doar exista, dar și ocupa un loc semnificativ în economia românească.

Este extrem de dificil să îi stabilim mărimea, dar o putem estima ca reprezentând cel puțin 20% din veniturile gospodăriilor. Știm despre ea că funcționează parțial ca piață și parțial ca producție de autosubzistență. Știm că există un continuu transfer de produse alimentare și semi-industriale (băuturile distilate sunt, de exemplu, o parte a acestora) dinspre rural spre urban, dublat de un circuit financiar, de servicii și de mărfuri dinspre urban spre rural. Știm că, măcar parțial a fost oficializată, prin intermediul piețelor urbane destinate producătorilor agricoli, piețe pe care funcționau deopotrivă micii producători agricoli, dar și cooperativele agricole de producție, iar uneori și fermele de stat. Mai știm că acest comerț și aceste piețe nu s-au limitat doar la produsele agricole. O piață „neagră” a existat în România continuu în timpul comunismului și a fost cu atât mai înfloritoare cu cât restricțiile pe care le introducea sistemul oficial erau mai mari. Fiind nu doar informală, ci complet sustrasă controlului autorităților, era o piață complet liberă, prețurile formându-se strict ca urmare a raporturilor dintre cerere și ofertă. Și, în bună măsură, fenomenele care aveau loc pe această piață le-au prefigurat pe cele care se vor generaliza în perioada tranziției postcomuniste.

Hrana a fost una dintre principalele domenii de expansiune a acestei piețe, mai ales după ce, în ultimul deceniu de comunist, au apărut disfuncțiuni grave în distribuția hranei în urban prin intermediul comerțului socialist. Ele s-au reflectat în producție. Pe toată perioada comunistă în economia românească au supraviețuit două sisteme paralele de producție agricolă. O producție agricolă de tip industrial, concentrată aproape exclusiv în unitățile agriculturii socialiste (CAP și IAS) și o producție agricolă de tip tradițional, care se dezvolta în gospodăriile individuale țărănești, indiferent dacă era vorba de gospodăriile unor membri ai CAP-urilor, sau în puținele gospodării agricole individuale, supraviețuitoare în zonele submontane și montane, în care exploatarea de tip industrial nu a pătruns. În timp, producția de tip industrial și care putea fi controlată politic și administrativ a devenit dominantă, dar nu a putut niciodată împiedica producția tradițională să dețină o pondere semnificativă în ansamblul producției agricole. Evoluția numărului de animale pe categorii de unități de producție indică cu claritate acest lucru. Astfel, în 1951, la începuturile colectivizării și ale agriculturii de tip industrial, gospodăriile țărănești dominau la modul absolut producția de carne de vită, de oaie și lactate – peste 95% dintre bovine și 96% dintre ovine aflându-se în proprietatea țăranilor – cea de carne de porc (86%) și de pasăre (96%), ca și producția de ouă. Treizeci de ani mai târziu, în 1980, gospodăriile țărănești mai dețineau încă 39% din bovine,

26% din porcine, 42% din ovine și 66% din păsări. La sfârșitul lui 1979, gospodăriile individuale țărănești produceau 41% din cantitatea de carne, 55% din cantitatea de lapte, 42% din cantitatea de lână, 59% din cantitatea de ouă, 93% din cantitatea de miere produsă în România. Chiar și producția vegetală lăsa destul loc pentru piața liberă. În 1979, gospodăriile țărănești produceau 56% din producția de cartofi, 43% din producția de legume și 62% din producția de fructe. În ciuda eforturilor făcute vreme de mai mult de trei decenii pentru dominarea și controlul producției agricole, comunismul s-a lovit aici de un obstacol important, iar politicile sale de industrializare și transformare socialistă a agriculturii au fost un eșec. Cu excepția producției de cereale și a plantelor tehnice, o mare parte a produselor agricole românești continua să fie produsă de gospodării individuale, în regimul agriculturii tradiționale, chiar și în condițiile în care toate aceste gospodării individuale la un loc nu mai dețineau – în proprietate sau în folosință – decât 15% din suprafața agricolă a țării. Ruralul și agricultura au reprezentat cel mai important eșec al tranziției comuniste – situație care se va repeta și în tranziția postcomunistă – și cea mai importantă sursă economică și socială pentru un sistem de distribuție secundar, complet diferit de cel instituit politic și administrativ de clasa politică comunistă, sistemul pieței libere și aproape complet nereglementată.

Nu toate aceste cantități luau drumul pieței negre, o parte fiind consumată în gospodăriile producătoare, iar altă parte fiind colectată de sistemul comerțului socialist, dar este evident că piața nereglementată dispunea de un volum semnificativ de produse pe care să le tranzacționeze. O bună bucată de vreme, sistemul comunist a tolerat această piață suplimentară și liberă a alimentelor, care a funcționat ca un debușeu pentru eliberarea unor tensiuni sociale produse de ideologia și politica oficială a sistemului. De exemplu, cele legate de religie, care implicau consumuri ridicate de carne de porc în perioada Crăciunului și a sărbătorilor de iarnă și de carne de miel în perioada Paștelui și a sărbătorilor de primăvară, în condițiile în care atât Crăciunul, cât și Paștele erau sărbători religioase nerecunoscute oficial. Cantități uriașe de carne de porc și de miel erau vândute în aceste perioade pe piața neagră, în condițiile în care sistemul oficial fie nu voia, din motive ideologice, fie nu era în stare să le distribuie. În 1979, de exemplu, comerțul socialist a vândut populației doar 440 de mii de tone de carne, dintr-o producție totală de 2571 de mii de tone, adică mai puțin de 18%! Într-o situație similară s-au aflat și alte produse alimentare de bază, cu excepția cerealelor. De asemenea, comerțul socialist a fost pus în totală inferioritate în distribuirea unor produse agricole semi-industrializate, precum băuturile alcoolice. Vinul produs în gospodăriile țărănești, cât și băuturile distilate, între care rachiu de prune – simplu distilat în Muntenia și

dublu distilat în Maramureș, Ardeal și Banat – au reprezentat adevărate producții industriale susstrase pieței oficiale.

După 1980, piața neagră a preluat distribuția unor cantități din ce în ce mai mari de alimente și din ce în ce mai puțin ocazionale sau specializate. În condițiile în care politica oficială consta în subvenționarea unor produse alimentare de bază destinate populației muncitorești din urban – pâinea, zahărul, uleiul – și menținea diferențe de prețuri între urban și rural în privința acestor produse, circuite comerciale speciale s-au dezvoltat în paralel cu cele oficiale. Cantități uriașe de pâine din urban au luat drumul satelor, destinate hrănirii animalelor – mai ales a porcilor – a căror carne era, apoi, revândută în urban. Fenomenul a luat o asemenea amploare, încât în ultimii ani de comunism autoritățile au limitat vânzarea de pâine în urban doar la rezidenții localităților respective (trebuia să dovedești cu un act de indentitate că ești rezident în localitatea respectivă pentru a putea cumpăra pâine) și au instituit filtre polițienești pe șosele pentru a depista transportatorii de mari cantități de pâine urbană către rural. Invers, aceleași filtre se străduiau să limiteze cantitățile de alimente aduse din rural către urban, constând în carne, cartofi, zahăr, vin, ouă, miere, legume și fructe și produse de contrabandă, cele mai multe dintre ele provenind din micul trafic de frontieră de la granița de vest a României.

Volumul acestuia din urmă este extrem de dificil de estimat. Știm că, în 1980¹ peste un milion de persoane² au ieșit din țară utilizând căile rutiere – adică automobilele – și că majoritatea zdrobitoare a acestora au revenit cu produse de origină străină pe care le-au introdus, clandestin, pe piața românească. În anul imediat următor, politica oficială a produs o scădere dramatică a acestora. Ei mai sunt doar jumătate în 1981, iar numărul lor scade la mai puțin de 400 de mii până în 1989. Plecărilor pe căile ferate scad și ele cu ceva mai puțin de jumătate, în vreme ce cele aeriene rămân constante, iar cele navale se multiplică de peste două ori. Fluxul de mărfuri importate clandestin și distribuite pe piața neagră probabil că nu se reduce, dar se concentrează și se organizează. Cei aproape două milioane de „comercianți” ocazionali ai anului 1980, sunt înlocuiți de cei mai puțin de 1 milion de asemenea comercianți ai anilor de sfârșit ai comunismului, cei mai mulți dintre ei instituționalizați – personal de deservire al trenurilor, avioanelor și navelor sau personal al instituțiilor de stat aflat în misiune în străinătate – și, prin urmare, infinit mai ușor de organizat. Vaste rețele de contrabandă care distribuie în România de la îmbrăcăminte și produse electronice, până la semipreparate

¹ 1979 și 1980 pot fi considerați anii de vârf ai comunismului românesc. Începând cu 1981 se declanșează criza economică și, apoi, politică a comunismului, criză care culminează cu prăbușirea sa în 1989.

² CNS, 1995, *Anuarul statistic al României*, București

alimentare, detergenți, cafea, băuturi alcoolice și țigări, se constituie și crează o a doua piață neagră a economiei socialiste, cu o rețea de distribuție extrem de vastă. Atât de vastă, încât o serie de produse de contrabandă încep să joace rolul de monedă în tranzacțiile cu servicii, de exemplu, cu serviciile medicale, în achiziționarea cărora, în locul monedei naționale, apar ca monedă țigările Kent și băuturile alcoolice de origine occidentală – precum wiskey – alături de produsele agricole autohtone, precum carnea și rachiurile. În același timp, gospodăriile urbane – și parțial și cele rurale – din țară se dotează cu aparatură electronică occidentală, răspândirea videocasetofoanelor reprezentând, probabil, cea mai spectaculoasă victorie a pieței negre împotriva pieței oficiale, adică a comerțului socialist. Fenomenul este suficient de răspândit pentru ca, un deceniu și jumătate mai târziu, noul președinte al României, Traian Băsescu, să apeleze la el pentru a-și justifica bunăstarea materială personală care provine, conform propriei sale afirmații, încă din perioada comunistă, o vreme în care, fiind succesiv, comandant de navă și reprezentant comercial al României în străinătate, a putut achiziționa o avere semnificativă inclusiv în condițiile tranziției postcomuniste. Cel puțin unii dintre noii capitaliști ai României de după comunism revendică întemeierea propriilor averi personale în această perioadă și pe această piață neagră a economiei socialiste.

Știm sigur, de asemenea, că piața neagră a economiei socialiste a luat un avânt excepțional după prăbușirea comunismului, avânt care ar fi dificil de înțeles dacă am ignora faptul că infrastructura ei a fost construită încă din timpul economiei socialiste. Dezvoltarea pieței produselor de contrabandă după 1989 a fost atât de explozivă, încât, pe de o parte, a ajuns să fie utilizată inclusiv de către instituțiile statului român pentru a-și asigura venituri suplimentare¹, iar, pe de altă parte, a declanșat și susținut circuite comerciale semnificative cu aparență exotică, cum ar fi cele cu China, ale căror consecințe sociale și economice constau în formarea și dezvoltarea unei colonii chinezești semnificative în capitală, precum și în constituirea celei mai vaste piețe „gri” de origine chinezească a României, la periferia Bucureștilor (denumită, paradoxal, „Europa”).

Piața neagră a produselor agricole și a produselor de contrabandă trebuie suplimentată cu o piață neagră a produselor industriale. Nici industria socialistă, cea mai bine controlată politic și administrativ componentă a economiei oficiale nu a putut fi protejată de implicarea pe piața neagră, adică piața liberă, a economiei socialiste. Teoretic și oficial, nu exista nici o posibilitate de comercializare pe piața liberă a produselor industriale, ele aflându-se în

¹ Ceea ce a produs uriașe scandaluri de corupție, cum ar fi cel denumit „Țigaretă II”, prin dovedirea implicării în contrabandă a unor oficiali ai armatei și ai serviciilor de informații.

întregime sub controlul pieței socialiste, despre care am pomenit deja. Realitatea socială și economică este însă extrem de diferită de teorie. Iar accesul produselor industriale pe piața neagră a economiei socialiste s-a făcut prin cea mai „neagră” dintre toate modalitățile de aprovizionare, adică prin furt. Procedul este simplu și banal. Muncitorii întreprinderilor socialiste pur și simplu sustrăgeau din întreprinderile în care lucrau produsele industriale de care populația avea nevoie și pe care comerțul socialist nu era capabil să le distribuie. Aceste produse industriale acopereau o vastă listă de nevoi ale populației, care începea de la produse alimentare – ciocolată, cafea și băuturi răcoritoare – și mergea până la produse metalurgice, piese de schimb auto și combustibili. Mai mult decât atât, această piață neagră a produselor industriale nu s-a limitat câtuși de puțin la simpla sustragere din economia oficială a produselor industriale din nomenclatorul producției socialiste. Dimpotrivă, sectoare întregi de activitate ale întreprinderilor socialiste au fost „adaptate” la o producție meșteșugărească sau chiar industrială destinată consumului public. Secțiunile de întreținere și reparații ale întreprinderilor socialiste aveau, în cele mai multe cazuri, o dublă desfacere. Pe de o parte, ele deserveau întreprinderile, conform schemelor organizatorice și funcționalităților prevăzute, iar pe de altă parte, ele deserveau populația printr-o producție ad-hoc care începea cu producerea de cuțite de bucătărie din oțel inoxidabil și termina cu producerea de unelte agricole, de acoperișuri de casă din tablă și de cornier pentru închiderea balcoanelor în blocurile socialiste. Nu există nicăieri vreo statistică a acestor sustrageri din economia oficială care au alimentat economia de piață paralelă a socialismului. Dar dimensiunile ei erau uriașe. Este suficient să numărăm, în orașele comuniste balcoanele locuințelor de bloc închise cu geam susținut de cornier sustras din întreprinderile socialiste, pentru a înțelege volumul uriaș pe care îl puteau lua aceste sustrageri, căci în ultimii ani de comunism populația a început să își închidă balcoanele pe scară largă, pentru a conserva căldura în timpul iernii.

Dincolo de aspectul jurnalistic, piața neagră a economiei socialiste a avut efecte remarcabile asupra întregii societăți și a pregătit, cel puțin parțial, circuitele economice ale noii economii ale tranziției. Ea nu trebuie în nici un caz subestimată, căci efectele sale asupra societății românești au fost multiple și semnificative.

Primul lucru care trebuie subliniat în legătură cu această economie paralelă a socialismului, este faptul că ea este una dintre cele mai „liberale” forme de economie posibilă. Era liberă de orice fel de reglementare, nu doar în raport cu reglementările tipice, comuniste, ale perioadei. Dacă ideologii liberalismului economic își doresc o exemplificare empirică a propriilor lor teorii cu privire la piața liberă, probabil că nu vor găsi vreodată un caz mai ilustrativ decât cel

al pieței „gri” a socialismului care, față de „piețele negre” ale capitalismului prezintă avantajul de a nu fi fost limitată la o serie de produse interzise – alcool, droguri, produse de contrabandă, etc. – deși le include și pe acestea, de a fi fost întotdeauna suficient de mare pentru a nu putea fi monopolizată de grupuri organizate, și de a fi beneficiat continuu de sprijinul nu doar al unor categorii specializate de populație, ci de sprijinul întregii populații, pentru că o deservea pe toată.

Al doilea lucru care trebuie subliniat în privința acestei economii paralele, este faptul că ea nu a fost niciodată predominantă și că a jucat întotdeauna un rol secundar în raport cu sistemul de distribuție dominant. Ea nu asigura, nici în cele mai bune perioade ale existenței ei, decât distribuirea unei părți secundare din produsul intern brut al societății. Nu avem nici o statistică relevantă în legătură cu volumul tranzacțiilor pe această piață, dar estimări imprecise și generoase nu îi pot acorda mai mult de 20% din produsul intern brut. Este mult, dar este insuficient pentru a domina o economie și, prin urmare, ea rămâne un sistem de distribuție secundar, incapabil să afecteze pe scară largă sistemul de distribuție dominant, construit ca urmare a opțiunilor politice ale clasei politice a comunismului. Pe de altă parte, acești circa 20% din economie sunt suficient de mult pentru ca această piață secundară să însemne o economie secundară, care se dezvoltă în paralel cu economia dominantă, este influențată de aceasta, dar o și influențează la rândul ei.

Existența a cel puțin două economii în cadrul aceleiași societăți nu este o experiență nouă și în nici un caz nu este specifică comunismului. De fapt, este mai degrabă situația tipică în istoria societăților. Cele mai multe societăți pe care le cunoaștem în istorie au avut ca sistem dominant de distribuție, distribuția prin intermediul statului. Evul Mediu occidental era o societate de acest tip. Încă și mai puternică a fost această trăsătură în istoria societăților românești, în care distribuția administrativă a veniturilor era concentrată la nivelul domnitorului. În toate aceste societăți, în care statul redistribuia producția după criterii strict politice – rangul nobiliar sau rangul administrativ – consacrate prin intermediul ierarhiei proprietăților și demnităților, s-a dezvoltat în paralel o economie distinctă, în care instituția redistribuitoare este piața, iar redistribuirea se face după criteriul, net diferit de cel instituit politic, al avuției exprimate în bani. Până la urmă, această economie de piață a subminat economia dominantă și a ajuns să îi ia locul, transformând cu această ocazie și vechea societate feudală într-una capitalistă.

Dar și în societatea capitalistă funcționează mai multe sisteme de redistribuire în același timp. Piața este instituția care domină redistribuirea în economie și societate. Dar, în paralel cu ea,

statul și comunitățile locale mențin în funcțiune un al doilea sistem de redistribuire, care nu mai are aceleași reguli cu ale pieței, în care prețurile sunt stabilite administrativ, de exemplu în transportul public, investițiile nu se fac în funcție de rata profitului la capitalul investit, de exemplu în educație, în autostrăzi sau în monumentele publice, iar populația participantă la sistem beneficiază de venituri alocate nu neapărat în funcție de productivitatea pe care o are munca desfășurată, ci în funcție de statutul social alocat locului ocupat în administrație sau în ierarhia politică. Iar acest sistem de distribuție paralel, care este controlat de stat și de restul administrației, nu este singurul. Căci unitățile economice ale societății capitaliste sunt dublate de un sistem de unități denumite „ale societății civile” care, prin definiție, sunt organizații „non-profit”, adică organizații care se sustrag regulilor de distribuție ce funcționează pe piață. Și deși aceste sisteme secundare de redistribuire a rezultatelor economiei nu au acces decât la o parte minoritară din resursele societății¹, ele încep să ocupe un loc din ce în ce mai important în ocuparea forței de muncă, proces evident în ocuparea unui personal din ce în ce mai numeros în ceea ce este denumit „servicii comunale”. De altfel, ofensiva neoliberală care caracterizează ideologia economică și politică a ultimelor decenii în societățile capitaliste dezvoltate, ca și actualele dezbateri care au loc cu privire la „modelul social” al Europei occidentale ilustrează și ele că aceste sisteme secundare de redistribuție au atins un volum critic, ce a dus la punerea lor în discuție și la presiuni pentru o restrângere a volumului de resurse redistribuit în favoarea pieței.

În aceeași situație se găsea și comunismul în a doua parte a existenței sale, cea a comunismului deja industrializat, doar că, în comunism, piața reprezenta sistemul secundar de redistribuire și nu cel principal. Ca și în alte societăți, piața eroda sau modifica relațiile și ierarhiile stabilite prin intermediul sistemului de distribuție dominant, dar nu a reprezentat niciodată o amenințare serioasă la adresa acestuia. Tot astfel, nu a reprezentat-o, vreme de mai multe secole, nici în feudalismul Europei occidentale și încă și mai puțin în organizarea tradițională a societăților ne-europene, unde a fost nevoie de influența externă a capitalismului european pentru a modifica sistemele de organizare socială și economică dominante. Câtă vreme sistemul comunist de distribuție dispunea de susținere politică, nu exista nici o șansă reală ca piața, ca sistem secundar, să îl înlocuiască, prin evoluție „naturală”, pe cel dominant. În schimb, a putut să modifice substanțial forma de organizare socială instituită politic.

¹ În multe societăți capitaliste dezvoltate, statele redistribuie, prin intermediul bugetelor naționale și locale, circa jumătate, iar uneori chiar mai mult de jumătate din produsul intern brut. Dar o bună parte din această redistribuire se face prin intermediul pieței și respectându-i regulile.

A creat o nouă elită socială – elita de avere – și i-a asigurat, treptat, ascensiunea în societate. Conform ideologiei și politicilor oficiale, o asemenea elită ar fi trebuit să nu existe. Societatea comunistă organiza populația după statutul ocupat în sistemul de putere politică al societății și redistribuia veniturile în funcție de acest statut. Elita de avere s-a format pe această piață liberă a economiei comuniste și a penetrat, treptat, restul elitelor societății comuniste. Nu într-o asemenea măsură încât să schimbe regulile accesului la elite, dar suficient ca să fie puternic relaționată cu acestea. Este imposibil de estimat mărimea averilor care s-au constituit în acest fel, căci lipsește orice sistem de evidență a sumelor care circulau pe piața gri și a modului în care ele se concentrau, până la urmă, în proprietatea sau sub controlul unor „capitaliști” informali. Știm însă, din investigațiile polițienești ale unor asemenea capitaliști puși sub acuzare de către sistemul oficial, că valoarea totală a bunurilor confiscate cu acest prilej putea să ajungă la sute de mii sau chiar la milioane de dolari, în estimările oficiale. Mai relevante decât evaluările oficiale sunt însă legendele care circulau în epocă cu privire la bogăția unor asemenea participanți la piața „gri” a economiei comuniste, alimentate de semnele exterioare ale avuției. Casele erau cel mai evident și mai dificil de ascuns dintre acestea și, în România comunistă, a devenit celebru un sat din Oaș ai cărei locuitori erau legal beneficiari ai economiei de piață – zona nu era colectivizată – și ale căror averi proveneau din comerțul cu produse de oierit: carne și brânzeturi, pentru luxul caselor lor. Este adevărat că, trăind în rural, aceste case nu dispuneau nici de apă curentă și nici de canalizare, cel puțin nu din resursele comunității, dar prin mărimea lor și prin dotări depășeau cu mult condițiile de locuire medii ale urbanului comunist. În urban, legende încă și mai spectaculoase circulau pe seama categoriilor profesionale rămase, chiar și formal, liberale – de la avocați și scriitori și până la puținii mici meșteșugari care mai funcționau oficial pe piața liberă, dar și a categoriilor formal integrate în sistemul comunist, dar cele mai bănuite de corupție sau de contrabandă, de la medici și până la piloți sau marinari. Cert este că, în societatea comunistă, diferențele de avuție existau și erau semnificative. Problema principală a acestei elite de avere nu mai era, către sfârșitul comunismului, cum anume să o câștige, ci ce anume să facă cu profitul, în condițiile în care era aproape imposibil să o transformi în capital. În rural, capital înseamnă pământ, iar în mod formal tranzacțiile cu terenurile agricole erau interzise în comunism. Cu toate acestea, ele au avut loc, pe o scară ale cărei dimensiuni nu pot fi nici măcar estimate, prin simpla înțelegere dintre cumpărător și vânzător, prin acte neoficializate, a căror valoare juridică era îndoielnică sau contestabilă. În urban, pentru că profitul obținut nu putea fi reinvestit pe scară largă, preocuparea principală s-a referit la tezaurizarea lui. Imobiliarul a fost un debușeu, dar unul limitat, căci deși legea permitea proprietatea imobiliară, nu permitea

unui proprietar să dețină mai mult de o locuință. Această prevedere legală putea fi eludată parțial, cumpărând, de exemplu, câte o locuință pentru fiecare membru al familiei, dar și această posibilitate de investire era limitată. Aurul, obiectele de artă și valuta au devenit principalele mijloace de tezurizare, dar îl făceau pe proprietar vulnerabil. Ca urmare, elita de avuție a dus-o prost în comunism cel puțin din două motive. În primul rând că nu avea ce face cu banii câștigați. În al doilea rând, din cauza statutului social inferior – statutele sociale se obțineau prin profesie sau prin locul ocupat în ierarhia administrației și a puterii politice și nu prin avere – care îi interzicea accesul la putere și la prestigiu.

În al doilea rând, existența celei de a doua economii – cea bazată pe piață – a făcut necesară stabilirea unor legături mai puțin limitative dintre aceasta și economia comunistă, decât cele pe care le permitea sistemul oficial. Dacă pe de o parte, avem un sistem de distribuție coordonat administrativ, pe de altă parte, avem un sistem de distribuție centrat pe piață, legătura dintre cele două sisteme trebuie să asigure, între altele, capacitatea pieței de a influența decizia administrativă. Într-o birocrație, cum este administrația, fluxul decizional normal este de la vârf către bază, dar această cale nu era accesibilă factorilor de pe piață, căci la vârful birocrației se afla clasa politică comunistă care nu accepta piața decât ca pe un soi de rău inevitabil. Astfel încât piața s-a relaționat cu sistemul distribuției administrative la nivele inferioare, prin modificarea circuitelor administrative și a criteriilor de decizie, profitând de marja de decizie pe care orice sistem birocratic o lasă la dispoziția funcționarilor săi. Un asemenea tip de legătură, descris atât de complicat mai sus, poate fi denumit pe scurt „corupție” și exact despre aceasta este vorba. Legătura stabilită între sistemul de piață și sistemul administrativ s-a bazat pe coruperea funcționarilor în toate sistemele birocratice, de la cel al întreprinderii de producție și până la cele ale administrației locale și centrale, ori ale sistemelor de distribuție ale statului.

În această privință, postcomunismul nu a inventat nimic nou, el a găsit relația gata pregătită din comunism. Dar, merită amintit că nici comunismul nu a inventat nimic nou, el găsind relația gata pregătită din capitalismul timpuriu al României precomuniste care, la rândul său, l-a preluat din vremuri chiar mai vechi. Dacă, însă, există o diferență specifică postcomunismului în materie de corupție – adică de legătură între o economie „gri”, întotdeauna de piață, și principalul sistem de distribuție, această diferență constă în faptul că piața „gri” a postcomunismului a utilizat pe scară largă corupția pentru a influența cel mai radical proces al tranziției postcomuniste – privatizarea proprietății asupra capitalului deținut de stat.

Dacă piața „gri” a societății comuniste era atât de vastă, atunci ea trebuie să fi dispus de anumite forme de organizare care, la rândul lor, să fi fost instituționalizate într-un anumit grad. O piață este un mecanism complicat. Are nevoie de infrastructuri, de logistică, de contabilitate, etc. Este suficient să ne uităm doar la piața alimentelor care, am văzut, redistribuia o cantitate de alimente mai mare decât cea distribuită prin comerțul socialist. Orașul tradițional a depins întotdeauna de ruralul din jurul său. Acest lucru nu mai era decât parțial valabil pentru orașul industrializat comunist, în cadrul căruia piața „gri” putea asigura aprovizionarea pe scară largă cu mărfuri provenite din cele mai îndepărtate regiuni ale țării și din import¹. În timpul comunismului, piața „gri” a Bucureștilor era aprovizionată cu cartofi din Covasna, cu mere din Vâlcea și Bistrița, cu vin și legume din Moldova, cu țuică din Maramureș, cu pește din Delta Dunării, cu țigări și alimente din Jugoslavia și Ungaria, cu îmbrăcăminte și cosmetice din Germania, Italia, Grecia și Turcia, cu aparatură electronică din Japonia, Europa occidentală, etc. Această piața avea nevoie și și-a creat propriile rețele de transport, de depozitare intermediară, de vânzători și promotori ai produselor, etc., angrenând în proces, într-un soi de „part time job” zeci de mii sau chiar sute de mii de oameni, în funcție de produsul pus în vânzare și de volumul de vânzări. Toată această infrastructură ascunsă a ieșit la „lumină” după 1990 și a fost utilizată intens de noile categorii sociale în ascensiune ale economiei de piață postcomuniste.

În consecință, societatea socialistă era, către sfârșitul comunismului, o societate mult mai complexă decât admite imaginea ei ideologizată, fie ea de atunci, fie ea de acum. Grosul populației era formată în principal din țărani, nevoiți să oscileze între cele două economii – cea socialistă a CAP-urilor și cea tradițională, a propriei gospodării individuale – și muncitori industriali care, la rândul lor, oscilau între statutul politic superior, de bază a puterii politice comuniste, și statutul industrial inferior, de executanți aflați la baza ierarhiei de putere din birocrăția industrială. Acestor mari grupuri sociale care alcătuiau grosul populației, li se adăugau elitele, constituite de-a lungul a trei mari sisteme de distribuție a puterii: puterea politică, puterea administrativă și cea economică. Ca în orice sistem de organizare socială, elitele s-au constituit în jurul centrelor de decizie din societate, așa cum erau ele organizate în sistemul comunist. Ca în orice societate, aceste centre de decizie se referă la sistemele de redistribuție a resurselor în societate, dintre care unele sunt dominante, căci sunt instituite ca atare de către clasa politică, iar altele sunt secundare, căci deși au un statut politic inferior, sunt de neevitat. Elitele astfel formate sunt strâns interrelate între ele, dar asta nu le împiedică

¹ Această situație a fost încă și mai spectaculoasă în URSS, dacă ținem cont de faptul că piața „gri” a Moscovei era aprovizionată, pe cale aeriană, de producători din Georgia, Moldova, Ucraina și republicile asiatice.

să se și concureze unele pe altele. Ca orice altă societate, comunismul a supraviețuit atât vreme cât concurența dintre elite nu făcea imposibilă cooperarea acestora în menținerea sistemului. Revoluția a avut loc în momentul în care practic toate elitele sociale și economice s-au coalizat împotriva elitei politice dominante a societății comuniste. Perioada postcomunistă care a urmat nu a mai fost, multă vreme, o perioadă de cooperare a elitelor, ci una de concurență acerbă între ele, echivalentă cu o confruntare cu privire la care anume sistem de distribuție va deveni dominant în noua societate românească. Chiar și fără o pregătire teoretică și ideologică adecvată, toate aceste elite ale fostei societăți comuniste, precum și elitele în formare ale noii societăți postcomuniste au intuit că dominarea societății care se construiește pe ruinele comunismului nu se poate obține decât prin preluarea controlului asupra politicului. De aceea, principala confruntare s-a purtat pe teren politic și a avut rezultate ambigui. În diferite momente ale istoriei sale, diferite elite foste sau post comuniste au preluat controlul politicului și s-au străduit, cu un succes variabil, să își elimine sau să își subordoneze adversarii. Câtă vreme câștigătorul politic a fost incert, societatea românească a păstrat un grad ridicat de libertate. Când acesta s-a redus substanțial ca urmare a faptului că o parte cel puțin a elitelor postcomuniste au ajuns la un grad de cooperare semnificativ, un nou actor politico-economic a intrat în arenă, capitalul străin cu susținerea sa politică internațională, și a complicat și mai mult lucrurile. Rezultatul este un nou grad de libertate al societății românești, cel asupra limitării căruia trebuie să decidem în continuare.

5. INTELECTUALII ȘI CAPITALISMUL

Acest model „complicat” al societății comuniste, moștenirea cu care a trebuit să se descurce tranziția postcomunistă, suportă două critici majore, una din perspectivă sociologică, iar cealaltă din perspectivă ideologică. Critica sociologică care îi poate fi adusă este că el este un model al elitelor comuniste și al relațiilor dintre ele și mai puțin – dacă nu cumva deloc – un model al marilor grupuri sociale ale societății deja amintite, muncitorii industriali și țărani. Această critică este justificată și este evident că, atâta vreme cât nu ține seama de majoritatea populației, este greu să vorbim despre un model complet. Din această perspectivă, modelul este incomplet și vulnerabil. O serie de explicații care rezultă din utilizarea lui ca model al societății sunt, la rândul lor, vulnerabile sau incomplete. De exemplu, descrierea pe care tocmai am făcut-o a succesului revoluției anticomuniste, care ține cont doar de relația dintre elite și nu ține cont de relația dintre elite și muncitori și țărani. Singurul răspuns care se poate da acestei critici este că obiectivul analizei de față nu a fost de a construi un model exhaustiv al societății comuniste – o mulțime de alte lucruri lipsesc din model – ci un model al relațiilor dintre elitele care defineau și controlau sistemele de redistribuire din societate. Căci aceste elite au fost principalii actori ai procesului care ne interesează aici, adică al tranziției postcomuniste. Elitele au definit, influențat, controlat sau deformat politicile tranziției care urmează. Grosul populației mai degrabă le-a suportat și, ceea ce este extrem de semnificativ, le-a respins pe toate atunci când a avut ocazia, adică cu prilejul alegerilor, refuzând continuarea a absolut tuturor practicilor politice și modelelor de societate care i-au fost propuse de după prăbușirea comunismului și cel puțin până în 2004, adică mai mult de 15 ani de zile. Ceea ce, între altele, dovedește că societatea românească încă își mai păstrează gradul de libertate de care am vorbit.

Critica ideologică care poate fi adusă modelului schițat mai sus este că ignoră două dintre elitele pe care ideologia dominantă le consideră esențiale pentru explicarea tranziției – securitatea și elita „nivelului al doilea” al structurii de putere comuniste, adică funcționarii de rang mediu și tinerii politicieni ai comunismului. Or, tocmai acestea două sunt considerate a fi principalele beneficiare ale tranziției postcomuniste în ideologia dominantă a epocii actuale, iar în modelul de față nu ocupă nici un loc. De fapt, elita politică a societății comuniste nu ocupă nici un loc în modelul de față. Ea a fost tot timpul presupusă a fi existat, dar celelalte

elite au fost tratate ca și cum, în evoluția lor ulterioară, nu au depins în nici un fel de fostele lor legături cu elita politică a comunismului. Ceea ce, de altfel, s-a și întâmplat.

Cel mai răspândit dintre modelele ideologice ale tranziției postcomuniste, nu doar în România, dar și în celelalte societăți foste comuniste europene, se bazează în întregime pe un model extrem de simplist al societății comuniste, derivat mai degrabă din scrierile lui Orwell decât din realitatea socială, economică și politică a societății comuniste. Modelele simple de societate, inventate de mecanismele de propagandă încă de pe vremea cetăților antice grecești, când populațiile non-grecești erau etichetate drept „barbare”, au dominat ideologiile cotidiene ale tuturor societăților din istorie, pentru a legitima nevoia de mobilizare a întregii populații în slujba unui obiectiv politic al clasei conducătoare, de-a lungul întregii istorii. Au fost false de fiecare dată, dar au fost funcționale. Asemenea modele simple și total false au fost construite de musulmani pentru creștini, ca și de creștini pentru musulmani, de albi pentru negri, ca și de negri pentru albi, de japonezi pentru coreeni, ca și de către coreeni pentru japonezi, de naziști pentru evrei, bolșevici, masoni și catolici, ca și de către evrei, bolșevici și catolici pentru naziști, de comuniști pentru susținătorii capitalismului și de către aceștia din urmă pentru comuniști, etc. Au fost copios ilustrate de literatura și, mai târziu, de cinematografia sau alte mijloace de comunicare în masă ale fiecărei societăți care a trebuit să înfrunte sau să concureze alte tipuri de societăți.

Modelul ideologic simplu al societății comuniste a fost elaborat în occident și susținut prin relatările, la fel de simpliste, ale dizidenților comuniști față de societatea socialistă și preluat apoi pe scară largă de intelectualii postcomunismului. Conform acestui model, societatea socialistă era alcătuită dintr-o mulțime amorfă, îndobitocită de propaganda oficială și ținută sub teroare de către o armată de represiune, ilustrată de regulă prin poliția politică a acelei societăți, în România ea fiind Securitatea. Securitatea și celelalte instituții ale represiunii erau în slujba unei clase politice dintr-o generație mai veche de comuniști îndoctrinați și o generație mai nouă de comuniști „șmecheri”, care ocupau un nivel inferior în ierarhia politică, dar erau principalii beneficiari ai redistribuției în societate. Revoluția a asigurat ascensiunea socială a acestei păтури secundare a fostei elite comuniste care a devenit noua elită de proprietate a capitalismului românesc¹. Dar ei sunt vulnerabili pentru trecutul lor și de această vulnerabilitate profită foștii angajați ai fostei securități care, prin șantaj și manipulare, au

¹ „Cursul adoptat al transformărilor nu este în întregime „original”, ci se încadrează în ceea ce analiștii economici străini numesc capitalism politic ... Acest proces se definește prin transformarea capitalului politic al unei părți importante a nomenclaturii comuniste în capital economic al noii clase de proprietari”, Ionete, Constantin, 2003, *Clasa politică postdecembristă*, Expert, București

reușit să ocupe poziții prioritare atât în economie, cât și în sistemul politic al postcomunismului. În realitate, o astfel de societate, precum cea din modelul simplu al comunismului, și o tranziție, precum cea din modelul simplu al tranziției postcomuniste, nu pot exista și nici nu a existat vreodată. Societățile sunt organizații mult prea vaste și diferențiate pentru a nu putea să fie descrise în asemenea modele simple decât în interiorul unor ideologii la fel de simpliste. În nici un caz societatea socialistă românească nu a fost o astfel de societate, iar tranziția care i-a urmat a fost net mai complexă.

Societatea socialistă românească a fost o societate normală, cu o populație de peste 22 de milioane de oameni, la fel de normali, care își vedeau de viața lor de toate zilele înainte de orice. De altfel, pentru multe milioane de oameni, mai ales țăranii săraci care alcătuiau grosul populației din rural, trecerea de la capitalismul perioadei interbelice, la comunismul perioadei postbelice nu a adus cu sine o schimbare semnificativă în viața de toate zilele, cu excepția schimbărilor din relația cu autoritățile. În timp, au avut loc o serie de schimbări și evoluții tehnologice care au ajuns și în rural, dar care ar fi avut loc în orice fel de societate, fie ea comunistă sau capitalistă. Ruralul a fost electrificat, s-a dezvoltat sistemul de învățământ și de sănătate, transporturile și legăturile cu urbanul. Sistemul de muncă din CAP, semi-industrializat, în care majoritatea țăranilor deserveau cu muncă manuală contra unui cost stabilit aproape arbitrar, personalul calificat al CAP-urilor și unităților de mecanizare a agriculturii, ar fi apărut și s-ar fi dezvoltat, probabil, în orice fel de societate, ca perioadă intermediară între agricultura tradițională și cea intensiv mecanizată. În rest, așa cum am văzut, o bună parte din producția agricolă a țării venea din agricultura tradițională, practică de cea mai mare parte a populației din rural pe micile loturi personale, permise în societatea socialistă. În urban, de asemenea, comunismul nu a condus la schimbări radicale în viața altor milioane de oameni. Salariații care, până atunci, lucrau în întreprinderi capitaliste, au rămas salariați, dar în întreprinderi aflate în proprietatea statului, ocupând aceleași locuri în ierarhiile producției, ca și în cele sociale. Schimbarea locului pe care proletariatul îl ocupa în ierarhia politică nu a afectat semnificativ viața cotidiană în gospodăria de muncitori industriali. Nici condițiile lor de muncă, nici veniturile și nici nivelul de trai nu s-a modificat semnificativ din această cauză. În timp, urbanul s-a modernizat și populația a trebuit să se adapteze la schimbări tehnologice, de infrastructură și culturale produse de urbanizare și industrializare, dar asemenea schimbări ar fi avut loc în orice fel de societate, fie ea comunistă sau capitalistă. Doar ritmurile schimbării ar fi putut să difere, după cum dovedesc experiențele extrem de diferite ale, de exemplu, Greciei și Finlandei.

Faptul că cea mai mare parte a ceea ce Braudel denumește „structurile cotidianului” nu s-a modificat radical la trecerea de la capitalism la comunism, așa cum nu s-a modificat radical la trecerea de la comunism la capitalism, este esențial pentru înțelegerea revoluției comuniste ca revoluție în primul rând politică. Probabil că de aici provine cea mai mare parte a neînțelegerilor referitoare la comportamentul cotidian al populației care domină construcțiile intelectualității postcomuniste. Deoarece populația refuză să adopte comportamentele specifice „modelului ideal” construit pe cale intelectuală, pornind de la definițiile ideologice ale tipurilor de societate – de exemplu, modelul „proletarului conștient” care se dedică bunăstării generale ca urmare a triplei sale calități de proprietar, producător și beneficiar în ideologia comunistă, sau modelul „cetățeanului întreprinzător”, ca urmare a calității sale de proprietar, producător și membru activ al comunității, în ideologia postcomunistă – intelectualii comuniști și cei postcomuniști au adoptat aceeași paradigmă explicativă. Oamenii nu se comportă așa cum „scrie la carte” nu pentru că modelul simplist de societate este profund greșit, ci din cauza „mentalităților”, datorate în cea mai mare parte educației primite în sistemul politico-social anterior. În realitate nu este nimic rău în „mentalitățile” populației, ci avem de a face cu procesul normal de adaptare a comportamentului populației la „structurile cotidianului” rămase perene. Căci, pentru un salariat care a trecut prin cele două revoluții contradictorii – cea comunistă din 1947 și cea anticomunistă din 1989 – viața cotidiană s-a modificat destul de puțin. Noi am discutat aici despre modificări ale sistemelor de distribuție, despre funcțiile diferite ale piețelor, despre relațiile dintre componentele economiei. Toate aceste lucruri, importante în societate, s-au modificat radical. Dar viața cotidiană a unui salariat, de exemplu, a rămas în mare măsură aceeași. Cum, de altfel, a rămas în mare măsură aceeași și după 1989, când schimbarea politică care a avut loc a modificat prea puțin structurile cotidianului pentru cea mai mare parte a populației. Indiferent de regimul politic și de structurile fundamentale ale economiei, un salariat trebuia să își găsească un loc de muncă, unde intra în relații definite de tehnologie și de organizarea birocratică – dar și de relațiile sale interpersonale – cu ceilalți angajați. Primea un salariu, adică o sumă de bani, cu care trebuia să se întrețină pe el și familia sa. Indiferent de caracteristicile pieței, el își cheltuia banii pe piață, cumpărându-și mâncare, condiții de locuire, îmbrăcăminte, distracții. Ce anume lucra, ce sumă de bani primea, ce anume putea cumpăra cu banii pe care îi primea, aceste caracteristici depindeau de caracteristicile globale ale economiei și societății, de decizii politice, de toate procesele de tranziție pe care le analizăm aici, dar nu depindeau de el.

Atât tranziția postcomunistă cât și, mai înainte, tranziția comunistă, ca și, încă mai înainte, tranziția către capitalism a societății românești, ca orice tranziții coordonate politic, au modificat radical structurile fundamentale ale societății, iar această modificare s-a tradus în schimbarea radicală a statutelor, componenței și raporturilor dintre elite. Elitele și transformările acestora sunt indicatorii cheie ai tranzițiilor și proceselor de schimbare și nu „structurie cotidianului”. Cotidianul se modifică și el, ca rezultat al acțiunii elitelor și acestor modificări i se datorează faptul că, în prezent, cea mai mare parte a populației țării folosește îmbrăcăminte și încălțăminte produsă industrial și nu în gospodărie, iar timpul liber se petrece altfel în zilele noastre decât în descrierile lui Ion Creangă ale societății rurale din secolul al XIX-lea. Dar structurile cotidianului se modifică lent și nu în neapărată concordanță cu modificările structurilor fundamentale ale societății, o caracteristică a societății pe care modelele ideologice o ignoră cu desăvârșire, dar pe care știința socială trebuie să o ia în considerare.

De aici și până la ignorarea în modelul societății comuniste a celor două elite care joacă un rol special în modelul ideologic al postcomunismului – elita politică „secundară” a societății comuniste și angajații instituțiilor de represiune comunistă (Securitatea în primul rând) – nu mai este un drum lung. Aceste „elite” nu aparțin nici uneia dintre cele două structuri care pot fi luate în considerare de un model de societate. Ele nu fac parte din modelul structurilor fundamentale, căci în acest model elita politică acționează unitar, iar o instituție precum cea a Securității nu apare. Și nu fac parte nici din structurile cotidianului, căci cea mai mare parte a populației nu interferează, în nici un fel, în viața cotidiană nici cu unii, nici cu alții. În același timp, nu li se poate identifica un rol semnificativ nici în tranziția postcomunistă și încă și mai puțin în tranziția care urmează tranziției postcomuniste. Motivul simplu este că nu au funcționat ca o elită, chiar dacă în unele grupuri de interese au putut juca un rol important. Dar, indiferent de traseul pe care l-au urmat după 1989 mulți dintre membrii acestor grupuri, avem de a face cel mult cu o pluralitate de biografii individuale și câtuși de puțin cu grupuri sociale. Mai mult încă. Dacă o cercetare riguroasă ar dovedi că absolut toate elitele actualei societăți postcomuniste provin exclusiv dintre membrii acestor două categorii definite ideologic – dintre „nomenclaturiștii de nivel secundar” și din foști ofițeri de securitate – ceea ce acum știm că nu este adevărat nici în România și nici în alte țări foste comuniste, chiar și acest lucru nu ar dovedi nimic, iar modelul ideologic de societate ar rămâne la fel de incorect, căci caracteristicile și practica politico-socială a noilor elite ale postcomunismului nu este în nici un fel întemeiată în biografia lor anterioară și, în loc să avem de a face cu un transfer de

elite de la o societate la alta, am avea de a face cu un simplu transfer de persoane, iar sociologia, ca și societățile, nu se interesează de persoane.

Dacă lăsăm deoparte modelul ideologic care nu ne folosește la nimic devine valabilă observația că, dintre toate schimbările sociale care au survenit în perioada de după prăbușirea comunismului, cea care a fost cel mai puțin studiată este formarea noii clase de capitaliști români. Este paradoxal, pentru că modul în care s-a format și direcțiile de evoluție ale noii clase a capitaliștilor români au atât implicații teoretice, relevante pentru sociologie și științele economice, cât și implicații practice. O parte a acestora din urmă pot fi extrem de importante.

Noua categorie socială, mai repede și mai eficient decât altele, a achiziționat caracteristicile unei adevărate clase sociale. Are o practică socială complexă, care nu se restrânge doar la economie, ci influențează întregul spațiu social, de la relațiile de familie, la modelele de locuire, de consum și de petrecere a timpului liber. Și-a dezvoltat o ideologie proprie, pe care o promovează cu consecvență, atât în mediul academic, cât și în cel cotidian. A devenit un important factor de presiune asupra mediului politic, dovedindu-se capabil să influențeze reformele coordonate politic, să modifice cadrele normative ale economiei și vieții sociale și să-și trimită reprezentanții în cele mai înalte funcții ale administrației și conducerii statului.

Tocmai de aceea, este surprinzător faptul că, spre deosebire de alte țări foste comuniste, noua clasă a capitaliștilor români a fost puțin studiată cu mijloace științifice. Și tocmai acest aparent dezinteres al acelui grup social însărcinat cu descrierea lumii și cu construcția concepției despre lume, mă refer la intelectuali, pentru noua clasă socială a facilitat răspândirea în discursul cotidian și politic al unei vaste mitologii cu privire la noii capitaliști români, modelată cel mai adesea pentru a satisface interese politice imediate sau paradigme ideologice, motivate, de asemenea, cu prioritate politic.

Concepția cotidiană cu privire la capitalismul autohton

În opinia publică, noii capitaliști români sunt identificați și explicați, simplist și revendicativ, drept „hoți”. Sondajele de opinie ilustrează copios realitatea că, în viziunea populară, noii îmbogățiți ai perioadei postcomuniste sunt mai ales beneficiarii ilegalităților comise, iar sursa avuției personale a acestora este devalizarea avuției naționale. În cel mai bun caz, ei sunt priviți ca fiind deosebit de „norocoși”, în calitate de câștigători ai loteriilor obișnuite, sau ai loteriilor mai speciale care au fost reprezentate de variațiile politicilor de privatizare. Viziunea capitalistă tradițională, cea care atribuie avuția – și capitalul – unor performanțe speciale în

muncă și unor abilități individuale, de tipul disponibilității pentru asumarea de riscuri, pentru inovație și pentru inițiativă în economie și în societate, este atât de puțin răspândită în concepția cotidiană (cca. 5% dintre respondenții sondajelor de opinie), încât poate fi considerată fie exotică, fie ca o ideologie eșuată.

Principala sursă de formare a unei concepții cotidiene despre societate este ansamblul experiențelor personale ale populației. Dar populația este întotdeauna suficient de rațională pentru a nu generaliza fără sprijin experiențele personale, chiar și în cazul în care experiențelor personale sunt confirmate de alte experiențe personale. În societatea românească consumul de mass-media este masiv, iar mass-media popularizează puternic atât discursul științific, cât și, mai ales, pe cel politic. La rândul său, discursul politic devine adesea, deși selectiv, un vector al transmiterii către populație a discursului legitimat științific, mai ales dacă acesta este direct legat de teme politice majore. Iar polarizarea de avere și venituri, îmbogățirea unei pătri restrânse numeric și sărăcirea unor categorii majoritare numeric, transferul de proprietate dinspre stat spre indivizi și întreaga fenomenologie care a însoțit formarea și afirmarea noii clase de capitaliști români au reprezentat, în toată perioada de după prăbușirea comunismului, teme majore ale politicii românești. Ca urmare, concepția cotidiană cu privire la aceștia s-a format, în principal, pe baza experienței personale a populației, susținută puternic de discursul politic, dar și de discursul legitimat științific, ambele popularizate de mass-media și toate trei având, în mod esențial, același conținut negativ – bogăția și capitalul au fost acumulate pe căi nelegale, fie imorale, formele concrete ale acestora mergând de la escrocheria nemijlocită, de tipul celei utilizate în jocurile piramidale, până la formele mai sofisticate ale „ingineriilor financiare”, ale clientelismului politic și ale corupției, dusă la stadiul de *state-capture*, așa cum este el definit în sistemele conceptuale ale cercetărilor științifice, sau de „sistem ticăloșit”, cum l-a definit Traian Băsescu în campania sa electorală pentru funcția de președinte al României, campanie cu care a câștigat alegerile.

Conținutul, semnificația și implicațiile acestei concepții cotidiene au fost mai ușor sesizate și mai bine sintetizate de cercetătorii străini, prin contrast cu propria lor concepție despre rolul social și sursele de legitimare ale capitalistului.

„Oamenii de afaceri au început să fie percepuți din ce în ce mai mult ca indivizi egoiști care își construiesc averile personale pe seama afacerilor ilicite și mai puțin ca cetățeni ce își asumă riscuri personale în slujba interesului național.”¹

¹ Berthin, G.D. (ed), 2002, *A Decade Later: Understanding the Transition Process in Romania. National Human Development Report 2001-2002*, UNDP p.35

Este semnificativ faptul că această temă nu și-a pierdut nimic din interes și din valoarea politică de-a lungul a mai bine de un deceniu și jumătate. Ultima confruntare electorală, atât pentru autoritățile locale, cât și pentru Parlament și Președinție, a avut ca temă centrală corupția, adică modul în care se formează capitalul privat și modul în care funcționează el în societatea și economia românească. Iar la dezbaterea devenită, în context, dezbaterea publică centrală a competiției pentru puterea politică, au fost implicate nemijlocit toate sursele majore de mesaje și de legitimare potențială – de la politicieni și opinia publică, până la comunitatea academică – atât românești, cât și internaționale. Problematika capitalului românesc și a noii clase de capitaliști români a devenit principala preocupare a unor centre politice – de tipul Comisiei Uniunii Europene, Departamentul de Stat al SUA, OECD, etc. – a comunității internaționale de afaceri, care s-a exprimat prin intermediul agențiilor de rating, a instituțiilor financiare internaționale, de la FMI și BIRD la BERD, și a comunității investitorilor străini în România. Cum atât politicienii occidentali, cât și grupurile de afaceri internaționale dispun de vaste rețele de organizații ale societății civile, dublate de rețele de mass-media, problematica capitalismului românesc a devenit problema centrală a confruntării politice și ideologice din România și a utilizat și influențat semnificativ activitatea academică, considerată, de toată lumea, o sursă importantă de legitimare ideologică și politică. Toată această vastă activitate s-a răsfrânt asupra concepției cotidiene cu privire la noul capitalism românesc, iar concepția cotidiană a trimis puternice reflexe înapoi, în mediile care i-au fost surse, pentru a le întări premisele și tezele fundamentale.

Concepția cotidiană și dominantă cu privire la capitaliștii români existentă în zilele noastre este dominată de un „nucleu dur” construit în jurul câtorva afirmații cu caracter fundamental. Ele se referă la: (1) O continuitate esențială între elitele fostei societăți comuniste și elitele noii societăți capitaliste, primele fiind capabile să se transforme în ultimele, mai ales prin valorificarea a ceea ce academicii numesc „capital cultural” și „capital social”, adică, pe de o parte, datorită unei educații mai apropiate de cea a noii lumi capitaliste și, pe de altă parte, datorită unor rețele de relații formale și informale extinse atât în societatea românească, cât și în societățile capitaliste. Conform acestei premise, noua clasă a capitaliștilor români este formată, ca și noua clasă politică românească, din fostele elite politice și manageriale ale societății comuniste, și, mai ales, din membri ai fostei securități și poliții politice. (2) Un ansamblu de practici ilegale, de la contrabandă și evaziune fiscală, până la escrocherie, în prezent toate cumulate sub termenul global de „corupție”, care le-a permis transferul de bani publici în proprietate privată. (3) Un suport politic indispensabil protecției necesare în fața

legii, suport bazat fie pe corupție, fie pe „capital social” și care a condus la formarea așa numiților „baroni locali”, adică a concentrării resurselor de putere politică, administrativă, financiară și economică, iar uneori și simbolică, disponibilă în comunitățile locale, în mâinile unor persoane identificabile.

Tabloul care rezultă din teoretizarea acestor trei premise este destul de întunecat. El dezvăluie noua clasă de capitaliști români ca fiind rezultatul unui transfer în noile condiții de mediu social al capitalismului a fostei elite a societății comuniste, transfer care s-a realizat, pe de o parte, ca urmare a faptului că s-au susținut reciproc, iar pe de altă parte, pentru că au complotat împreună la jefuirea atât a statului, cât și a populației. Mai mult, acest tablou al concepției cotidiene este puternic susținut de discursul politic – atât intern, cât și internațional – referitor la „corupția” din România, considerată excepțională, cât și de discursul academic, în rarele cazuri în care acesta există.

Întreg acest tablou a fost sintetizat în doar două fraze de fostul șef al serviciilor comuniste românești de spionaj, în 2005:

„O privatizare prost concepută a permis unui mic număr de prădători din interior, dintre care cei mai mulți sunt foștii mei subordonați din serviciul de spionaj comunist, să jefuiască cele mai valoroase averi ale României. Această tâlhărie susținută guvernamental a produs un sistem economic de tip mafiot care a pătruns în toate colțurile țării și îi amenință stabilitatea.”¹

El este continuu confirmat atât de lumea academică, cât și de specialiștii instituționalizați care asigură legătura dintre aceștia și lumea politică. Iar cele două grupuri se susțin reciproc, similitudinile de discurs fiind ușor de remarcat. De exemplu, un academic de renume, profesorul universitar Sorin Antohi, sintetiza într-un interviu acordat unui cotidian român o întreagă teorie cu privire la noua clasă a capitaliștilor români: *„La noi, ... noii îmbogățiți au mai curînd credite pe care nu le vor rambursa niciodată, obținute de regulă cu activă complicitate a aparatului de stat”²*. Aceiași opinie o exprimă și specialiștii Băncii Mondiale care, consemnează într-un raport adresat președintelui BIRD că: *„Arieratele întreprinderilor reflectă politizarea alocării creditelor ca și drepturile slabe ale creditorilor și lipsa capacității instituționale de a le apăra.”³*

¹ Pacepa, M, 2005, Welcome, President Bănescu! Keeping Romania in mind, în *National Review*, New York, March 2005.

² Antohi, Sorin, 2003, Interviul acordat lui Florin N. Calcea, *Evenimentul Zilei*, 26 iulie 2003

³ The World Bank, 2001, *The World Bank Group's Country Assistance Strategy for Romania*, Report No. 22180-RO, p. 17

Faptul că, la sfârșitul lui 2004, concepția dominantă despre noua clasă a capitaliștilor români este încă întemeiată în asemenea premise este încă o expresie a ceea ce a fost denumit drept „exceptionalism românesc”. Pentru celelalte țări foste comuniste, mai ales cele din Europa Centrală, o anumită ofensivă academică orientată împotriva convingerilor cotidiene sau politice asemănătoare cu cele din România a avut loc în ultima parte a secolului trecut. Un studiu referitor la noua elită conducătoare din Ungaria, Cehia și Polonia, argumentează că: (1) continuitatea elitelor comuniste în elite capitaliste nu este confirmată de datele empirice existente în 1993, și că (2) menținerea fostei tehnocrații socialiste în poziția de elită managerială capitalistă nu a fost însoțită de un transfer de proprietate semnificativ.

În 1993, adică aproape imediat după prăbușirea comunismului, în cele trei țări studiate, forma dominantă de proprietate era cea publică, iar în sectorul privatizat, pentru firmele cu mai mult de 100 de angajați, pachete de peste 10% din acțiuni aparțineau în proporție de 4 ori mai mare capitalului străin, decât managerilor autohtoni. Mai mult, pachetele majoritare (50-100% din acțiuni) la firme de această mărime erau deținute în proporție de 1,2% de manageri autohtoni și de 11,7% de capitalul străin¹. Ceea ce dovedește că cel puțin unele dintre premisele concepției cotidiene dominante pot fi puse, cu succes, la îndoială.

Invers, în ceea ce privește România, excepționalitatea ei este, cel mai adesea justificată prin simpla asociere a acesteia unui mai larg spațiu excepțional, cel al „Estului” – Huntington ar spune „al ortodoxiei” – care mai cuprinde Bulgaria, Iugoslavia, Rusia și restul spațiului CSI.

Abordarea ideologică a capitalismului postcomunist

Ceea ce merită subliniat aici este că oricare dintre cele patru surse majore ale concepției cotidiene – experiența personală a populației, discursul legitimat științific, discursul politic și modelarea tuturor acestora de către mass-media – este lipsită de valoare și legitimare științifică autentică. Altfel spus, nu există nici un motiv să considerăm că vreuna dintre ele descrie realitatea. Mai degrabă, putem considera că fiecare dintre ele descrie cu prioritate interesele politice, economice și sociale ale unor grupuri de presiune din societatea tranziției, și că principala lor funcție nu este de a înțelege și explica realitatea, ci de a legitima pretenții la distribuția resurselor. În acest caz, avem de a face cu o nouă „mitologie”, specifică perioadei de tranziție. Miturile tranziției politice în Europa Centrală și de Est au fost studiate

¹ Eyal, Szeleny, Townsley, 2001, *Noua elită conducătoare din Europa de Est*, Omega, București, pp.188-191

mai intens¹ decât cele economice și sociale. Iar atunci când au fost abordate acestea din urmă, abordarea s-a limitat în mare măsură la ceea ce este considerată a fi „clasa de mijloc” românească, incluzând aici micii întreprinzători, dar ignorând, mai ales din rațiuni statistice, pe cei mari².

Puțini autori au îndrăznit să contrazică mitologia susținută ideologic și academic pe care se bazează concepția cotidiană cu privire la noua clasă a capitaliștilor români, dar ei există³. Problema reală este una epistemologică. Există multă informație empirică, deși nesistematic culeasă, care se referă la capitaliștii români, dar nici o construcție teoretică suficient de cuprinzătoare pentru a permite integrarea acestei informații.

Ceea ce îngreunează și mai mult construcția teoretică este predominanța ideologiei asupra teoriei. Diferența esențială dintre o construcție ideologică și una teoretică, adică științifică, este că prima nu trebuie să satisfacă o condiție de consistență. Altfel spus, ideologiile se descurcă foarte bine și rămân la fel de eficiente chiar și în cazul în care conțin contradicții interne. Acesta este și cazul ideologiei cu privire la noua clasă a capitaliștilor români. Pe de o parte, ea continuă să susțină că principala sursă a capitalului privat este fie ilegală, fie imorală, fie amândouă. De asemenea, că funcționarea acestuia are loc mai ales prin deturnarea, printr-un mod sau altul, a fondurilor publice în profit privat, și toate celelalte mituri ale capitalismului românesc postcomunist. Dar, în același timp, susține, în contradicție directă cu cele anterioare, întreaga mitologie a economiei de piață postcomuniste, inclusiv tezele superiorității economico-manageriale a sectorului privat în raport cu cel public, a necesității transferului de resurse publice către sectorul privat prin privatizare și prin intermediul reformelor „dureroase” (orice reformă „dureroasă” are ca rezultat final o realocare a resurselor dinspre salariați spre patronat), etc.

În condiții existenței unei comunități academice neutră în raport cu o ideologie, și dispusă să susțină abordarea științifică a realității, o ideologie care nu se adaptează la rezultatele științei are puține șanse de a supraviețui ca atare și, ca urmare a atacurilor critice venite din partea intelectualității, ea sau va fi înlocuită, sau va fi corectată, după o dezbatere mai mult sau mai puțin îndelungată. Confruntarea dură care a avut loc între ideologia keynesiană și cea neoclasică în domeniul politicilor economice este o bună ilustrare a acestui proces. Ceea ce, însă, permite ideologiilor să supraviețuiască și în condiții de inconsistență sunt acele situații

¹ Tismăneanu, Vladimir, 1998, *Fantasies of Salvation. Democracy, Nationalism and Myths in the Post-Communist Europe*, Princeton University Press, editie romanească Polirom, 1999.

² Sandu, Dumitru, 1999, *Spațiul social al tranziției*, Polirom, Iași

³ Zamfir, Cătălin, 2004, *O analiză critică a tranziției. Ce va fi după*, Polirom, Iași

favorabile în care comunitatea intelectuală, inclusiv cea academică, sunt politic angrenate în susținerea ei și nu în tratarea ei critică. Or, în România, această situație este o permanență după revoluția comunistă. La fel ca în celelalte societăți foste comuniste, intelectualitatea românească s-a implicat activ și nemijlocit în politică pe toate căile posibile – de la candidatura în nume propriu, la susținerea și legitimarea diferitelor categorii de politicieni. Ca urmare, intelectualii români au fost angrenați în mai mare măsură în procese de legitimare, decât în activități de cercetare. Mai mulți factori au contribuit la acest proces, iar unii care sunt adesea ignorați țin inclusiv de faptul că a existat o mai mare cerere – și, în consecință, o finanțare mai generoasă – pentru proiectele ideologice, decât pentru cele de cercetare.

Dacă încercăm să lăsăm deoparte această particularitate cultural-economică a evoluției societății românești în tranziție, ușor generalizabilă la nivelul ansamblului societăților post-comuniste europene, primul rezultat pe care îl obținem este că „nimic nou sub soare”. Ideologiile capitalismului „păcătos” ale sfârșitului de secol al XX-lea, nu diferă esențial de ideologiile capitalismului „păcătos” al sfârșitului de secol al XIX-lea, ilustrate tocmai de cei mai mari adversari teoretici și ideologici ai capitalismului, adică de Karl Marx și de Vladimir Ilici Lenin. Iar politicienii și intelectualii autohtoni, cu sprijinul solid al specialiștilor internaționali, s-au situat mai degrabă și cu mai multă ușurință pe pozițiile promovate de Lenin, decât pe cele promovate de Marx.

Marea diferență dintre Marx și Lenin constă în aceea că, în vreme ce primul răspunde unui ethos științifico-ingineresc, specific vremii sale, cel de al doilea este principalul promotor al unui ethos politico-economic, adoptat ulterior de toată Europa de Est, devenită comunistă. Nu toată lumea își aduce aminte că Marx respingea abordarea normativă a capitalismului și se străduia să dovedească că organizarea capitalistă a producției este deopotrivă legală și morală, cel puțin în interiorul moralei socialmente acceptate. Este adevărat că Marx nu găsește nici un alt motor final al acțiunii de tip capitalist decât lăcomia infinită a burghezului, dar el considera, precum toți filosofii capitalismului de până la el, lăcomia și egoismul drept un „dat natural” uman. Iar capitalismul urma să fie înlocuit de comunism nu în virtutea unei morale superioare, cea a dezalienării, pe care neomarxiștii au descoperit-o mult mai târziu în manuscrisele nepublicate ale lui Marx, ci pentru că evoluția inexorabilă a forțelor de producție – adică a tehnologiei – duce cu necesitate la imposibilitatea capitalului de a mai organiza producția. Invers, Lenin, care crede și el că societatea comunistă o va înlocui inevitabil pe cea capitalistă, este hotărât să facă o astfel de schimbare cu mijloace exclusiv politice și, dacă nu se poate altfel, chiar împotriva întregii societăți, utilizând doar o elită restrânsă de activiști

politici capabilă, însă, să preia controlul asupra statului. Capitalismul în viziunea lui Marx este „rău” pentru că este condamnat de evoluția istorică, dar există cel puțin o perioadă, cea a dezvoltării sale, în care el este un „rău necesar”; în orice caz, inevitabil, din aceleași rațiuni de evoluție. În viziunea lui Lenin el este „rău” pentru că este „imoral”, imoralitatea sa provenind nu dintr-o motivație economică, ci dintr-una politică – susținătorii capitalismului se opun „revoluționarilor” lui Lenin.

Contradicția dintre cei doi este importantă în prezent pentru că ilustrează exact diferența esențială contemporană dintre Occidentul capitalist și Estul european postcomunist, adică diferența dintre societățile în evoluție și cele în tranziție. Occidentul poate fi mai ușor și este mai frecvent descris în termenii marxiști ai evoluției sociale generate de „motoare” interne, cu precădere economice și tehnologice. În aceste societăți, politicul se adaptează la societate și are mai degrabă rolul pasiv de a reprezenta, la nivelul statului și prin intermediul acestuia, raporturile de forțe economice și sociale din societate. Invers, societățile postcomuniste în tranziție, ilustrează modelul leninist de societate, care este transformată prin voința politică a „revoluționarilor” – deveniți în ideologia dominantă doar „reformiști” – și împotriva voinței populației sau a caracteristicilor dominante ale societății.

Intellectualitatea românească – și nu numai – a reușit să construiască o ideologie dominantă care reunește ambele teze, cea marxistă și cea leninistă, fără să fie deranjată de contradicția esențială dintre ele. De aceea, capitalismul românesc este, deopotrivă, bun și rău. Este bun, pentru că este, pe de o parte, este inevitabil, iar, pe de altă parte, este întemeiat în „natura umană”, prin afirmații precum cele despre „dreptul sacru al proprietății private”. Este bun pentru că permite afirmarea personalității individului și valorificarea avantajelor sale competitive în raport cu alți indivizi și mai este bun pentru că ierarhizează indivizii din societate prin intermediul „mâinii invizibile a pieței”, adică a unui arbitru la fel de orb ca modelul justiției antice și la fel de imparțial ca o loterie. În același timp, însă, el trebuie impus cu forța, adică prin presiunile exercitate de stat asupra societății, inclusiv împotriva intereselor majorității populației – de aici provine ideologia „reformelor dureroase” și „nepopulare” – inclusiv prin marginalizarea politică a unor categorii de populație (comuniștii și neocomuniștii, „nostalgicii” și „inadaptații”). În buna tradiție a modelului leninist, intelectualitatea română nu se dă în lături de a considera că o mică elită „reformistă” și cu calități antreprenoriale este destinată și legitimată să acționeze politic și represiv împotriva unei populații care, precum „culacii” exportați în Siberia, are mentalitatea înapoiată de a-și susține propriile interese (pensionarii, salariații, micii agricultori) chiar împotriva interesului

politic prioritar, cel al tranziției către capitalism. Și, așa cum Lenin considera că însăși proletarii pot să se opună comunismului, intelectualii români sunt și ei gata să argumenteze că însăși capitaliștii se pot opune capitalismului și de la această teză a excepționalității provine agresivitatea lor în raport cu noua clasă a capitaliștilor români.

Probabil că cel mai puternic test de consistență al ideologiei dominante¹ în materie de capitalism postcomunist în România este abordarea pseudo-academică a problematicii corupției. Toată lumea, începând cu opinia publică și liderii politici și terminând cu comunitatea academică și specialiștii internaționali, este unanimă în a afirma că în România corupția: (1) există și este pseudo-generalizată, în orice caz se află la un nivel superior celei din alte societăți europene; (2) este cu prioritate un atribut și o practică a noii clase a capitaliștilor români în relație cu politicienii și cu complicitatea populației; (3) este o amenințare deopotrivă la adresa societății românești și a capitalismului românesc; (4) trebuie combătută printr-o practică politică specială a statului, exprimată mai ales în intensificarea represiunii la adresa corupților, adică a proprietarilor de capital, a managerilor de capital și a politicienilor care îi susțin.

Teoretic și academic vorbind, însă, corupția nu este altceva decât o formă normală de utilizare a capitalului. Pe vremea lui Marx, capitalul nu însemna decât o sumă de bani care, în loc să fie utilizată pentru consum, era utilizată pentru ocuparea forței de muncă. De atunci și până acum, însă, concepția despre capital a fost îmbogățită și nuanțată. Noi forme de capital au fost identificate, forme care nu mai presupun o expresie bănească: capital uman, capital simbolic, capital cultural și educațional, capital social, etc. Aceste forme de capital sunt considerate legitime și latente. Ele reprezintă o infrastructură la fel de „valoroasă” ca și sumele de bani, iar specificul lor este că sunt transformabile în bani la un anumit moment. Dacă ținem cont de această particularitate a capitalului de a lua forme extrem de diferite de cea bănească, rezultatul este că ar trebui să privim cu toleranță sau măcar cu resemnare teoretică dacă nu corupția în forma ei clasică care presupune încălcarea legii de către funcționarii statului, cel puțin „clientelismul politic” și acea formă de corupție la nivel înalt denumită *state-capture*². Căci acestea, și altele, nu sunt altceva decât un mod de utilizare a capitalului social de care dispun competitorii de pe piață. Portofoliul de relații inter-personale în care este cuprins un capitalist este acceptat drept capital pe piață și, cum statul nu este decât cel mai mare actor de

¹ „Ideologia dominantă” există, în ciuda unor atacuri la care acest concept a fost supus de teorii precum cele ale „sfârșitului ideologiilor”. Argumentele în favoarea ei aduse în anii 70 au rămas valabile și astăzi. Cf.

Abercrombie et al, *The Dominant Ideology Thesis*, Oxford University Press

² World Bank, 2000, *Anticorruption in Transition. A Contribution to the Policy Debate*, Washington D.C.

pe piață, relațiile unui capitalist cu reprezentanții statului sunt, desigur, o componentă normală a acestui capital. Iar corupția în forma *state-capture* nu reprezintă decât echivalentul, în materie de capital social și relațional, al corporației multinaționale în materie de capital financiar sau tehnologic.

Un astfel de model teoretic ar putea părea o exagerare, deși nu este și există de multă vreme, în forme teoretice ușor modificate¹. Ca abordare teoretică el rămâne legitim și criticabil în orice moment. Abordarea ideologică, însă, care domină în acest moment în România are particularitatea și avantajul de a nu fi fost nevoită să rămână constantă în timp. În prezent, intelectualitatea, academică sau nu, este în plină „cruciadă” împotriva clientelismului politic și al simbiozei dintre politică și afaceri ca formă principală de manifestare a acestuia. Atitudinea de respingere a acestei relații a mers atât de departe încât, foarte recent, „opinia publică” – prin intermediul unui jurnalist – a luat poziție împotriva unei foarte normale intervenții a ambasadorului american în relația cu guvernul român, pentru grăbirea efectuării unor plăți guvernamentale deja angajate în favoarea unor firme americane. Astfel încât, în prezent, intelectualitatea română promovează o ideologie extrem de agresivă la adresa tocmai a capitalului social și cultural și, în consecință directă, a caracteristicilor calitative ale producției. Cedând, din motive politice, în fața acestei ofensive, guvernarea Năstase a introdus cea mai absurdă formă de relație contractuală între stat (administrația centrală și locală) și agenții economici, denumită cu mândrie „licitație electronică”, formă în care se refuză orice contact inter-personal între vânzător și cumpărător. Se mai refuză, cu această ocazie, și toate caracteristicile calitative ale produselor, astfel încât diferența dintre un produs de marcă și un produs contrafăcut, care este prețul, acționează întotdeauna în favoarea produselor contrafăcute. Ceea ce distorsionează piața mai grav decât orice fel de clientelism politic.

Dar lucrurile nu au stat întotdeauna așa. Aceiași intelectualitate care acum se ridică împotriva simbiozei dintre politică și afaceri, era principala susținătoare a acesteia în trecutul deloc îndepărtat. Atunci, se considera – și se mai consideră și acum – că reprezentanții economiei de stat au o slabă pregătire ideologică în raport cu necesitățile guvernării, în vreme ce, adevărații purtători ai valorilor noii societăți capitaliste sunt tocmai politicienii implicați în afaceri, adică deținătorii dublului statut de om politic și întreprinzător privat. Rezultatul a fost că, vreme de cel puțin două mandate – din 1993 și până în 2000 – partidele politice s-au străduit fie să achiziționeze ca simboluri politice oameni de afaceri de succes, fie să împingă spre afaceri

¹ Porter, Michael, 1990, *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press, New York

politicieni proveniți din sectorul public, din administrație sau din lumea academică și culturală. Politicianul neintegrat în sectorul privat al economiei era privit – și încă mai este – drept un „nostalgic”, moștenitor al valorilor, dacă nu comuniste, măcar al celor specifice statului paternalist, un inadaptat moral și ideologic la noua lume capitalistă emergentă.

Intellectualii și privatizarea

Această abordare ideologică promovată mai ales prin intermediul intelectualității și al mass-media nu a fost corelată cu nici un model teoretic, în schimb a fost corelată cu cel mai important proces al tranziției și anume cu privatizarea. Privatizarea a fost marele test la care a fost supusă abordarea științifică a tranziției, iar intelectualitatea română a clacat la acest test, înlocuindu-l fără rezerve cu o abordare tipic ideologică.

Înainte de a discuta abordarea ideologică a privatizării promovată prin intermediul intelectualilor este util să evidențiem câteva trăsături ale sale care rezultă dintr-o abordare științifică.

În primul rând, trebuie să îi recunoaștem caracterul esențial. Tehnic vorbind, ea constă dintr-o trecere din proprietatea statului a averii naționale – proprietate publică – în proprietate privată. Ceea ce nu se poate face decât într-un singur caz, cel în care se recunoaște unor indivizi – nu contează caracteristicile după care sunt selecționați – dreptul de a utiliza în interes propriu o parte din averia națională, precum și dreptul acestor indivizi de a nega altor indivizi dreptul de a face același lucru. Fiind vorba de un „drept” avem de a face cu o opțiune politică majoră. Purtați de valul moral al condamnării comunismului, noi am ignorat în mare măsură caracterul esențial al schimbării pe care acesta a produs-o prin naționalizare. Acea de a fi proclamat averia societății – măsurată în capacitatea de a utiliza resursele sociale pentru producție – drept un bun al întregii populații, gestionat de stat. Gestionarea privată a acestor bunuri nu modifică esențial relația dintre averia publică și cetățeni, dar privatizarea o face! Problematika morală care derivă de aici este poate interesantă, dar lipsită de pragmatism odată ce opțiunea politică pentru privatizare a avut loc. În schimb, o problemă politico-economică și socială care derivă din simpla inițiere a procesului devine extrem de importantă.

Al doilea lucru care trebuie neapărat luat în considerare, în abordarea privatizării, este faptul că ea nu este neapărat și nu în primul rând un proces specific capitalismului. Istoria Evului Mediu, inclusiv a Evului Mediu românesc, este o istorie a privatizărilor. Dacă ar fi vorba doar de istoria medievală, această caracteristică nu ar prezenta decât un interes limitat. Dar ea este

una cât se poate de contemporană, căci procesul de privatizare în România de după comunism nu a început cu privatizarea capitalistă, ci cu o privatizare „socială”, mult mai specifică pre-capitalismului, adică prin împrăștierea a milioane de cetățeni. În prima etapă a privatizării, întreaga populație cu drepturi politice din România a fost împrăștiată cu terenuri agricole, cu locuințe și cu drepturi de proprietate asupra economiei naționale.

Acest tip de privatizare nu are nici o legătură cu capitalismul, iar efectele sociale imediate sunt în directă contradicție cu caracteristicile esențiale ale unei societăți capitaliste. Căci, invers decât afirma – și încă mai afirmă – ideologia dominantă promovată de intelectualitatea română, o societate capitalistă nu este câtuși de puțin o societate de proprietari – rezultatul imediat obținut prin privatizarea „socială” a avuției naționale – ci, în mod esențial, ea este o societate de salariați. Capitalismul occidental a apărut și s-a dezvoltat nu prin împrăștierea cetățenilor ci, exact invers, prin deposedarea lor de proprietate și prin proletarizarea lor. Chiar dacă actualii cetățeni ai societăților capitaliste dezvoltate dețin ceva proprietate, caracteristica socială esențială a acestor societăți este tocmai faptul că majoritatea zdrobitoare a acestor cetățeni își asigură traiul zilnic nu prin valorificarea proprietăților pe care le dețin, ci prin salariu¹, adică prin valorificarea statutului lor de neproprietari nevoiți să accepte un statut proletar într-o societate caracterizată prin concentrarea proprietății într-un grad care continuă să ilustreze mai vechea teoremă a lui Pareto².

O comparație a structurii veniturilor gospodăriei medii din România și Marea Britanie evidențiază tocmai această diferență esențială, căci, în vreme ce în gospodăria medie din Marea Britanie, 74% din venituri provin din asumarea statutului de proletar (salarii + pensii), în societatea românească a tranziției, la un deceniu de la revoluția din decembrie 1989, mai puțin de jumătate provin din aceeași sursă³. Tocmai pentru că privatizarea din România nu a fost, din capul locului, un proces de privatizare capitalist, ci mai degrabă unul „social”, primul efect important pe care l-a generat a fost acela de a da naștere unei societăți de proprietari. Și nu există un adversar mai ferm al capitalismului – construit pe axa capitalist-proletar – decât o societate de proprietari care se opune procesului propriei proletarizări, solicitând pentru aceasta sprijinul statului. Din perspectivă științifică, privatizarea din România post comunistă are tot atât de puține legături cu societatea capitalistă și modernă a occidentului dezvoltat pe cât avea

¹ În 2001, în Germania, dintr-o populație ocupată de 38,7 milioane de oameni, 34,7 milioane erau salariați, adică 89,7%. (BFAI, 2004, *Germania ca partener economic*, Berlin) În opoziție, în 2000, doar 53% din populația ocupată a României era salariată.

² „10% din populație, deține 90% din proprietate”.

³ Pasti, Vladimir, 2002, *Civilizațiile societății românești*, în *România capitalistă. Clișee și realități*, ILI, București, p. 29

împroprietărirea țăranilor din România modernă, începută de Cuza în 1864 și terminată abia de Ferdinand în 1923, pentru a fi reluată de comuniști după război.

Din păcate, intelectualitatea română – acea parte a ei care a și-a asumat funcția de purtător de cuvânt al societății civile și, în consecință, de principal constructor al ideologiei dominante – a ieșit din comunism foarte puțin pregătită să facă diferențierea esențială între anti-comunism și capitalism. Ceea ce nu a caracterizat doar intelectualitatea românească, ci grosul intelectualității anticomuniste din Europa de Est¹. În general, fenomenul inadecvării intelectualității anticomuniste din Europa de Est la noua construcție capitalistă a fost masiv analizat, pentru că a reprezentat o dezamăgire, infirmând mitul atât de confortabil al victoriei rațiunii (adică al intelectualilor) asupra forței brute (adică a comunismului). Importanța care i-a fost acordată este disproporționată, dar să nu uităm că marea majoritate a cărților sunt, totuși, scrise de intelectuali.

În România, anticomunismul intelectualității „umaniste” a fost cu atât mai străin de cerințele ideologice ale unei societăți organizate capitalist cu cât elita intelectuală românească activă politic a fost mai străină nu doar de economie² – și organizarea sa socială – dar și de populație³. Ilustrările izolării intelectualilor „reprezentativi” în raport cu viața socială și economică reală a țării pot fi extrem de spectaculoase. Ele merg de la disprețul pentru populație⁴, până la ciudata implicare/izolare a unui filosof român care poate fi, simultan și ministru de externe și preocupat de studiul îngerilor. Iar aceasta în condițiile în care principala problemă a politicii externe românești de după 1989 este cea referitoare la raporturile dintre capitalul autohton și capitalul internațional!

Cea de a doua sursă importantă a izolării intelectualității române în raport cu problematica capitalismului ca mod de organizare socială, constă în alianța ei politică cu partidele „istorice”. Revirimentul organizării politice din perioada interbelică este un specific al tranziției românești. În nici o altă societate postcomunistă partidele politice ale perioadei interbelice nu au avut o ascensiune mai semnificativă – preluând guvernarea – asemănătoare celei din România.

¹ Tismăneanu, op. cit., recunoscând eșecul intelectualității anticomuniste de a oferi un proiect valabil de societate post-comunistă, se străduie să argumenteze că ea, mai este, totuși, necesară.

² Pasti, Vladimir, 1995, *România în tranziție. Căderea în viitor*, Nemira, București

³ „GDS a reprezentat o alternativă la enorma mișcare populară și populistă care era FSN”, Pavel, Dan, Huiu, Iulia, 2003, „Nu putem reuși decât împreună”. *O istorie analitică a Convenției Democratice, 1989-2000*, Polirom, p. 41

⁴ „Poporul roman nu a vorbit direct în istorie, iar când a început să vorbească (votul universal și egal) a început să spună numai prostii ...” Patapievic, H.R., 1996, *Politice*, Humanitas, București

Nu este, nici el, greu de înțeles. Ca în toate țările foste comuniste, problema politico-economică centrală a post-comunismului românesc a reprezentat-o privatizarea, adică transferul averii naționale în proprietate privată. În oricare dintre aceste societăți el a avut patru componente majore: (1) *Retrocedarea*, ca proces invers al naționalizării comuniste de după cel de al doilea război mondial; (2) *Împroprietărirea*, prin transferul proprietății statului în favoarea noii clase de capitaliști autohtoni; (3) *Internaționalizarea*, ca proces de transfer al capitalului național în proprietatea capitalului internațional; (4) *Etatizarea*, ca o confirmare a statutului proprietății statului. Puse la un loc, cele patru componente alcătuiesc un „joc de sumă nulă”, ale cărei limite sunt limitele averii naționale ale fiecărei țări. Ceea ce este alocat uneia dintre componente este, automat, pierdut de către celelalte.

Or, ceea ce a diferențiat istoria privatizării – și a integrării în lumea occidentală – a țărilor foste comuniste este tocmai raportul dintre aceste componente ale transferului de proprietate. În țări precum Ungaria, Cehia sau Polonia (Grupul de la Visegrad) sau țările baltice, *retrocedarea* și *internaționalizarea*, s-au suprapus în mare măsură încă din primele etape ale privatizării¹. Pentru aceste țări, ca și pentru altele, refacerea fostelor proprietăți naționalizate de comuniști echivala în parte cu luarea în proprietate de către capitalul internațional a capitalului național al acestor țări. Cea mai importantă consecință este faptul că forțele politico-economice ale retrocedării și cele ale internaționalizării se suprapuneau în mare măsură. În raport cu acestea, împroprietărirea populației și etatizarea defineau mai degrabă o orientare politică ușor de taxat drept „nostalgică”, „neocomunistă” sau „naționalistă”. Rezultatul a fost o societate definită drept „capitalism fără capitaliști”, care nu înseamnă altceva decât dominația capitalului străin în asemenea măsură, încât noua clasă a capitaliștilor autohtoni joacă un rol minor atât în structura socială, cât și în viața economică și politică a noilor societăți².

Față de această regulă „generală”, România a reprezentat o excepție. Nu este vorba de un caracter excepțional al țării³, ci doar de o lipsă de interes a capitalului internațional pentru țara noastră. Investițiile străine în România în primii ani de după revoluție – o expresie a lipsei de interes a capitalului occidental – au fost ridicol de mici, mai ales în comparație cu cele din țările grupului de la Visegrad. Abia începând cu 1997 începe capitalul occidental să arate un

¹ Frydman, R, et al, 1993, *The Privatization Process in Central Europe*, CEU Press

² Este semnificativ faptul că, în căutarea unui debușeu în condițiile în care pe piața internă nu se puteau opune capitalului internațional, capitaliștii incipienți ai țărilor de la Visegrad au încercat să „colonizeze” țări lăsate în urma procesului, precum România, Bulgaria, Ucraina, etc. Rezultatul nu a fost un succes.

³ Unii autori consideră că este vorba de succesul ideologic al unor utopii politice occidentale, care, precum Huntington, nu acordau României nici însemnătate și nici chiar existență. Cf. Bădescu, Ilie, 2004, *Idei politice românești. Doctrine și teorii*. Editura Mica Valahie, București

oarecare interes în economia românească, dar el a fost repede sufocat de contraperformanța economică a guvernării CDR, într-un moment în care celelalte economii din zonă se aflau în plină creștere economică.

Locul gol lăsat de dimensiunile reduse ale procesului de internaționalizare – adică privatizarea prin capitalul străin – a fost ocupat de celelalte componente ale privatizării, puternic susținute de politicile guvernamentale ale diferitelor perioade. În primul rând, de etatizare, prin care aproape jumătate din economia românească a fost, prin decizie politică, sustrasă privatizării. România este relativ singulară între țările foste comuniste în înființarea de regii autonome, proprietate a statului scoasă din circuitul privatizării. În al doilea rând, împrumutarea populației a devenit, cel puțin pentru primii ani ai privatizării, principala politică de transfer a proprietății statului în proprietate privată. În al treilea rând, în loc ca principala confruntare politică a privatizării să fie purtată, încă de la începutul perioadei de după comunism, între capitalul străin și tentativele de formare a unui capital autohton, adică între capitalul străin și cel național, în România ea s-a desfășurat între diferitele variante posibile de capital național – cel ce putea fi generat prin retrocedarea proprietăților naționalizate, și cel ce putea să se nască prin libera inițiativă a unei noi clase de întreprinzători.

Pe acest fundal socio-economic au reapărut și, mai ales, au crescut partidele „istorice”. Ele nu au mai fost în nici un fel, în afară de denumire, moștenitoare ale ideologiilor – și nici măcar ale electoratului specific – din perioada interbelică, din care au preluat doar denumirile și o serie de lideri. În schimb, au reprezentat politic mai ales interesele foștilor proprietari și, în măsura în care chiar au acționat în această direcție, au introdus un competitor suplimentar în bătălia politico-economică purtată în jurul privatizării. Într-un studiu care, în 1999, făcea un bilanț al dificultăților care stăteau în calea privatizării fostei economii socialiste și erau responsabile de ritmul lent al privatizării chiar în ciuda voinței politice exprimate de guvernarea aflată atunci la putere – adică partidele istorice – din cele patru probleme esențiale enumerate, două se refereau la particularitățile politice ale partidelor istorice („Problema restituirii proprietăților de stat originare în naționalizări” și „Problema proprietății asupra pământului”), una se datora istoriei de până atunci a economiei tranziției („Problema datoriilor acumulate”), iar una se datora programului social („Protejarea forței de muncă în societățile privatizate”)¹. Partidele istorice au avut nevoie de mai bine de jumătate de deceniu pentru a crește suficient de mult ca să poată prelua guvernarea și de încă trei sau patru ani

¹ Negrescu, Dragoș, „Un deceniu de privatizare în România”, în Ruhl, C, Daianu, D (eds), 1999, *Tranziția economică în România. Trecut, prezent și viitor.*, World Bank și CRPE, București, pp. 558-570

pentru a-și epuiza programul politic și, prin aceasta, și electoratul. La sfârșit, succesul lor politic și lipsa de succes în guvernare – și, în paralel, incapacitatea de a se adapta la o societate românească capitalistă – au dus la eșecul lor. Cel mai important dintre ele și, totodată, cel care devenise simbolul luptei pentru restaurarea proprietăților – PNȚCD – a ieșit, începând cu 2001, din prima scenă a politicii românești.

Din motive care se întind de la pragmatismul politic și până la oportunism, intelectualii activ politic s-au aliat cu partidele istorice și, prin aceasta, au adoptat, mai de voie, mai de nevoie, o abordare care îi conducea automat la anticapitalism. Inclusiv prin efortul lor, principala temă politică a privatizării – iar privatizarea era principala temă a schimbării sociale – a devenit problematica proprietății. Iar dominanta politică a problematicei a împins-o către mica proprietate, cea a cărei restaurare aduce voturi, și nu către marea proprietate, mai ales marea proprietate industrială, a cărei constituire ridică mai multe probleme decât putea rezolva. Ca urmare, din rațiuni politice – și nu culturale sau științifice – intelectualitatea românească politic activă s-a văzut nevoită să se scufunde, pe de o parte, în trecutul interbelic, iar pe de altă parte, să-și asume sarcina de a legitima și susține o ideologie a micii proprietăți, total nepotrivită capitalismului modern.

Consecințele ideologice, intelectuale și politice au devenit atât de pregnante, încât au luat forme aproape caricaturale. În domeniul guvernării, ideologia micii proprietăți – echivalată cu ideologia supremației micului întreprinzător – a condus la măsura ridicolă luată de guvernul Radu Vasile de a transforma minerii disponibilizați din Valea Jiului (peste 20.000) în mici întreprinzători. Uriașe sume din fondurile publice ca și din cele internaționale au fost alocate pentru a-i stimula să își întemeieze firme de mici dimensiuni, fără ca inteligența românească să ia în seamă diferența dintre caracteristicile educaționale, culturale și sociale pe care le presupune „inima lui Stalin”¹ în opoziție cu un registru contabil. Scuza intelectualității române este că nici specialiștii Băncii Mondiale – căci BIRD a finanțat întreaga aventură – nu le-au luat în seamă, iar scuza acestora din urmă este că Banca Mondială are o lungă tradiție de finanțare a unor programe de dezvoltare a IMM-urilor în țările lumii a treia – mai ales în Africa – care au eșuat tot atât de categoric, precum cele din Valea Jiului.

În domeniul politic, una dintre pagubele colaterale a constat în aceea că, vreme de peste un deceniu, dezbaterea politică a fost dispusă să se învârtă în jurul unor cuvinte din Constituție,

¹ „Inima lui Stalin” este porecla pe care muncitorii necalificați din minerit o dau lopeții de mari dimensiuni cu care sunt încărcate, manual, cărucioarele de scos minereul. Porecla datează din perioada comunismului incipient, dar munca manuală, lopata și porecla ei au supraviețuit mai mult de jumătate de secol.

„marea problemă” ce părea să diferențeze stânga politică de dreapta politică românească fiind, până la urmă, sintetizată în diferența semantică dintre cuvântul „a ocroti” (proprietatea privată) și cuvântul „a garanta” (proprietatea privată) utilizate în textul Constituției. În 2003, odată cu modificarea Constituției, dreapta a obținut, cu sprijinul intelectualității, o victorie categorică, cuvintele respective fiind modificate. În prezent, Constituția României „garantează” proprietatea privată, iar această subtilitate semantico-juridică nu are nici un fel de impact asupra realităților economice și sociale ale noii societăți românești.

În domeniul intelectual și ideologic, însă, efectul a fost major și negativ. Cea mai gravă consecință dintre toate a constat în redefinirea, în viziunea cotidiană și a ideologiei dominante, a societății românești post-comuniste drept o societate de proprietari. Evident, nu există o concepție mai profund anticapitalistă decât cea pe care o construiește o societate de proprietari. Într-un fel, chiar și comunismul, care promovează ideologia unei societăți de proletari, lipsiți de orice proprietate în favoarea unui capitalist „de stat”¹, este mai aproape de capitalism decât o societate de mici proprietari, devenită, prin efortul ideologic al intelectualilor români, societatea „bună” către care trebuia să se îndrepte România către sfârșitul mileniului al doilea. În plus, în momentul în care au trebuit să facă față proceselor firești – și previzibile – de concentrare masivă a capitalului și proletarizare a micilor proprietari, nici clasa politică românească, nici societatea în ansamblul ei nu au fost pregătiți ideologic și valoric. Rezultatul a fost o ideologie ad-hoc, cea a „baronilor locali”, și cea a „marii corupții”.

Un al doilea rezultat a constat în abandonarea de către dreapta politică românească a obiectivului și a înțelegerii necesității marelui capital, adică a capitalului modern ca bază economică a organizării producției. Puține procese au fost atât de pregnante prin evidență, majore prin consecințe și rapide, prin dinamică, precum concentrarea capitalurilor – mai ales a capitalurilor financiare – din lumea occidentală la sfârșitul secolului al XX-lea. Globalizarea capitalurilor a făcut ca organizația denumită „multinațională” sau „corporație” specifică jumătății de secol al XX-lea să devină o superputere economică și financiară. Rar a ignorat o intelectualitate națională procese atât de evidente și de puternice, precum a ignorat intelectualitatea românească – și ideologia construită de aceasta – tendința evidentă a concentrării capitalului și a dominației mării corporații internaționale. Intelectualitatea română a reușit să o facă. Exact în aceeași perioadă în care marile companii internaționale achiziționau

¹ Economiiile planificate ale lagărului socialist au fost, din motive de comoditate a analizei ca și din motive ideologice, identificate cel mai adesea cu un capitalism „de stat”. Cf. Spulber, Nicolas, în Aligică, D.P., 2002, *Tranziții economice. Convorbiri cu Nicolas Spulber*, IRLI, București

pentru sume de multe ori mai mari decât PIB al României alte mari companii internaționale, ideologia dreptei – adică a capitalismului românesc – se orienta în direcția inversă. Cel mai elaborat teoretic mesaj politic al dreptei românești decidea, la începutul mileniului al treilea, că cel mai important obiectiv politic al reorganizării economice a societății „are în vedere mai ales dezvoltarea întreprinderilor mici și mijlocii”¹.

Nu avem aici de a face doar cu idei sau cuvinte, ci cu o decizie politică majoră care a generat consecințe extrem de concrete, cel mai bine exprimate în evoluția politică și ideologică a partidului liberal, cu care s-a unificat până la urmă dreapta românească. În primii ani de după comunism, liberalii se afirmă în politica națională ca reprezentanți politici, pe de o parte, ai foștilor proprietari industriali, iar, pe de altă parte, a noii clase în formare a capitaliștilor naționali. Liderii politici ai tinerilor liberali sunt, înainte de orice, noii capitaliști români. Confruntarea dintre aceștia și „bătrânii” reprezentanți ai liberalismului interbelic produc agitata istorie postcomunistă a partidului liberal. În primii ani de după 2000, liberalii se reorganizează și revin la putere. Dar, acum, nu mai avem de a face cu partidul „noilor capitaliști români”, ci cu un partid al clasei mijlocii. Măsurile politice luate de guvernul liberal instalat la sfârșitul lui 2004, defavorizează marele capital, prin impozitarea suplimentară a principalelor sale surse – dobânda, câșigul de capital pe bursă și dividendele – și avantajează elita salariaților cu salarii mari (reducerea impozitelor cu 25%, facilități, etc.) Reorganizarea spectrului politic românesc în perioada 2000-2004 are, printre alte consecințe, și transformarea PNL într-un partid al *micii burghezii* române. Cu aceiași ocazie, partidele „dreptei” sunt integrate cu succes în partidul liberalilor.

În consecință, noua clasă a capitaliștilor români s-a format și s-a afirmat în lipsa oricărei ideologii proprii și în condițiile în care nici un partid politic nu s-a declarat explicit ca reprezentant politic al intereselor ei economice, sociale, culturale și ideologice. Mai mult încă, s-a format și s-a dezvoltat în condițiile în care, urmare a ignorării lor și de către politicieni și de către intelectuali, întreaga societate românească, începând cu clasa politică și funcționarii instituțiilor statului și terminând cu populația, mai ales cu muncitorii, era total nepregătită să facă față noii realități. Pot fi identificate și unele avantaje în această situație specială, provenind din faptul că, fiind ignorată, a avut șansa să nu declanșeze o dezbatere publică cu privire la modelarea ei politică. Dar, asemenea avantaje sunt minime față de dezavantajele rezultate din lipsa unei legitimări ideologice, morale și politice. În schimb, slăbiciunile unei poziții ambigue în societate, dublată de lipsa de legitimare s-au dovedit catastrofale în

¹ Vosganian, Varujan, 2001, *Mesajul dreptei românești. Tradiție și modernitate*, Nemira, p.257

momentul în care noii capitaliști români au trebuit să facă față atacului dur al capitalului internațional.

6. NOUA CLASĂ A CAPITALIȘTILOR ROMÂNI

Această nouă clasă, care a „explodat” în realitate imediat ce comunismul s-a prăbușit, nu a pornit la drum ca urmare a unui proces de privatizare coordonat politic. Dimpotrivă, ea s-a format la periferia economiei socialiste, dominată de producția industrială socialistă. Noii capitaliști români au apărut imediat după revoluție „ca ciupercile după ploaie”, de îndată ce au găsit și cele mai mici nișe de piață liberalizată pe care se puteau manifesta. Cu toate acestea, doar o minoritate extrem de restrânsă va participa cu adevărat la construirea noului capitalism românesc postcomunist.

Banii privați, sau “capitaliștii pieței”

Ideologia cotidiană dominantă, promovată și susținută de intelectualitatea românească de-a lungul întregii tranziții, afirmă și legitimează o singură cale de formare și succes a capitalistului român: prin valorificarea calităților sale excepționale de personalitate, individuală și socială. De aici, nenumăratele studii și teorii referitoare la sistemele de valori ale întreprinzătorilor, la disponibilitatea lor de a-și asuma riscuri, de a acționa fără sprijinul sau protecția statului, de a adopta atitudini și convingeri liberale, și la capitalul social de care dispune. Conform ideologiei dominante, întreprinzătorul pornește de la nimic și prin efort, îndemânare, perseverență și relații reușite să devină capitalistul român, călit în a identifica oportunitățile pieței, ingenios în soluții financiare și tehnologice și activ și eficient în aplicarea lor.

Această utopie a fost testată de sute de mii sau chiar milioane de mici întreprinzători, ce au apărut ca urmare a exploziei pieței de bunuri de consum și liberalizării ei spontane de după revoluție. Aceștia, în mare măsură, au repetat sintetic acel proces istoric de formare a capitalului de tipul celui desfășurat în occident de-a lungul a sute de ani, cu diferența că, în România, el a fost concentrat într-un timp excepțional de scurt, iar rezultatele au fost net diferite.

Micii întreprinzători

Imediat după decembrie 1989, România a asistat la un soi de „generație spontanee” a acelui tip de întreprinzător privat despre care Schumpeter credea că reprezintă esența însăși a

capitalismului și principala sa forță motrice¹. Un mare număr de întreprinzători mici și mijlocii au apărut de îndată pe piețele libere ale sectorului privat, chiar din primele zile de după revoluție. Capitalul de care dispuneau varia între zero și sume care puteau fi însemnate. Căci, în ciuda faptului că politicile de venituri ale statului comunist defavorizau polarizarea veniturilor în societatea românească, iar majoritatea zdrobitoare a populației avea ca venituri exclusive salariile, regimul comunist nu putuse împiedica existența, în paralel cu sistemul comunist de distribuție, a unui sistem secundar, reprezentat de piață.

Politicienii comuniști nu au vrut și nici nu au putut să împiedice nici înflorirea unei extinse economii subterane, de piață, bazată pe contrabandă și comerț – mai întâi cu produse de import, iar, apoi, în ultimii ani ai socialismului și cu produse indigene, de la alimente la autoturisme – și nici corupția. În plus, cel puțin micul sector al pieței țărănești și cooperatiste funcționa pe o piață, dacă nu liberă, măcar puțin reglementată, permițând atât obținerea unor venituri suplimentare pentru gospodăriile țărănești din hinterlandul marilor orașe, cât și „spălarea” banilor proveniți de pe piața neagră. Toate aceste activități – și altele, precum ocupațiile „liberale”, adică avocatura, medicina, etc. – produceau venituri sensibil sporite pentru o pătură redusă numeric, dar influentă, de „întreprinzători” ai economiei socialiste. Uneori, ele puteau fi substanțiale, de ordinul sutelor de mii sau chiar a milioane de dolari.

Acești „întreprinzători” *sui-generis* au profitat imediat de avantajele pe care noua „piață liberă” a produselor de consum le oferea pentru ieșirea din clandestinitate și extinderea activității. Revoluția din decembrie 1989 a „liberalizat” piața produselor de consum în primele luni de după prăbușirea comunismului. A făcut-o nu atât prin adoptarea unei noi legislații – aceasta a început relativ devreme² și, apoi, s-a desfășurat în etape – cât urmare a prăbușirii autorității statului și a oricăror instituții de control. În primele luni, ca și în primii ani de după revoluție, situația era de așa natură încât fiecare făcea cam ce voia. În primele luni, mai ales pentru că nici una dintre instituțiile care aveau atribuții de aplicare a legilor nu le aplicau. În perioada următoare, care s-a întins pe mai mulți ani, pur și simplu nu a fost posibilă elaborarea și punerea în aplicare a unei noi legislații. Acționând pe o piață pe care nu existau, practic, reglementări – iar, dacă existau, nu erau aplicate – acești întreprinzători au valorificat, pe de o parte, excepționala disponibilitate pentru consum a populației, iar, pe de altă parte, volumul suplimentar de venituri pus la dispoziția populației de măsurile politice luate la începutul anului 1990. Indiferent de proveniența lor – din lumea interlopă, din rândurile

¹ Schumpeter, Josef, 1963, *Capitalisme, socialisme et democratie*, Payot, Paris

² *Decretul-lege nr. 54/1990, privind organizarea și desfășurarea activităților economice bazate pe libera inițiativă*

nomenclaturii care dispunea de rezerve semnificative de capital¹, sau ale unor întreprinzători cu totul noi – această direcție de dezvoltare a noii clase de întreprinzători valorifica direct piața și veniturile populației.

Rezultatele acestei activități antreprenoriale au fost mai degrabă ambigui. Populația a dovedit un apetit deosebit pentru încercările de tip antreprenorial, după un început ceva mai lent. Dar, în momentul în care România a ajuns la o relativă stabilizare politică, numărul de mici întreprinzători care își căutau un viitor în noua economie de piață a societății românești a explodat. Dacă în aproape doi ani de postcomunism, din ianuarie 1990 și până în septembrie 1991, în România au fost înființate 70.611 de societăți comerciale, în următoarele 9 luni, până în iunie 1992, numărul acestora s-a dublat, ajungând la 147.000. În 1996, numărul lor se dublase din nou, depășind 300.000².

Evident, nu toți au avut succes, dar unii dintre ei, da. O parte, dificil de estimat, a noii clase de capitaliști români s-a format pe piață, după modelul „tradițional”, sau „de manual” al formării și evoluției burgheziei mici și mijlocii în Europa Occidentală. Pentru că începe pe piață, și anume pe piața bunurilor de consum destinate populației, procesul începe cu comerțul și, precum în protocalismul european, cele mai profitabile afaceri comerciale sunt rezultatul comerțului la distanță, în cazul nostru al importurilor.

Importatorii de bunuri pentru populație au avut, în această perioadă incipientă, cel mai mare succes, valorificând diferențele de preț dintre piețe și costurile reduse ale distribuției, puțin sau deloc impozitate. Dar, mai ales, valorificând diferența dintre calitatea extrem de scăzută a vieții în comunism și cea dorită, de întreaga populație, după modelul societății de consum. O astfel de diferență capătă o valoare simbolică care se traduce aproape imediat, pe de o parte, în prețuri marginale relativ ridicate, iar, pe de altă parte, într-o strategie a consumului precis orientată spre atenuarea diferențelor dintre consumul specific societății de tip socialist și cel imaginat a aparține societății de tip capitalist. Ca urmare, românii cumpără produse electrocasnice (televizoarele color ocupă locul prioritar), automobile, acordând prioritate automobilelor la „mâna a doua” ca urmare a fondurilor disponibile reduse, îmbrăcăminte și, cu o apetență excepțională, comunicații (în primul rând, telefonie) și timp liber, concretizat mai ales în programe de televiziune și, după câțiva ani, în programe de turism.

¹ Cf. Inventarul averii „vizibile” a unor șefi ai Miliției, în Suceavă, Ion, 1991, *În numele adevărului*, Venus, București, pp.144-152

² Anuarul Statistic, 1997.

Vânzările cu amănuntul reprezintă „leagănul” sectorului privat al noii economii de piață românești, iar 1990 este epoca lor de aur. După ce, în ultimii doi ani de socialism, creșterea volumului de vânzări cu amănuntul stagnează în jurul a 1% anual, în 1990, primul an de după revoluție și primul de liberalizare a pieței, volumul vânzărilor cu amănuntul crește cu 24%!

Epoca „de aur” nu durează, însă, decât un an. Sfârșitul lui 1990 coincide cu declanșarea celei mai grave crize economice din istoria țării și consumul populației scade dramatic, odată cu veniturile. Efectul este o scădere la fel de dramatică a volumului comerțului cu amănuntul. În 1991, el revine la dimensiunile consumului „socialist” și continuă să scadă. 1993, la sfârșitul unor reforme politico-economice care afectează grav veniturile populației și are drept efect victoria politică a FDSN, este anul celor mai scăzute vânzări, abia ceva mai mult decât jumătate din volumul consemnat în 1990, și sub nivelul vânzărilor din 1980! România se întoarce cu mai mult de un deceniu înapoi, dar sectorul privat continuă să prospere. El profită de criza economică, exprimată în criza consumului, pentru a extinde sectorul de piață pe care îl controlează. În 1991, primul an despre care avem informații oficiale, sectorul privat nu distribuia decât 22% din totalul mărfurilor vândute prin comerțul cu amănuntul. În 1992, criza economică își spune cuvântul, dar ea afectează mai ales sectorul de piață al comerțului aflat în proprietate publică. Dimpotrivă, sectorul privat valorifică condițiile de criză pentru a se extinde. În 1992, el preia deja aproape jumătate din totalul comerțului cu amănuntul (46%). În anii următori, ponderea sa crește până la dominația absolută: 1993 – 64%, 1994 – 71%! În 1993, mijloacele fixe aflate în proprietate privată nu reprezentau decât 2,2% din totalul mijloacelor fixe din economie, în condițiile în care cele aflate în proprietatea statului reprezentau aproape 93%. În schimb, două treimi din comerțul cu amănuntul era realizat de sectorul privat. Un an mai târziu, statul încă mai era proprietarul a 89% din mijloacele fixe, dar comerțul cu amănuntul aparținea covârșitor sectorului privat – 71%¹.

Capitalismul postcomunist românesc a început exact invers decât cel occidental, ilustrat de evoluțiile precapitaliste ale societăților medievale europene. În occident, noua relație de producție definită de capital și-a asigurat ascensiunea prin dominarea treptată a producției, mai întâi neagricole, iar apoi, pe măsură ce se întărea și politic, introducând în circuitul capitalului și producția de hrană. Atelierul meșteșugăresc, manufactura și fabrica sunt etapele creșterii și impunerii capitalismului în Occident. Ele confirmă empiric paradigma marxistă a creșterii „organice” a capitalismului, proces în care transformări infinitezimale ale tehnologiei, organizării muncii și organizării producției produc schimbări radicale ale

¹ Anuarul Statistic, 1995

caracteristicilor populației, organizării sociale, culturii și, în final, ale organizării politice. O asemenea paradigmă poate fi etichetată ca „evoluționistă”, căci ea urmează mecanismul specific evoluției naturale, cel potrivit căruia o variație minimă la nivelul informației genetice al unei specii, poate declanșa, pe termen lung, acumularea de avantaje competitive care să permită un succes biologic și ecologic de proporții. Modelul evoluționist presupune întotdeauna că efectele produse de variații inițiale minore ale infrastructurii, pot genera variații exponențiale la nivelul modificărilor produse în suprastructură.

Ca orice stat comunist și societate socialistă, România a desfășurat, începând cu 1948, un experiment social pe scară largă a cărei esență consta în organizarea economiei după model industrial, dar fără capital și capitaliști. Primul a fost înlocuit de proprietatea de stat, iar rolul întreprinzătorilor a fost preluat de administrație. Ca urmare, trecerea la capitalism a urmat un traseu net diferit de cel „natural”, cunoscut din istoria dezvoltării capitalismului.

Cea mai importantă schimbare a constat în inversarea rolurilor adoptate de populație și clasa politică. Istoria dezvoltării capitalismului este istoria victoriei treptate a populației și societății împotriva clasei politice a societății medievale. O populație din ce în ce mai numeroasă, formată din burghezie și proletariat, se răzvrătește împotriva unei ordini sociale întemeiate pe relația dintre nobilul proprietar de pământ și țăran. O face, pe de o parte, dezvoltând producția de bunuri non-agricole pe baza altor relații de proprietate decât cele care întemeiază producția de hrană, iar, pe de altă parte, prin intensificarea presiunii pentru recunoașterea politică a acestei baze – un nou sistem de distribuție a averii și a resurselor – adică presând pentru o reorganizare de proporții a distribuției puterii și statutelor sociale în societate.

Trecerea la capitalismul postcomunist urmează, însă, o rețetă net diferită. De data aceasta, nu populația se ridică împotriva clasei politice, ci clasa politică acționează împotriva populației; de data aceasta populația nu este expropriată ci, dimpotrivă, împroprietărită (exproprierea are loc abia într-o etapă ulterioară); de data aceasta, capitaliștii nu trebuie să își aducă forța politică inferioară, la nivelul puterii economice incontestabile pe care o au, ci dimpotrivă, viitorii capitaliști domină politica statului, dar nu au capital; de data aceasta, industria și proletariatul nu cresc treptat, ajungând să domine structurile economice și sociale ale societății ci, dimpotrivă, se restrâng. Iar capitalul care se naște inițial nu este cel industrial ci, dimpotrivă, cel comercial.

Ca urmare, în primii ani de după revoluție suntem în perioada „*economiei ciudate*” și a unor politici economice la fel de ciudate. Economia românească constă dintr-un sistem de

producție industrială de tip socialist, aflat în proprietatea statului și un sistem de distribuție privată către populație a produselor acesteia, fărâmițat în sute de mii de mici companii comerciale. Iar politica economică și de reforme a noii puteri pare hotărâtă să mențină această situație. Căci primele măsuri de trecere la economia de piață sunt mai degrabă măsuri destinate să stabilească limitele acesteia, decât să îi declanșeze expansiunea. Legislația adoptată în 1990-1991, are două linii directoare. În primul rând, ea stabilește un „nucleu dur” al fostei industrii socialiste, destinat să rămână în proprietatea statului și să funcționeze după criteriile și în condițiile fostei economii socialiste. Regiile autonome nu sunt concepute după modelul francez – de unde și-au extras justificarea – ca entități economice de tip capitalist, dar aflate în proprietatea statului, ci pur și simplu au definit un spațiu al economiei sustras economiei de piață și subordonat deciziei administrative. A doua linie directoare limita pătrunderea capitalului străin în industria socialistă la participarea la capitalul acestora. Proprietatea „mixtă” a fost, într-o primă etapă, un maxim al deschiderii către globalizare a economiei românești. Ea nu a tentat un capital occidental semnificativ, chiar dacă, în unele cazuri, a fost vehiculul transferului de proprietate către capitalul străin, prin intermediul majorărilor succesive de capital.

Nici un fel de capitalism nu se naște din această direcție a dezvoltării micilor companii destinate distribuției către populație a produselor de larg consum, chiar dacă unele dintre firmele care au funcționat pe această piață privată a comerțului cu amănuntul au reușit uneori rate ale profitului excepționale. Putem considera, cu îngăduință, că au avut măcar funcția de a oferi o direcție pentru o acumulare primitivă a capitalului într-un timp scurt și pe scară largă. De fapt, în întreaga Europă de Est, noii întreprinzători au avut o soartă oarecum asemănătoare. Ei au beneficiat, în primii ani de după revoluțiile anticomuniste, de situația de incertitudine a piețelor și de funcționarea ineficientă a instituțiilor de reglementare și au obținut profituri semnificative, pe care, în cea mai mare parte, au fost nevoiți să le reinvestească în cazul în care doreau să își dezvolte afacerea. Dar, în timp, rata profitului acestor noi întreprinderi a scăzut dramatic, din zona a 20-30% din capitalul investit în primii ani ai tranzițiilor către numai 5-6% în deceniul următor, sub nivelul mediu al profitului obținut de mica întreprindere într-o economie dezvoltată, precum cea a SUA¹. În România, noul întreprinzător, a urmat o evoluție asemănătoare.

¹ McMillan, John, Woodruff, Christopher, 2002, „The Central Role of Entrepreneurs in Transition Economies”, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16, nr. 3 (Summer, 2002), p. 156

Ceea ce a reușit însă să creeze privatizarea pieței desfacerii cu amănuntul a fost, în economie, o vastă rețea de întreprinderi mici și mijlocii, care au funcționat ca un amortizor al costurilor reformelor economice și o sursă de profit pentru capitaliștii apăruiți pe alte căi, iar, în structura socială, o mică burghezie urbană care a reprezentat, în perioada de după 1993, cea mai activă și mai instabilă forță politică și ideologică a societății. Faptul că, după 1993, nici unul dintre partidele politice aflate la guvernare nu a reușit să câștige alegerile după o perioadă de guvernare, se datorează tocmai oscilațiilor politice ale acestei categorii sociale. Iar instabilitatea ei politică este urmarea directă a faptului că a fost incapabilă să își producă propria forță politică și propria ideologie. În capitalismul românesc care se naște după 1989, mica burghezie a fost prima nouă categorie socială care a reușit să se afirme – valorificând perioada în care a existat „disimulată” în interstițiile societății socialiste – dar și cea mai puțin capabilă să modeleze noua realitate. În schimb, a fost principala sursă de legitimare și de sprijin a ideologiilor deformate și ineficiente ale intelectualității. Și tocmai faptul că cele două neputințe s-au sprijinit reciproc, a permis noului capitalism românesc să se dezvolte relativ la adăpost de dezbateră publică și de influența populației pe celelalte două căi majore ale formării capitalismului românesc: accesul la banul public și privatizarea.

Incapacitatea micilor întreprinzători de a deveni marii capitaliști ai României postcomuniste are cel puțin trei cauze importante: socialismul economiei postcomuniste, prezența marelui capital și caracteristicilor noilor întreprinzători. Toate trei, împreună, dau seama de un singur lucru. Chiar și în cazurile în care noii întreprinzători au avut parte de un succes suficient de remarcabil pentru ca el să permită o acumulare „primitivă” (mai degrabă primară) a capitalului până la dimensiuni care ar fi justificat un salt în lumea capitalului de dimensiuni mari pentru Români și medii pentru capitalul internațional, acest salt a avut rareori loc, iar atunci când a avut loc el s-a tradus în transferul activității dinspre piața dominată de populație, către piața banului public sau a capitalului internațional.

Caracterul socialist al economiei românești a reprezentat, cu siguranță, un obstacol greu de trecut pentru micii întreprinzători. În măsura în care nu se constituiau din capul locului ca simpli paraziți ai economiei socialiste, adică ca mici întreprinderi private destinate transferării capitalului din sectorul public către sectorul privat, așa numitele „firme-căpușe” ce parazitau marile întreprinderi socialiste și fondurile publice acordate acestora, micii întreprinzători se loveau pe piață de concurența neloială și de forța financiară a economiei socialiste, o economie ale cărei principale atuuri constau, pe de o parte, în autonomia în raport cu criteriile de eficiență – căci ele puteau lucra în pierdere, în vreme ce micii întreprinzători, nu – iar, pe

de altă parte, în mărimea uriașă a resurselor. În același timp, capitalul străin, în măsura în care este vorba de marele capital, cel corporatist, pe de o parte, și cel al investitorilor de portofoliu, pe de altă parte, a reprezentat chiar un blocaj mai eficient al ascensiunii economice și sociale a noilor întreprinzători români. Este adevărat, că doar cei mai de succes noi întreprinzători ai tranziției au avut acces la acesta. Rezultatul succesului lor, însă, a fost de fiecare dată abandonarea pieței și a rolului de capitalist în favoarea forței superioare a capitalului străin.

Au existat domenii și sectoare de piață pe care noii întreprinzători români au avut parte de un succes remarcabil. Piața mass-media este un bun exemplu pentru a ilustra acest succes. Revoluția a creat o enormă „foame” de informație și de comentarii publice a populației, iar primii ani de după revoluție au fost anii de vârf ai presei scrise, independente și private. În acea perioadă, publicitatea nu conta în structura veniturilor unei publicații, care proveneau într-o majoritate zdrobitoare din capacitatea de a vinde populației tiraje excepționale, chiar în condițiile în care rețeaua de distribuție era precară. Acei noi întreprinzători care, în primele luni și în primii ani de după revoluție s-au îndreptat spre mass-media, au obținut în acea perioadă nu numai profituri excepționale și au realizat nu doar o acumulare de capital remarcabilă, dar au avut și posibilitatea să o susțină prin intermediul unei influențe politice remarcabile. Succesul lor financiar se baza exclusiv pe disponibilitatea populației de a cumpăra, pe piața privată, publicațiile și nu avea nici o legătură – și nici o concurență eficientă – cu sectorul public sau cu capitalul internațional. Câteva povești de succes remarcabile au avut loc în acea perioadă, facilitate tocmai de faptul că o astfel de piață era la adăpost atât de intervenția directă a economiei socialiste – împiedicată de condițiile politice – cât și a capitalului internațional, neinteresat, în această etapă incipientă, și oricum incapabil să pătrundă „prin el însuși” pe o piață cu o cultură atât de diferită de cea în care era obișnuit să acționeze. Ca urmare, a existat o perioadă în care piața de mass-media reprezenta cazul exemplar al unei „piețe libere”, ce asigura o relație directă între noul întreprinzător și populație și pe care restricțiile socialismului și ale globalizării (pătrunderea capitalului internațional de mari dimensiuni), erau nesemnificative.

Întreprinzătorii lansați pe această piață au acumulat capitaluri remarcabile – cel puțin pentru România – dar foarte repede confirmarea acestora a depins de acceptarea ieșirii de pe piață în favoarea altor tipuri de capital, mai ales a celui străin. Cei care nu au făcut-o au pierdut pur și simplu banii, finanțând din profiturile anterioare pierderile perioadei următoare. Căci, începând din 1994 tirajele publicațiilor încep să scadă dramatic (unele și-au redus tirajele de zece ori), în timp ce costurile de tipografie și redacționale încep să crească din ce în ce mai

mult. Către sfârșitul primului deceniu al tranziției aproape nu mai exista în România un cotidian care să fie profitabil, iar veniturile publicațiilor scrise depindeau în proporție de peste două treimi de veniturile din publicitate, aflate sub controlul marilor corporații ce desfășeau mărfuri pe piața românească (mai ales cele producătoare de detergenți, băuturi răcoritoare, cosmetice, etc.) și al marilor întreprinderi ale economiei rămase socialiste, de la bănci și societăți de asigurări, până la regiile autonome. În asemenea condiții, conținutul publicațiilor depindea mai puțin de cerințele pieței cititorilor, cât de cerințele celor care îi asigurau grosul veniturilor – adică de patronat și de principalii cumpărători de publicitate. După mai bine de un deceniu de tranziție, piața mass-media scrisă românească era dominată de două mari grupuri de media europene, în vreme ce piața mediei audio-video, de alte două. Singurul grup de media care rezista concurenței capitalului străin, cu excepția postului public de radio și televiziune, își datora capacitatea de rezistență subvențiilor provenite din alte tipuri de activitate, ce suplineau lipsa veniturilor de pe piața de mass-media.

Primele valuri de întreprinzători români din mass-media au ținut veniturile din vânzări, adică banii aflați la populație și destinați cheltuielilor zilnice. Câtă vreme acest tip de venituri a reprezentat principala sursă de profit a întreprinzătorilor, noii întreprinzători ai tranziției au avut succes. El s-a diminuat, treptat, pe măsură ce publicitatea a avut o pondere din ce în ce mai însemnată în structura veniturilor mass-media. Căci fondurile de publicitate semnificative se aflau fie sub controlul economiei socialiste – adică a statului – fie sub controlul marilor capitaluri internaționale, adică a corporațiilor internaționale, de la Coca-Cola, la Lever și la marii producători de automobile, etc. Criza finanțării mass-media a izbucnit public abia mulți ani după revoluție și anume după 2000 și a luat, desigur, o înfățișare politică. Iar rezultatul ei final a fost, fără îndoială, cedarea terenului de către întreprinzătorii inițiali – la început în materie de finanțe, iar apoi în materie de conținut, inclusiv de conținut ideologic – în favoarea capitalului internațional sau al capitalului autohton. În prezent, întreprinzătorii „liberi” și „independenți” autohtoni au fost fie eliminați, fie împinși către zona marginală a presei locale, fie ea scrisă, fie audio-video. Iar confruntarea care are loc – și a cărei miză este suficient de mare pentru a deveni o temă majoră a integrării occidentale a României – se poartă între capitalul autohton, aflat în pierdere semnificativă de influență, și capitalul străin, în plină ascensiune.

În același timp, chiar dacă unii dintre cei care s-au lansat încă din primii ani ai tranziției ca întreprinzători pe piața mass-media au devenit cu adevărat bogați, nici unul dintre ei nu a devenit un capitalist autohton important, prin capitalul pe care îl controlează și prin mărimea

pieței pe care o domină. Iar bogățiile acumulate pe această piață nu s-au transformat în capital semnificativ nici în alte domenii.

Insuccesul întreprinzătorilor români care ținteau capitalul deținut de populație pentru cheltuielile zilnice a fost asigurat mai întâi de faptul că le lipsea capitalul necesar pentru extinderea vânzărilor cu amănuntul, apoi de obstacolele ridicate de economia socialistă – care a amânat multă vreme privatizarea spațiilor comerciale și, în acest fel, dezvoltarea unor rețele de distribuție private autohtone. Ulterior, politicienii români au acordat, din motive variate, o prioritate ridicată marelui capital – de regulă străin, sau în asociere cu cel străin – în defavoarea micului capital autohton. Când, în 2000, primarul capitalei, în prezent președintele României, a decis desființarea spațiilor comerciale improvizate, așa numitele „chioșcuri”, care reprezentau coloana vertebrală a noilor întreprinzători români din domeniul comerțului cu amănuntul, el nu a introdus o nouă politică în domeniu, ci doar a confirmat-o pe cea existentă și care deja acționa, de ani buni, în favoarea marelui capital. Iar marele capital venea fie din surse internaționale, fie din asocierea surselor internaționale cu rarele lor legături autohtone.

„Lovitura de grație” pentru micii întreprinzători autohtoni a venit, însă, din partea capitalului străin, care dispunea nu doar de capitaluri net superioare ca volum, dar și de o expertiză net superioară în materie de desfaceri cu amănuntul, concretizată în ceea ce este, îndeobște, cunoscut sub numele de „supermarket” sau de „lanțuri de magazine”. Încă din primele săptămâni de după revoluție, în momentul în care, ieșită din comunism din punct de vedere politic, dar nu și din punct de vedere economic, noua Românie a trebuit să fie evaluată din punctul de vedere al capitalului occidental, rezultanta finală a evaluărilor de ordin politic, strategic, comercial și financiar a fost „ambiguă”. Ambiguitatea înseamnă, în acest caz că, în vreme ce din punct de vedere politic și strategic, României îi era atribuită o prioritate secundară, din punct de vedere economic ea era, pentru Occident, interesantă mai ales ca piață a produselor de consum și prezenta un interes net inferior ca piață de investiții. Pe scurt, România era, din perspectivă occidentală, în primii ani de după revoluție, o piață de desfacere, dar nu o „*emerging market*”, adică nu o piață semnificativă pentru investiții. Nu este mai puțin adevărat că, prin legislație și voință politică, autoritățile românești au făcut cam tot ce este posibil pentru a menține o astfel de imagine.

Văzută și tratată mai ales ca o piață de desfacere pentru produsele occidentale, piața românească a favorizat acei întreprinzători care au fost capabili să importe și să desfacă pe piața pentru populație produse pe scară largă. Iar aceștia au fost cei care au reușit să reprezinte

pe piața românească marile firme producătoare străine. Doar în primii doi ani de după revoluție, pe piața românească s-au vândut peste un milion de televizoare color, toate din import, iar cea mai mare parte a acestora prin intermediul unui mic număr de întreprinzători autohtoni ce funcționau ca reprezentanți ai firmelor producătoare. Avuțiile astfel formate au devenit capital, dar el nu a rămas să domine domeniul comerțului cu populația, ci a migrat către alte surse de capital și către alte piețe.

Piața românească a desfacerii cu amănuntul a fost, până la urmă, preluată de marele capital străin prin intermediul supermarket-urilor. Metro, Carrefour, Billa, și alte corporații specializate în vânzările cu amănuntul au ajuns cu atât mai ușor să domine piața românească cu cât ea era – și mai este încă – excesiv de concentrată. Până prin anul 2000, Capitala reunea 10% din populația țării, dar asigura jumătate din vânzările de produse nealimentare din întreaga țară. Iar, în cei zece ani de tranziție care au precedat pătrunderea pe scară largă a capitalului străin în vânzările cu amănuntul pe piața românească, micii întreprinzători iviți imediat după revoluție nu au putut acumula suficient capital și suficientă expertiză pentru a face față corporațiilor. Cu atât mai mult cu cât, începând cu a doua jumătate a primului deceniu al tranziției, sprijinul politic pe care îl primiseră la început a fost drastic restrâns, iar apoi a fost chiar înlocuit cu o politică net în favoarea marelui capital. Epoca „romantică” a capitalului românesc a luat sfârșit.

Banii celorlalți

Dar, în afară de banii pentru cheltuielile zilnice, mai există o altă importantă sumă de bani la populație, în forma economiilor. Luate în ansamblul lor, aceste sume sunt semnificative. În 1995, sumele deținute de populație în băncile românești reprezentau 25% din totalul pasivelor bancare. În 2000, ponderea lor crescuse la 28%. Se mai apreciază că, în afară de economiile depuse în bănci, populația dispunea, de asemenea, de importante sume depozitate în gospodării, în condițiile în care lipsea atât încrederea în sistemul bancar, cât și cultura necesară pentru a renunța la banii fizici în favoarea unor înregistrări bancare, iar băncile funcționau greoi. Și, începând cu 1991, economiilor populației li se adaugă un spor important în forma capitalului național distribuit gratuit către populație în cadrul procesului de privatizare. Puse la un loc, toate acestea reprezentau un capital potențial uriaș.

Problema care se iva era de a găsi un mod de a le concentra. Iar orice soluție în această privință trebuia să îndeplinească trei condiții esențiale. În primul rând, era necesară o construcție instituțională. Aceasta era cu atât mai ușor de realizat, cu cât legislația națională

prezenta mari lipsuri în domeniul gestionării private a banilor populației. Primii întreprinzători în domeniu și-au construit instituțiile pur și simplu inventând forme ad-hoc, pe care mai târziu, autoritățile s-au străduit să le legifereze, în contextul dificil în care autorităților le lipsea orice experiență în domeniu, iar cei reglementați aveau deja o experiență de funcționare și puteau exercita presiuni mobilizând în favoarea lor populația pe care o deserveau. De aceea a durat mai mult de un deceniu până când sistemul a ajuns să funcționeze în condiții relativ optime.

A doua condiție care trebuia îndeplinită era rețeaua de colectare. Deoarece banii populației sunt distribuți în sume mici la milioane de indivizi, colectarea lor implică construirea unor rețele de colectare vaste, bine organizate și eficiente. Iar înființarea unor asemenea rețele necesită investiții considerabile și perioade relativ mari de timp pentru a recupera cheltuielile din profit. De aceea, în acest domeniu foarte rar avem de a face cu întreprinzători care pornesc de la zero și cresc până în momentul în care devin semnificativi, sau de treceri spectaculoase de la stadiul de „chiosc”, la stadiul de instituție financiară. Deși, există cel puțin o excepție remarcabilă în acest sens. În schimb, avem de a face cu asocieri ale unor întreprinzători autohtoni cu capitalul străin, mai mare sau mai mic, inițial cel provenit din Orientul Apropiat, iar mai târziu cel provenit din Occident.

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, a treia condiție care trebuie îndeplinită este motivarea populației să-și cedeze economiile sau veniturile instituției care le gestionează. Aceasta a fost de fiecare dată, fără excepție, promisiunea unui câștig fără muncă și fără alte eforturi. Și ea a avut de fiecare dată efect, chiar și în ciuda unui lung șir de experiențe negative care avertizau împotriva riscurilor extrem de mari pe care le prezenta gestionarea privată a banilor populației. Iată o caracteristică culturală remarcabilă a noului capitalism românesc. Am văzut deja că, departe de a defini capitalismul ca pe o societate a muncii salariate și eficiente, cultura românească postcomunistă, prin intermediul intelectualilor și al politicienilor, o definea în primul rând ca pe o societate a proprietarilor, un soi de capitalism popular generalizat. Întâlnim acum a doua caracteristică culturală importantă a acestei culturi – separarea bogăției de muncă. Concepția cotidiană, construită pe evidențele experienței cotidiene, consacră o realitate – bogăția în postcomunism nu provine din rezultatele muncii, ci din redistribuirile realizate pe oricare altă cale. Cea mai importantă dintre ele era redistribuirea, după criterii politice, a averii și veniturilor publice, dar cea mai mare parte a populației nu avea acces la această sursă de îmbogățire. A doua sursă importantă o reprezenta speculația, ilustrată, în lipsa oricărei experiențe modelate de o piață de capital, mai degrabă prin intermediul loteriei

sau al jocurilor de noroc. Deoarece acceptase capitalismul tocmai ca societate a tuturor posibilităților de îmbogățire, în opoziție cu socialismul considerat o societate în care munca nu conducea la bogăție, concepția cotidiană despre capitalism a introdus în „nucleul său dur” axioma potrivit căreia îmbogățirea se realiza peste noapte, prin intermediul unei „inginerii financiare”. Ca urmare, vreme de peste un deceniu românul mediu s-a comportat ca și cum banii ar fi existat asemenea unei resurse naturale, independent de orice activitate, dar mai ales independent de activitățile productive, și tot ce trebuia făcut era să fie găsită o metode de colectare a lor. Redistribuirile banilor publici pe scară largă, de care ne vom ocupa mai târziu și, ocazional, pătrunderile de capital străin pe piața românească, întăreau această convingere. Ea, însă, era adevărată într-o singură privință. Singurii bani care „pluteau” pe piață și puteau fi colectați erau banii populației. Iar colecții lor nu era populația, ci un mic grup de întreprinzători privați care au făcut din această colectare o profesie. Iar pentru a-i colecta au utilizat motivația îmbogățirii fără muncă. Statul însuși nu a procedat astfel atunci când s-a împrumutat de la populație pe scară largă, lansând pe piață obligațiuni de stat ce puteau fi achiziționate și de populație, cu o dobândă semnificativ mai mare decât cea acordată de bănci pentru conturile de economii. Nu este mai puțin adevărat că această dobândă era, la fel de semnificativ, mai mică decât cea acordată băncilor.

i. “Chioșcurile” pieței financiare și monetare

Ca în toate celelalte domenii de formare și afirmare a sectorului privat și în acesta totul a început cu „chioșcurile”, adică cu inițiative de mici dimensiuni orientate spre colectarea banilor existenți la populație. Primele asemenea „chioșcuri” au apărut în domenii care erau cu totul noi pentru o populație ieșită din socialism – schimbul monetar și amanetul. Liberalizarea schimbului monetar – adică crearea unei piețe a monedelor – a fost considerată o primă victorie importantă a noului capitalism asupra socialismului opresiv. Populația a primit dintr-odată dreptul de a deține valute convertibile, chiar dacă utilizarea lor era încă puternic restricționată de controlul pe care statul îl deținea asupra utilizării valutei convertibile. Acest monopol a afectat multă vreme agenții economici, dar a avut un impact minor asupra populației care a început să își transfere rapid economiile din monedă națională, în valută convertibilă. Hiperinflația care a izbucnit în 1991 a accelerat acest proces, a cărui principală sursă a fost totuși creșterea explozivă a importurilor de bunuri de consum. România s-a divizat repede într-o economie care avea ca termen de referință marca germană în vest – Transilvania și Banatul – și dolarul american în sud și est – Muntenia, inclusiv Bucureștii, și Moldova – în funcție de sursele principale ale importurilor. Această diviziune s-a menținut

vreme îndelungată, până la adoptarea euro ca monedă comună a Uniunii Europene și până la modificarea, de către Banca Națională a României a coșului valutar utilizat pentru stabilirea cursului de schimb al monedei naționale, ca urmare a aderării României la Uniunea Europeană.

„Chioșcurile” de schimb valutar care au împânzit România imediat după liberalizarea schimbului de monedă nu au fost, totuși, o afacere prioritar românească. Principalii artizani ai procesului au fost mai degrabă întreprinzătorii mici și medii veniți în România din Orientul Apropiat, mai experimentați în privința piețelor monetare și ale schimbului de monedă. Această activitate a avut o dezvoltare rapidă. Populația – ca și un mare număr de firme, mai ales mici și mijlocii – au trecut rapid la transformarea economiilor existente în lei în valută convertibilă, iar hiperinflația declanșată încă din 1991 a stimulat această tendință. Ca urmare, cifra de afaceri a oficiilor de schimb valutar a crescut spectaculos, depășind-o repede pe cea a oficiilor de schimb ale băncilor care, fiind mai puțin interesate în desfacerea cu amănuntul a acestor servicii și fiind nevoite să respecte condițiile legale de schimb, au trebuit să lase piața schimbului valutar pe seama întreprinzătorilor specializați. În 1991, primul lor an de funcționare, oficiile de schimb valutar au cumulat o cifră de afaceri de 36 de milioane de dolari, depășind cu puțin pe cea a băncilor comerciale (34 milioane dolari). După care însă, s-au instalat solid pe piață, luând partea leului. În anul următor, cifra lor de afaceri depășea 250 milioane USD, față de numai 140 de milioane USD înregistrată de băncile comerciale. În următorii doi ani o măresc de mai mult de trei ori, astfel încât în 1995, cu peste 800 de milioane USD (vânzări plus cumpărări) fac nesemnificativă activitatea bancară în același domeniu, de numai 160 de milioane USD¹. Motivele succesului acestei activități sunt legate de regimul mult mai lejer al schimbului, de rețeau net mai extinsă decât cea bancară și, nu în ultimul rând, de înflorirea, în toată această perioadă, a contrabandei și a operațiunilor „de spălare” a unor fonduri obținute pe căi mai puțin legale. Nu este deloc întâmplător faptul că vârfurile activității oficiilor de schimb valutar au avut loc tocmai în perioada în care războiul din Balcani a oferit contrabandiștilor o piață specială, cu o rată a profitului excepțională.

Cea de a doua „rețea de chioșcuri” care s-a dezvoltat rapid după 1989, a fost cea a amanetului, adică a posibilității de a transforma rapid obiectele de valoare în bani. Aceasta a aparținut în mult mai mare măsură întreprinzătorilor autohtoni decât celor străini.

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, ceea ce s-a dezvoltat imediat după revoluție a fost camăta, în forma unui sistem informal de împrumuturi cu dobândă mare, facilitat pe de o parte, de lipsa

¹ BNR, Activity of Foreign Exchange Bureaus, în *Quarterly Bulletin*, Nr. 3/1996

de credit pentru populație pe piața oficială, iar, pe de altă parte, de nevoia de bani gheață care a caracterizat primii ani ai tranziției. Principala problemă care se ridică în fața celor care acordă împrumuturi este recuperarea banilor împrumutați. Condițiile legislative și instituționale din România primei etape a tranziției făceau, însă, din recuperarea datoriilor aproape o imposibilitate. Procedurile erau stufoase, lente și nu asigurau succesul. De aceea, dezvoltarea cametei pentru populație – iar, mai târziu, pentru sectorul privat – s-a făcut în strânsă legătură cu crima organizată, singura capabilă să asigure „recuperatori” eficienți ai datoriilor. Tocmai din această cauză, camăta nu a ajuns la dimensiuni sociale semnificative, așa cum s-a întâmplat în alte societăți în tranziție, precum cele din spațiul fostei URSS. Motivul principal au fost limitele pe care, chiar în condiții de corupție, statul le-a pus extinderii crimei organizate și metodelor utilizate de aceasta.

Schimb monetar, amanet și camătă, iată unele dintre cele mai vechi forme de existență ale capitalului și cea care va contribui esențial la nașterea capitalismului european în secolele XVII-XIX¹. Această istorie, însă, nu se va repeta în România postcomunistă, chiar dacă ea pornește dintr-o societate destul de asemănătoare cu precapitalismul european. În ciuda succesului lor din primii ani și chiar a continuării acestui succes, la o rată net mai mică a profitului, de-a lungul întregii tranziții, „chioșcurile” primei piețe financiare din România capitalistă nu au ajuns să se transforme în instituții financiare nici măcar de dimensiuni medii, deși legislația românească și o serie de reforme guvernamentale au forțat concentrarea lor. Piața financiară privată a banilor populației urma să se formeze și să acumuleze capital pe alte căi.

ii. Jocurile piramidale: de la fondurile de investiții la “băncile populare”

De fapt, denumirea de „piață financiară” este improprie. Ea este în realitate doar un ansamblu de instituții și acțiuni al căror obiectiv nu se referă nici la prestarea de servicii pentru populație într-o zonă în care statul încă socialist nu oferea nici un fel de servicii, nici la transferarea spre economia reală a economiilor populației. În realitate, toate aceste instituții – și vom vedea că ele se diversifică continuu – urmăresc un singur lucru. Să concentreze banii populației și apoi să îi redistribuie în favoarea unui număr mic de potențiali capitaliști. Cei mai mulți dintre ei vor deveni bogați, dar nu vor reuși să rămână capitaliști. O mică parte, însă, vor avea succes.

¹ Braudel, Fernand, 1985, *Jocurile Schimbului*, Meridiane, București, vol.II, pp.13-38

Primul mecanism de acest fel utilizat de „întreprinzători” este jocul piramidal. Jocul piramidal presupune creșterea în progresie geometrică a numărului celor care depun bani într-o instituție, în schimbul promisiunii că vor primi înapoi, după o perioadă de timp, o sumă mult mai mare. Aceste sume mai mari se distribuie vârfului piramidei și publicitatea făcută în jurul acestor plăți are ca rost să atragă și mai mulți depunători la baza piramidei. Cel mai mare joc piramidal din România, *Caritas* înființat la Cluj, și răspândit rapid în toate orașele țării în primii ani de după revoluție, promitea o rată a câștigului la investiție de nu mai puțin de 800%, iar publicitatea sa se baza pe o „metodă secretă” de a câștiga bani, pe care pretindea că o deține întemeietorul fondului. Fondul *Caritas* a fost inițiat tolerat de autorități pentru motivul că nu exista o legislație care să îl interzică, iar apoi pentru motivul că, o parte dintre funcționarii statului au fost atrași ei înșiși în afacerile acestuia. Prăbușirea fondului și condamnarea la închisoare a organizatorilor a fost însoțită de o vastă campanie de lămurire a populației cu privire la caracteristicile jocurilor piramidale și o legislație destinată interzicerii lor. Ceea ce însă nu a reușit să le elimine.

În forme modificate ele au mai funcționat încă aproape 10 ani, atât de puternică era convingerea populației că există metode speciale de îmbogățire. Pe de altă parte, rețeta de colectare a economiilor sau veniturilor populației prin organizarea de rețele piramidale s-a dovedit a fi una de succes și a continuat să funcționeze. O formă modificată și, din această cauză mai dificil de contracarat, este cea a rețelelor piramidale de desfacere de produse. O astfel de rețea presupune vânzători voluntari care primesc un discount pentru produsele vândute unor alți vânzători, cărora le cedează o parte din discount și care, la rândul lor, cedează o parte pentru alți vânzători, etc. Condiția pentru a deveni parte a unui asemenea rețea este, însă, de a fi un consumator constant al produselor pe care le vinzi, așa încât, o astfel de rețea de desfacere crează o piramidă de cumpărători ai produselor sale nu ca urmare a calității sau avantajelor de preț ale produselor, ci prin speranța că fiecare vânzător va câștiga de pe urma vânzătorilor aflați pe o treaptă inferioară a piramidei. Câștigurile se concentrează, evident, la vârful piramidei, dar, deoarece plățile se fac exclusiv din profitul obținut din vânzări, acest tip de rețea piramidală nu produce falimente în masă, precum *Caritas*-ul. Pe de altă parte, tocmai pentru că fondurile acumulate sunt limitate de volumul vânzărilor, sumele colectate în acest fel sunt net inferioare celor pe care le oferă fondurile de investiții.

Fondurile deschise de investiții sunt cele care au luat locul jocurilor piramidale. Inițiativa în această privință a avut-o chiar statul, prin înființarea celor 5 Fonduri ale Proprietății Private (FPP), transformate ulterior în Societăți de Investiții Financiare. Rostul acestora era de a

gestiona acea parte a capitalului național distribuit gratuit populației și pe care populația nu o reinvestea în societățile comerciale. Mecanismul a fost construit în așa fel încât SIF-urile au devenit instituții financiare aflate în proprietatea privată a milioane de acționari, fiind la rândul lor proprietare de acțiuni la o bună parte din economia românească. Cum milioanele de acționari nu reușeau niciodată să se organizeze astfel încât să preia de fapt conducerea acestor societăți financiare, sau măcar să o influențeze, iar, pe de altă parte, SIF-urile primiseră acțiuni la mai toate societățile, inclusiv la cele – puține – profitabile, managerii, inițial numiți de către stat, ai FPP au devenit repede stăpânii de fapt ai uriașelor fonduri de care dispuneau SIF-urile. În afară de fonduri, mai dispuneau și de o influență politică semnificativă și au reușit să își consolideze poziția prin stimularea unei legislații care le era favorabilă. Mai ales două prevederi legale au reușit să impună în avantajul managementului. Prima se referea la posibilitatea legală ca, prin decizie a „adunării acționarilor” – care era alcătuită dintr-un număr infinitesimal de acționari – să transforme în acțiuni dividendele pe care populația nu dorea, nu se pricepea sau nu știa că trebuie să le încaseze, ceea ce a permis capitalizarea suplimentară a SIF-urilor și menținerea fărâmițării proprietății asupra acestora. A doua reușită a constat în stabilirea pe cale legală a unei limite (0,1%) a numărului de acțiuni ale SIF-urilor care pot fi deținute de un singur proprietar, ceea ce a asigurat conducerilor SIF-urilor continuarea dominației asupra acționariatului și independența totală în decizii. În sfârșit, după înființarea burselor și după ce au fost nevoite să permită tranzacționarea acțiunilor lor la bursă, SIF-urile au reușit să mențină un preț scăzut al acțiunilor lor, astfel încât în orice moment, valoarea pe bursă a unui SIF să fie substanțial mai mică decât valoarea, pe aceeași piață, a acțiunilor pe care le deținea. Ultima mișcare care mai era necesară în acest proces pentru a transforma managementul SIF-urilor în marii capitaliști ai României, însă nu a mai avut loc. Ea ar fi trebuit să constea în dreptul legal al SIF-urilor de a-și achiziționa de pe piață propriile acțiuni. A existat o perioadă în care ar fi fost singurii cumpărători semnificativi, dar sistemul politic românesc a rezistat la această ultimă tentativă. În schimb, SIF-urile au devenit țintă a încercărilor de preluare atât din partea unor capitaliști autohtoni, cât și a unor fonduri de investiții străine. Managementul SIF-urilor a rezistat o vreme cu ajutorul sprijinului politic, dar după 2000, presiunea externă a devenit suficient de mare pentru ca factorul politic să cedeze și procesul de achiziționare a SIF-urilor să devină o realitate din ce în ce mai legală.

SIF-urile au dat naștere dacă nu primilor mari capitaliști români, cel puțin primilor manageri de mare capital românesc și au influențat masiv redistribuirile de capital și privatizarea în România. Cel puțin teoretic, ele funcționau cu bani privați – drepturile financiare ale

milioanelor de acționari asupra economiei românești – dar, dacă ținem cont de faptul că aceștia proveneau din redistribuirea averii naționale putem să îi considerăm cel puțin parțial ca fiind, de fapt, bani publici alocați populației, dar menținuți în gestiunea managerilor SIF-urilor. Indiferent de speculațiile asupra naturii banilor din SIF-uri, funcționarea SIF-urilor a fost în mare măsură orientată spre finanțarea unor capitaliști români în plină afirmare. Căci SIF-urile aveau ceea ce viitori mari capitaliști români nu aveau, adică bani gheață, însoțiți de avantajosul statut de bani privați, astfel încât utilizarea lor ieșea de sub controlul și supravegherea pe care autoritățile o exercitau asupra utilizării banilor publici. Ca urmare, SIF-urile au putut asigura credite private, fie nemijlocit, fie oferind garanții, cu ajutorul cărora capitaliști locali special aleși au putut interveni atât în procesul de privatizare, cât și în procesul de concentrare a capitalului. Toate SIF-urile au procedat astfel, dar cea mai evidentă acțiune de acest tip a revenit SIF-Moldova, care a finanțat ascensiunea grupului de capitaliști români de la Bacău. Acesta a devenit în mai puțin de zece ani suficient de puternic pentru a domina economia regională și pentru a pătrunde semnificativ pe cea mai mare piață a României, piața produselor petroliere, luând în proprietate practic întreaga industrie petrolieră și petrochimică din Moldova și pătrunzând apoi într-o largă arie industrială, precum industria lemnului și a hârtiei, a turismului și chiar siderurgică.

În anii de înființare și funcționare, SIF-urile se aflau însă sub controlul statului și al politicianilor de stânga și, evident că nu ofereau mari speranțe acelor oameni de afaceri care se situau fie pe alte poziții politice, fie în afara zonei clientelare a puterii. Nevoia de bani a acestora a condus la apariția fondurilor deschise de investiții private. SAFI a fost cel mai important dintre ele și, așa cum SIF-urile grupau politicienii și afaceriștii stângii, SAFI a grupat politicienii și afaceriștii dreptei. A fost înființat înainte de apariția unei legislații specifice fondurilor de investiții și, de aceea, s-a organizat cu ușurință ca un joc piramidal, dar ceva mai sofisticat. Principalul atu al lui SAFI în relațiile sale cu populația a constat în valorificarea dezamăgirii produse de prăbușirea și interzicerea jocurilor piramidale. SAFI a oferit populației o metodă de a câștiga bani tot fără muncă și fără nici un fel de eforturi – o perspectivă pe care populația o dorea și o considera în continuare normală – dar în condiții legale și, mai ales, cu o aparență de securitate pe care jocurile piramidale normale nu o ofereau. Alte fonduri deschise de investiții au fost înființate în scurt timp în paralel cu SAFI, iar faptul că unele dintre ele au fost înființate cu capital străin și sub managementul unor firme internaționale credibile, a mărit credibilitatea SAFI. În 1996, însă, fondul se prăbușește, se pare că la solicitarea societății de administrație – Safi Invest. De fapt, fondul era în situație

falimentară de mai multă vreme. Mecanismul atragerii de bani de pe piață presupunea anunțarea continuă – săptămânală – a creșterii valorii de piață a certificatului de investitor. Pentru că, spre deosebire de jocurile piramidale care nu comunicau nici un fel de informație despre cum gestionează banii, SAFI era nevoit să dea dovadă de transparență în această privință, societatea de administrare a inventat o metodologie de calcul a valorii certificatului de investitor care îi permitea să comunice o creștere continuă. În 1995 intră însă în funcțiune legislația referitoare la fondurile de investiții și o agenție însărcinată cu supravegherea pieței de capital – CNVM – care impune fondurilor de investiții o metodologie clasică de calcul a certificatelor de investitor. Aplicarea noii metodologii ar fi dus la prăbușirea imediată a SAFI, așa că, grație influenței sale politice – SAFI Invest reunea o mare parte a conducerii PNL – fondul obține o perioadă de grație în care utilizează încă propria sa metodologie. În 1996 trece la metodologia legală și dă faliment, spulberând prin prăbușirea lui economiile câțiva sute de mii de mici investitori. Între timp, însă, reușise să finanțeze, inclusiv prin încălcarea propriilor regulamente interne, o altă aripă a noii clase a capitaliștilor români, cea legată de PNL, dar nu numai pe aceștia. Ca și SIF-urile, fondurile de investiții înființate în primii ani au finanțat nu formarea unor adevărate instituții financiare, ci trecerea în alte domenii ale întemeietorilor lor. Pe scurt, au finanțat privatizări ale unor întreprinderi de stat.

Prăbușirea SAFI în 1996, anul electoral în care coaliția de dreapta din care făceau parte și liberalii a câștigat alegerile și a preluat guvernarea, a dus la declinul rapid și radical al tuturor fondurilor de investiții. Cu atât mai surprinzătoare a fost înființarea, tot în 1996 și imediat după falimentul SAFI, a unui nou fond deschis de investiții, și anume a Fondului Național de Investiții (FNI). Și mai surprinzător a fost succesul de piață de care s-a bucurat acesta vreme de aproape patru ani, mărimea capitalurilor pe care le-a gestionat și spectaculoasa sa prăbușire în 2000. FNI a reprezentat apogeul „ingineriilor financiare” ale tranzițiilor românești și, totodată, sfârșitul acestora. A reprezentat, de asemenea, cea mai importantă colectare de fonduri private de la populație. A susținut și a produs o rețea de companii private care, în momentul lor de vârf, ar fi putut fi bazele unei corporații naționale de dimensiuni semnificative pe piața națională și internațională. A ilustrat în mai mare măsură decât oricare altă tentativă de afirmare a capitalului autohton, rețeaua indispensabilă de relații instituționale și informale de care se slujeau capitaliștii români pentru a face față presiunilor pieței, precum și presiunilor capitalului străin. Și, când s-a prăbușit, în 2000, a tras după el un întreg sistem de organizare a capitalismului și a ideologiei care îl însoțea. Mai conține, totodată, și cea mai romantică biografie a capitalismului românesc, spectaculoasa ascensiune a unui copil sărac și

handicapat, exclusiv datorită voinței și calităților sale personale, în poziția de vârf a capitalismului și al noii societăți românești.

FNI nu a diferit esențial de toate celelalte fonduri de investiții care, pentru a deveni jocuri piramidale, au fost nevoite să încalce grosolan atât regulile, deja existente, ale pieței de capital și ale fondurilor de investiții, cât și propriile regulamente de funcționare. Asemenea jocurilor piramidale, FNI s-a bazat pe speranțele acordate populației că va obține un câștig substanțial și fără muncă, speranță pe care a întreținut-o prin publicarea cu consecvență a unor valori din ce în ce mai mari, și falsificate grosolan, ale certificatelor de investitor¹. În condițiile în care piața de capital era supravegheată de o agenție de stat, FNI a putut supraviețui doar pentru că CNVM și alte autorități i-au permis pur și simplu să o facă. Așa cum, întreaga comunitate de afaceri românească și străină din România, care era la curent cu ce se întâmplă la FNI și care era cea mai avizată cu privire la faptul că FNI a devenit repede un simplu joc piramidal, a tolerat fenomenul și nu s-a grăbit câtuși de puțin să dezvăluie ceea ce știa opiniei publice și investitorilor. În schimb, capitaliștii români și străini, instituționalizați sau nu, s-au ferit să investească în FNI sau să se asocieze într-un fel cu acesta. Nici prin modul în care a fost construit, nici prin modul în care a fost gestionat, nici prin modul în care a fost jefuit și nici chiar prin modul în care a dat faliment, FNI nu s-a deosebit de SAFI sau de celelalte fonduri de investiții. Faptul că a falimentat, ca și SAFI, într-un an electoral sugerează că politicienii au încercat să folosească efectele sociale ale falimentului în campania electorală și că, în măsura în care au putut, i-au accelerat prăbușirea. Și într-un caz și în celălalt, falimentul a fost utilizat de partidele politice aflate în competiție pentru a da vina pe adversarii politici. O noutate legată de FNI este faptul că el a fost construit ca un joc de imagine și a fost prăbușit tot ca urmare a unui joc de imagine. Imaginea câștigului rapid a fost utilizată de toate fondurile. La aceasta însă, gestionarii FNI au adăugat imaginea securității și au realizat-o convingând conducătorii CEC, casa de economii garantată sută la sută de stat, să garanteze, la rândul său, fondurile depuse de investitori. Ceea ce a apărut ca o garanție absolută și a făcut ca investitorii să considere că nu mai există riscuri reale pentru depunerile lor. În momentul în care FNI s-a prăbușit, CEC-ul a refuzat însă să onoreze garanțiile și s-a declanșat un interminabil proces între investitorii FNI și CEC – acesta din urmă puternic susținut de statul român care nu avea de gând să plătească uriașele sume care fie dispăruseră, fie nu se aflaseră niciodată în FNI. Prăbușirea s-a datorat unei imagini inverse, cea a lui „scapă cine poate”, care a fost declanșată pe baza unui zvon – nu se știe cine și de ce a lansat zvonul – care a

¹ Iosif, A, Georgescu, M.L., *Raport de expertiză contabilă judiciară*, Ministerul Public, Dosar 108/P/2003

provocat un prim val de retrageri ale investitorilor. Puternic mediatizat pe toate canalele de știri, acest prim val de retrageri a declanșat un al doilea val care a adus în numai câteva zile FNI în situația de faliment. Inițiatorul FNI și un număr mic de inițiați și-au scos, desigur, banii proprii, împreună cu câștigul anunțat oficial, dar se estimează că peste 200.000 de mici investitori și-au pierdut o bună parte din economiile personale cu această ocazie.

Noutatea FNI nu a reprezentat-o modul în care a funcționat și s-a prăbușit, ci dimensiunile redistribuirilor care au avut loc prin intermediul său. Expertiza contabilă comandată de Ministerul Public a evaluat pierderile provocate de FNI la peste 130 milioane USD, o sumă mare pentru economia românească și, mai ales pentru sectorul privat al acesteia. Dar, chiar dacă această sumă poate fi considerată mare, ea nu este în nici un caz cea mai mare sumă de bani sustrasă din concentrarea banilor privați în timpul tranziției românești. Sume sensibil mai mari au fost redistribuite în favoarea unor capitaliști selecționați prin intermediul unor alte instituții capabile să concentreze bani și anume prin intermediul băncilor private.

Liberalizarea pieței bancare, prin acordarea permisiunii legale de înființare a unor bănci private a fost realizată relativ repede după revoluție și a fost răspunsul la presiunea exercitată de nou apărutele cercuri de afaceri din România de a avea acces la profiturile realizate prin gestionarea banilor, fie ei publici, fie privați. În principiu, rostul înființării băncilor private nu a fost accesul la banii populației, ci în primul rând accesul la banii publici, prin intermediul clientelei formate din marile întreprinderi de stat. Dar, deoarece băncile private erau de mici dimensiuni și erau nevoite să atragă clienți de la băncile de stat – care au dominat copios piața până în ultimii ani ai secolului al XX-lea – au acordat condiții mai avantajoase clienților, ceea ce a atras și un număr însemnat de depuneri ale populației.

O bună parte dintre băncile private nu au funcționat altfel decât tot asemenea unor jocuri piramidale. Ele au colectat bani din toate sursele posibile – de la populație, de la micii întreprinzători și, de câte ori au putut, din surse publice – și, apoi, i-au canalizat spre un număr de capitaliști, de regulă autohtoni, dar și străini, pe care i-au finanțat în condiții deopotrivă preferențiale și ilegale. Primul faliment bancar care a avut loc în România a fost cel al Credit Bank, o bancă mică, înființată cu capital străin provenit din Orientul Apropiat și gestionată net în favoarea acestuia. Banca a fost devalizată de proprietar, prin intermediul creditelor preferențiale acordate propriilor firme, mai ales celor din străinătate. Acest procedeu va deveni în continuare stardard, atât pentru băncile înființate cu capital străin, cât și pentru cele înființate cu capital românesc. Cazul Credit Bank este interesant nu numai pentru că este primul faliment bancar românesc de după comunism și pentru că, într-un fel, a oferit rețeta

redistribuirilor de capital prin intermediul băncilor private falimentate, dar și pentru că a ilustrat un factor psihologic care a jucat un rol important în toată perioada tranziției românești – și anume, timiditatea autorităților române în fața devalizărilor semi-ilegale a concentrărilor de capital. Situația precară a băncii a fost, desigur, cunoscută întregii comunități bancare și, mai ales, Băncii Naționale, cu mult înainte ca ea să devină publică. În acel moment, Banca Națională dispunea de toate instrumentele legale necesare pentru a declanșa procedurile de falimentare. Cu toate acestea, mai mult de un an de zile, Banca Națională s-a încăpățânat să finanțeze Credit Bank, în ciuda faptului că nu făcea decât să amplifice dezastrul, doar pentru că nu știa cum să reacționeze în fața unei perspective atât de noi și de puțin controlabilă, precum falimentul unei bănci.

Următorul faliment, cel al Băncii „Dacia Felix”, nu doar a stabilit un record al deturnărilor de fonduri – conform unor aprecieri neconfirmate, din Dacia Felix au fost deturnate aproape 400 de milioane de dolari – ci a „îmbogătit” rețeta devalizării unei bănci de către propria sa conducere cu adăugarea unui ingredient politic suplimentar. Dacia Felix fusese înființată la Cluj, pentru a contracara dominația totală a băncilor bucureștene. Ea avea o puternică semnificație patriotică locală și a fost susținută de unul dintre partidele politice puternice ale momentului, de către PUNR. În plus, devalizarea ei s-a făcut prin intermediul sau prin utilizarea numelor unor actori politici semnificativi din spațiul european și cel american. Rezultatul final a fost că suma care s-a „evaporat” din bancă, de asemenea prin intermediul creditelor acordate unor firme din străinătate, a fost atât de mare, încât, până la urmă, Banca Națională a refuzat să mai refinanțeze Dacia Felix, indiferent de condițiile oferite de aceasta, dar nu înainte de a implica sume mari în susținerea ei¹. Prăbușirea care a urmat a băncii a adus după sine un interminabil șir de procese juridice, penale și civile, în România și în Occident, fără nici un succes în privința recuperării banilor.

Dacia Felix a confirmat și stabilizat rețeta după care băncile private funcționau în două etape. Într-o primă etapă, ele concentrau mari sume de bani prin intermediul clienților lor publici sau privați. În a doua etapă erau devalizate cu ajutorul conducerii și, eventual, a acționariatului băncii. În a treia etapă, se căuta sprijinul statului fie pentru susținerea în continuare a băncii, fie pentru asigurare unui faliment „parașutat”. Indiferent de soluție, ea consta în final în transferarea măcar a unei părți a falimentului asupra fondurilor publice, prin intermediul Băncii Naționale, sau prin intermediul băncilor de stat. Costul maxim pe care trebuiau să îl

¹ Dochia, Aurelian, „Contribuția firmelor private la schimbările structurale”, în Ruhl, C, Daianu, D (eds), 1999, *Tranziția economică în România. Trecut, prezent și viitor.*, World Bank și CRPE, București

plătească artizanii unor asemenea operații era că o parte a conducerii băncilor falimentate urma să petreacă un timp oarecare în închisoare, pentru a da satisfacție opiniei publice. Acest ultim cost a fost, se pare, acceptat cu relativă ușurință, pentru că falimentele băncilor private de mici dimensiuni au continuat până în 2000, adică vreme de aproape zece ani, netulburate de antecedente. Iar soarta conducătorilor acestor bănci nu a fost nici ea chiar atât de rea pe cât putea crede opinia publică. În orice caz, nu suficient pentru a-i descuraja pe alți conducători de bănci să falimenteze instituția pe care o aveau în sarcină. În anii „de aur” de până la 2000, când a avut loc o reformă radicală a sistemului bancar, devenise aproape o regulă a sistemului faptul că falimentarea unei bănci private putea fi o sursă de profituri mai mare decât funcționarea ei în condiții normale.

În general, băncile private urmăreau mai degrabă acumularea de fonduri publice decât de fonduri de la populație, pe care apoi le redistribuiau în favoarea unor capitaliști, străini sau autohtoni, care fie făceau parte din acționariatul semnificativ al băncii, fie se relaționau cu acesta prin diferite metode, inclusiv prin intermediul relațiilor politice, cum a fost cazul Dacia Felix, sau al Băncii Internaționale a Religiilor.

Dar, după 1995, o facilitare specială a fost creată pentru a înlocui vidul creat prin retragerea fondurilor de investiții în colectarea și concentrarea banilor proveniți de la populație. Această facilitare a luat forma „băncilor populare”. Băncile populare nu erau în realitate bănci și nu erau recunoscute ca atare de către Banca Națională, care s-a străduit să își decline cât mai mult posibil responsabilitatea față de funcționarea acestui tip de organizații financiar-bancare. În principiu, ele se substituiau unui mecanism de asociere financiară a populației foarte răspândit în socialism și denumit „Case de ajutor reciproc”. Casa de ajutor reciproc era un soi de fond de împrumut închis, prin care o asociație de cetățeni alcătuia un fond financiar prin cotizații lunare, destinat creditării lor înșiși. Fiecare membru al fondului plătea o cotizație sau o contribuție lunară și fiecăruia îi venea rândul la un credit cu dobândă minimă și în condiții preferențiale. Asemenea asociații funcționau, instituționalizate sau informale, pe scară largă în societatea românească, exista o cultură solidă a utilizării lor în condițiile grupurilor mici, făceau apel la veniturile populației și aveau o răspândire semnificativă cu decenii înainte să se prăbușească comunismul politic. Băncile populare au reluat această tradiție, au concentrat sume semnificative prin cotizațiile și depunerile membrilor, le-au redistribuit în favoarea unor capitaliști autohtoni de dimensiuni medii și au dispărut așa cum au apărut. În 2000, falimentele băncilor populare au fost atât de evidente și efectele sociale ale acestora atât de grave, încât în cele din urmă ele au fost interzise.

Jocurile piramidale, fondurile deschise de investiții, o parte a băncilor private și băncile populare, au ilustrat și au pus în aplicare o rețetă foarte specială a redistribuirii capitalului în societatea românească a tranziției. În principiu, ea a constat în înființarea de instituții financiar-bancare destinate concentrării banilor aflați la populație și apoi devalizarea acestora de către însăși conducătorii lor. Lecția fundamentală a acestor redistribuiri era că nici o instituție de acest fel nu poate rezista voinței conducătorilor ei de a o devaliza. Nu era o lecție nouă. Ea fusese, mai devreme și constant utilizată de conducătorii instituțiilor care lucrau cu fonduri publice. Noutatea pe care au adus-o jocurile piramidale, fondurile deschise de investiții și unele dintre băncile private a constat în aceea că, în loc să țintească fondurile publice, ele urmăreau concentrarea și redistribuirea banilor aflați la populație. Era un proces mai costisitor, căci presupunea construirea de rețele de colectare, mai lent, căci concentrările de fonduri se făceau în timp, iar sumele concentrate nu erau, de regulă, foarte mari. Dar erau semnificative și prezentau avantajul de a fi relativ la adăpost față de intervențiile politicii și ale autorităților statului.

În raport cu micii întreprinzători și cu desfacerea cu amănuntul, concentrarea economiilor populației și a fondurilor private se diferențiază esențial prin mărimea capitalurilor redistribuite concentrat. În vreme ce micii întreprinzători au avut o contribuție minoră la producerea marelui capital autohton, aceste mecanisme de colectare a fondurilor de la populație au avut, dimpotrivă, o contribuție majoră la formarea unei noi clase de capitaliști români. Într-o măsură mai mare sau mai mică, toți „marii capitaliști” români de la începutul secolului al XXI-lea își datorează cel puțin o parte din capitalul pe care îl dețin participării, într-o formă directă sau indirectă, la aceste mecanisme de redistribuire ad-hoc, create prin concentrarea banilor populației în forme la fel de ad-hoc de capital. Ele au încetat să joace un rol semnificativ abia în momentul în care integrarea occidentală a României a mărit spectaculos presiunile capitalului străin pentru preluarea economiei românești și pentru eliminarea acestor „inginerii financiare” produse, în marea lor majoritate, pentru susținerea și afirmarea unui capitalism autohton. Mai merită notat că toate aceste mecanisme și instituții de colectare nu au avut niciodată ca obiectiv construirea unor instituții private românești puternice ale pieței de capital, sau ale pieței financiar-bancare. Ele au fost utilizate mai ales pentru finanțarea pătrunderii capitalului privat autohton în domenii industriale, mai ales manufacturiere. Cu excepția notabilă a FNI și a capitalistului romantic din spatele acestuia, a cărui țință finală a fost construirea unui imperiu autohton al finanțelor și al pieței de capital. Întreprindere în care

a eșuat, însă, de îndată ce integrarea europeană a țării și dimensiunile deja semnificative la care ajunsese, l-au adus în atenția capitalului occidental.

iii. Piața de capital

În sfârșit, dar deloc în ultimul rând, trebuie să ținem cont și de o altă sursă a „acumulării primitive” a capitalului românesc care provenea, de asemenea, din bani privați. Căci, în afară de populație, pe piața românească mai exista o sursă majoră de bani privați, și anume banii capitalului străin care își căutau un debușeu în România.

Din motive ideologice, confruntarea dintre capitalul străin în general, în cadrul căruia capitalul occidental joacă un rol cu totul special, și noua clasă socială a capitaliștilor autohtoni a fost total ignorată în analiza economică și politică românească. În realitate, această competiție a guvernat tranziția românească într-o măsură aproape la fel de importantă ca cea dintre cele două tendințe dominatorii ale capitalului autohton – cea a reprezentanților capitalurilor financiar-bancare, și cea a reprezentanților capitalurilor industriale. În acest proces, particularitatea României a constatat, pe de o parte, în faptul că, nefiind suficient de interesantă pentru combinația politică-capital a occidentului, în primii ani de după prăbușirea comunismului, a dispus de o perioadă de grație în care a putut să dezvolte un capital autohton semnificativ, ale cărui caracteristici au depins în primul rând de confruntarea internă din sânul economiei socialiste și mai puțin de intervenția unor factori externi. Pe de altă parte, un avantaj a provenit din faptul că în momentul declanșării competiției pentru preluarea controlului asupra economiei naționale, resursele pe care capitalul internațional, în primul rând cel occidental, le-au aruncat în confruntarea pentru România, au fost secundare ca mărime și importanță strategică. Relevantă în acest sens este ponderea capitalului de portofoliu pe care fondurile de investiții pentru Europa Centrală și de Sud-Est le-au alocat economiei românești către sfârșitul ultimului deceniu al secolului al XX-lea. Astfel, în 1997, anul de vârf al investițiilor de portofoliu străine în economia românească pentru tot deceniul 1991-2000, dintr-un total de 766 de milioane USD cuprinse în fondurile regionale înființate de capitalul occidental pentru investiții în Europa Centrală și de Sud-Est (cu excepția fondurilor de investiții înființate exclusiv pentru România), României îi erau destinate doar 53 de milioane, reprezentând 7% din totalul capitalului disponibil¹.

Competiția dintre capitalul autohton și cel străin pentru preluarea controlului asupra economiei românești este un „fir roșu” al întregii tranziții românești. Ea nu s-a purtat doar și

¹ Pogonaru, F, Apostol, C, „Evoluția pieței de capital”, în în Ruhl, C, Daianu, D (eds), 1999, *Tranziția economică în România. Trecut, prezent și viitor.*, World Bank și CRPE, București, p. 372

nu în principal pe piața privată românească. Dimpotrivă, centrul ei de greutate a fost mereu constituit de redistribuirea averii naționale prin intermediul privatizării, la care se adaugă accesul la redistribuirea veniturilor colectate de stat. Totuși, pe piața privată, adică acea piață pe care nu circulau fonduri aflate în gestiunea statului – piața bunurilor și serviciilor destinate populației și piața capitalurilor private românești – capitalul străin a pătruns în primul rând și cu mai multă hotărâre decât pe cea a banilor publici. A acordat mai mare atenție pieței bunurilor pentru populație, care nu prezenta riscuri. Dar, începând cu 1996 și cu binecunoscutul vârf din prima jumătate a lui 1997, a intrat relativ masiv și pe piața de capital.

Privatizarea și liberalizarea piețelor de capital – așa restrânsă cum a fost ea în primul deceniu de tranziție – a atras, chiar și în condițiile unei lipse de interes strategic în privința României din partea capitalului internațional și a politicii internaționale, investiții străine, atât directe, cât și de portofoliu. Unul dintre motive consta din faptul că o privatizare reușită prin negociere cu statul era aproape întotdeauna incompletă din cauza celor aproximativ 30% din acțiuni care erau deținute de populație. Dacă nu voia să se trezească cu un acționar care aduna pe tăcute acțiunile populației ajungând să dețină o pondere semnificativă în firmă, firmele care achiziționau companii de la stat trebuiau să achiziționeze, ele însele, aceste acțiuni aflate la populație, iar pentru aceasta trebuiau să intre pe piața privată. Nici vorbă ca vreo corporație străină să aibă posibilitatea să colecteze de la zecile sau sutele de mii de acționari ai unei societăți certificatele de proprietate sau cupoanele deținute de aceștia. De altfel, cel puțin în privința cupoanelor, care erau nominale, procedeul era complet ilegal, ceea ce nu îi împiedica însă pe întreprinzătorii autohtoni să le achiziționeze, împreună cu o procură care îi dădea voie noului proprietar să le utilizeze „în numele” proprietarului legal. Ca urmare, mai toate privatizările importante negociate cu statul ca urmare a preeminenței politice de care se putea bucura o mare corporație occidentală, aveau ca efect secundar o tranzacție de acțiuni realizată cu acei capitaliști autohtoni care excelau în colectarea certificatelor și cupoanelor de la populație și care și-au înființat rapid Societățile de valori mobiliare (SVM) necesare pentru a îndeplini condițiile legale ale tranzacționării pe nou înființata piață de capital – „Rasdaq”. Investitorii de portofoliu se aflau exact în aceeași situație, căci chiar dacă aveau propriile SVM tot aveau nevoie de cele românești pentru relația cu populația.

Ca urmare, chiar de la începuturile ei, piața privată românească a devenit un teren de confruntare între capitalul străin și reprezentanții capitalului autohton, fiecare dintre competitori încercând să obțină o poziție dominantă prin valorificarea avantajelor

comparative de care dispunea. În această competiție, capitalul străin putea pune în valoare o serie de avantaje, care îi asiguraseră dominația de-a lungul întregului proces de expansiune, întins pe mai multe secole.

În primul rând, dispunea de un capital net superior oricăruia dintre noii capitaliști români în ascensiune și oricărei combinații sau asocieri posibile între noii capitaliști români. În plus, trebuie ținut seama de faptul că noii capitaliști români nu aveau deloc tendința să se asocieze sau să coopereze¹.

În al doilea rând, controla piețele internaționale. Acest avantaj era zdrobitor. Practic, nici o firmă semnificativă românească nu avea acces la piețele internaționale de materii prime și de desfacere a produselor, decât prin intermediul capitalului internațional. Iar în condițiile în care, urmare a deciziilor politice luate prin renunțarea la socialism în economie, România renunța voluntar la piețele sale tradiționale din fostul CAER și din țările lumii a treia și se reorienta către piețele lumii dezvoltate, această dependență a crescut și mai mult.

În al treilea rând, capitalul occidental dispunea de o legitimitate superioară în opinia publică și putea legitima superior guvernării. Ca urmare a ideologiei cotidiene la formarea căreia au contribuit atât de mult intelectualii români, condiția de legitimitate a capitalului diferența radical între capitalul autohton și cel străin, mai ales cel occidental. Căci în vreme ce capitaliștii români erau considerați a fi „răi” din capul locului, capitalul străin era considerat „dezirabil” în general, iar capitalul occidental era considerat a fi „benefic”. Această viziune cu privire la capitalul străin era puternic susținută atât de factorii de legitimare externi – instituțiile financiare internaționale (BIRD, FMI, OECD, UE, BERD, etc.), *think-tank*-urile occidentale (de la societățile de rating, la cele de consultanță), și chiar ong-urile cu contacte occidentale semnificative – cu impact semnificativ asupra legitimărilor în societatea românească, la cancelariile statelor occidentale și mass-media occidentală, de asemenea cu un puternic impact legitimator în opinia publică românească.

În al patrulea rând, capitalul occidental dispunea de un *know-how* tehnologic și organizatoric, inclusiv managerial, la care noii capitaliști români nu aveau acces și care a reprezentat un handicap dintre cele mai serioase în confruntarea dintre aceștia. Când, după aproape un deceniu de tranziție, specialiștii occidentali au fost nevoiți să găsească o explicație a eșecului trecerii la noua economie de piață a fostelor economii socialiste, ei au identificat-o în

¹ Dochia, Aurelian, op.cit.

particularitățile managementului marilor companii („*corporate governance*”), în raport cu cele proprii managementului standard al capitalului occidental¹.

Ce puteau opune acestui cumul de avantaje comparative noii capitaliști români, aflați în situația dificilă de a nu dispune de capitaluri comparabile ca mărime cu cele străine, de a fi cu totul începători într-ale managementului de tip capitalist, de a avea cunoștințe limitate despre mecanismele pieței de capital și de a mai trebui să înfrunte și o atitudine suspicioasă din partea opiniei publice? Ei se puteau baza doar pe un capital cultural și social autohton în gestionarea căruia erau net avantajați. Adică puteau conta pe faptul că erau singuri în măsură să se relaționeze cu populația, mai ales în privința unor achiziții semi-legale de hârtii de valoare, că dispuneau deja sau puteau construi relații speciale cu managementul întreprinderilor privatizate și că, la nevoie puteau utiliza mijloace mai puțin ortodoxe în colectarea acelor hârtii de valoare de care avea nevoie capitalul străin.

În ceea ce privește atitudinea față de capitalul străin merită subliniat că ea nu a fost, de regulă, una de cooperare. Capitalul autohton, chiar în etapele sale incipiente, a privit capitalul străin ca pe un competitor indezirabil. În măsura în care a putut să influențeze opinia publică a sprijinit atitudinea naționalistă atât de clar formulată în primele luni de după revoluție în lozinca „*Nu ne vindem țara!*”. În măsura în care a putut să influențeze politicile guvernamentale, s-a străduit să inventeze obstacole legale și administrative în fața pătrunderii capitalului străin. Motivul pentru care capitaliștii autohtoni nu s-au grăbit să-i privească pe reprezentanții capitalului străin ca pe niște potențiali parteneri era bine întemeiat. O potențială dominație a capitalului străin în economia românească ar fi condus la dominația unui sistem de reguli și relații economice pe care capitaliștii autohtoni nu numai că nu le cunoșteau și nu aveau experiența utilizării lor. Dar, chiar dacă le-ar fi învățat, nu le-ar fi folosit la nimic, căci tot acest sistem de reguli și relații avea ca efect direct valorificarea avantajelor competitive ale capitalismului occidental în dauna oricăror alte avantaje competitive pe care ar fi putut să le opună capitalul autohton. Un capitalism de tip occidental introdus în economia și societatea românească ar fi condus repede și sigur la eliminarea capitaliștilor autohtoni. Singura șansă de succes a capitalului autohton era să construiască un capitalism *ad-hoc*, definit prin reguli și mecanisme ale pieței pe care le puteau controla în avantajul lor.

Puține domenii au ilustrat acest efort mai bine decât piața de capital la începuturile ei. Și puține domenii au ilustrat capacitatea capitalului autohton de a rezista în fața celui străin decât faptul că și astăzi, la mai bine de un deceniu și jumătate de la apariția pieței de capital în

¹ Stiglitz, J.E., 1999, *Wither Reform? Ten Years of Transition*. World Bank, Washington.

economia românească, ea continuă să funcționeze „altfel” decât piețele de capital normale, din economia occidentală.

Cea mai importantă nișă de supraviețuire și afirmare pe care a utilizat-o capitalul autohton a fost cea a realităților neinstituționalizate și nereglementate încă după modelul celor occidentale. Am văzut deja acest lucru în domenii atât de importante precum în cel al fondurilor deschise de investiții, sau al băncilor. SAFI a apărut înainte ca legislația fondurilor de investiții să fie adoptată și să reglementeze metodologia de calcul a valori certificatelor de investitor, precum și modul în care societățile de administrație gestionează banii colectați de la populație. Aparent, FNI, înființat mai târziu, și care a reprezentat cea mai mare sifonare de bani privați prin intermediul fondurilor de investiții, a trebuit deja să se supună unei legislații de tip occidental și a putut să-și atingă obiectivul de a redirecționa banii populației în slujba unui număr mic de capitaliști autohtoni prin intermediul unor încălcări grosolane ale legii, precum raportările fictive și falsurile în actele contabile. În realitate, ilegalitățile care au dus la prăbușirea FNI au fost, probabil, mai puțin necesare și utilizarea lor s-a datorat unui fals sentiment de securitate pe care relațiile politico-administrative ale societății de administrare îl sugera managementului acesteia. Dar esența FNI nu a constatat în capacitatea de a face „găinării” nejustificate – ele au apărut mai târziu, mai degrabă ca o formă de privilegii acordată celor ce dispuneau de relații speciale cu societatea de administrare, exemplificate prin neîncasarea comisionului la ieșirea din fond și prelucrarea cu prioritate a ordinelor lor de plată, etc. Succesul FNI, de fapt, s-a bazat tot pe exploatarea unei nișe de realități non-reglementate în care managerii fondului au putut să impună propriile lor reguli de funcționare, care în acest caz concret consta în modalitatea de stabilire a valorii acțiunilor necotate pe piața oficială de capital – Bursa și Rasdaq. FNI a fost înființat și s-a bazat pe tot parcursul funcționării lui pe acel domeniu mai puțin clar și mai puțin reglementat pe care îl reprezenta valoarea acțiunilor necotate pe piață. În cazul FNI, grosul acestora era reprezentat de acțiunile la o singură companie – „Industrial-export”, S.A. – cu care societatea de management s-a „jucat” de-a lungul întregii perioade de gestionare. Întregul fond, de altfel, se baza pe „jocul” cu acțiuni necotate, a căror valoare putea fi modificată cu ușurință printr-un număr minim de tranzacții controlate. Până la sfârșitul lui 1998, acțiunile necotate au reprezentat majoritatea activelor FNI, chiar dacă evoluția lor sugerează că societatea de management a făcut efortul de a completa această sursă fictivă de venituri, cu una reală. La sfârșitul lui 1996, acțiunile necotate reprezentau 74,6% din activele FNI, iar acțiunile societății „Industrial-export”, o cincime (22%), dintre acestea. La sfârșitul ultimului an dinaintea prăbușirii fondului, pe 31

decembrie 1999, acțiunile necotate reprezentau 63,5% din activele fondului, iar cele ale lui Industrialexport dădeau seamă de 95% dintre acestea¹.

Același lucru s-a întâmplat și cu băncile. Prima bancă privată, înființată într-o perioadă de insuficientă reglementare de tip occidental a pieței și instituțiilor bancare, a fost Credit Bank, care a fost înființată ca bancă privată utilizând fondurile unor firme de stat! Bankcoop a putut fi înființată ca bancă privată, preluând gestionarea fondurilor fostei cooperației socialiste datorită ficțiunii juridice din socialism conform căreia cooperația reprezintă un sector „privat” al economiei. Conform aceleiași ficțiuni juridice, CAP erau de asemenea un sector privat al economiei și de aceea, jefuirea lor cu prilejul împrumutării țăranilor nu a provocat nici un fel de reacție a statului. Băncile populare și, în paralel, fondurile sindicatelor, au reprezentat și ele aceleași nișe de non-reglementare utilizate masiv pentru finanțarea capitaliștilor autohtoni.

În același fel, piața de capital, a cărei instituționalizare și reglementare după model occidental a fost, în sfârșit, realizată în 1996, a început să funcționeze, în realitate, încă din 1991, odată cu emiterea de către autorități a certificatelor de proprietate. Instituțiile bănuite că vor gestiona aceste certificate de proprietate în relație cu populația au apărut mulți ani mai târziu, iar capitalul autohton a profitat masiv de această „perioadă de grație”. Un comerț înfloritor cu certificatele de proprietate a început imediat după emiterea lor, adică din 1991 și, totodată, o concentrare rapidă a capitalurilor destinate a fi distribuite gratuit populației. Pentru colectarea lor a fost pusă în funcțiune repede și eficient o întreagă rețea de cumpărători ambulanți, și cel puțin o parte din aceasta a fost alcătuită din ceea ce, mai târziu, a fost denumită „crimă organizată” și din populația de romi, care avea propria sa organizare informală. Iată o resursă pe care capitalul străin nu ar fi putut să o utilizeze niciodată, dar care s-a dovedit extrem de eficientă în utilizarea ei de către capitaliștii autohtoni. Ceea ce merită notat este că, într-un fel sau altul, un număr mic de capitaliști autohtoni au dispus de fondurile necesare acestor achiziții pe scară largă. Al doilea lucru care merită menționat este că o asemenea organizare a circuitelor financiare și de capital nu ar fi fost posibilă dacă, cu mult timp înainte, piața „gri” a socialismului nu ar fi construit logistica necesară organizării unor astfel de fluxuri. Postcomunismul s-a bazat, așa cum era și normal, pe construcțiile comunismului pe care îl depășea.

Cât a fost de mare volumul achizițiilor făcute pe această cale este neclar și probabil că nu va putea fi niciodată măcar estimat cu un grad de încredere acceptabilă. Conform unor declarații oficiale făcute de reprezentanții unei guvernări care era ostilă privatizării prin intermediul

¹ Iosif, A, Georgescu, M.L., p.100

certificatelor de proprietate – și pe care le-a înlocuit cu cupoanele nominale cu valoare fixă – pe la jumătatea primului deceniu de postcomunism, „5-6 milioane de certificate de proprietate (29-35% din totalul emis, n.m.) sunt deținute de 34 de persoane.” Alte evaluări, la fel de puțin credibile pentru că erau realizate fie prin sondaje de opinie, fie de estimări puțin riguroase ale FPP conduceau la cifre mult mai modeste – între 700.000 – 900.000 de certificate (circa 5% din total)¹. Realitatea se află, cel mai probabil, între aceste două estimări și a fost extrem de dinamică.

Căci principalul factor care a accelerat comerțul semi-licit cu hârtiile de valoare aflate în proprietatea populației – mai întâi certificatele de proprietate, iar apoi, cupoanele nominale – a fost privatizarea, mai întâi prin intermediul MEBO, care a silit managerii ce își doreau preluarea nu doar a controlului, dar și a proprietății societăților pe care le conduceau, iar apoi, prin implicarea capitalului străin, fie în forma investiției strategice, fie în forma capitalului de portofoliu. Rezultatul a fost apariția pe piața de capital privat a unor mari sume de bani pe care capitaliștii autohtoni le-au privit ca pe o oportunitate.

În 1995-1996, procesul a înregistrat o creștere accelerată, datorită intensificării privatizărilor tip MEBO, utilizate deopotrivă de capitalul autohton, dar și de cel străin, pentru preluarea unor societăți comerciale aflate în proprietatea statului. În prima jumătate a lui 1997, însă, el a avut o dezvoltare explozivă, ca urmare a prezentării economiei românești în lumea occidentală drept o „emerging market” și a pătrunderii rapide de capital străin, direct și de portofoliu, pe piețele românești. Din punctul de vedere al capitalului autohton, capitalul străin intrat pe piața de capital privată – care, deci, nu presupunea o relație specială cu statul – a fost privit ca resursă. Problema capitaliștilor români a fost relativ simplă – aceea de a transfera acești bani din proprietatea corporațiilor și a fondurilor de investiții occidentale, în proprietatea lor.

Au fost sprijiniți în această întreprindere de o atitudine standardizată a capitalului occidental. Capitalul occidental are propriile sale superstiții, întemeiate în convingerea fermă a superiorității sale în raport cu orice piață internă, superioritate bazată în primul rând pe volumul uriaș de capital cu care își poate compensa erorile tactice, iar, pe de altă parte, în cunoștințele superioare de care dispune cu privire la piețe, la mecanismele de funcționare ale acestora și la managementul capitalului. Secole succesive de succes au întărit această convingere a capitalului occidental până la a o aduce în situația de a nu mai putea fi clintită. Eșecurile înregistrate pe piețe precum cea japoneză, rusă sau, la dimensiuni mult mai mici,

¹ Negrescu, Dragos, „Un deceniu de privatizare în România”, în Ruhl, Daianu, op. cit. vol. I, p.528

cea românească, nu au clintit această convingere, care reprezintă una dintre principalele vulnerabilități ale capitalului occidental în momentul în care pătrunde pe o piață nouă. Pentru primul val de capitaliști și brokeri occidentali care pătrundeau pe piața românească, nici prețurile companiilor românești – care erau oricum foarte mici în raport cu piețele occidentale – nici costurile de achiziționare ale acțiunilor acestora – mult mai mari decât o simplă tranzacție pe bursă – nu erau importante. Importantă pentru ei era doar convingerea că, asemenea oricărei alte *emerging market*, toate aceste costuri vor fi pe deplin compensate de cel de al doilea val de investitori – investitorii strategici – care vor intra pe piață într-o etapă ulterioară. Din păcate pentru economia românească și din fericire pentru capitalul autohton, acest al doilea val de investitori occidentali a început să fie cu adevărat interesat de economia românească abia la începutul secolului al XXI-lea.

Piața românească era nouă, convingerile capitaliștilor occidentali erau ferme, iar noua clasă de capitaliști români era pregătită să transforme aceste două slăbiciuni ale capitalului străin în costuri pentru acesta și capitalizare pentru ei înșiși. Faptul că au reușit – iar între 1991- 2000 au reușit – nu a reprezentat decât o victorie *a la Pirrhus*, căci resursele practic infinite de capital de care dispune, comparativ, capitalul occidental reprezintă o garanție a victoriei finale a acestuia. Victoria capitalului autohton în această confruntare a sa cu capitalul străin a avut cam tot atâta succes tactic și valoare strategică cam cât au avut victoriile lui Ștefan cel Mare sau Mihai Viteazul – pe care le prețuim atât de mult în cultura românească – în opoziția lor față de expansiunea Imperiului Otoman.

În orice caz, transferul de resurse între capitalul străin și cel autohton a avut loc. În primul rând, ca rezultat al creșterii spectaculoase a investițiilor străine directe. Pentru deceniul 1992-2002 ele au atins un vârf spectaculos în 1997-1998, când au reprezentat 3,5%, respectiv 4,8%! din PIB. O parte semnificativă a acestor sume a fost cheltuită pe piața privată de capital, pentru achiziționarea acelor 30% din proprietate care reprezenta participarea populației la capital și care se afla deja în posesia capitalului autohton. O expresie mai clară a acestui transfer de capital străin către capitalul românesc este oferită de evoluția celor două piețe bursiere românești, pe care volumul tranzacțiilor și capitalizarea crește spectaculos în aceeași perioadă, pentru a scădea apoi, la fel de rapid. Scăderea a fost pusă, de regulă, pe seama slabei performanțe a economiei românești în acea perioadă¹ și a crizei generale de pe piața de capital provocată de criza financiară a piețelor est-asiatice, care a avut loc în aceeași perioadă. Factorul local care nu a fost luat însă în considerare este realitatea că investitorii străini au

¹ Pogonaru, op. cit.

pierdut, în aceeași perioadă, sume semnificative în favoarea capitalului autohton, care a transformat ofensiva capitalului străin pe piața românească într-o sursă de capitalizare proprie.

Întregul proces a avut, între multe alte consecințe, și una cu o puternică influență social-politică. Așa cum am spus, întregul proces de valorificare a afluenței de bani privați occidentali – și nu numai – depindea de capacitatea întreprinzătorilor români de a construi rețele naționale. Capacitatea de colectare de la populație a certificatelor de proprietate și a cupoanelor de privatizare ce puteau fi transformate în acțiuni la societăți bine determinate era un asset major. Aceste hârtii de valoare erau ele disipate în întreaga Românie, dar nu aleatoriu la populație, ci într-un set de mici „insule” cu concentrare ridicată, într-o arie de mari dimensiuni cu concentrare redusă. Un caz exemplar în această privință a fost cel al privatizării, prin decizie politică, a industriei românești a cimentului în 1997. Câteva zeci de unități de producție aflate în proprietate de stat grupate în câteva mari societăți de stat au fost privatizate în favoarea celor trei producători principali de pe piața europeană, iar aceștia au trecut imediat la achiziționarea de acțiuni distribuite populației prin procesul de privatizare în masă. Accesul la aceste acțiuni depindea de accesul la populația ocupată în întreprinderile producătoare, ca și de accesul la managerii acestor unități, ei având un rol important atât în colectarea lor, cât și în a convinge muncitorii să le pună în vânzare. Ca urmare, rețeaua de care trebuia să dispună un întreprinzător autohton pentru a putea colecta o cantitate semnificativă de acțiuni nu era o rețea obișnuită, de felul celor cu care occidentalii sunt obișnuiți când este vorba de colectarea deșeurilor menajere. Ea trebuia să fie simultan o rețea de persuasiune, de relații informale, de autoritate, etc. În fața acestui complex de cerințe, rețelele de colectare anterioare, bazate pe legăturile dintre populațiile de romi din întreaga țară, sau pe rețelele de comercializare a produselor de contrabandă obținute în cadrul micului trafic de frontieră, erau cu totul insuficiente.

Așa s-a ajuns ca rețelele cu adevărat eficiente să fie construite pe baza unor alte rețele de relații și informații existente încă din perioada comunistă, cele dezvoltate de fosta administrație și de rețele atât de diferite între ele precum cea de sănătate, de asistență socială, de educație și chiar de rețelele poliției politice. Și, dintr-odată, ofițerii coordonatori de rețele informative – și, evident, de influență – din fosta Securitate au devenit o țintă prețioasă pentru noii capitaliști români. Ei și-au făcut treaba cu profesionalism și eficiență – ca și ceilalți coordonatori de rețele – iar colectarea a fost un succes, dar unul dintre efectele secundare ale acestei revitalizări ale fostei temutei Securități a constat în oferirea de argumente suplimentare în favoarea tezei ideologice a dominației economice obținută de membrii fostei securități în

condițiile noului capitalism. Faptul că cea mai importantă rețea de colectare a hârtiilor de valoare de la populație – „Gelsor” S.A. – a fost construită și coordonată mai ales de foști ofițeri superiori ai fostei Securități a fost utilizat ca un argument ideologic important. În realitate, acești oameni ocupau poziții de execuție într-o structură capitalistă autohtonă care nu făcea altceva decât să valorifice avantajul său competitiv pe piața de capital autohtonă, în raport cu avantajele capitalului străin și cu obiectivul clar de a se finanța cu banii introduși de acesta pe piață. Nici inițiativa, nici profitul nu le-a aparținut, în acest domeniu, oamenilor din fosta securitate, chiar dacă salariile care le erau plătite de către întreprinzătorii autohtoni erau mult mai mari decât salariile medii pe economie. De multe ori mai mari erau însă profiturile pe care le produceau activitățile acestora și, ca urmare, începând cu 1993-1995 a început o adevărată „vânătoare de capete” pe care o purtau capitaliștii autohtoni în efortul de a obține cooperarea acestor specialiști.

În final, piața banilor privați, adică a investițiilor populației și a capitalului străin care dorea să investească în România, fie el strategic, fie de portofoliu, a fost, mai mult de un deceniu, dominată de capitalul autohton. Prin intermediul cooperării cu administrația și cu managementul întreprinderilor de stat, dar mai ales, datorită capacității sale superioare de a valorifica specificul cultural și capitalul relațional de care dispunea, prin utilizarea cu abilitate a golurilor instituționale și a vidului legislativ ce a durat mai bine de zece ani pe această piață.

Primul efect important al acestei realități a constat într-o acumulare rapidă de mari capitaluri în favoarea unor capitaliști români mai bine plasați pe această piață. Cei mai mulți dintre ei au utilizat această piață ca o sursă secundară de venituri și de poziție în raport cu căile net mai eficiente ale accesului la banii publici și la privatizările obținute în condiții preferențiale. Dar un număr restrâns de capitaliști autohtoni – iar controversatul Sorin Ovidiu Vântu este, de departe, cel mai important dintre ei – a reușit să se afirme ca precursori ai unui sistem de instituții de capital private și autohtone suficient de mari pentru a opune o opoziție încăpățânată ofensivei capitalului străin. Toată această istorie de succes a capitalului român se încheie, însă, în 2000, în pragul noului mileniu și al integrării occidentale a României, odată cu prăbușirea FNI, cu falimentul unui număr impresionant – pentru România – a băncilor private, cu desființarea băncilor populare și, mai ales, cu distrugerea infrastructurii instituționale și normative pe care se sprijineau aceștia. Căci, începând cu 2000, ofensiva capitalului străin capătă o forță economică și politică care nu mai poate fi oprită prin „forțele proprii” ale capitalului autohton.

Banii publici: de la capitaliștii „de carton” la „baronii locali”

Unul dintre motivele pentru care colectarea banilor de la populație și de pe piețele private nu a reprezentat o sursă importantă în acumularea de capital privat autohton este că, într-o economie socialistă, banii – capitalul potențial – nu se află pe piața distribuției către populație, ci pe piața banului public. În general, socialismul s-a străduit să mențină o pondere constantă a volumului de vânzări către populație în PIB, de circa 30%. Variațiile în această privință au fost minime. În 1980, volumul vânzărilor cu amănuntul reprezentau 30% din PIB. Zece ani mai târziu, la sfârșitul comunismului, în 1989, ele reprezentau 31% din PIB. În 1990, datorită transferurilor de venituri către populație, volumul vânzărilor către populație a atins 36%, dar criza economică a dus la scăderea drastică a acestui procent. În 1994, ele reprezentau doar 27% din PIB, pondere pe care o regăsim în 2000, ultimul an al crizei economice declanșate în 1997¹.

Rezultă că banii, sau capitalul, nu se află la populație, ci la agenții economici. Chiar dacă nu avem de a face cu un calcul riguros, faptul că în 2000, la zece ani de la revoluție, când contul bancar se afla deja solid întemeiat în cultura economică a populației, disponibilitățile la vedere ale populației în bilanțul monetar agregat al băncilor reprezentau mai puțin de 10% din cele ale agenților economici, adică ale companiilor, este relevant în acest sens. Dacă doreau nu doar să confirme ideologiile cotidiene, ci să se afirme acumulând capital, noii capitaliști români trebuiau să își asigure accesul la capitalul agenților economici de stat, moșteniți din economia socialistă. Iar, dacă voiau să ajungă să domine economia – și, prin aceasta, și societatea în ansamblul ei – trebuiau să își aproprie tocmai acest capital. Or, încă destui ani după revoluție, el a rămas în proprietate publică, iar principala problemă a noilor capitaliști români a constat în identificarea de posibilități de a efectua transferul acestuia din proprietatea publică în proprietatea privată. În primul rând, în cea mai simplă formă a acestui capital – în forma de bani.

Aici mai întâlnim o particularitate specifică tranziției post-comuniste și deloc specifică doar României. Căci, în vreme ce proaspeții întreprinzători își exercitau talentele și noile atitudini „reformiste” în comerțul cu amănuntul – inclusiv prin contrabanda cu produse ale țărilor

¹ În 1995, anul de vârf al creșterii economice din prima parte a tranziției, volumul comerțului cu amănuntul a scăzut chiar sub 25% din PIB, dovedind că nu orice creștere economică se traduce în creșterea consumului populației. Anuarul Statistic, 2001.

vecine¹ sau chiar îndepărtate – clasa conducătoare a economiei socialiste românești intra în „război fratricid”². Cel puțin în primii ani ai tranziției postcomuniste adevărata confruntare pentru controlul economiei nu s-a purtat între foștii conducători ai economiei socialiste și noii agenți ai economiei de piață – adică micii întreprinzători –, după paradigma ideologică a confruntării dintre neocomuniști și procapitaliști, ci chiar în interiorul clasei conducătoare a economiei de stat, între gestionarii capitalului bănesc și conducătorii companiilor producătoare. Prima etapă a formării clasei capitaliștilor români a luat forma confruntării interne – adică, în interiorul economiei aflate în proprietate publică – între gestionarii capitalului bănesc și gestionarii producției industriale. Ambele categorii erau suficient de bine informate pentru a ști că adevărata confruntare pentru controlul noii economii capitaliste trebuie mai întâi să treacă prin confruntarea din interiorul economiei socialiste.

O asemenea confruntare era de neevitat, iar premisele ei fuseseră puse încă din vremea socialismului, prin separarea capitalului de întreprinderi. Conducătorii marilor întreprinderi socialiste controlau producția, dar nu controlau banii care măsurau și făceau posibilă această producție. Conform sistemului socialist, întreprinderile nu aveau, de fapt, nici un fel de capital, cu excepția activelor lor. Fondurile necesare producției – aprovizionare, salarii, plăți etc. – erau alocate de către bănci, pe măsură ce producția avea loc. Fondurile necesare investițiilor erau de asemenea alocate de către bănci, pe măsură ce investiția avansa. Iar eventualele profituri ale întreprinderilor socialiste erau prelevate de către stat, fie prin intermediul unui „TVA socialist”, denumit „impozit pe circulația mărfurilor”, fie prin preluare la fondurile statului a profitului produs, ca urmare a calității statului de proprietar al capitalului. În socialism, eventualele disfuncționalități în funcționarea acestui mecanism nu erau posibile, datorită intervenției imediate a deciziei politice care transfera asupra cheltuielilor publice pierderile realizate prin proiecte de investiții ce ar putea fi considerate private, adică ținând de gestionarea întreprinderilor.

În 1990, însă, trecerea la economia de piață s-a realizat, într-o primă etapă, prin transformarea firmelor de stat existente în societăți comerciale și regii autonome. A fost cel mai important act politic al privatizării – toate celelalte au derivat din acesta – dar nu a fost câtuși de puțin interpretat ca atare de interpreții tranziției. Consecințele sale au fost uriașe. Toate întreprinderile și unitățile fostei economii socialiste se aflau în continuare în proprietatea

¹ În 1993, durata medie a unui sejur „turistic” în Ungaria și Jugoslavia oscila între 2,3 și 1,8 zile, neincluzând micul trafic de frontieră. În realitate toate aceste „acțiuni de turism” constau în activități de contrabandă care alimentau comerțul privat cu amănuntul și existența micii burghezii românești.

² Pasti, Vladimir, 1995, *România în tranziție. Căderea în viitor*. Nemira, București

statului, dar exista o diferență majoră între fostele companii socialiste și noile companii de stat postcomuniste, o diferență inițial doar teoretică. Primele depindeau esențial de deciziile luate de forurile administrative ierarhic superioare – centrale economice și ministere economice, în ultimă instanță, coordonate, la rândul lor, politic. Noile regii autonome și societăți comerciale aveau autonomie de decizie quasi-totală. Primul nivel de coordonare administrativă, cel al centralelor industriale, a fost desființat prin aceeași legislație care înființa societățile comerciale. Cel de al doilea nivel de coordonare, cel politic, a rămas într-o funcționare relativă, în sensul că deciziile luate la cel mai înalt nivel politic – cel al guvernului – continuau să fie îndeplinite, dar doar dacă obțineau aprobarea formală a unor oameni, membri în consiliile de administrație, care nu mai erau nici simpli funcționari ai statului, nici simpli capitaliști.

Prin măsurile legislative luate imediat după revoluție – în 1990-1991 – coordonarea economiei asigurată prin decizie politică fusese esențial fracturată. Teoretic, statul mai era bănuț că își gestionează, în funcție de criteriile propriei politici, capitalul, fărâmițat în câteva zeci de mii de întreprinderi mari și sute de mii de mici unități comerciale și de producție. Această gestionare ar fi trebuit să se realizeze prin intermediul consiliilor de administrație în care reprezentanții statului aveau majoritatea voturilor. Dar reprezentanții în consiliile de administrație au fost aleși din rândurile clientelei politice sau personale ale celor care îi numeau, iar principala lor funcție se reducea la încasarea unei indemnizații de ședință. Adevărații conducători ai noilor societăți comerciale și ale regiilor autonome erau directorii acestora, adică conducerea executivă. Rețeaua administrativă care asigura coordonarea funcțiilor comerciale, financiare, de piață și de producție ale întreprinderilor fusese definitiv și radical distrusă, iar unitatea politică a deciziilor fusese înlăturată ca urmare a ideologiei care afirma că unitățile economice nu au nevoie de politică, ci doar de competență managerială.

Ceea ce nu au înțeles autorii reformelor din anii '90 a fost tocmai modul de funcționare a sistemului socialist și faptul că acesta separase esențial producția de bani și de piață – organizând-o în unități autonome – doar pentru a menține deciziile esențiale ale coordonării acestor activități la nivel politic. Prin transformarea unităților autonome existente în societăți comerciale autonome, și prin desființarea coordonării politice a economiei, reformatorii postcomunismului au consacrat separarea funcțiilor economice într-o rețea de instituții în care fiecare funcție se străduia să trăiască pe seama exploatării celorlalte, în loc să coopereze pentru exploatarea pieței. Consecințele au fost imediate și extrem de importante.

În primul rând, unitățile de producție s-au văzut brusc și brutal separate de piață. Capacitatea lor de a se aproviziona singure și, mai ales, de a-și desface singure produsele pe piață era extrem de redusă. Cu atât mai mult cu cât, unitățile de producție ale economiei socialiste fuseseră proiectate și construite mai degrabă în funcție de diviziunea tehnică a producției, decât de caracteristicile pieței. O unitate de producție socialistă, chiar dacă era organizată ca o unitate economică autonomă, era doar o verigă într-un lanț tehnologic care avea în amonte un grup de alte unități productive care îi produceau materia primă și materialele necesare producției, iar în aval, un alt grup de unități productive care îi consumau produsele. Menținerea acestui „lanț” de legături tehnologice era esențială pentru supraviețuirea economiei socialiste și era asigurată exclusiv prin decizie administrativă.

Dispariția structurilor administrative însărcinate cu asigurarea continuității rețelelor de aprovizionare-distribuție a echivalat cu pulverizarea lui. Așa cum am arătat mai devreme, tocmai pentru că fuseseră organizate autonom, componentele procesului economic industrial unic, care începe cu finanțarea și se încheie cu vânzarea producției pe piață, fuseseră separate între ele încă din socialism. Reforma tranziției spre economia de piață le-a distrus orice fel de unitate și a permis fiecărei componente să își urmărească propriile interese, indiferentă la soarta celorlalte.

Producătorii s-au străduit să evadeze din lanțul tehnologic ce unifica întreaga economie socialistă într-un soi de firmă unică. Visul oricărei conduceri executive a unei unități productive socialiste era să se aprovizioneze din dezvoltata economie occidentală, cu materii prime, materiale și subansamble de bună calitate și să vândă în înapoiata economie socialistă, dispusă să îi accepte produsele de o calitate îndoielnică și cu prețuri ridicate. Instituțiile care asigurau legătura cu piața, de la aprovizionare și până la desfacere, au devenit simpli agenți comerciali, interesați doar de maximizarea propriilor profituri obținute din intermediere și nepăsători la nevoile de marketing și de menținere a piețelor pe care le aveau producătorii pe care, până atunci, fuseseră nevoiți să îi deservească. Iar în ceea ce îi privește pe finanțatori, aceștia s-au pomenit în situația fericită în care luau autonom decizii cu privire la ce finanțează și ce nu, și în ce condiții finanțează, fără nici un fel de responsabilitate față de efectele deciziilor lor asupra producției industriale pe care, până atunci, fuseseră siliți, prin decizie politică, să îi asigure supraviețuirea financiară. Băncile – și, ulterior, chiar și acele instituții gestionare ale bugetului de stat însărcinate cu finanțarea producției – s-au pomenit peste noapte că gestionează nu un flux financiar prestabilit politic, ci un capital „public”, ale cărui

interese le puteau defini în funcție de propriile lor opinii și de interesele instituțiilor pe care le conduceau.

În tot acest sistem nou creat prin intermediul reformelor concepute teoretic, după regulile elementare descrise în manualele de liceu cu privire la economia de piață, veriga slabă devenea lanțul unităților de producție industrială. Ele ajunseseră vulnerabile față de finanțatori și pierdeau și legăturile cu piața. Verigile „tari” deveneau intermediarii dintre producție și piață – în primul rând, cei care intermediuau relația cu piața internațională – și, mai ales, finanțatorii.

Mai rămâne de precizat un detaliu, ce-i drept, semnificativ. Singurul lucru care, la începutul tranziției mai unea cele trei componente principale ale economiei – producătorii, comercianții producției și finanțatorii acesteia – era că ei toți foloseau bani publici. Nu este vorba de avuția publică, concentrată în proprietăți, echipamente, instalații și instituții. Ci este vorba de banii publici care circulau în rețeaua de instituții care alcătuiau economia și administrația publică. Și tocmai acești bani au fost ținta prioritară a primului val de capitaliști români.

Era firesc și, în consecință, de așteptat să se întâmple astfel. Ceea ce le lipsea înainte de orice noilor capitaliști români erau tocmai banii. Oricât „spirit capitalist” ar fi avut, indiferent de competențele și cunoștințele de care dispuneau, pentru a fi capitaliști și a face afaceri, primul lucru necesar erau banii. Legea „de fier” a capitalismului afirmă că *„banii cu bani se fac!”*. O parte a banilor era la populație, dar banii de la populație nu reprezentau decât o fracțiune minoritară – cel mult o treime din banii existenți ca atare, și erau dificil de colectat. Cea mai mare parte a banilor din economia românească circulau între instituții fie ale statului, fie aflate în proprietatea acestuia, erau bani publici și era de așteptat ca noul capitalism românesc să se orienteze în primul rând spre apropierea acestora. Și, în primul rând, spre acele instituții care concentrau cea mai mare cantitate de bani și încă în forma ideală, cea monetară.

Ca urmare, prima țintă a noilor capitaliști români au fost băncile.

Băncile

Dar, în România, spre deosebire de alte țări, exista o problemă importantă. Băncile românești nu erau deloc dispuse să „dea drumul” la bani. Preferau să îi utilizeze în folosul propriu.

Consider că acest aspect este foarte important. În mod normal, o bancă nu este decât o societate comercială ca oricare alta, care vinde pe piață o marfă ceva mai specială, dar tot o marfă, adică banii. Este adevărat că o bancă nu „produce” bani, ci doar îi colectează – de la

populație, de la agenții economici, din plățile pentru serviciile pe care le prestează, etc. – și, beneficiind de faptul că îi poate „impacheta” în cantități mari, îi vinde la suprapreț, adică la o valoare mai mare decât valoarea lor nominală. Diferența dintre valoarea nominală a banilor și prețul lor de vânzare se numește dobândă și este – ar trebui să fie – principala sursă de venituri a capitalistului care vinde bani, adică a bancherului.

Pe de altă parte, tranzițiile se bazează pe bănci. În ultimă instanță, o tranziție nu este decât un uriaș experiment social prin care clasa politică a unei societăți încearcă să transforme societatea utilizând un model extern – sau utopic, precum tranzițiile comuniste – drept termen de referință și autoritatea statului drept principal mijloc de acțiune. Ambele elemente esențiale ale acestui mecanism nu sunt, în această primă și esențială etapă, decât pur ideatice. Ideile pot impune oamenilor o motivație puternică pentru a-și modifica comportamentele, dar pentru ca ele să se modifice efectiv este nevoie de resurse într-o formă mai materială decât cea a ideilor, iar aceste resurse, în economia modernă – și nu numai – sunt cuantificate în bani. Banii sunt în bănci, deci orice tranziție, pentru că are nevoie de bani, se adresează băncilor pe contribuția, sprijinul și controlul cărora se bazează. Ca urmare, băncile ca instituții și bancherii ca personaje, devin extrem de importanți. Cu cât mai radicală tranziția, cu atât mai importanți sunt băncile și bancherii. Cum tranziția postcomunistă este mai radicală decât altele – doar tranziția procomunistă a mai fost la fel de radicală – căci presupune schimbarea simultană a sistemului politic, a sistemului economic și al structurilor sociale – rareori au fost băncile și bancherii atât de importanți ca în acest tip de tranziție.

Au fost importante și importanți și în alte tipuri de tranziție, de exemplu în cele care au urmat victoriei aliaților democratici și capitaliști în cel de al doilea război mondial, în Germania și Japonia. Reconstrucția economico-socială a celor două țări s-a făcut având la bază finanțarea de către bănci a proiectelor economice și sociale ale reconstrucției. În Germania, rezultatul a constat în dezvoltarea așa numitului „capitalism renan”, iar în Japonia în construirea unor uriașe corporații financiare-economice și sociale care aveau în centru o mare bancă.

În România de după comunism, însă, lucrurile au evoluat diferit. Elita bancară românească – instituții și oameni deopotrivă – nu s-a lăsat angrenată într-un proces de reconstrucție economică și socială coordonat politic, ci s-a decis să joace un rol autonom, care a oscilat între simpla deservire a intereselor instituțiilor bancare și a oamenilor din interiorul său și reprezentarea politică a acestor interese. Rezultatul a fost conflictul inevitabil dintre bănci și economia reală, conflict pe care băncile nu îl puteau câștiga – căci politicienii depindeau de voturile muncitorilor din economia reală – dar îl puteau evita. Iar modul cel mai la îndemână

de a-l evita era de a refuza să-și vândă marfa, adică banii. Pe scurt, primul instrument de presiune a elitei bancar-financiare românești asupra politicilor tranziției și a evoluțiilor economice a acesteia, a fost acela pe care îl are orice sindicat – greva. „Greva” bancară nu ia forma închiderii ghișeelor, ci pe cea a refuzului de a-și vinde marfa. Pentru băncile „de stat” ale tranziției românești, forma concretă a acestui refuz a fost diminuarea drastică a creditului bancar.

Spre deosebire de țările dezvoltate și de alte țări ale tranziției post-comuniste, în România creditul bancar a fost un mecanism de importanță secundară în redistribuirea atât a averii fostei economii socialiste, cât și a veniturilor produse de economie. În vreme ce, în țările industrializate, creditul bancar ajunge chiar să depășească volumul produsului intern brut, iar în țări precum Cehia sau Slovacia el depășea, la sfârșitul deceniului al nouălea, semnificativ o treime din PIB, în România el rămânea restrâns la numai 11%¹, cel mai scăzut nivel din toate țările tranziției post-comuniste europene.

Chiar și în prezent, în pragul aderării la Uniunea Europeană și după o creștere considerabilă a transparenței în domeniul informațiilor publice și a cunoașterii mecanismelor mai intime ale economiei românești, nu suntem în posesia unor studii comprehensive cu privire la evoluțiile reale ale sistemului bancar românesc. Băncile sunt, prin ele însele, instituții complicate, care lucrează cu realități suficient de sofisticate pentru a fi dificil de urmărit. Modul în care sunt urmărite activitățile bancare depinde, la rândul său, de metodologii complexe și de teorii la fel de complexe. Majoritatea acestor teorii sunt elaborate în occidentul dezvoltat și reflectă realitățile sistemului bancar din aceste societăți. Cum realitățile tranziției de la socialism la capitalism sunt net diferite, aplicarea unor metodologii occidentale la sistemul bancar românesc a produs rezultate, pe de o parte, contradictorii, iar pe de altă parte, nesatisfăcătoare. Ca urmare, cunoștințele noastre despre ce s-a întâmplat cu adevărat în sistemul bancar sunt, în cel mai bun caz, aproximative. Iar aproximația la care trebuie să recurgem implică un grad foarte ridicat de incertitudine. De exemplu, nu știm cu o relativă precizie nici măcar cât a costat restructurarea celor doi mari „bolnavi” ai sistemului bancar românesc din anii 1998 și 1999, adică Bancorex și Banca Agricolă. În vreme ce studii făcute de autori provenind din interiorul sistemului bancar indică un cost total al restructurării celor două bănci la un nivel de circa 6% din PIB, adică aproape 2,0 miliarde USD², un studiu al

¹ EBRD, 2000, *Transition Report 2000: Employment, Skills in Transition*, London

² Bichi, C., Drăguliu, I., Spiridon, M., „Sistemul bancar: dinamica reformei, slăbiciuni și provocări”, în Croitoru et al. (ed), 2003, *Modificări structurale și performanță economică în România*, CERPE, vol. 1, București, pp. 432-433

Băncii Mondiale din 2004¹, evalua că doar activele neperformante transferate de la cele două bănci la AVAB reprezentau 2,3 miliarde USD, la care trebuie adăugate, desigur, costurile restructurării interne ale sistemului bancar.

Încă și mai descumpănitoare sunt evaluările eficienței de piață ale sistemului bancar. Căci, în toată perioada tranziției, indicatorii de eficiență și profitabilitate ai sistemului bancar românesc sunt nu doar pozitivi, ci chiar net superiori sistemelor bancare din Occidentul dezvoltat. Exact în anul de grație 1999 – an de criză majoră a sistemului bancar românesc – datele oficiale și studiile dovedeau că „În economia românească băncile au o rentabilitate superioară mediei din țările aflate în procese de transformare, cât și mediei din țările OECD”², obținând pentru perioada 1991-1998, un indice de rentabilitate (calculat după metodologia standard a raportului dintre profitul net înainte de impozitare și activele totale) de 4,4%, în vreme ce, pentru perioade comparabile, aceeași rată era doar de 0,7%, adică de șase ori mai mică (sic!) în țările membre ale OECD. În 1998, această rată era de 3,6%, adică ceva mai mică decât media, dar încă substanțial mai mare decât în occidentul dezvoltat. Acest tablou optimist nu era însă, câtuși de puțin, conform realității. Raportul Băncii Naționale a României, dimpotrivă arată că, exact în același an, creditele și dobânzile neperformante ale băncilor românești reprezentau mai mult de jumătate din total și peste 250% din capitalul propriu al băncilor, caracterizând această situație drept faliment virtual al întregului sistem bancar³. Cea mai contabilizată – și mai bine exprimată matematic – realitate a României în tranziție, cea a sistemului bancar, se dovedește a fi nu doar aproximativă, la discreția metodologiilor de înregistrare a activității bancare, dar și pretabilă la interpretări contradictorii. Trebuie recunoscut că o asemenea specificitate nu este proprie societăților capitaliste dezvoltate. Motivul principal constă în aceea că, înainte de a deveni, precum în capitalismul occidental, o realitate mai ales contabilă și financiară, sistemul bancar românesc din perioada tranziției este, înainte de orice, o realitate sociologică. Cu decisive influențe politice.

Pentru cunoașterea realității, consecința imediată este nu că cifrele publicate mai mult sau mai puțin oficial sunt incorecte – în realitate ele respectă întotdeauna un set de metodologii ale căror semnificații sociale, economice și politice sunt de fiecare dată ascunse – ci că, pur și simplu, realitatea sistemului trebuie judecată după alte criterii și pe baza unui alt tip de

¹ World Bank, 2004, *Romania. Restructuring for EU Integration. The Policy Agenda*, Report 29123-Ro, p. 47

² Doltu, C., „Evoluția sistemului bancar în România”, în Ruhl, C., Daianu, D., 1999, *Tranziția economică în România*, BIRD, CERPE, București, p., 326.

³ BNR, 2000, *Raport Anual*, București, p. 100

informații, diferit de înregistrările contabile. Probabil că cel mai bun exemplu în această privință îl reprezintă evoluția dobânzilor medii acordate și încasate de bănci de la clienți, în comparație cu rata inflației. Indicele mediu anual al creșterii prețurilor produselor la consumator (*consumer prices*) a fost, în perioada 1990-1995, respectiv de 5,1% în 1990, de 170% în 1991, de 210%(!) în 1992, de 256%(!) în 1993 – acesta a fost vârful hiper-inflației în postcomunismul românesc – de 137% în 1994 și de numai 32% (!) în 1995 (primul vârf al deflației). În aceeași perioadă, rata medie a dobânzilor bancare la creditele pentru clienții non-guvernamentali ai băncilor românești a fost, respectiv, de 3,8% în 1990, de 14,8% în 1991, de 49,6% în 1992, de 58,9% în 1993 (vârful de dobândă la credite), și de 36,5% în 1994.

Altfel spus, toate ratele dobânzilor bancare erau puternic negative, permițând oricui se împrumuta să își plătească datoria contractată diminuată cu diferența dintre rata inflației și rata dobânzii. Calculul real este ceva mai complicat, căci el trebuie ponderat cu diferite elemente conjuncturale, dar intenția noastră aici nu este de a identifica o valoare de piață, ci de a descrie un mecanism. El consta în subvenționarea unei activități economice – fie ea de stat sau privată – prin credite cu dobândă negativă. O asemenea politică monetară era automat o politică guvernamentală. Nici o bancă nu poate acorda credite cu dobândă negativă decât în situația în care dispune de o sursă de refinanțare cu o dobândă încă și mai puternic negativă decât cea cu care acordă ea creditele. Iar singura sursă de acest fel sunt fondurile de stat. În cazul concret al României, această sursă era asigurată de Banca Națională, ale cărei dobânzi pentru creditele de refinanțare ale băncilor erau, desigur, mai mici decât cele ale creditelor oferite de bănci. O a doua sursă o reprezenta diferența dintre dobânzile la credite și dobânzile la depozite, fie ele ale populației, fie ele ale agenților economici, unde raportul era de asemenea în favoarea băncilor. Cum depozitele populației ocupau un loc minor în totalul pasivului bancar, ceea ce conta erau depozitele întreprinderilor de stat care, până la urmă, erau tot bani publici. Ca urmare, în ciuda volumului redus, creditele reprezentau mai puțin un mijloc de finanțare a economiei, cât un mijloc de redistribuire, selectivă, a banilor statului. Banii, proveniți din întreaga economie, colectați fie de stat, prin intermediul taxelor și impozitelor, fie de bănci, prin intermediul depozitelor, erau redistribuiți selectiv pentru a subvenționa întreprinderi special selectate. Marea întrebare care se ridică în raport cu un asemenea mecanism de redistribuire este cine anume face selecția și ce criterii utilizează.

Cel puțin în primii ani de după revoluție, câtă vreme cea mai mare parte a economiei – mai ales a industriei – a continuat să rămână în proprietatea statului, acest tip de subvenționare prin credite cu dobândă negativă a firmelor reprezenta un simplu mecanism de finanțare de

către stat a activităților economice ale firmelor proprii. Dar el a reprezentat o sursă la fel de bună și de avantajoasă și pentru finanțarea sectorului privat și dezvoltarea a cel puțin o parte a acestuia din urmă s-a făcut prin subvenționarea pur și simplu a formării noii clase de capitaliști privați autohtoni, prin selectarea după criterii politice a acelor capitaliști autohtoni care urmau să primească subvenții, indiferent de forma pe care o luau ele.

Au funcționat aici, două tendințe contradictorii. Pe de o parte, băncile românești – și bancherii români – s-au străduit să restrângă cantitatea de bani pe care îi acordau economiei românești, fie ea privată, fie ea în proprietate publică. Pentru că, în cea mai mare parte, economia românească se afla în proprietate publică, este firesc ca cea mai mare cantitate de bani „vândută” în economie să fie adresată proprietății publice. Deciziile cu privire la cine, din economia aflată în proprietate publică, primește bani de la bănci cu dobândă negativă – adică este subvenționat – s-a aflat parțial sub autoritatea politicii, iar parțial sub influența negocierilor dintre bancheri și managerii de întreprinderi de producție. O fracțiune, minoritară, din banii destinați economiei a fost transferată spre sectorul privat al economiei, iar mărimea acestei fracțiuni, precum și costurile ei, au reprezentat rezultatul direct al „alianțelor” și al „adversităților” dintre bancheri și managerii de întreprinderi de producție. O analiză a evoluției creditului neguvernamental în România în perioada 1992-2001¹ permite câteva concluzii interesante.

În primul rând, aceea că politica românească în domeniul creditului bancar a fost dominată de o constantă – scăderea continuă a creditului acordat sectorului de stat – și de o atitudine ambiguă legată de volumul creditului acordat sectorului privat. La începutul lui 1992, guvernul Stolojan pare a fi luat decizia radicală de reducere drastică a creditului bancar acordat sectorului de stat. Este un an de hiperinflație și, în același timp, este un an electoral. Faptul că, tocmai în acest an, sectorul de stat a fost supus unei presiuni financiare cu evoluție rapidă și dramatică poate explica, în parte cel puțin, succesul electoral al FDSN din toamna acelui an. În orice caz, creditul acordat întreprinderilor de stat se diminuează, practic, la jumătate tocmai în anul electoral. Noua guvernare – guvernul Văcăroiu – modifică radical această opțiune politică. Guvernul Văcăroiu nu reia creșterea creditului către sectorul de stat, dar îi oprește căderea și îl menține practic constant de-a lungul întregului său mandat, până la sfârșitul lui 1996, la circa o treime din valoarea sa din ianuarie 1992.

Nici decizia politică a guvernului Stolojan de a reduce creditul în ansamblul său și nici decizia politică a guvernului Văcăroiu de a menține constant creditul acordat sectorului

¹ Datele sunt luate din Bichi et al, op. cit. p.423

neguvernamental de stat, nu afectează în nici un fel creditul acordat sectorului privat. În toată perioada 1992-1994, creditul acordat de băncile de stat sectorului privat rămâne constant, la un nivel de circa 20 de unități, și mic în raport cu totalul creditului. În ianuarie 1992 abia dacă reprezenta 10% din creditul neguvernamental total. În vara lui 1994, când creditul către sectorul de stat scăzuse la numai o treime față de ianuarie 1992, cele circa 20 de unități ale creditului privat reprezentau deja un sfert din creditul total.

Rezultă că, în primii cinci ani ai tranziției, creditul bancar a fost un instrument de politică economică exclusiv în raport cu sectorul de stat. Față de sectorul privat, cele două guverne au fost egal de intolerante. Iar volumul mic al creditului acordat sectorului privat este în primul rând rezultatul slabei dezvoltări a acestuia, decât unei opțiuni politice de limitare a creditului acordat acestuia.

Începând, însă, cu 1995, creditul privat cunoaște o evoluție spectaculoasă. În numai doi ani, el crește de aproape trei ori, ajungând, la sfârșitul lui 1996 și începutul lui 1997, să aibă o pondere aproximativ egală cu cea a sectorului de stat. Astfel încât, dacă a avut loc o schimbare de politică în România în raport cu sectorul privat și în favoarea acestuia, această schimbare nu a avut nici o legătură cu ciclurile electorale și rotația partidelor la guvernare. Același guvern FDSN care părea că este ideologic și politic motivat să susțină un soi de capitalism de stat, care părea dornic să țină în loc privatizarea prin „șmecheria” de a inventa noi corecții ale mecanismului și care a oprit scăderea creditului acordat sectorului de stat al economiei este și cel care începe finanțarea pe scară net mai largă decât până atunci a sectorului privat, prin intermediul băncilor. Și nu orice finanțare, ci una care echivalează cu o subvenționare.

Începutul privatizării efective a întreprinderilor fostei economii socialiste poate fi o primă explicație, dar ea este doar parțială. La urma urmei, la sfârșitul lui 1994, FPS nu privatizase decât 3,2% din portofoliul său, din care cea mai mare parte fusese privatizată prin MEBO. Se mai poate bănuși că o parte a creditelor acordate sectorului privat au fost, de asemenea, utilizate pentru privatizarea în favoarea noilor capitaliști români a unor întreprinderi în care aceștia, la început, au apărut ca investitori minoritari și pe care și le-au însușit, în final, prin majorarea capitalului social. Această tehnică de privatizare „spontană”¹, denumită astfel pentru că ocolea cadrul legislativ al privatizării, solicita noilor capitaliști români eforturi financiare proprii și este cert că au apelat inclusiv la credite bancare în acest sens. Dar procesul de constituire de societăți cu capital mixt – de stat și privat – se reduce drastic tocmai

¹ Negrescu, Dragoș, op.cit, p.521

începând cu 1995, când numărul de societăți mixte cu investitori privați autohtoni scade de la peste 500, înființate până în 1993, la mai puțin de 30 în 1995 și la mai puțin de 20 în 1996. Adică exact în perioada în care creditul neguvernamental acordat sectorului privat atinge maximul creșterii sale din primul deceniu al tranziției.

Cel mai probabil este că grosul creditului acordat de bănci sectorului privat are rostul de a finanța noile afaceri ale noilor capitaliști români. Iar, cum cea mai mare parte a creditului neguvernamental este credit pe termen scurt, el nu este în nici un caz destinat investițiilor în echipamente, tehnologii sau „*greenfield investments*”¹. El este credit destinat fie „capitalului de lucru”, necesar pentru a acoperi costurile comercializării unor produse, fie destinat achiziționării unor active cu un grad foarte ridicat de amortizare. Cel puțin o parte a lui este destinat finanțării consumului de lux al noului sector privat românesc, consum care „explodează” începând cu 1991-1992.

Rezultatul acestei liberalizări a creditului către sectorul privat este apariția unei categorii speciale de capitaliști români, denumiți de mass-media „miliardari de carton”, o metaforă care încearcă să sugereze fragilitatea poziției lor financiare. Termenul a fost inventat de mass-media și a intrat apoi în limbajul popular, ca și în discursul politic, pentru a desemna pe acei întreprinzători autohtoni care obțineau credite substanțiale de la băncile de stat, pe care nu mai aveau capacitatea – sau voința – de a le returna. Ceea ce este sigur este că, în primii ani de tranziție, aceste credite au fost acordate cu foarte mare lejeritate, în condiții preferențiale, iar rezultatele au fost, de regulă, negative. Pentru o bună parte dintre cei care, ulterior, au devenit capitaliștii de nivel mediu și chiar mare ai economiei românești, acest tip de credite cu dobândă negativă au reprezentat punctul de pornire în cursa din noua economie privată a României. Dar rata pierderilor a fost ridicată. Noii întreprinzători români aveau abilitatea de a se descurca în hățișul de relații interpersonale care domina birocrația administrativă, financiară și politică românească, dar calitățile lor de manageri de capital erau cel puțin îndoielnice. Rezultatul a fost investirea unor sume din ce în ce mai mari în proiecte sortite din capul locului eșecului pentru simplul motiv că erau construite cu ignorarea quasitotală a caracteristicilor pieței, atât interne, cât și externe.

Simbolul absolut al acestui tip de „investiție” o reprezintă ferma „*Southfork*” de la Slobozia! Pe la sfârșitul anilor '70, în perioada de maximă deschidere a României comuniste către occident, televiziunea publică a difuzat un serial american de succes – „*Dallas*” – care, în sute

¹ Conform unor estimări, în 1988, doar 7% din proiectele de investiții erau finanțate prin credite bancare. Cf. Patriciu, D., Rusu, H., 1998, *Capitalismul românesc. Un proiect*, Fundația Rene Radu Policrat, București, p. 197

de episoade, povestea viața aventuroasă a unei familii de capitaliști texani. Serialul a avut un succes de public cu totul excepțional și o bună parte dintre români și-au format imaginea și credințele despre capitalismul modern pe baza informațiilor romanțate din serial, în ciuda faptului că le lipseau cunoștințele elementare necesare pentru a înțelege operațiunile financiare și de piață de capital pe care se baza intriga serialului. Impactul de imagine al serialului a fost atât de mare – el a fost reluat parțial după revoluție – încât unul dintre noii întreprinzători români a construit la Slobozia ferma texană care reprezenta decorul quasipermanent al acțiunii din serial. În felul acesta, o iluzie tipic hollywoodiană a devenit o realitate „capitalistă” palpabilă într-un orașel românesc de provincie. Slobozia este un mic oraș de provincie, situat la vreo 60 km de capitală, și căruia îi lipsește chiar și astăzi orice fel de infrastructură indispensabilă turismului, de la peisaj și drumuri bine asfaltate și până la restaurante, hoteluri, locuri de distracție și automate bancare. Cu un deceniu în urmă, potențialul turistic al Sloboziei nu era deloc mai dezvoltat. Dar proiectul nu s-a oprit aici, același investitor construind, în apropierea fermei și în cadrul aceleiaș complex turistic, un castel medieval și o copie de dimensiuni reduse a Turnului Eiffel din Paris¹. Ideea „de afaceri” a proiectului era că întreaga investiție va deveni profitabilă ca urmare a aflului de turiști, mai ales străini.

Ceea ce este reprezentativ pentru atmosfera de afaceri a primilor ani ai tranziției nu este doar ideea, cu totul absurdă a investitorului, ci mai ales faptul că el a obținut de la băncile de stat creditele necesare finanțării unui astfel de proiect. Cum, în acea vreme, creditele nu erau acordate decât pe termen scurt, a fost nevoit să apeleze la o rețea de credite, astfel încât să poată achita măcar o parte a creditelor inițiale prin angajarea unor noi credite, etc. De ce bancherii români și-au închipuit că turiștii occidentali se vor deplasa în îndepărtata Românie doar pentru a vizita un decor de Hollywood transpus în termeni reali, rămâne o enigmă pe care cei care au acordat creditele nu au dezvăluit-o niciodată. Evenimentul remarcabil este însă faptul că o asemenea utopie de afaceri a găsit finanțare.

Al doilea element semnificativ al acestei istorioare este evidențiat de faptul că, la circa un deceniu de la falimentul proiectului „Dallas”, un alt proiect, la fel de lipsit de realism a fost inițiat cu multă seriozitate. Este vorba despre proiectul „*Dracula Park*”. Ca și „*Proiectul Dallas*”, proiectul „*Dracula Park*” a fost un proiect turistic. El consta în construirea unui uriaș parc de distracții în apropierea orașului transilvănean Sighișoara – unde personajul istoric român care a inspirat povestea contelui Dracula a fost închis o lungă perioadă de timp – bazat

¹ O copie a Turnului Eiffel există, de asemenea, la Tokio

pe popularitatea și tematica *horror* a poveștilor cu vampiri și a legendei lui Dracula. Proiectul era uriaș, el presupunând că aproape un milion de turiști vor vizita anual parcul, cea mai mare parte a acestora fiind străini.

Menționarea aici a proiectului *Dracula Park* nu are doar rostul de a dovedi că, oricât de absurd ar fi un proiect de investiții, se poate găsi întotdeauna unul și mai absurd. El ilustrează caracteristici exemplare cu semnificație mai bogată. În primul rând, proiectul *Dracula Parc* a fost lansat în 2001-2002, cu aproape un deceniu mai târziu decât proiectul *Dallas*, dovedind că cel puțin unii dintre marii întreprinzători autohtoni nu erau cu nimic mai inițiați în afaceri către sfârșitul tranziției, decât fuseseră la începuturile ei.

Încă și mai semnificativ este faptul că proiectul a fost puternic sprijinit de guvernarea în exercițiu. Grupul de firme care a inițiat proiectul nu dispunea de o expertiză excepțională în materie de turism, dar dispunea de o relație excepțională tocmai cu noul ministru al turismului. Ca urmare, proiectul a intrat pe agenda de preocupări a guvernării și a devenit unul dintre proiectele destinate să contribuie la dezvoltarea economică și socială a României. Ministerul Turismului a inclus proiectul pe lista sa de proiecte și l-a pus în discuția marilor firme internaționale de turism, care l-au respins, ceea ce a anulat șansele unei finanțări internaționale. Întreprinzătorii români nu s-au considerat însă înfrânți și au încercat să obțină o finanțare din fonduri românești a proiectului. Cum costurile proiectului era foarte mari, iar perioada creditelor bancare pentru „miliardarii de carton” trecuse, inițiatorii s-au adresat pieței de capital. Au obținut, din nou, sprijinul guvernamental măcar ca imagine, astfel încât primul ministru a fost printre primii care a investit – este adevărat, o sumă modică – în proiect, făcând astfel propagandă în favoarea proiectului și atrăgând în acest fel și alți mici investitori. Dar, din nou, investitorii instituționali au respins proiectul și, până la urmă, acesta a murit din lipsă de finanțare. Dincolo de anecdotică din jurul proiectului, ceea ce este exemplar aici este faptul că, chiar și după 2000, un asemenea proiect a putut căpăta sprijinul formal și informal al puterii politice și al administrației, nu datorită calităților proiectului ci exclusiv datorită relațiilor interpersonale dintre inițiatorii săi și conducătorii politicii și administrației românești. Ceea ce s-a întâmplat în 2001-2003 cu proiectul *Dracula Parc*, pe o scară mult mai mare decât cu aproape oricare alt proiect anterior, este o simplă exemplificare în condiții de transparență mult mai ridicată a modului în care au fost inițiate și au fost finanțate de către bănci, proiecte de afaceri de aceeași calitate, cu aceleași mecanisme de decizie, fără nici un fel de transparență și nu cu mulți ani mai înainte.

Este de asemenea semnificativ pentru cât de repede au evoluat realitățile românești și cât de lent oamenii și instituțiile statului și ale puterii, că până la urmă proiectul a eșuat, iar elita politică și administrativă, în ciuda voinței politice de care a dat dovadă, nu a mai reușit să își impună obiectivele nici sistemului bancar, nici investitorilor privați. La începutul mileniului al treilea și după mai mult de un deceniu de tranziție, epoca „miliardarilor de carton” trecuse.

„Miliardarii de carton” nu au fost toți la fel de excentrici și la fel de neinspirati ca Ilie Alexandru, constructorul de la Slobozia. Obținând credite în condiții la fel de preferențiale și de avantajoase ca și acesta, alți întreprinzători români le-au utilizat fie pentru a-și dezvolta afacerile, fie pentru a se îmbogăți. De la obținerea de credite personale de milioane de dolari, utilizate pentru a înființa bănci private sau a obține participări la băncile de stat existente, și până la construirea de noi hoteluri sau de noi canale de televiziune, miliardarii de carton ai României au apelat pe larg la creditele bancare pentru a face rost de bani. Altă sursă, de fapt, nici nu exista.

În 1997, George Constantin Păunescu, unul dintre „marii capitaliști” autohtoni și un apropiat al puterii politice care a pierdut alegerile în 1996, a fost acuzat și condamnat pentru încălcarea legii bancare. Legea bancară românească preciza că nici un întreprinzător privat nu poate investi într-o bancă capitalul obținut printr-un credit. Acuzatorii lui G.C. Păunescu s-au străduit să dovedească că o sumă de mai multe milioane de dolari investită de acesta în Bankcop – banca cooperăției românești – a provenit dintr-un credit acordat în nume personal. Din punct de vedere juridic, problema a fost până la urmă rezolvată în favoarea investitorului român, după ce vechii săi aliați politici au revenit la putere, dar ceea ce este semnificativ în toată această istorie nu este rezultatul ei juridic, ci posibilitatea ca o persoană, care dispunea de sprijinul politico-administrativ necesar să obțină, în nume personal, credite care depășeau zece milioane de dolari în acești primi ani ai tranziției.

În 1996, Bancorex, una dintre cele mai mari bănci românești și, de departe, banca românească cu cele mai bune legături internaționale, oferă unei firme românești un credit de 30 de milioane de dolari pentru dezvoltarea unui nou canal de televiziune. Creditul era garantat de o altă instituție publică românească, SIF Moldova, ca urmare a unei rețele de relații interpersonale care conecta conducerea Bancorex de o grupare politică din guvernul în funcțiune, de întreprinzătorii care urmau să dezvolte proiectul și de conducerea SIF Moldova. Din punct de vedere financiar, proiectul a fost un dezastru, noul canal de televiziune nu a avut nici pe departe succesul scontat și, până la urmă, a fost salvat de la faliment prin achiziționarea sa de către o companie internațională.

Începând cu 1995, creditul bancar acordat sectorului privat începe să crească spectaculos. În numai doi ani de zile el se triplează în mărime absolută și ajunge să reprezinte aproximativ jumătate din totalul creditului bancar. În 1997, ca rezultat al noului acord cu FMI, el se reduce cu aproape o treime – deși mai puțin decât creditul acordat sectorului de stat – și continuă să crească, astfel încât, la începutul lui 1999 ajunge să reprezinte peste 80% din totalul creditului și cam la același nivel ca maximum atins în 1996. Acest proces, este însoțit de unul complementar – creșterea împrumuturilor neperformante, cu alte cuvinte creșterea împrumuturilor pe care băncile nu mai aveau șanse realiste să le recupereze vreodată. Volumul creditelor neperformante în totalul creditelor bancare ajunge la 48% în 1996 și crește până la 58,5% în 1998, justificând acel diagnostic atât de pesimist al BNR, care vedea ridicându-se spectrul falimentului asupra întregului sistem bancar.

Nu există decât o singură interpretare posibilă a corelației dintre curbele creșterii creditului bancar către sectorul privat și cea a creșterii ponderii creditelor neperformante. Sectorul bancar transfera pur și simplu fonduri – iar cea mai mare parte a creditelor erau acordate de băncile de stat – nerambursabile către sectorul privat. Acest transfer se făcea preferențial, nu în funcție de caracteristicile de piață sau de rentabilitate ale proiectelor de afaceri finanțate, ci în funcție de rețelele de relații interpersonale și de conexiunile dintre elitele sistemului bancar de stat, ale politicii și administrației și noii întreprinzători români.

Faptul că, pe ansamblu, volumul total al acestor transferuri nu era prea mare – creditul acordat de bănci sectorului privat nu reprezenta, în 2002, decât 8,4% din PIB, fiind cel mai scăzut din toată Europa Centrală și de Est – nu se datorează decât capacității limitate a noilor capitaliști români de a absorbi și utiliza asemenea fonduri pentru a acumula capital. În orice caz, etapa 1996-1999 a fost importantă în formarea noii clase a capitaliștilor români. Ea a marcat un salt în ordinul de mărime și de importanță economică al acestora. Dacă în prima jumătate a deceniului tranziției, aceștia conduceau afaceri și organizații ale căror valori se exprimau cel mai adesea în milioane sau puține zeci de milioane de dolari, în această perioadă fac saltul către afaceri și organizații exprimate în sute de milioane de dolari și se pregătesc pentru trecerea la un nou ordin de mărime.

Creditele bancare autohtone nu au finanțat decât parțial această creștere. Cu toate acestea mărimea creditelor neperformante acordate sectorului privat autohton a fost suficientă pentru a pune în pericol întregul sistem bancar românesc și sub semnul întrebării capacitatea României de a-și onora obligațiile internaționale de plată. Întrebarea referitoare la cum a fost posibil să se ajungă la o asemenea situație nu are drept răspuns o afirmație simplă de tipul: *din*

cauza corupției. Corupția, adică mituirea de către capitaliști a unor funcționari bancari pentru a obține credite neperformante de la bănci de stat sau private prin încălcarea legilor sau a regulilor interne ale băncilor, a existat și a avut rolul ei în întregul proces. Dar acest rol nu trebuie în nici un caz supraestimat, doar din motive ideologice legate de imaginea de corupție generalizată care a fost creată în jurul economiei românești. Dacă lăsăm deoparte spectaculozitatea lor, „marile cazuri de corupție” din sistemul bancar românesc, cel puțin cele dezvăluite de presă până acum sau luate în considerare de justiția română – și care, deocamdată sunt mai degrabă bănuiele și acuzații, decât corupție dovedită – chiar cumulate nu dau seama decât de o mică parte, slab semnificativă, a transferului de fonduri. Cea mai mare parte a acestui transfer de fonduri s-a făcut nu prin încălcarea regulilor, ci prin respectarea lor. În măsura în care exista o problemă, aceasta era tocmai la nivelul acestor reguli, ca și la nivelul funcționării sistemului bancar în ansamblul său. De exemplu, conform unei evaluări a Băncii Mondiale, sistemul de criterii de clasificare a creditelor utilizat de băncile românești *„ignora condiția financiară a împrumutătorului și conducea astfel la o subestimare a creditelor non-performante în portofoliul de credite al băncilor.”*¹ Cât de importantă a putut fi acest sistem de reguli o dovedește faptul că, prin modificarea criteriilor de clasificare a împrumuturilor, ponderea împrumuturilor non-performante în portofoliul băncilor a crescut brusc de 3 ori, ajungând să fie, în noiembrie 2003, de 9%, după ce scăzuse la mai puțin de 3% în urma reformei sistemului bancar din 2000.

Reacția față de mecanismul care transformase creditele bancare în subvenționarea pe criterii non-economice a capitalului autohton a venit din exterior și, în 1999, ca urmare a presiunilor instituțiilor internaționale și ale capitalului străin, autoritățile române desființează a doua bancă românească ca importanță, Bancorex, și transferă creditele neperformante ale acesteia în portofoliul unei instituții, AVAB, creată special pentru a scoate din acestea ce se mai putea scoate. În același timp, are loc și restructurarea Băncii Agricole, a treia bancă ca importanță de pe piața bancară românească, operație care a implicat costuri publice de același ordin de mărime. Datorită legăturilor sale internaționale și datorită specializării sale în finanțarea sectorului privat autohton, Bancorex a fost considerată ca fiind nucleul dur al rețelelor politice, economice și bancare care asigurau acest transfer continuu de fonduri dinspre sectorul public spre cel privat. Prin desființarea sa – o opțiune mult mai radicală decât restructurarea – specialiștii financiari internaționali au fost convinși că pot da o lovitură decisivă sistemului de finanțare preferențială și păguboasă a capitalului autohton.

¹ World Bank, 2004, *Romania. Restructuring for EU Integration. The Policy Agenda*. Report Nr. 29123-Ro, vol. I, p.49

Desființarea Bancorex, ca element central al unei strategii menite să reducă drastic – dacă nu chiar să desființeze – accesul capitalului autohton la transferul de fonduri publice în favoarea sa pe criterii preferențiale, la care capitalul străin de mari dimensiuni nu avea acces, pune în evidență o calitate excepțională a capitalului autohton. Aceea de a se adapta extrem de repede la schimbări radicale ale mediului politic, administrativ și economico-financiar. Prima dovadă semnificativă în acest sens este lipsa oricărei corelații între evoluția creditului bancar acordat sectorului privat și schimbarea politică și administrativă. În România post-decembristă, schimbarea politică a echivalat, cel puțin până în 2000 inclusiv, atât cu o schimbare majoră a politicilor guvernamentale, cât și cu schimbări ale grupurilor de tehnocrați aflați la putere. Un nou guvern însemna de fiecare dată, nu doar noi miniștri, ci și noi conducători ai administrației și, nu în ultimul rând, noi conducători ai principalelor instituții aflate sub coordonarea directă sau indirectă a guvernării, inclusiv ale conducerilor băncilor, ale conducerii regiilor autonome și societăților comerciale de stat, etc. Fiecare nou guvern înlocuia cea mai mare parte a elitei administrative, financiare și economice susținută de guvernul anterior, cu proprii săi reprezentanți. Or, ceea ce merită observat este că nici una dintre aceste schimbări radicale la nivelul elitei nu a condus la vreo schimbare a tendințelor referitoare la evoluția caracteristicilor creditului bancar acordat sectorului privat. În perioada 1991-2000, au avut loc nu mai puțin de patru rotații la putere a elitelor politice, fără a lua în considerare și schimbările de guvern care au avut loc în cadrul aceleiași majorități parlamentare. Nici una dintre acestea nu a determinat vreo modificare de tendință în evoluția creditului bancar. Dimpotrivă, creșterea rapidă a creditului către sectorul privat a început în 1995, la jumătatea mandatului politic al PDSR și a continuat apoi pe parcursul tuturor celorlalte guvernări. La fel, creșterea rapidă a ponderii creditelor neperformante a avut loc în timpul aceleiași guvernări PDSR, a continuat fără oscilații pe parcursul guvernării CDR, a fost diminuată la jumătatea mandatului acesteia, dar s-a reluat, într-un ritm mai lent, în timpul următoarei guvernări, a PSD. În sfârșit, cea de a treia tendință pe termen mediu, constând în scăderea continuă a ratei medii a venitului net din dobânzi (în total active) a continuat și ea fără nici o oscilație, ajungând de la +6,3% în 1994, la -2,2% în 1998¹. Oricât de divizată și antagonistă ar fi fost clasa politică românească pe teme politice sau ideologice ale guvernării, oricât de grave ar fi fost adversitățile din sistemul administrativ și din interiorul elitelor financiar-bancare, oricât de radicale ar fi fost măsurile pe care fiecare guvernare nouă le lua împotriva reprezentanților de vârf ale elitei economico-administrative ale guvernării

¹ Doltu, C., op. cit. p.327

anterioare – iar ele s-au soldat cu arestări și condamnări – toate aceste „schimbări” nu au afectat cu nimic mecanismul de transferare de fonduri publice către capitalul privat autohton prin intermediul creditelor bancare.

A doua dovadă de excepțională adaptabilitate a capitalului autohton la schimbarea mediului în care acționa a oferit-o chiar desființarea Bancorex. Capitaliștii autohtoni au făcut toate eforturile pentru a transforma ceea ce sigur reprezenta o pierdere – măcar de natură instituțională – într-o sursă de câștig. Oportunitatea care s-a ivit a fost de a utiliza AVAB ca pe un mijloc de a-și răscumpăra datoriile și de a-și salva garanțiile depuse, la un preț mult mai scăzut decât valoarea nominală a acestora, adică la un preț de piață. Ba chiar de a-și mări capitalul. Cum piața era ca și inexistentă, căci nu exista capital dornic să investească în datorii neperformante, măcar pe termen scurt, capitaliștii autohtoni au putut domina piața, au putut stabili noile prețuri ale propriilor lor datorii, le-au putut răscumpăra la valori convenabile, ba chiar au putut achiziționa la prețuri foarte scăzute, o parte a capitalului de stat care intrase, prin intermediul datoriilor la Bancorex, pe același traseu al AVAB. Nu ne interesează aici dacă statul român a procedat corect sau incorect și dacă, în final, a avut de câștigat sau de pierdut din întreaga operație. Ceea ce interesează este capacitatea capitalului autohton de a-și menține mecanismele specifice de funcționare, în ciuda schimbărilor și a măsurilor destinate tocmai desființării acestora.

Ca rezultat al măsurilor luate pentru restructurarea sectorului bancar, ponderea creditelor neperformante în totalul creditelor scade spectaculos. În 1999, mai sunt doar 35,4% credite neperformante; un an mai târziu, acest procent se reduce de aproape zece ori, până la 3,8%, după care scăderea are un ritm mai aproape de normal, creditele neperformante atingând 2,3% din total în 2002. După 2002 au început să crească din nou, însă într-un ritm mai lent. Dar nu avem neapărat de a face cu un semnal puternic referitor la îmbunătățirea calitativă a funcționării economiei de piață românești, mai ales a sectorului său privat. Căci scăderea radicală a volumului creditelor neperformante nu este rezultatul unei mai eficiente activități bancare, întemeiată, la rândul ei, pe o mai eficientă activitate industrială, ci exprimă doar un artificiu contabil. Creditele neperformante pur și simplu nu au mai fost contabilizate, începând cu 1999-2000 pentru simplul motiv că au fost transferate într-o instituție specială a administrației de stat. Iar capitaliștii români și-au găsit surse alternative de finanțare preferențială.

O lovitură cu adevărat eficientă dată mecanismului de subvenționare a capitalului autohton a fost nu atât desființarea băncilor care îi deserveau, cât privatizarea sistemului bancar

românesc și punerea lui sub controlul direct al băncilor occidentale. Nu a fost deloc ușor de realizat. Confruntarea dintre capitalul occidental și cel românesc în domeniul bancar a fost una dintre cele mai dure și mai dificile bătălii, câștigate, până la urmă, doar parțial de către capitalul occidental. Privatizarea băncilor românești a fost îngreunată de o pluralitate de factori, dintre care unii exprimau caracteristici ale economiei, iar alții politici guvernamentale duse în favoarea capitalului autohton, în opoziție cu alte politici guvernamentale, duse în favoarea capitalului străin. Câtă vreme România nu a prezentat cine știe ce interes pentru capitalul occidental, nici sistemul bancar românesc nu a fost o țintă a acestuia. Situația s-a modificat însă începând cu 1997-1998, când România a fost, pentru scurt timp, considerată o piață de capital în creștere – datorită privatizării – și mai ales după decizia politică a Uniunii Europene din decembrie 1999, de a începe negocierile pentru aderarea României la UE. Din acest moment, însă, sistemul bancar a devenit important nu doar pentru fondurile pe care le redistribuia – activele sale reprezentau, în 2002, 31% din PIB – ci și pentru tipul de mecanisme economico-financiare și de relații de piață (și în afara pieței), pe care le susținea. În aceste condiții restructurarea sistemului bancar era o necesitate absolută, iar restructurarea sa prin privatizare s-a dovedit a fi mult mai eficientă decât restructurarea administrativă a acestuia.

Atâta doar că privatizarea sistemului bancar românesc către capitalul occidental s-a desfășurat foarte lent. La sfârșitul lui 2002, activele bancare aflate în bănci proprietate a statului român reprezentau încă 40,4% din total și făceau din România (alături de Slovenia), statul est-european cu cel mai ridicat nivel al proprietății de stat în sistemul bancar. Prin comparație, în celelalte țări foste comuniste, sistemul bancar se află, în medie, într-un procent de peste 80% în proprietatea capitalului străin. Nu era vorba doar de o lipsă de voință politică a autorităților române de a privatiza marile bănci de stat, ci mai degrabă de o lipsă de apetență a capitalului străin față de achiziționarea marilor bănci de stat românești. Motivul principal consta în marile diferențe dintre modul de organizare, funcționare și înregistrare a informației în băncile românești față de băncile occidentale, astfel încât potențialii cumpărători occidentali erau în situația riscantă de a achiziționa o „cutie neagră”. Era extrem de dificil de a estima corect ce anume se află în interiorul unei bănci românești. Exemplar în acest sens este cazul BCR, cea mai mare bancă românească, a cărei privatizare a reprezentat o condiție a aderării la UE și pentru care, atât autoritățile române, cât și cele occidentale, au dat dovadă de maximă voință politică. Ea a fost însă insuficientă și, până la urmă, maximul ce a putut fi obținut a fost

trecerea băncii sub managementul unor instituții financiare internaționale (IFC și BERD) care au avut nevoie de câțiva ani pentru a putea să o pregătească pentru o privatizare autentică.

Băncile de stat au reprezentat însă o continuă atracție pentru capitaliștii români. Ei nu dispuneau în nici un caz de capitalurile necesare pentru a le privatiza în folos propriu, dar au făcut mari eforturi pentru a prelua măcar parțial o parte a proprietății acestora. Mecanismul utilizat a fost cel al „capitalului mixt”, care a dat și el bătaie de cap occidentalilor care au achiziționat, mai târziu, băncile de stat românești. Strategia capitaliștilor români nu presupunea, evident, obiectivul de a prelua pachetele majoritare ale marilor bănci de stat, ci doar de a ajunge să fie suficient de prezenți între acționari pentru a fi reprezentați în instituțiile de decizie ale băncilor și a întări în acest fel legăturile cu tehnocrația care conducea în realitate întregul sistem. Acest efort de a instituționaliza ceea ce, multă vreme, a fost doar o rețea de relații interpersonale a avut un succes modest.

În schimb, mai mare succes a avut un alt mecanism, acela de construire a unor mici bănci cu capital românesc. Inițial, primul obiectiv important al acestor bănci era legat tot de mărirea accesului la fondurile publice. Ceea ce urmăreau băncile autohtone era să atragă cât mai mulți clienți dintre marile întreprinderi de stat, pentru care să presteze serviciile bancare obișnuite – plăți, depozite, etc., servicii aducătoare de venituri însemnate, în orice caz mai mari decât cele aduse de dobânzi. În al doilea rând, băncile deschideau capitaliștilor români accesul la profiturile relativ facile care puteau fi obținute de pe piața financiară, în condițiile unei inflații ridicate, a unei rate de schimb instabile și, periodic, cu evoluții imprevizibile, și ale unei datorii publice în continuă creștere. Pentru cea mai mare parte a guvernării CDR din 1997-2000, finanțarea pe termen scurt a datoriei publice s-a dovedit a fi una dintre cele mai rentabile activități bancare. În sfârșit, dar nu în ultimul rând, băncile private românești puteau fi utilizate de proprietarii lor pentru a-și finanța propriile afaceri. Exista în această privință o limită, stabilită prin lege, a expunerii unei bănci în creditarea unei singure firme – sau a unui singur grup de firme – ca și în creditarea afacerilor acționarilor unei bănci, dar aceste limite au fost cu ușurință depășite de băncile românești, în condițiile în care supravegherea bancară era și ea inclusă în același sistem de relații inter-elite care domina economia românească a tranziției.

Cea mai mare parte a acestor bănci private cu capital românesc – sau cu capital mixt, român și străin, dar aflate sub controlul capitalului românesc – a avut parte de o viață scurtă și agitată. Principala lor sursă de venituri provenea din accesul preferențial, într-o formă sau alta, la bani publici, iar acest acces se obținea prin intermediul a ceea ce acum ar fi denumit „capital

social”, adică relații speciale cu decidenți din sistemul economic, financiar și administrativ public. Prima bancă privată românească, Credit Bank, a fost înființată prin contribuția unor firme de stat românești și a unor investitori privați, români și străini. Următoarele s-au străduit să repete aceeași rețetă, cu succes variabil. Prima „regulă de aur” a acestor bănci era de a obține cât mai mult capital de stat, prin intermediul acționarilor firme de stat, și cât mai mult management privat (adică reprezentând acționariatul privat al băncii). A doua „regulă de aur” consta în a obține cât mai mulți clienți instituționali din rândul marilor întreprinderi de stat, ale căror cheltuieli bancare și depozite urmau să finanțeze activitatea băncii. Începând cu 1997, a treia „regulă de aur” a devenit finanțarea datoriei publice a guvernului. Începând cu 1998-1999, a patra „regulă de aur” a devenit devalizarea fondurilor băncii de către propriul acționariat, pe seama împrumuturilor cu dobândă din ce în ce mai mare obținute de la băncile proprietate de stat și de la BNR.

Cazul exemplar în acest domeniu îl reprezintă, probabil, *Banca Columna*. Banca a fost înființată de un grup de acționari privați și publici români, cu destinația precisă de a finanța un sector bine definit al noii clase a capitaliștilor români. Cel mai important capital al băncii era format din „capitalul social” al acestor acționari – și al managementului băncii – iar „marea lovitură” pe care a dat-o banca a constat în a convinge cea mai bogată instituție din România – FPS – de a-și depune o mare parte a propriilor fonduri ca depozite în bancă. Având la dispoziție fonduri uriașe, banca a început să finanțeze privatizarea unei părți a fostei economii socialiste românești în favoarea grupului de acționari. Criza băncii a fost generată de schimbare politică din 1996, când puterea politică a fost preluată de CDR și care a avut drept consecință imediată retragerea depozitelor FPS din bancă. În aceste condiții banca a ajuns într-o situație financiară egală cu falimentul, ceea ce a permis BNR să ia măsuri atât de radicale precum *„retragerea din funcție a membrilor fondatori, președintelui, vicepreședintelui și cenzorilor care au fost găsiți vinovați de deteriorarea situației financiare a băncii”*¹. Faptul că banca a fost utilizată mai ales pentru transferul de fonduri publice în sectorul privat, rezultă cu evidență din lista creditorilor, în forma în care a fost ea acceptată de justiție. În această listă, AVAS și CEC suportă împreună peste 80% din totalul pierderilor produse de falimentul băncii².

Columna nu este decât unul dintre cazurile de acest fel și deloc primul sau ultimul. Modul în care capitalul autohton a utilizat instituțiile bancare merită o atenție specială, căci el ilustrează

¹ BNR, 1998, *Annual Report*, p.85

² Adevărul Economic, 2005, *La Columna s-a vândut tot ce se putea vinde*, Nr. 6(669)

o utilizare specială a unei instituții specifice economiei de piață pe care România se străduia să o construiască de-a lungul tranziției. În principiu, în economia capitalistă, o bancă are rolul de a colecta fonduri din toate sursele posibile – stat, sector privat, populație – și de a le direcționa către finanțarea activităților economice. Marea inovație pe care au introdus-o capitaliștii români în ascensiune a constat în a menține capacitatea băncilor de a atrage fonduri, dar de a-i modifica funcția finală. În loc de a utiliza băncile pentru finanțarea activităților economice, capitaliștii români au utilizat băncile pentru acumularea de capital. Iar cum sursa principală a veniturilor băncilor erau banii publici, capitaliștii români au utilizat băncile pe post de „aspiratoare” de bani publici, pentru acumularea primitivă a capitalului. Au făcut acest lucru pe toate căile posibile, utilizând deopotrivă „rețete” legale și „rețete” ilegale, de la prestarea de servicii bancare pentru instituțiile și companiile publice și până la creditarea propriilor firme sau la devalizarea simplă și brutală a băncilor pe care le conduceau. Această ultimă „rețetă” s-a dovedit a fi infailibilă. Căci nici o bancă nu poate rezista în fața voinței exprese a propriilor acționari sau manageri de a o devaliza.

Cazul exemplar în acest domeniu îl reprezintă *Banca Română de Scont*, a cărei devalizare de către propriul management, la îndemnul și în favoarea acționarului principal, a fost dezvăluită public. Era un secret al lui Polichinelle, care nu a surprins pe nimeni, nici măcar instituțiile însărcinate cu supravegherea bancară, dar care a adus în fața opiniei publice într-o formă neîndoielnică posibilitatea ca un faliment bancar să fie planificat și realizat de propria sa conducere. La fel de semnificativ ca și această răsturnare a funcțiilor bancare, de către capitalul autohton în căutare de finanțare, este faptul că instituțiile de control, supraveghere și penalizare a unor astfel de acțiuni ilicite sunt total neputincioase în fața managementului bancar. Deturnarea capitalului unei bănci și a fondurilor pe care le gestionează aceasta – ca și fondurile de investiții, societățile de asigurări, etc. – de către proprii acționari și manageri în folos propriu și în defavoarea clienților lor, mai ales în defavoarea clienților ce utilizează fonduri publice – este banală în tranziția românească. În linii mari, ea ilustrează principalul mecanism de constituire a capitalului autohton și este responsabilă de geneza actualei clase sociale a capitaliștilor români. Este, de departe, cea mai semnificativă metodă de construcție a capitalului autohton, chiar dacă, după cum vedea, nu băncile au reprezentat principalul instrument în constituirea acestuia. La urma urmei, băncile – puse împreună cele de stat cu cele private – nu sunt responsabile cu mai mult decât redistribuirea a mai puțin de 10% din totalul produsului intern brut al țării, e adevărat că anual și că, dacă cumulăm valorile financiare ale întregului proces de-a lungul anilor obținem câteva zeci de miliarde de dolari, o

sumă care începe să fie semnificativă. Iar în anumite conjuncturi, cum au fost cele legate de creșterea bruscă a datoriei publice interne în perioada 1997-2000, această valoare poate să crească.

La fel de semnificativă, pentru întregul proces de transfer al fondurilor publice în proprietate sau măcar sub control privat, este incapacitatea *proiectată* a instituțiilor statului român de a reacționa la acest proces. La urma urmei, banca *Columna* a intrat în faliment încă din 1998. Șase ani mai târziu, adică în 2004, procedurile juridice de redistribuire a activelor băncii către creditorii principali erau încă în plină desfășurare și înconjugate de incertitudini. Ceea ce merită subliniat aici este că întregul mecanism de absorbție de fonduri publice și private prin intermediul băncilor și a instituțiilor financiare private a putut fi construit doar prin construcția, în paralel, a unui sistem de reacție publică – bine întemeiat în principiile ideologice și juridice ale economiei de piață moderne – de o ineficiență proverbială. Instituțiile însărcinate cu reglementarea, supravegherea, controlul a ceea ce fac bancherii români în propriile lor bănci, au dat dovadă de o pasivitate excepțională în a interveni în toate aceste procese. O astfel de ineficiență a fost cel mai adesea atribuită corupției. Dar, corupția joacă în tot acest proces un rol minor, chiar dacă ea este prezentă în toate etapele de funcționare a mecanismului ca o modalitate de motivare personală a principalilor actori ai sistemului. Dincolo de corupție și mai importantă decât aceasta, se află lipsa de specialiști în domeniul bancar și lipsa unei culturi bancare și financiare care să întemeieze o reacție rezonabilă a autorităților în raport cu activitatea bancară. Un bun exemplu în acest sens îl oferă intervențiile nefericite ale organelor de anchetă și deciziile contradictorii ale instanțelor în cazurile de criminalitate bancară. Astfel, prima încercare de a „curăța” Bancorex, luată prin decizie politică a președintelui României în 1997, s-a soldat, este adevărat, cu judecarea și condamnarea președintelui băncii, dar pentru o infracțiune mai mult decât îndoielnică – faptul că această bancă de stat a împrumutat Ministerului Apărării un număr de autovehicule fără a percepe chirie pentru ele. Este departe de a fi fost o dovadă a voinței politice de a pune capăt transferului preferențial de resurse publice spre clientela personală sau politică a băncii. Jumătate de deceniu mai târziu, autoritățile române rețin președintele unei alte bănci, de data aceasta private, mai degrabă în urma unui auto-denumț decât a sesizării unor ilegalități de către instituțiile de supraveghere bancară și, după mai mult de un an de zile de arest preventiv, îl eliberează fără a putea să pregătească un material de punere sub acuzare convingător. Această neputință a autorităților în fața crimei intelectuale este o rezultată a unei combinații de incompetență, corupție, rețea de relații, intervenție politică și goluri legislative.

Toate acestea pot – ar fi putut – fi rezolvate prin simplă construcție instituțională. Permanența lor, ca și întârzierile în restructurarea sistemului bancar, exprimă însă opțiunea politică a întregii clase politice românești, puternic susținută de opțiunea politică a întregii clase a întreprinzătorilor români, de a asigura un transfer rapid și eficient de resurse și capital dinspre stat, către noua clasă a capitaliștilor autohtoni.

Arieratele și firmele “căpușă”

Arieratele și firmele căpușă sunt două dintre cele mai criticate, ideologic, realități ale tranziției postcomuniste. Au fost considerate manifestări pe scară largă a unor realități ale tranziției dintre cele mai nocive. Arierațele au fost considerate, pe bună dreptate, de altfel, drept un mecanism de subvenționare de către stat a unor unități economice ineficiente și incapabile să supraviețuiască într-o economie de piață, fie că erau private sau se aflau în proprietatea statului. „Firmele căpușă” sunt considerate responsabile de dezvoltarea uneia dintre cele mai criticate realități socio-economice și politice ale tranziției, cea a „baronilor locali”, identificabili în bună măsură cu clasa capitaliștilor autohtoni. Împreună, au reprezentat unul dintre cele mai importante mecanisme de transfer al averii de stat în proprietate privată, utilizat cu precădere de către tehnocrația industrială pentru a evita controlul tehnocrației financiar-bancare asupra economiei.

Ideea excepțională a arieratelor este simplă. Nu doar economia capitalistă, dar și cadrul general al acesteia care este economia de piață se bazează pe o regulă atât de fundamentală, încât aparent nimeni nu se gândește să o încalce – cea a plăților. Regula fundamentală a pieței este că poți cumpăra orice bun sau serviciu de pe piață, cu condiția să îl plătești. Fără această plată, nu există piață ci doar prelevare forțată a bunurilor. De aceea, o funcție esențială a statului într-o societate în care există economie de piață este să asigure forța necesară pentru a impune cumpărătorilor să plătească. Ideea arieratelor este de a cumpăra și a nu plăti. O asemenea idee, simplă și eficientă, nu poate fi pusă în practică decât dacă te asiguri în prealabil că statul nu va interveni brutal pentru a impune plata. Exact aceasta a fost strategia tehnocrației industriale. În primul rând, s-a asigurat că statul nu impune plata pe mai multe căi. Prima dintre ele este cea politică. Pot fi identificate cu ușurință, în tranziția postcomunistă, o serie de situații în care statul nu va impune plata din motive politice. De exemplu, statul va evita să impună plata datoriilor unei firme private față de o firmă de stat, în cazul în care această impunere va conduce la naționalizarea acelei firme căci, politic, statul este orientat spre susținerea sectorului privat în dauna sectorului de stat. Cum statul român își

menținuse, prin intermediul regiilor autonome, monopolul și proprietatea asupra unor produse considerate strategice – cum ar fi energia sau combustibilii, etc. – era limpede pentru tehnocrații industriali că statul nu va impune plata datoriilor către ceea ce producea el însuși din motive politice, căci ar fi refăcut repede proprietatea de stat asupra economiei, în vreme ce politic optase tocmai pentru desființarea ei. În al doilea rând, politica va ține întotdeauna seama de efectele sociale ale deciziilor, inclusiv ale deciziilor de piață. Acest lucru este valabil în orice societate și este cu atât mai valabil într-o democrație, în care efectele sociale ale deciziilor politice se traduc, în cele din urmă, în voturi. Ca urmare, statul nu va impune plăți, în ciuda faptului că și-a luat angajamentul politic de a proteja regula fundamentală a plății, dacă încălcarea acestei reguli evită încălcarea regulii cu privire la protejarea intereselor fundamentale ale populației. Deci, statul va accepta arierate față de sine însuși, fie datorii față de bugetul de stat, fie datorii față de regiile autonome, dacă acest accept condiționează îndeplinirea altor angajamente politice ale statului.

A doua metodă, încă și mai bună, de asigurare a acceptării de către stat a încălcării regulii fundamentale a pieței este să obții controlul asupra statului, prin intermediul controlului asupra politicianilor. Raționamentul tehnocrației industriale a fost destul de simplu. Dacă statul este cel de care depinde respectarea regulilor pieței, iar noi vrem să încălcăm regulile pieței în condiții speciale, atunci trebuie să controlăm statul prin intermediul politicianilor. Metoda consacrată în lumea dezvoltată este de a exercita presiuni asupra clasei politice. Metoda mai simplă consacrată de societatea românească în tranziție a fost de a unifica conducerea politică cu conducerea economică, astfel încât managerii și întreprinzătorii au devenit politicieni. Este rețeta inversă a comunismului în economie. Comuniștii au unificat politica cu economia transformând politicienii în conducători industriali. Întreprinzătorii industriali ai României postcomuniste au unificat economia cu politica, transformând managerii industriali și proprietarii de capital privat în politicieni. Sinteza absolută a avut loc la nivel local, unde oamenii de afaceri au devenit simultan oameni politici și funcționari ai administrației locale. Astfel încât, în calitate de funcționari și de politicieni, acceptau non-intervenția statului în a asigura plata datoriilor firmelor pe care le dețineau.

Trebuie neapărat subliniat aici că non-plata nu a devenit câtuși de puțin regula economiei tranziției. Într-o economie în care nimeni nu plătește și toată lumea are arierate, nimeni nu câștigă nimic. Mecanismul de care aveau nevoie noii capitaliști români nu era cel al unei piețe pe care nimeni nu plătește, ci cel al unei piețe în care numai unele plăți nu se fac. Iar acele non-plăți trebuie selectate cu grijă, astfel încât să asigure un transfer de resurse dinspre stat și

economia fostă socialistă, către noul sector privat și noii capitaliști români. Într-o perioadă în care majoritatea economiei era încă în proprietatea statului, firmele „căpușă” au fost soluția ideală. Firmele căpușă erau firme ale întreprinzătorilor privați care aveau relații contractuale cu firmele de stat. Mecanismul pus în funcțiune de tehnocrația industrială consta în respectarea plăților de către firmele de stat către firmele „căpușă”, caz pentru care trebuia asigurată non-plata cel puțin a unei părți a datoriilor firmelor de stat către stat, și, pe de altă parte, non-plata datoriilor firmelor „căpușă” către firmele de stat. Rezultatul era dublu. Pe de o parte, banii, adică capitalul, se acumula în firmele capitaliștilor autohtoni – firmele străine nu aveau acces la aceste mecanisme, sau îl aveau extrem de limitat – iar, pe de altă parte, noii capitaliști români se „eliberau” de două subordonări: față de administrație, care putea controla sectorul de stat al economiei, dar nu și cel privat, și față de tehnocrația financiar-bancară, care pierdea rolul de finanțator al economiei. Într-adevăr, pe tot parcursul tranziției economice, firmele private s-au finanțat în mai mare măsură prin arierate, decât prin împrumuturi bancare sau prin aport de capital.

Acest mecanism esențial care consta dintr-o triadă formată din arierate, firme căpușă și capitaliști-politicieni a mai avut o consecință importantă. A definit spațiul de formare a noii clase de capitaliști români. Invers decât era de așteptat după primele reforme politice ale postcomunismului, noua clasă de capitaliști autohtoni nu urma să se constituie din rândurile conducătorilor finanțelor țării, ci din rândul conducătorilor industriei.

Chiar dacă într-o primă etapă tehnocrația financiar-bancară a câștigat confruntarea cu tehnocrația industrială atât politic, cât și economic, victoria pe care au obținut-o a fost mai degrabă iluzorie. Este adevărat că băncile de stat au obținut o autonomie de neconceput în timpul socialismului față de guvern și față de întreprinderile industriale, și au primit în gestiune întregul capital aflat în formă monetară. La fel de adevărat este și că au obținut rapid profituri mari, mai ales pe seama întreprinderilor industriale și a bugetului de stat, și că au avut posibilitatea să utilizeze aceste fonduri pentru satisfacerea unor interese instituționale proprii. Într-o economie care era în cădere liberă și care își reducea produsul intern brut cu câteva procente bune aproape în fiecare an (-8,8% în 1992, -6,1% în 1997, -4,8% în 1998, -1,2% în 1999), băncile reușeau să obțină profituri mai mari decât media europeană. Au utilizat aceste venituri pentru a-și construi sedii moderne și costisitoare, pentru a plăti salariile cele mai mari din economie, pentru a oferi angajaților săi condiții de muncă și privilegii speciale și pentru a-și construi relații speciale atât cu mass-media (băncile au fost mulți ani principalii clienți ai firmelor de publicitate), cât și cu societatea civilă, pe care au sponsorizat-o cu

generozitate, sau cu clasa politică, care a apelat și ea la generozitatea bancară pentru a-și răsplăti clientela politică, pentru o serie de programe cu caracter social, în principal destinate menținerii în funcțiune a unor întreprinderi cu număr mare de muncitori, sau chiar pentru campaniile electorale. Ca peste tot în lume, de altfel, băncile românești, indiferent dacă erau de stat sau private – dar în primii ani de după revoluție au fost în proprietatea statului – au fost și mai sunt încă mult mai mult decât simpli actori instituționali pe piața financiară. Ele au jucat un rol extrem de activ și de important ca actori sociali, ideologici și, nu de puține ori, politici.

Toate acestea necesitau bani, iar băncile au transferat costurile asupra clienților lor, în principal asupra întreprinderilor industriei de stat și a bugetului de stat și, prin intermediul lor și asupra populației. Rezultatul a fost colapsul economic, chiar dacă creșterea costurilor operațiunilor financiare nu a fost nici singura și nici principala cauză a acestui colaps. În toamna lui 1991, industria românească în ansamblul ei a obținut pentru prima dată după revoluție un bilanț structural negativ – costurile de producție erau, pe totalul industriei, mai mari decât încasările din vânzarea producției, chiar în ipoteza în care industria și-ar fi vândut întreaga producție, ceea ce nu era, desigur, cazul. Efectele acestei situații macroeconomice s-au întors, ca un bumerang, împotriva intereselor instituționale ale băncilor.

Replica tehnocrației industriale în conflictul ei cu tehnocrația financiară pentru controlul deciziilor majore cu privire la economie și societate s-a desfășurat pe două direcții. În primul rând, pe una politică. Ajunsă în pragul falimentului, industria românească a amenințat cu falimentul, adică cu o catastrofă economico-socială ale cărei implicații politice erau imprevizibile, și a impus guvernării să găsească o soluție pentru un transfer masiv de fonduri către întreprinderile industriale, eventual chiar în dauna sistemului bancar sau a bugetului de stat. În al doilea rând, prin identificarea unei surse alternative de finanțare, alta decât băncile, care să permită politicianilor să finanțeze sectorul industrial fără să falimenteze întreg sistemul bancar. Ea a fost rapid găsită și a constatat din arierate. Termenul aparent atât de tehnic de „arierate” nu înseamnă altceva decât că o întreprindere care are obligații de plată față de stat și față de furnizorii săi, va refuza să plătească, și nici statul și nici furnizorii nu vor întreprinde nimic special pentru a obține sumele datorate. Aceste sume rămân contabilizate, ba chiar continuă să crească ca urmare a penalizărilor prevăzute în contracte și devin „datorie istorică” a firmelor, dar câtă vreme nimeni nu insistă pentru plata lor, ci sunt continuu transferate într-un viitor incert, ele nu reprezintă altceva decât echivalentul unor credite cu o

dobândă egală cu penalizările, acordate pe o durată neprecizată, a căror plată este îndoielnică și care sunt oferite pe alte canale decât pe cele formale, ale sistemului bancar.

Arieratele au scos băncile din economie într-o măsură mai mare decât orice altă formă alternativă de finanțare și, în plus, au apărut și ca o bună soluție pentru rezolvarea crizei sociale. În felul acesta, soluția arieratelor părea că este capabilă să rezolve mai toate problemele economiei, de vreme ce crea posibilitatea de a amâna, practic la nesfârșit, rezolvarea problemelor structurale sau conjuncturale care nu aveau, pentru prezent, o soluție convenabilă tuturor părților. Avea o singură slăbiciune, dar aceasta era majoră – înlocuia finanțarea prin intermediul sistemului bancar, cu finanțarea de la bugetul de stat. Ceea ce reprezenta un pas înapoi chiar față de economia socialistă. În plus, asigura tehnocrației industriale și producției un ascendent foarte serios în raport cu tehnocrația financiară. Ceea ce contrazicea principiul fundamental al organizării capitaliste a economiei. Să deții bani, adică capital, în economia tranziției în prima ei fază de formare era secundar ca avantaje și ca participare la decizie față de a deține producție. Iar soarta producției nu mai depindea câtuși de puțin de capacitatea acesteia de a finanța producția fie atrăgând capital – investiții și credite – fie din vânzarea produselor producției. Soarta producției, dimpotrivă, se stabilea oriunde în altă parte decât în economie. Ea depindea de capacitatea managementului industrial de a obține decizii politice de subvenționare prin intermediul arieratelor – de regulă – iar această capacitate, la rândul său, depindea de relațiile interpersonale dintre manageri și oamenii politici, ca și de posibilitatea de a declanșa crize sociale, ce puteau fi cu ușurință transformate în crize politice, cu sprijinul salariaților și al comunităților în care întreprinderile erau integrate.

Cu această ocazie aflăm în sfârșit secretul succesului tehnocrației industriale în confruntarea ei cu tehnocrația financiară. În esență, avem de a face cu un succes al socialului asupra economicului, iar această lecție este extrem de importantă pentru teoreticienii economiei (care, de regulă, tind să construiască modele ale pieței „perfecte”, în care socialul este ignorat, pe motiv că nu poate fi, deocamdată, exprimat matematic). Veriga intermediară și, în bună măsură, arbitrul competiției a fost nivelul politic al societății. Nivelul politic al societății depinde atât de economie, cât și de reacțiile sociale imediate. Există însă o diferență importantă între cele două determinări. Soarta unei clase politice ca urmare a evoluțiilor economice se stabilește pe termen mediu sau chiar lung. În schimb, reacția socialului poate fi rapidă și violentă. Apoi, în vreme ce succesul sau eșecul economic la nivel național sau local poate compromite sau consacra caracteristici de tipul competenței sau sistemelor de valori,

adică afectează cel mult legitimitatea politicianilor, eșecul în relația cu socialul poate afecta direct structura de putere. O reacție adversă a socialului poate delegitima ad-hoc orice sistem de putere, făcându-l ineficient și inoperabil, chiar fără să fie nevoie de un mecanism de tip electoral. Românii aveau o experiență crucială de acest tip ca urmare a succesului revoluției din decembrie 1989 și amintirea ei a contat în stabilirea ecuației finale de putere din societatea în tranziție.

În confruntarea dintre tehnocrația financiară și cea industrială, fiecare dintre aceste grupuri de putere au adus în „arenă” o bază diferită de susținere. Tehnocrația financiară controla capitalul și dispunea de susținerea ideologică și politică externă, cu toate ramificațiile ei din interior. Era o susținere importantă și probabil că cea mai bună expresie a acesteia este tocmai faptul că mica elită de „finanțiști” și „bancheri” români afirmată imediat după 1990, a supraviețuit ca atare pe parcursul întregii tranziții. Un grup extrem de mic, de numai câteva mii de oameni, care au preluat conducerea sistemului bancar imediat după revoluție – o bună parte dintre ei provenind din sistemul comunist anterior – a supraviețuit tuturor transformărilor acestui sistem și ale societății, inclusiv pătrunderii pe scară largă a capitalului străin în sistemul bancar și financiar românesc, și a rămas la conducerea capitalului din economia românească. Ideologii tranziției postcomuniste, care și-au fixat ca principală țintă a îndepărtării de comunism eliminarea elitei politice comuniste din pozițiile de conducere ale societății postcomuniste și au făcut o obsesie din dosarele de cadre ale politicianilor și ale înalților funcționari din administrația centrală și locală¹, au ignorat că elita cu cel mai ridicat grad de reproducere în societatea postcomunistă nu a fost cea politică comunistă, ci cea financiară „comunistă”. În zece ani, între 1990-2000, Senatul României a schimbat 90% dintre membrii săi, o dinamică cu totul deosebită în raport cu rata de reproducere medie a clasei politice în țările europene. Rata de schimbare a liderilor sistemului financiar-bancar a fost mult mai scăzută. Faptul că, din 1990 și până în 2005, România a avut un singur guvernator al Băncii Naționale, menținut în funcție în ciuda tuturor schimbărilor de guvern, de ideologie, de adversități personale etc. ca urmare a unui solid sprijin extern, este probabil unul dintre cele mai puternice argumente în acest sens. Controlul capitalului a permis elitei financiar-bancare românești o influență remarcabilă asupra ideologiei, asupra rețelei de organizații nonguvernamentale care se afirmau ca „voce” a societății civile, asupra intelectualității și a altor elite ce depindeau de finanțarea de către sistemul financiar-bancar – precum cele din mass-media – , i-a asigurat o legătură solidă cu elitele occidentale de toate

¹ Faptul că, la 15 ani după revoluție, încă se mai discută despre o „lege a lustrației” și despre eliminarea „foștilor lideri comuniști” din politică și administrație este o bună dovadă în acest sens.

tipurile, de la cele politice la cele financiare, dar a fost insuficientă pentru câștigarea confruntării cu tehnocrația industrială și grupurile ei de sprijin. Iar noua clasă a capitaliștilor români nu s-a născut din dezvoltarea tehnocrației financiare, care nu a produs mai mult decât simpli funcționari, chiar dacă foarte bine plătiți, pentru instituțiile financiar-bancare ale capitalului străin din România, ci din clientela „de afaceri” a tehnocrației industriale.

Controlul capitalului și susținerea externă s-au dovedit a fi insuficiente pentru a asigura controlul economiei și, prin intermediul acesteia, al politicii și al societății. Dacă adversarii teoretici ai marxismului – care afirmă tocmai că prin controlul capitalului o societate este adusă în slujba intereselor deținătorilor de capital – au nevoie de o ilustrare concretă, de tip experimental, a falsificării paradigmei marxiste a dependenței suprastructurii de infrastructură, o pot găsi cu ușurință în cazul tranzițiilor postcomuniste. Pe de altă parte, și înclinația teoriei economice moderne de a considera că, în ciuda unor determinări culturale iraționale, până la urmă viața socială a unei societăți se desfășoară după o paradigmă a comportamentului rațional pe piață și în societate al populației este infirmată de experiența societăților postcomuniste. Presupoziția fermă și esențială a teoriilor economice moderne este că, într-o economie de piață, controlul capitalului este suficient pentru a impune regulile acestuia ca reguli ale comportamentului populației, politicienilor și al birocratiilor din economia însăși. România a construit o economie de piață în care dominația asupra capitalului este insuficientă, în condițiile în care i se poate opune o forță socială suficient de puternică pentru a sili clasa politică să ia decizii împotriva regulilor economiei capitaliste.

Conducătorii producției au opus aritmeticii contabile a tehnocrației financiar-bancare, oameni¹. Ei nu controlau capitalul, care se afla fie în bănci, fie în administrarea instituțiilor financiare ale statului – Ministerul Finanțelor publice, Ministerul Muncii, care gestiona fondurile de asigurări sociale, Ministerul Sănătății, care gestiona fondurile de asigurări de sănătate, etc. – și nici piața, care depindea esențial de politica monetară și de schimb, controlată de Banca Națională în cooperare cu Ministerul de Finanțe și se afla sub influența decisivă a sistemului bancar și financiar. Influența lor asupra pieței era minimă, chiar mai scăzută decât în timpul comunismului. Conducătorii producției industriale nu mai controlau, în timpul tranziției, piața nici prin monopolul asupra aprovizionării, monopol pe care l-au deținut în timpul comunismului, dar pe care l-au pierdut imediat după revoluție. În timpul comunismului, economia – adică populația și industria, trebuiau să cumpere ceea ce elita

¹ În societatea occidentală, ansamblul organizațiilor denumite ale „societății civile” nu face altceva, cu un succes oscilant.

tehnocrației industriale era în stare să producă. Începând cu 1990, însă, atât populația cât și administrația și economia, au preferat cu evidentă piața internațională în raport cu piața națională. Așa se face, de exemplu, că untul, carnea și legumele care ajungeau pe masa populației erau achiziționate cu prioritate de pe piața internațională, prin importuri, decât de pe piața națională. Textilele, bunurile de larg consum și tehnologiile au avut aceeași soartă. Expresia imediată a acestei situații a fost creșterea continuă a deficitului comercial extern, după perioada comunistă care asigurase un continuu excendent al balanței comerciale. Cum finanțarea deficitului comercial, mai ales în primii ani de tranziție, în care această finanțare trebuia asigurată de către stat, depindea de resursele sistemului bancar, putem considera că, în întreaga perioadă, piața a depins esențial de elita financiar-bancară a țării. În orice ecuație economică, tehnocrația industrială era pe o poziție pierzătoare. Atât intrările în sistem, adică capitalul, cât și ieșirile, adică piața, depindeau de deciziile luate de principalii adversari sociali – de tehnocrația financiar-bancară. Aveau însă un atu excepțional pe care au avut inteligența, neteoretizată, de a-l utiliza – populația. Ceea ce controla tehnocrația industrială erau, în 1990, cei circa 8 milioane de salariați industriali, care s-au redus la mai puțin de jumătate cincisprezece ani mai târziu. Alături de aceștia, alte milioane de oameni, dependenții lor, și câteva mii de comunități rurale și urbane a căror soartă depindea de soarta întreprinderilor productive ce asigurau nu doar locuri de muncă – nici asta nu era prea puțin, de vreme ce reprezentau principala sursă de venituri în gospodării – dar și utilități comunale și servicii sociale, de la educație și sănătate și până la protecția mediului înconjurător.

Avantajul competitiv al tehnocrației industriale era că această masă uriașă de populație era structurată și, deci, organizabilă. Dacă principala caracteristică a sistemului financiar-bancar este de a structura și a organiza capitalul, principala caracteristică a sistemului industrial este de a structura și organiza, în sisteme decizionale controlate de tehnocrația industrială, populația și comunitățile. Întreprinderile industriale organizează în structuri ierarhice non-democratice mii de oameni. Organizarea de tip birocratic specifică firmei sau instituției administrative se extinde în comunitate cu atât mai mult și mai eficient, cu cât comunitatea depinde mai mult de firmă sau/și de instituția administrativă. Problema dimensiunilor este aici esențială. Comunitățile rurale și comunitățile urbane mici și mijlocii, cel puțin în România postcomunistă, depind esențial de un număr mic de întreprinderi industriale și instituții birocratice. Acest lucru este valabil oriunde, dar în România a fost accentuat de comunism, care a construit comunități de dimensiuni mici și medii dependente de soarta unor întreprinderi economice și a unor instituții administrative. Bucureștii, un oraș de peste 2

milioane de locuitori, cea mai mare aglomerare de comunități din societatea românească, depinde esențial de rețeaua de instituții politice și ale administrației centrale pe care le găzduiește și mult mai puțin de unitățile productive, industriale. Ca urmare, Bucureștii au fost cu ușurință „cucerii” de capitalul financiar-bancar, de care depind, în cea mai mare măsură, și politica și administrația centrală. Dar restul țării arată cu totul altfel. În cea mai mare parte a țării, comunitățile depind de soarta unui număr mic de firme producătoare, conduse de tehnocrația industrială. Această dependență este aproape absolută pentru orașele mici și medii, dar ea este însemnată și pentru orașele mari, de 300-350 de mii de locuitori. Prosperitatea locuitorilor Constanței, al doilea oraș ca mărime și importanță economică din România, depinde esențial de activitatea portului și a șantierului naval și abia în secundar de turism. Galațiul este în bună parte o anexă a marelui combinat siderurgic, Piteștiul depinde în primul rând de activitatea economică a întreprinderii de autoturisme și a rafinăriei, iar Ploieștiul de cea a întreprinderilor petroliere. Inevitabil, elitele locale din toate domeniile s-au format în strictă dependență de tehnocrația industrială care controla resursele economice și de autoritate net superioare ale întreprinderilor care angajau, direct sau indirect, cea mai mare parte a populației din comunitate și care finanțau, direct sau indirect, cea mai mare parte a vieții publice a comunității.

Ca urmare, atunci când tehnocrația industrială a avut nevoie, ea a putut opune dominației exercitate de tehnocrația financiară asupra capitalului, dominația pe care o exercita ea însăși asupra socialului, fie prin intermediul economiei, fie prin intermediul instituțiilor vieții sociale, culturale sau politice. Tehnocrația industrială din afara capitalei este cea care a oferit cel mai mare număr de politicieni, de vârfuri ale administrației locale, de conducători de sindicat și, în același timp, de oameni de afaceri locali. Impactul ei asupra vârfurilor sistemului de putere a fost mult mai redus, acest domeniu fiind în mult mai mare măsură dominat de elitele cosmopolite ale Capitalei. În România orașul capitală joacă un rol cu totul special, comportându-se, practic, ca o altă societate, pentru că această comunitate conține vârfurile politicii, vârfurile administrației și monopolul asupra relațiilor internaționale, fie ele economice, culturale sau diplomatice. Opoziția tehnocrație financiară-tehnocrație industrială a fost rapid transferată în alte opoziții, latente, care își așteptau o expresie ideologică și chiar politică: opoziția capitală-provincie, opoziția național-local, opoziția internațional-național, ba chiar și opoziția impozite-venituri, care definește esențial relația dintre orice stat și cetățenii (comunitățile) săi.

Arieratele și „firmele căpușă” au reprezentat soluțiile pe care tehnocrația industrială le-a oferit drept compromis a rezolvării unor conflicte ce păreau, pe de o parte, ireductibile, iar, pe de altă parte, de nerezolvat și care amenințau cu disoluția statului și a societății. Arieratele anihilau puterea deținătorilor centrali, naționali și internaționali asupra economiei locale, iar „firmele căpușă” exprimau insubordonarea birocrățiilor locale față de birocrăția națională și politicile guvernamentale. Victoria nu era absolută. Compromisul provenea din faptul că amândouă erau ilegale și nelegitime și, în consecință, raportul de putere dintre central și local, dintre stat și comunități, dintre cei care controlau banii și cei care controlau producția și oamenii acesteia, era continuu renegociat, foarte rar în ansamblu, cel mai des de la caz la caz. Centrul, băncile, ministerele și politicienii puteau să accepte, tacit, acumularea de arierate și transferurile de fonduri care se făceau prin intermediul firmelor căpușă, sau, dimpotrivă, puteau să declanșeze ofensive politic și financiare împotriva lor care să le desființeze. S-a obținut în felul acesta un soi de echilibru dinamic, a cărui poziționare finală a depins de fiecare dată de raporturile reale de forțe din societate și nu de regulile vreunui model teoretic, indiferent unde ar fi fost elaborat acesta. În foarte puțini ani de după prăbușirea deopotrivă a comunismului ca regim politic și a socialismului ca sistem de organizare socială, societatea românească postcomunistă a pus în funcțiune un mecanism de distribuție a resurselor și a puterii care era capabil să rezolve orice problemă socială majoră din societate, tocmai pentru că permitea forțelor economice și sociale, și reprezentanților politici ai acestora, să își redefinească pozițiile în funcție de puterea reală de care dispuneau. Era un mecanism flexibil, realist și care a evoluat spontan, fără nici un proiect în spatele lui. Pe la jumătatea primului deceniu al tranziției funcționa din plin și cu eficiență. Și tocmai împotriva acestui mecanism și-a direcționat ofensiva capitalul, sistemul politic și societatea civilă occidentală, în momentul în care a luat decizia istorică de a integra România în lumea occidentală dezvoltată.

Competiția dintre tehnocrația financiar-bancară și cea industrială nu este un specific al României. Ea a avut loc în toate țările foste comuniste care au trecut la capitalism. Și, așa cum în procesul în ansamblul său, avem de a face cu două tipuri „ideale” de tranziție, modelul german, ilustrat mai mult sau mai puțin standard de societățile Europei Centrale care au făcut tranziția cu resursele obținute prin implicarea pe scară largă a capitalului occidental, și modelul rusesc, pus în aplicare de societățile în care investițiile de capital occidental au fost, proporțional, mult mai reduse, și competiția dintre capitalul financiar-bancar și cel industrial a avut două rezolvări alternative, de asemenea în funcție de mărimea și calitatea intervenției capitalului occidental. Căci intervenția capitalului occidental a modificat semnificativ

parametrii acestei confruntări. În țările în care a intervenit masiv, capitalul occidental a „disciplinat” tehnocrația financiar-bancar autohtonă și a modelat acțiunea acesteia către finanțarea economiei, adică a fostei industrii socialiste în curs de privatizare.

Acest lucru se observă cu ușurință prin compararea volumului creditului bancar în societățile care au utilizat modele diferite de finanțare a economiei. Dacă luăm în considerare indicatorul care măsoară volumul creditului bancar în raport cu PIB al unei societăți vom observa că există trei modele diferite de finanțare a economiei. În primul scenariu, specific țărilor dezvoltate ale lumii occidentale, tocmai țările în care finanțarea activității prin intermediul bursei de valori – care apelează la economiile populației în aceeași măsură ca și la fondurile de investiții, de pensii și de asigurări – este mai dezvoltată, creditul oferit de sistemul bancar este mai mari în raport cu PIB. Recordul absolut îl deține Japonia, al cărui sistem bancar oferea, în 2002, un credit de trei ori mai mare decât PIB. Media pentru țările dezvoltate este de 204% din PIB. În ciuda faptului că avem de a face cu o constantă a creditării bancare peste nivelul PIB în țările lumii occidentale, nu există, însă, o corelație directă și clară între nivelul creditării bancare și dezvoltare, dincolo de exprimarea diferențelor calitative referitoare la dezvoltarea sistemului bancar și la existența proiectelor de dezvoltare de mari dimensiuni. Cum nu au ce finanța, țările sărace au un nivel mediu mai scăzut de finanțare a economiei prin intermediul sistemului bancar, de numai 46% din acesta. Țările cu venit mediu, indiferent dacă se plasează în prima sau în a doua jumătate a grupului, au un nivel de finanțare prin credit bancar a economiei ceva mai ridicat, aproape dublu față de țările mai sărace, și destul de apropiat pentru țările mai bogate. Ceea ce înseamnă că, pe parcursul dezvoltării, creditul bancar tinde să crească, atingând, pentru țările foarte dezvoltate, valori de două-trei ori mai mari decât PIB. Excepția care infirmă această regulă este reprezentată de grupul țărilor din a doua jumătate, cea superioară, a venitului mediu pe locuitor, în care avem de a face cu cele mai mari variații în modalitatea de finanțare a economiei. Iar fostele economii socialiste aduc un aport important la această caracteristică. Diferențele se corelează foarte bine cu aportul de capital străin.

În principiu, avem de a face cu două modele complet diferite de finanțare a economiei: finanțarea companiilor și a proceselor de restructurare-dezvoltare de către sistemul bancar, și finanțarea companiilor și a proceselor de restructurare-dezvoltare prin intermediu bugetului de

stat¹. Două grupuri de țări se diferențiază în cadrul țărilor foste comuniste. În primul grup, avem de a face cu economii care sunt din ce în ce mai mult finanțate prin intermediul sistemului bancar. Din aceste economii fac parte tocmai acelea pe care capitalul occidental a fost mai dispus să le integreze: Ungaria (finanțarea prin credit bancar reprezintă 53,8% din PIB în 2002), Croația (62,9%), Republica Cehă (45,8%), Slovenia (46%), Slovacia (51,7%), Letonia (39,5%), Estonia (49,6%), Polonia (35,8%)². Această valoare de circa o treime din PIB pare a reprezenta bariera care separă cele două nivele. Căci există și un al doilea grup de țări, care nu își mai finanțează activitatea prin intermediu sistemului bancar – și, deci, nu acordă o prioritate absolută puterii bancherilor, acționând mai degrabă în interesul managerilor. În această grupă intră România, în care sistemul bancar nu finanțează mai mult decât dezvoltarea a circa un sfert de economie.

Deoarece, pentru tehnocrația financiar-bancară și, deci, pentru capital în ansamblul său, pericolul venea din partea industriei, putem înțelege cu ușurință ofensiva pe care, în numele capitalului, băncile și deținătorii de capital extern au declanșat-o împotriva sistemului industrial românesc. În mai puțin de un deceniu, au înjumătățit-o, impunând, prin presiune financiară și politică, deopotrivă, închiderea întreprinderilor industriale care, totuși, nu acceptau regulile pieței, adică a capitalului. Pentru că muncitorii, prin dubla lor poziție de subordonați în procesele industriale și de cetățeni cu drept de vot, dominau politica prin număr și o aduceau în sprijinul tehnocrației industriale, au înjumătățit numărul muncitorilor chiar mai repede decât numărul salariaților. Au susținut, politic și financiar și cu sprijinul capitalului străin și al influenței politice externe, desființarea unor întregi zone industriale, cum a fost Valea Jiului, sau platformele industriale dintr-o serie de centre urbane, precum Brașov, Craiova, Călărași, Reșița, Hunedoara, etc. Unele dintre ele au fost finanțate să renască, după distrugere, dar sub controlul capitalului străin, cum a fost cazul celebru al „Comtim”, cel mai mare combinat de creștere industrială a porcilor din Europa de Est.

La rândul său, capitaliștii industriali s-au străduit din răzputeri să opună sistemului bancar dominat de combinația dintre politică și finanțele socialiste, un sistem bancar propriu. Cea mai mare parte a micilor bănci private care și-au făcut apariția după liberalizarea, parțială, a pieței bancare, au fost bănci inițiate de capitaliștii industriali pentru a-și gestiona singuri puținii bani cash de care dispuneau. Credit Bank, Dacia Felix, Bankcoop, Columna, Albina,

¹ Finanțarea economiilor prin intermediul piețelor de capital este un apanaj al țărilor pe de o parte foarte dezvoltate, iar pe de altă parte, foarte mari. În țările sărace, în locul acestora avem de a face cu finanțarea economiilor prin intermediul investițiilor străine.

² World Bank, 2005, op. cit. pp.262-263

Libra, Banca Românească, etc. au fost bănci înființate în acest scop. Toate au dat faliment sau au fost cumpărate ulterior de bănci mai mari, aflate sub controlul capitalului străin. Ofensiva capitalului industrial asupra băncilor a fost stopată în primul rând prin decizie politică. Legislația română a interzis înființarea de bănci specializate în deservirea unor ramuri industriale exact în momentul în care principalele industrii din România, mai ales industria petrolului și a energiei, în care circulația financiară era masivă și aducătoare de mari profituri, se pregătea să le înființeze. Inițiativele unor capitaliști români de a controla, prin relații interpersonale și achiziționarea unor participări minoritare a acțiunilor marilor bănci de stat, capitalul financiar-bancar românesc, a fost contracarată politic prin decizia strategică a desființării Bancorex și a privatizării băncilor de stat doar către capitalul străin. Confruntarea nu s-a încheiat, însă, nici în zilele noastre, în ciuda faptului că, sub presiune internațională, clasa politică românească a trebuit să accepte ca și cele mai importante regii autonome, ca și cele mai mari întreprinderi de stat – de la Dacia Pitești, la Sidex Galați – vor fi privatizate tot în favoarea capitalului străin. Or, tocmai aceste regii autonome și mari firme de stat erau principalele „robinete” ale transferului de capital dinspre stat către clasa capitaliștilor autohtoni, prin intermediul mecanismului format din arierate și firme „căpușă”.

Până la urmă, conflictul dintre cele două tehnocrații a fost ținut în frâu și, după scurte perioade de criză, relația dintre capitalul financiar și cel industrial a ajuns la un echilibru. Această situație a fost comună mai ales țărilor din Europa Centrală și, parțial, țărilor baltice. În regiunile în care intervenția capitalului occidental a fost minimă – iar aportul de capital internațional destinat să atenueze conflictul a fost scăzut – confruntarea s-a terminat, într-o primă etapă, cu victoria absolută a tehnocrației financiar-bancare și a avut drept efect mari crize economice și sociale.

Spațiul fostei URSS este cel mai bun exemplu în acest sens. Marile bănci, fie ele de stat, fie private, au ajuns în situația de a controla economia, dar și în situația de a fi principala sursă de criză economică și socială. Costurile au fost plătite de întreprinderile industriale, ajunse rapid în stare de faliment, incapabile să mai plătească salarii și să achiziționeze factorii indispensabili ai producției, ca și de stat, incapabil să mai finanțeze principalele servicii sociale, să asigure funcționarea și întreținerea infrastructurii și să mai desfășoare programele normale de asigurări sociale și medicale și de asistență socială. În memoriile sale, președintele rus Elțîn este categoric în a arăta cât de puternică și, totodată, cât de devotată în primul rând propriilor interese era oligarhia financiar-bancară rusească.

„Încă de la începutul lui 1998, mulți specialiști afirmau că piața obligațiilor de stat lucra nu pentru guvern, ci împotriva intereselor sale. Nu guvernul era cel care folosea piața pentru a-și întări bugetul, ci dimpotrivă, jucătorii de pe piață (cei mai mulți erau bănci comerciale, n.m.) foloseau guvernul, absorbindu-i rezervele financiare”¹.

Majoritatea țărilor fostei URSS au trecut prin acest proces, cu consecințe economice, sociale și politice extreme.

Între aceste două modele „ideale” se situează România, în economia căreia capitalul occidental a jucat un rol neînsemnat până către sfârșitul primului deceniu al tranziției, dar în care echilibrul dintre tehnocrația financiară și cea industrială a fost restabilit prin mijloace politice. Asemenea majorității societăților post-comuniste europene, primul guvern român a acționat politic în favoarea tehnocrației financiar-bancare, producând aceleași consecințe economice și sociale cu care au trebuit să se confrunte și statele fostului spațiu sovietic – inflație care a ajuns hiperinflație, prăbușirea cursului de schimb, criza valutei convertibile, reducerea drastică a locurilor de muncă și creșterea rapidă a șomajului, intrarea în incapacitate de plată a marilor întreprinderi ale industriei socialiste, prăbușirea serviciilor sociale, etc.

Cu această ocazie trebuie afirmat că superstiția general acceptată, atât de intelectualii români, cât și de specialiștii occidentali, conform căreia, în primii ani de după revoluție, autoritățile române au tergiversat reformele și au renunțat la „terapia de șoc”, la modă din motive ideologice în acea vreme în întreaga Europă Centrală și de Est, este o simplă legendă, în ciuda ardorii cu care este susținută atât de discursul politic, cât și de cel cu pretenții academice². În realitate, primul guvern legitim de după revoluție, guvernul Roman instalat ca rezultat al alegerilor din mai 1990, a aplicat una dintre cele mai dure *terapii de șoc* atât economiei, cât și societății românești. În mai puțin de un an și jumătate, din iunie 1990 și până în septembrie 1991, acest guvern a distrus organizarea birocratico-administrativă a economiei socialiste, a separat capitalul financiar de cel industrial, a liberalizat piața muncii, a reorientat comerțul internațional al României dinspre fostul CAER către economiile occidentale, a liberalizat măcar parțial cursul de schimb, a liberalizat o mare parte a prețurilor, a favorizat apariția unui sector privat în economie și a declanșat privatizarea în masă a avuției socialiste. Este greu de imaginat un program politic mai dedicat terapiei de șoc decât acesta³. Efectul imediat a fost o profundă criză economică și socială care a dus la înlocuirea acestor guvernări „utopice” cu

¹ Yeltsin, Boris, 2000, *Midnight Diaries*, Pheonix, London, p.167

² Șerbănescu, Ilie, 1994, *Jumătățile de măsură dublează costurile sociale*, Staff, București

³ Severin, Adrian, op.cit

guvernări ceva mai realiste. Acest model a fost comun în primii ani ai tranziției nu doar în România, ci în cele mai multe dintre țările foste comuniste, inclusiv în Polonia, Ungaria sau Cehia. În cadrul „modelului german”, această criză urma să fie absorbită prin infuzia de capital occidental care ar fi permis finanțarea deficitelor guvernamentale și continuarea programelor de securitate socială și de asistență socială. Iar, în ultimă instanță, ar fi finanțat creșterea economică până la un nivel care ar fi permis contracararea efectelor negative ale terapiei de șoc, echivalentă cu dominația unei oligarhii financiar-bancare. Condiția prealabilă era, desigur, ca această oligarhie să fie occidentală și nu autohtonă. În cadrul „modelului rusesc”, criza s-ar fi accentuat până la un moment de cotitură, care ar fi fost rezultatul unor puternice mișcări de protest sociale și a unor întorsături politice puțin previzibile. În Rusia, această criză a condus la realegerea lui Boris Elțin ca șef al statului. În Moldova, ea a condus la victoria comuniștilor în politica națională. În Bulgaria, vecină cu România, ea a condus la o restructurare forțată a economiei bulgărești, prin impunerea pe cale politică a dependenței acesteia de economia germană; Bulgaria a apelat la „Comitetul monetar” și la „legarea” monedei naționale de marca germană.

În România, tehnocrația industrială a reacționat nu social – prin accentuarea crizei sociale – ci politic, prin intermediul legăturilor și influenței politice de care dispunea asupra celui mai important dintre toate personajele politice ale tranziției, adică asupra lui Ion Iliescu, dar nu trebuie uitat că, în acea perioadă, Ion Iliescu reprezenta cea mai mare parte a populației și, în consecință, era purtătorul celei mai solide legitimări politice. Guvernul „terapii de șoc” al lui Petre Roman a fost contestat și înlocuit printr-o combinație de acțiune socială („mineriada” din 1991) și acțiune politică (demiterea guvernului de către Parlament și Președinte). Noul guvern de tehnicieni instalat în urma acestei „lovituri de stat”, guvernul Stolojan, a fost schimbat după doar ceva mai mult de un an, de un guvern dominat politic de tehnocrația industrială. Acesta a impus reorganizarea instituțională a capitalului autohton, în favoarea, de data aceasta, a tehnocrației industriale.

Această reorganizare a echivalat cu construirea unui mecanism instituțional – nu neapărat și formal – de transfer de resurse din societate, în favoarea tehnocrației industriale. Centrul acestui mecanism a fost FPS, ca instituție construită inițial pentru a subordona interesele tehnocrației industriale, intereselor politice superioare ale privatizării și restructurării economiei românești după criteriile de performanță ale economiei de piață. Dar, el a funcționat într-o direcție opusă. Căci, FPS nu a fost conceput doar ca o instituție a privatizării. El a fost, în același timp, conceput și ca o instituție a dezvoltării și, în această calitate, a ajuns

repede să reprezinte un „sac de bani” mai mare și mai ușor de utilizat decât cele aflate deja în bănci.

Principala problemă pe care trebuia să o rezolve tehnocrația industrială era lipsa capitalului pentru producția pe care o conducea. În termenii conceptuali ai economiei politice moderne, tehnocrația industrială trebuia să găsească o metodă pentru a transforma capitalul său social – a cărei componentă esențială consta în controlul absolut și necontestat al producției și a milioaneilor de oameni dependenți de aceasta – în capital financiar. Teoretic, acest lucru se putea rezolva prin apelul la bănci, cu atât mai mult cu cât băncile erau nevoite, prin decizie politică, să ofere capital la prețuri avantajoase, adică cu dobândă negativă. Dar, pe de o parte, băncile compensau din plin dobânda negativă la creditele acordate, prin tarifele ridicate ale serviciilor financiare oferite – dobândă negativă la depozite și conturi curente și tarife ridicate pentru efectuarea de plăți, etc. – iar, pe de altă parte, creditele bancare însemnau totuși controlul capitalului bancar, adică al tehnocrației bancar-financiare, asupra celui industrial, presiuni pentru restructurare după criterii de capital și nu de producție, impuneau dependența de piață a producției, etc. Iar tehnocrația industrială era despărțită de piață de infrastructura comercială autonomă construită de economia socialistă și desființarea interdependenței dintre întreprinderi – a lanțului tehnologic al producției – și, în consecință, a unității tehnocrației industriale. Altfel spus, acceptarea dominației capitalului bancar echivala cu o victorie politică, economică și socială a reprezentanților acestuia în raport cu reprezentanții producției.

Reforma din 1990-1991 acorda capitalului bancar toate atuurile economice necesare pentru a prelua controlul producției și pentru a declanșa o restructurare a economiei românești guvernată de criteriile, interesele și obiectivele capitalului financiar-bancar. Iar modul în care acest capital a funcționat încă din primii ani ai tranziției dovedea că nu avea nici cea mai mică umbră de sentimentalism față de soarta capitalului industrial și a economiei în ansamblul său. La urma urmei, băncile dovediseră că sunt capabile să facă profituri și să prospere nu doar independent de soarta economiei, ci chiar din diminuarea drastică a producției industriale. În 1991, indicele global al producției industriale scade, în raport cu 1990, la 77%; în acel an, indicele de rentabilitate al sistemului bancar (raportul mediu dintre venitul net înainte de impozitare și totalul activelor băncilor) este de 1,2%. În anul următor, indicele de rentabilitate al sistemului bancar crește de aproape patru ori (sic!), la 4,3%¹, în condițiile în care indicele producției industriale se prăbușește la doar 60% din producția anului 1990². În 1993,

¹ Doltu, op.cit. p.326

² Anuarul Statistic, 1995, p.485

producția industrială crește foarte lent, cu mai puțin de 1%¹, dar indicele de rentabilitate a sistemului bancar crește cu 60% (!), de la 4,3% la 6,9%. Iar în anul următor, când producția industrială înregistrează, în sfârșit, o creștere care începe să fie semnificativă (de la 61,1% în raport cu 1990, la 63,1% în raport cu 1990), rentabilitatea băncilor *scade* de la maximum de 6,9% la o valoare modestă de numai 3,8%!

Această evoluție sinuoasă a celor două domenii esențiale ale economiei poate părea deruntantă, tocmai pentru că ilustrează o situație *ad-hoc*, caracterizată prin lipsa de legătură între capital și producție. Băncile puteau prospera chiar dacă producția o ducea prost. În același timp, creșterea producției industriale nu conducea la o creștere a prosperității capitalului bancar ci, dimpotrivă, la diminuarea profitabilității acestuia. În România primilor ani ai tranziției, capitalul și producția aveau interese divergente, dacă nu cumva chiar contradictorii. Lipsite de intelectuali, nici unul dintre acești doi mari actori ai tranziției nu au fost capabili nici să teoretizeze aceste diferențe, nici să le transforme în ideologii ale tranziției. În schimb, au utilizat din plin influența pe care o puteau exercita asupra clasei politice pentru obținerea unei strategii a tranziției compuse din *mici pași* ai deciziilor cotidiene, unele obținute în favoarea sistemului bancar-financiar, altele obținute în favoarea capitalului industrial. Căci, în final, atât unii cât și alții au mutat confruntarea din spațiul economic-industrial, în cel politic. Iar clasa politică a tranziției s-a trezit prinsă între „ciocanul” capitalului bancar-financiar și „nicovala” producției industriale.

Confruntarea capitalului industrial cu cel financiar bancar

În această confruntare, fiecare dintre actori dispunea de controlul unei părți a economiei. Tehnocrația financiar-bancară controla banii. Tehnocrația industrială controla oamenii. La începutul tranziției, în 1990, zece milioane de oameni – cea mai mare parte a populației active – erau ocupați în producția industrială și se aflau sub coordonarea tehnocrației industriale, în sisteme de autoritate atât de dure pe cât sunt sistemele birocratice ale producției industriale. Ca urmare, confruntarea dintre bani și oameni a fost principala confruntare a primei etape a tranziției, ambele centre de decizie, cele bancare și cele industriale, dovedindu-se dispuse să escaladeze confruntarea „până la victoria finală”.

În această confruntare, fiecare dintre cele două elite și-a „încordat mușchii”. Elita bancară a blocat conturi, a oprit plata salariilor, a stopat programele de investiții, a refuzat să finanțeze exportul și aprovizionarea întreprinderilor. Replica elitei manageriale din marile întreprinderi

¹ Idem, p.490

a constat în a trimite muncitorii în acțiuni de protest și a-i utiliza pentru a legitima cererile de finanțare. Mineriadele, blocarea drumurilor și căilor ferate, grevele pe ramuri și chiar grevele generale, răsturnarea opțiunilor electorale etc. a reprezentat principalul mijloc de acțiune al elitei manageriale. O neobișnuită coaliție între managementul industrial și sindicate s-a creat în primul deceniu al tranziției, cu obiectivul clar de a sili clasa politică să ia măsuri administrative împotriva capitalului bancar. Pe tot parcursul primului deceniu al tranziției, principalul conflict social din societatea românească nu s-a desfășurat în modul standard care presupunea o competiție între muncitori și managementul sau proprietarii întreprinderii, ci între coaliția mai mult sau mai puțin voalată, dintre management și muncitori, pe de o parte, și guvernul dispus să sprijine capitalul bancar-financiar, pe de altă parte.

În final, cei care au clacat în fața ofensivei provinciei, comunităților locale, a producției și a cetățenilor au fost politicienii. Ei au fost nevoiți să susțină politic capitalul industrial, cu atât mai mult cu cât capitaliștii – de stat, mai întâi, și privați, după aceea – au intrat masiv și la vârf în politică. Și chiar dacă, după cum vom vedea în continuare, capitaliștii autohtoni au fost, până la urmă, masiv contracarați de capitalul financiar în forma capitalului străin, procesul de unificare a elitelor politice cu cele industriale nu a fost câtuși de puțin stopat. În prezent, la mai mult de un deceniu și jumătate de la revoluția din decembrie 1989, toți membrii cabinetului, începând cu primul ministru, președintele României, președinții celor două camere ale Parlamentului și majoritatea demnitarilor statului român – începând cu secretarii de stat și terminând cu cei mai înalți funcționari publici – sunt acționari și administratori „acoperiți”¹ la societăți comerciale sau industriale. Este interesant de notat că, în schimb, bancherii sau conducătorii instituțiilor financiare – societăți de asigurări, fonduri de investiții, etc. – nu au reușit o simbioză la fel de strânsă cu politica și trebuie să se mărginească la o exercitare a unei influențe indirecte. Capitaliștii industriali – în forma concretă a proprietarilor sau managerilor de întreprinderi industriale – s-au convins pe ei înșiși, în calitate de lideri politici și funcționari guvernamentali, că statul trebuie să sprijine economia, prin economie înțelegându-se mai ales întreprinderile producătoare.

Nu a fost o victorie simplă și nici o evoluție lipsită de oscilații. În primii doi-trei ani de după revoluție, financiarii câștigă înfruntarea politică. Rețeaua instituțiilor bancare și financiare se diversifică, băncile câștigă o autonomie aproape totală – care nu mai este contracarată decât

¹ Legea română interzice dubla reprezentare, dar politicienii români rezolvă depășesc acest obstacol fie transferând, formal, conducerea firmelor pe care le dețin asupra membrilor familiei sau a unor persoane de încredere, fie renunțând la funcțiile în stat, dar menținându-și funcții importante în partidele politice, ceea ce le permite un control eficient al activității politice.

de autoritatea guvernului de a schimba conducătorii băncilor – se înființează SIF-urile și începe crearea piețelor de capital. În paralel, băncile și alte instituții financiare încep o ofensivă de influențare masivă a opiniei publice prin intermediul fondurilor de publicitate pe care le alocă mass-media, fonduri care au darul să deplaseze ideologia jurnaliștilor și liderilor de opinie în favoarea băncilor și a capitalului financiar. Politicienii – care își încep diminețile citind ce scriu ziarele despre ei – sunt, de asemenea, sensibili la această ofensivă ideologică și de opinie.

Cu toate acestea, după o perioadă de câțiva ani de derută, industrialii preiau controlul politicii. Guvernarea care se instalează la putere după alegerile din 1992 este o guvernare ale cărei politici le domină copios. În perioada de patru-cinci ani care urmează asistăm la vârful dominației politice și economice a tehnocrației industriale. Cu atât mai ușor de realizat cu cât nu este câtuși de puțin amenințată de capitalul străin, dezinteresat de regiune în ansamblul său și de România în mod special. Înființarea FPS este o victorie importantă a capitalului industrial autohton, care reface în mare măsură organizarea rețelei de întreprinderi producătoare ca pe o singură mare birocrăție. Încă și mai importantă este victoria reprezentată prin înființarea fondului de dezvoltare asociat FPS, fond care concentrează deopotrivă profiturile realizate în industria de stat, precum și sumele încasate din privatizare. Lăsat în funcțiune, acest fond ar fi transformat marile bănci românești în „pitici” financiari. Potențial, reprezenta cea mai mare concentrare de capital din România, aflată în gestiunea capitalului industrial și sustrasă regulilor și ale pieței de capital și ale pieței financiar-bancare. Forța financiară a FPS era ușor de transformat în forță politică. Acest lucru s-a observat imediat, în momentul în care, cel mai popular și mai puternic om politic din țară, Președintele României¹, a încercat să schimbe conducerea FPS care se autonomizase excesiv față de partidul de guvernământ. A urmat o competiție între Președintele României și liderul politic necontestat al majorității parlamentare și conducerea FPS, pentru sprijin parlamentar, căci teoretic doar Parlamentul putea schimba conducerea FPS. A câștigat aceasta din urmă, împotriva oricăror prognoze. Mai mult încă, dispunând deopotrivă de o rețea instituțională și de bani, capitalul industrial autohton – încă majoritar de stat – încearcă lovitura de grație: înființarea unui sistem bancar-financiar paralel cu cel de stat. Din motive pe care nu le analizăm acum, această încercare se desfășoară în jurul unei bănci private – banca „Columna” – pe care FPS o subvenționează printr-o metodă foarte simplă: își depune fondurile în această bancă și face operațiunile financiare prin intermediul ei.

¹ În acea perioadă, președinte al României era Ion Iliescu

În paralel, industrialii români lansează o puternică ofensivă împotriva băncilor însăși. Strategia adoptată în această direcție este atât de simplă, încât eficiența ei pare asigurată din start. În loc să se ferească de bănci, întreprinderile industriale încep să apeleze la acestea. Instrumentul prin care capitalul industrial își poate subordona sistemul bancar ales de capitalul industrial românesc în prima parte a postcomunismului este acumularea de credite neperformante. Instrumentul prin care băncile și capitalul financiar își pot asigura dominația asupra industriei este instituția falimentului. Dispunând de sprijin politic substanțial, industriașii reușesc două performanțe. Prima se referă la presiunea politică exercitată asupra băncilor pentru acordarea de credite în condiții de lipsă de performanță în returnarea lor. Banii băncilor încep să dispară în „gaura neagră” pe care o reprezintă activitatea industrială. În același timp, ei se asigură, de asemenea politic, că instituția falimentului industrial nu funcționează. În scurt timp, băncile devin dependente de capriciile referitoare la plăți ale managerilor industriali. Sistemul arieratelor, adică voința politică a conducătorilor industriali de a nu își respecta angajamentele de plată, începe să aducă treptat sistemul bancar sub decizia managementului industrial. Singura apărare a băncilor în acest context este finanțarea statului. Toate guvernările de după 1991 au funcționat în condiții de deficit bugetar semnificativ, iar finanțarea deficitului bugetar depindea de bănci. Arbitrul confruntării era, evident, politica și, până în 1996, politica a decis în favoarea capitalului industrial.

Invers, guvernarea care rezultă din victoria CDR în alegerile din 1996, este o guvernare orientată politic împotriva capitalului industrial. Legitimarea politică este întemeiată într-o ideologie a reformelor conform căreia capitalul de stat – prioritar industrial – trebuie sacrificat de dragul privatizării și al trecerii la economia de piață. În realitate, avem de a face cu un prim val al ofensivei capitalului occidental asupra economiei românești. Iar capitalul occidental care intervine în economie este, în această etapă, cel financiar. Capitalul financiar occidental își face apariția pe piața românească pe scară largă începând cu 1997 și beneficiind de un sprijin politic și ideologic occidental semnificativ. Terenul confruntării este cel al guvernării și capitalul financiar occidental aduce în sprijinul său deopotrivă legitimarea internațională și presiune politicii occidentale. Politicienii români se pomenesc dintr-odată prinși la mijloc între aceste două centre de presiune divergentă – industria românească pe de o parte și capitalul financiar, autohton și străin, pe de altă parte. Rațiuni politice îi fac să decidă în favoarea celui din urmă. Fondul de dezvoltare al FPS este desființat, banii sunt preluați la bugetul de stat și utilizați pentru finanțarea „reformelor”, adică pentru finanțarea sistemului bancar. Banca „Columna” este forțată să dea faliment, prin retragerea, bruscă și prin decizie

politică, a fondurilor FPS din depozitele băncii. Principalele bănci de stat – Banca Agricolă, BCR, Bancorex – sunt recapitalizate de la bugetul de stat. Politica de finanțare a deficitului bugetului guvernamental este modificată radical. Începând cu 1997, guvernul își finanțează deficitul bugetar prin credite de la sistemul bancar, prin intermediul unor emisiuni de obligații de stat pe termen scurt cu o rată a dobânzii net superioară dobânzii de pe piață. În paralel, un program de privatizare fără restructurare a industriei de stat conduce la scăderea producției industriale cu aproape 10%, la închiderea unui număr semnificativ de întreprinderi de stat și, așa cum era de așteptat, la mari probleme sociale. Alte bănci private pe care capitalul industrial încerca să și le dezvolte ca alternativă la cele ale statului – Bankcoop, Albina, Unirea, BIR, etc. – sunt aduse în faliment. Iar tentativa formării de mici bănci private autohtone este definitiv eradicată odată cu reforma bancară care începe în 2000. Începând cu acest an, decizia politică care rămâne nemodificată de-a lungul diferitelor guvernări este că băncile sau se află în proprietatea capitalului financiar străin – investitor strategic european – sau nu supraviețuiesc.

Până la urmă, întreaga problematică este tranșată de evoluțiile unui proces paralel și strâns legat de cel al accesului la banii publici – cel al privatizării.

7. PRIVATIZAREA SAU “CALEA REGALĂ” A CAPITALISMULUI POSTCOMUNIST

S-a spus despre economiile postcomuniste că sunt „economii de pradă”, în loc să fie economii de piață care funcționează după regulile „normale” ale unei economii capitaliste. În ciuda faptului că termenul este mai degrabă polemic decât științific, el înregistrează o diferență reală între capitalismul occidental dezvoltat și capitalismul postcomunist. În teorie cel puțin, capitalismul occidental dezvoltat este autosuficient și produce bogăție. Că produce bogăție este copios ilustrat atât de dezvoltarea națională a societăților capitaliste occidentale, cât și de creșterea nivelului de trai al populației în aceste societăți. Autosuficiența înseamnă că, pentru a menține mecanismul de distribuție a capitalului și bunurilor în societate pe care îl ilustrează piața, capitalismul occidental nu are nevoie să fie subvenționat direct de către stat. O subvenționare indirectă a capitalului de către stat, exprimată în trecerea asupra societății a costurilor de educație, sănătate, securitate și dezvoltare a infrastructurii există, dar această subvenție este considerată normală. În schimb, este ușor de observat că noul capitalism postcomunist are neapărată nevoie de subvenționarea de la stat pentru a putea îndeplini condițiile de eficiență economică cerute de piață. Chiar și în momentul în care a devenit privat și teoretic ar trebui să se descurce singur pe piață, capitalistul român este dependent, pentru a supraviețui, de diferite forme de subvenționare de către stat, adică de către întreaga societate. Arierate, contracte preferențiale, scutiri de taxe, impozite și datorii, politici monetare care să îl avantajeze pe piața externă, toate aceste modalități de transfer de capital public către capitalul privat sunt indispensabile pentru ca noii capitaliști români să rămână capitaliști și să își continue activitatea pe o piață pe care, altfel, nu ar putea supraviețui. Pe scurt caracteristica definitorie a „economiei de pradă” este transferul continuu de resurse din proprietatea statului în proprietatea noilor capitaliști.

Acest transfer este considerat și disfuncțional și imoral – de unde denumirea peiorativă care i-a fost atribuită – dar, în realitate, tocmai în aceasta constă tranziția postcomunistă. Trecerea de la economia și societatea socialistă la economia și societatea capitalistă este un proiect cu o acțiune extrem de complexă și care afectează toate componentele societății, dar al cărei nucleu dur se referă la trăsătură dominantă – privatizarea. Ea a fost problema centrală, atât politică, cât și economică și socială, a tranziției. Atât politicienii, cât și populația au fost pe deplin conștienți de importanța prioritară a acestei probleme și discursul politic, social și ideologic în toată perioada de după 1989 a fost dominat de discursul despre privatizare.

Formele pe care le-a luat acest discurs nu au fost niciodată clare și lipsite de echivoc, dar nu există nici un impediment să o facem acum. Dacă ținem cont de legea lui Pareto, care spune că în orice societate 10% din populație va deține în proprietate 90% din averea națională, sau dacă ținem cont de forma contemporană pe care a luat-o această lege ca urmare a concentrării superioare a bogăției în societățile cele mai dezvoltate, în care 1-2% din populație controlează – direct sau indirect – circa 40% din averea națională, atunci problema fundamentală a tranziției de la socialism la capitalism constă în identificarea acelor 10% din populația societății socialiste care vor deveni proprietarii legitimi a 90% din averea Republicii Socialiste România, sau a celor 1-2% care să devină proprietarii legitimi a circa 40% din averea fostei societăți socialiste, pentru a reproduce structura de proprietate a societăților contemporane dezvoltate din occident. Este vorba de proprietate nu de venituri, căci statele occidentale se străduiesc să echilibreze prin politici sociale inegalitățile în redistribuirea veniturilor pe care le implică asemenea inegalități în distribuirea proprietății¹. Ceea ce complică și mai mult lucrurile în tranzițiile postcomuniste ale Europei de Est este faptul că redistribuirea averii naționale trebuie să se facă în condiții de democrație politică, în care populația are posibilitatea atât de a participa la dezbaterile cu privire la legitimitatea privatizării, cât și cea de a respinge diferitele politici de privatizare prin intermediul votului politic.

În ciuda faptului că a fost de departe cel mai important proces al întregii tranziții postcomuniste, privatizarea este unul dintre cele mai puțin studiate. Ca în cazul majorității realităților tranziției, motivul principal trebuie căutat în extrem de importanta sa semnificație politică și în consecința imediată că a fost de fiecare dată abordat prioritar ideologic decât științific. Era și dificil să fie altfel dacă ținem cont de implicațiile sociale imediate pe care le avea asupra diferitelor grupuri sociale mari din fosta societate socialistă și din actuala societate a tranziției.

Dimensiunile procesului au fost uriașe. Atât de uriașe, încât în multe cazuri nici nu au fost sesizate la adevărata lor mărime. Mai ales de către specialiștii occidentali. Aceștia aveau experiența privatizărilor din occident care, în anumite perioade, au avut dimensiuni considerabile, cum a fost cazul privatizărilor din Marea Britanie sau din Franța. Prin intermediul influenței politice occidentale asupra deciziilor referitoare la tranziție din România, această experiență avea să-și spună cuvântul în construirea multelor proiecte de privatizare care au fost inițiate și apoi abandonate pe parcursul tranziției românești. Unul

¹ În unele societăți dezvoltate, dar neoccidentale, lucrurile stau mai prost. De exemplu, în Africa de Sud, o societate capitalistă cu o economie net mai dezvoltată decât a României, 10% din populație consumă 80% din produsul intern brut al societății.

dintre conceptele cheie care au pătruns pe această cale în ideologia și teoria despre privatizare a fost cel de *restructurare*. Privatizările occidentale au fost de fiecare dată fie precedate, fie însoțite de restructurări menite să facă funcționale pe piață entitățile care urmau să fie privatizate. Tranziția economică în România a început și ea prin apelul la restructurare. În primul său discurs public, cel mai nou prim ministru postcomunist, Petre Roman, a vorbit nu despre privatizare, ci despre restructurarea economiei ca fiind prima sarcină a noului guvern. El a amintit deficiențele tehnologice și de structură ale economiei socialiste, cele care au provocat criza economică din anii 80, dar a fost optimist cu privire la viitor pornind de la ideea că noua guvernare dispune de o capacitate managerială superioară, obținută prin înlocuirea foștilor manageri selectați pe criterii politice, cu noi manageri, selectați pe criterii profesionale. Eșecul acestei speranțe a fost atât de rapid, încât, doar câteva luni mai târziu, același prim ministru caracteriza întreaga industrie românească ca fiind nu mai multe decât „un maldăr de fier vechi”, ceea ce i-a adus o critică foarte aspră din partea tehnocrației industriale. Cu toate acestea, vorbele lui s-au dovedit a fi proverbiale căci, un deceniu mai târziu, o bună parte a industriei românești a luat literalmente drumului către depozitele de fier vechi, întreprinderi întregi fiind achiziționate de noii „capitaliști” români doar pentru a fi tăiate în bucăți și vândute ca fier vechi combinatelor siderurgice. Motivul era simplu și ușor de înțeles. Prețul echipamentelor și utilajelor acestor întreprinderi măsurat în valoarea lor pe piața fierului vechi ajunsese să fie mai mare decât valoarea de piață a întreprinderilor care nu aveau cui vinde ceea ce puteau să producă.

Într-un studiu mai vechi, am denumit ansamblul proceselor de privatizare care au avut loc în tranziția românească drept „*marea împărțea*”, căci, de fapt, despre asta era vorba. Întreaga avuție națională a României, o țară de mărime medie în Europa, cu clădirile, drumurile, întreprinderile, câmpiile și munții, pădurile și terenurile arabile, porturile, căile ferate, aeroporturile, rezervele naturale de minereuri, țiței și gaz metan, ape teritoriale, relațiile comerciale și financiare internaționale, etc. tot ceea ce înseamnă o țară, urma să fie împărțit, inegal, locuitorilor ei. Chiar dacă aproape nimeni în România nu a auzit vreodată de teorema lui Pareto, și chiar dacă nimeni nu formula procesul de privatizare în termeni atât de tranșanți, absolut toate grupurile și categoriile sociale din societate au intuit imediat atât importanța procesului, cât și potențialul social al efectelor sale. Rezultatul a fost că, încă din prima zi a lui 1990, între toate grupurile și categoriile sociale din societatea românească a început o competiție cu privire la privatizare – la „împărțea” avuției socialiste – iar această competiție a dominat și modelat toate procesele tranziției, de la cele politice, la cele sociale și culturale și

chiar religioase. Orice grup și, până la urmă, orice individ din societate și-a construit o legitimare specială care să îi permită solicitate o parte cât mai mare din uriașa avuție care urma să fie împărțită. După care s-a ciocnit, ca individ și ca membru al grupului, de legitimizeările și solicitările altor indivizi și altor grupuri. Soluția tuturor problemelor, atât personale cât și de grup, era desigur la nivel politic.

Pe tot parcursul acestei analize a tranziției postcomuniste românești am întâlnit noțiunea de „grad de libertate”, care exprima posibilitatea optării, în reconstrucția postrevoluționară și postcomunistă a societății românești, între alternative cu un grad aproximativ egal de realizare. Gradul de libertate presupune întotdeauna existența unui subiect social – grup, clasă socială, elită, birocrație instituționalizată, etc. – care are posibilitatea de a face alegeri care implică vaste consecințe sociale, economice și politice, și un evantai de alegeri posibile aflate la dispoziția acestuia. Or, privatizarea, proces esențial al societății postcomuniste, a ilustrat poate mai clar și mai imediat decât oricare alt proces existența unui grad de libertate suplimentar.

Deoarece tranziția postcomunistă înseamnă transformarea societății prin intermediul statului, subiectul social al alegerilor este clasa politică, adică acei purtători de cuvânt – și de interese – ai marilor grupuri sociale din societate care reușesc să ajungă, cu sprijinul grupurilor pe care le reprezintă, dar și altor categorii de populație, să preia conducerea statului și a instituțiilor de reglementare și represiune ale acestuia. Odată ce, printr-un mecanism legitim un anumit grup de purtători de cuvânt și interese sunt selectați drept conducători ai statului, clasa politică – adică ansamblul acestor purtători de cuvânt și de interese – se scindează, între cei care au acces direct la puterea politică – fie că sunt participanți la majoritatea care decide, sau la opoziția care se opune acestor decizii – și o minoritate care nu mai poate influența decizia politică decât prin influență și prin mobilizarea unor sectoare active ale opiniei publice. Această a doua categorie devine ceea ce, în științele politice pe care noi le-am importat din Occident, este denumită „societate civilă”, adică organizații extrem de active de militanți pentru alegeri politice bine determinate care nu dispun de susținerea majorității populației, dar reprezintă interese ale unor grupuri sociale bine organizate, bine dotate cu resurse și dornice să participe la „marea împărțală”.

Acest tablou este ușor de recunoscut în peisajul politic românesc de după decembrie 1989. Clasa politică românească reunea un amalgam de grupuri politice, ilustrând trei opțiuni fundamentale cu privire la privatizare.

Primul grup, cel mai numeros și care a și câștigat alegerile în 1990 și 1992, reprezenta interesele capitalului industrial, despre care deja am vorbit, și ale proletariatului industrial care, în materie de privatizare, susținea poziția managerilor. Acest grup milita pentru o privatizare limitată în industrie, considerând că mai importantă este restructurarea și înnoirea tehnologică în economie, gestionarea rațională și strategică a resurselor și recâștigarea unor noi piețe internaționale pentru produsele românești, care să le înlocuiască pe cele pierdute ca urmare a consecințelor politice ale revoluției anticomuniste. În măsura în care urma să se facă o privatizare acest grup susținea distribuirea gratuită sau în condiții avantajoase a proprietății către muncitorii și managementul companiilor, aproximativ ceea ce ulterior a devenit MEBO. De asemenea, acest grup opta pentru o pătrundere limitată a capitalului străin în economie și, mai ales în industrie, și pe cât posibil în parteneriat cu capitalul autohton. Pe termen lung, acest grup a promovat atât ideologic¹, cât și teoretic², ideea unei economii mixte, care să îmbine un puternic sector de stat cu un la fel de puternic sector privat, după modelul economiilor scandinave.

Al doilea grup, care se considera „liberal”, milita pentru o privatizare imediată, dublată de o retragere rapidă a statului din economie – exprimată în liberalizarea prețurilor – privatizare care să se facă prin intermediul piețelor. Restructurarea, în opțiunea acestui grup, urma să fie o problemă a noilor proprietari și nu a statului. Lipsa capitalului pe piață necesar unei asemenea privatizări pe scară largă nu îngrijora pe susținătorii acestei opțiuni, căci, considerau ei, piața va regla prețurile prin intermediul raporturilor dintre cerere și ofertă³. La o ofertă limitată de capital, prețurile vor scădea pur și simplu până când oferta își va găsi cumpărător. Nici acest grup nu era entuziasmat de pătrunderea masivă în economia românească a capitalului străin, pe care îl considera un concurent periculos. Mai târziu, când presiunea pentru privatizare se va accentua, iar lipsa de capital chiar va conduce la prăbușirea prețurilor fostei economii socialiste, acest grup va susține privatizarea pe suma simbolică de „1 leu”, considerând că statutul privat al proprietății în economie este net mai important decât obținerea de venituri pentru stat. Iar eventualele probleme sociale care ar putea să se ivească cu acest prilej sunt oricum inevitabile și vor reprezenta mai degrabă o motivație pentru populație să se adapteze rapid și eficient la noul context economic și social.

¹ Ion Iliescu a introdus în discursul politic și ideologic referirea la „modelul suedez” ca model de urmat pentru tranziția capitalistă românească.

² Preluând idei ale stângii occidentale, pentru o mai bună legitimare. Cf. Dogan, M, Pelassy, D, 1992, *Economia mixtă. Jumătate capitalistă, jumătate socialistă*, Alternative, București. Merită remarcat titlul complet schimbat al lucrării, apărută în 1988 în Franța cu titlul *Le Moloch en Europe, Corporatisation et etatisation*.

³ Patriciu, D, Rusu, H, op.cit.

Al treilea grup, care ilustra o a altă opțiune posibilă pentru gestionarea „marii împărțeli” era cel care susținea reconstituirea proprietăților naționalizate de comuniști în 1948. Sintetizată în formula „*restitutio in integrum*”, această opțiune lăsa neacoperită o mare parte a economiei, cea rezultată din investițiile „*green grass*” ale perioadei comuniste. În legătură cu soarta acestora, acest grup era dispus să se alieze cu oricare dintre celelalte grupuri, adică în funcție de condiționalități care se refereau la alte opțiuni politice, cum ar fi cele anticomuniste sau democratice.

Un al patrulea grup, reprezentat cu consecvență politică de PDAR până în momentul în care baza socială i s-a redus suficient de mult pentru a fi eliminat din clasa politică, reprezenta interesele tehnocrației industriale din agricultură și era preocupat de menținerea proprietății de stat și a exploatărilor de tip industrial în agricultură.

Alte grupuri mai mici nu au avut acces la politică, așa că au trebuit să se mulțumească cu a fi doar organizații ale societății civile, ceea ce nu le-a împiedicat, desigur, să încerce să propună propriile variante de alegeri cu privire la modul în care trebuie împărțită averea națională.

Dacă sintetizăm diferitele variante propuse, unele dintre ele puse în aplicare, rezultă în primul rând că întreaga clasă politică românească făcuse alegerea esențială pentru privatizare. Această alegere era, în contextul intern și internațional în care se afla societatea românească, obligatorie și echivala cu opțiunea pentru tranziție. Nici un grad de libertate suplimentar în această privință. El apare abia ca o consecință a alegerii referitoare la privatizare, căci faptul că există mai multe variante de privatizare care pot fi luate serios în considerare – adică dispuneau de o forță politică semnificativă¹ pentru a o susține – și care, prin aplicare, generează mari diferențe de structură socială și economică, echivalează cu apariția unui grad de libertate suplimentar. Cu atât mai mult cu cât dezbaterile despre privatizare se desfășura pe mai multe axe în același timp. Una se referea la mărimea și viteza privatizării. Extremele constau într-o privatizare limitată, făcută la periferia sistemului industrial socialist, pe de o parte, iar, pe de altă parte, într-o privatizare quasitotală și rapidă, care să cuprindă chiar nucleul acestui sistem. Ce de a doua axă constă în răspunsurile la întrebarea cheie *În favoarea cui se face privatizarea?* Cu mai multe răspunsuri posibile: (1) în favoarea întregii populații; (2) în favoarea noii clase de întreprinzători privați; (3) în favoarea foștilor proprietari, deposezați de comunism; (4) în favoarea capitalului străin. Până la urmă, tranziția românească

¹ Este greu de spus ce anume înseamnă „forță politică semnificativă”. Putem, de exemplu, să considerăm semnificative acele forțe politice care au intrat în parlament ca urmare a alegerilor.

a dat câștig de cauză cam tuturor variantelor posibile, ceea ce explică, între altele oscilațiile atât de frecvente ale politicii și evoluțiilor tranziției.

În general, atunci când se vorbește despre privatizare, specialiștii caută să construiască indicatori cantitativi care să le permită evaluarea volumului și altor caracteristici ale privatizării. Deoarece, după 1989, mai multe țări au declanșat tranziții postcomuniste, iar politicienii și capitalul străin doreau să diferențieze între ele pe bază de comparații, au fost construiți și utilizați sisteme de indicatori ai privatizării, care luau în considerare numărul de întreprinderi privatizate, valoarea activelor deținute de sectorul privat, ponderea producției sectorului privat în PIB, etc. Toți acești indicatori tind să prezinte privatizarea ca pe un proces omogen care s-a desfășurat într-o societate omogenă, dar nu așa stau lucrurile cu societatea românească. Societatea românească în care trebuia să aibe loc privatizarea nu era câtuși de puțin omogenă. De fapt, încă din timpul comunismului ea era alcătuită din mai multe societăți/civilizații, caracteristică care s-a accentuat pe parcursul tranziției. Unul dintre motivele pentru care diferențele dintre diferitele civilizații s-au accentuat în loc să se atenueze este și acela că fiecare civilizație în parte a suportat un proces diferit de privatizare și, deci, de construire a unei economii de piață în interiorul ei.

Privatizarea agriculturii

Prima dintre aceste civilizații care trebuie luată în considerare este societatea tradițională a lumii rurale, întemeiată pe o economie agricolă și orientată din capul locului spre economia de piață, dar nu spre economia capitalistă. Comuniștii înșiși acceptaseră aici un soi de socialism de mână a doua, căci în ciuda faptului că deposedasera țăranimea de pământ și de celelalte mijloace de producție agricolă prin intermediul colectivizării agriculturii, o făcuseră doar pe jumătate. În mod formal, țăranii rămâneau proprietarii pământului și a întregului capital al CAP-urilor, și, nu doar formal, ci și real, nu apăreau în relația cu aceștia ca simpli proletari, căci nu primeau salarii, ci ca proprietari, căci primeau echivalentul în produse agricole a ceea ce într-o economie capitalistă ar fi denumit „dividentă”. Și cel puțin o parte dintre acestea luau o formă bănească. În plus, țăranii dispuneau de mici loturi individuale¹, date în folosință, pe care practicau o agricultură tradițională, dar cu o eficiență net sporită față de cea a culturilor de tip industrial, și care era încă dominantă sau semnificativă în aproape toate tipurile de producție agricolă, cu excepția producției de cereale și de plante tehnice. În civilizația de tip tradițional-rural, privatizarea s-a făcut prin retrocedare. Aici nu au existat

¹ Legal, acestea erau limitate la 15 ari

variante alternative serioase. Singura dispută care s-a purtat s-a referit la volumul retrocedărilor și nu la principiul acesteia.

Prima privatizare care a avut loc a avut loc în acest domeniu și a fost extrem de limitată. În 1990, forța politică aflată la guvernare decide dublarea suprafeței loturilor date în folosință țărănimii. Iată o decizie politică majoră întemeiată într-un calcul ingineresc. Cifrele referitoare la producție dovedeau că, utilizând în regim de agricultură tradițională cei 15 ari pe care îi aveau la dispoziție, țărănimea putea produce pe suprafața care îi revenea majoritatea producției de lapte, de ouă, lână, miere, și o parte însemnată a producției de fructe, vin și rachiiuri, și chiar carne. Dublând suprafața de pământ alocată gospodăriei țărănești individuale, politicienii primei perioade a tranziției nu sperau neapărat la dublarea producției, dar contau categoric pe o creștere semnificativă a acesteia și, în consecință, pe rezolvarea din resurse proprii a celor mai importante probleme alimentare ale populației urbane. Cu atât mai important acest lucru cu cât ultimii ani de comunism conduseseră, din motive care rămân obscure și care țin mai puțin de producție, cât de distribuție, la crize alimentare constante în mediul urban. Agricultură și ruralul au fost prima civilizație pe care s-au testat, în postcomunism, tezele ideologice și teoretice ale tranziției și privatizării. Se confruntau aici toate opțiunile politice posibile și modul în care a avut loc privatizarea în agricultură și în rural, precum și evoluția ulterioară a ruralului și a gospodăriei țărănești sunt reprezentative pentru întregul proces desfășurat ulterior.

Prima etapă este un comunism „mai blând”. Lotul individual este dublat ca suprafață – inginerii considerau că agricultura tradițională a gospodăriei individuale țărănești nu are resurse pentru a exploata eficient suprafețe mai mari – în vreme ce tot restul sistemului socialist, incluzând CAP-urile, IAS-urile și SMA-urile, rămâne în funcțiune. Presiunea politică a țărănimii pentru pământ în proprietate și pentru autonomizarea gospodăriei individuale în raport cu statul este însă atât de mare încât, în anul următor, are loc o primă reformă agrară care constă în împrăștierea țărănimii cu terenurile pe care le deținuse la intrarea în CAP-uri. Consecința socio-economică a acestei decizii politice este uriașă. În esență, ea constă în refacerea gospodăriei individuale țărănești de la începuturile comunismului, prin aplicarea unui principiu echivalent cu restituția proprietăților naționalizate, și are drept urmare trecerea în proprietate privată a unei mari părți a pământurilor, dispariția CAP-urilor, care sunt devalizate de țărani de toate elementele de exploatare de tip industrial, de la cărămizile sediilor administrative, grajdurilor și alte active, la țevile și pompele sistemelor de irigații. Atât agricultura, care se reîntoarce la agricultura

tradițională, cât și structurile sociale ale ruralului, care de acum încolo se întemeiază în gospodăria agricolă individuală, suferă transformări radicale. Dar, în acea perioadă de început a tranziției, opțiunea politică aparținea în primul rând capitalului industrial, care în agricultură era reprezentat de intelectualitatea și salariații sistemului socialist de stat. Opțiunile pe care le fac aceștia sunt tranșante. Pământul poate fi transferat în proprietate privată către țărănime, dar controlul producției și distribuției de produse agricole trebuie să rămână în mâinile administrației statului și ale capitalului industrial autohton. Ca urmare, nimic din ceea ce implică un aspect industrial, cum ar fi pădurile, sau se află deja în proprietatea statului – mai ales IAS-urile – nu va fi transferat populației, sau capitaliștilor, sau gospodăriei țărănești. Iar opțiunea politică fundamentală a grupării din clasa politică românească aflată la putere constă, pe de o parte, în limitarea retrocedărilor doar la terenurile cedate în folosință CAP-urilor, iar pe de altă parte, în sustragerea de la privatizare a tuturor activităților agricole desfășurate după principiile, și cu utilizarea echipamentelor, proprii producției de tip industrial. Dar acesta nu este decât un episod. Tendința pe termen lung nu este de a păstra o producție de hrană sub controlul unui grup slab organizat ci de a o aduce în sectorul privat, adică în mâinile acelorași viitori capitaliști industriali. Ca urmare, se privatizează mult mai rapid infrastructura de distribuție a produselor agricole – sistemele de colectare, transport, depozitare și desfacere. În schimb, este blocată piața terenurilor agricole, astfel încât dezvoltarea unei exploatare agricole de tip industrial nu va fi posibilă decât fie în sistem quasisocialist în cadrul IAS-urilor, fie în sistem capitalist, după privatizarea IAS-urilor.

După reforma agrară din 1991, în următorii zece ani au avut loc mai multe reforme agrare complementare, axate în general pe ideea reconstituirii proprietății agrare dinaintea naționalizărilor impuse de regimul comunist. IAS-urile au fost de asemenea privatizate și o parte a terenurilor acestora au fost împărțite foștilor proprietari. Același lucru s-a întâmplat cu pădurile și alte tipuri de terenuri, altele decât teren agricol, care au fost naționalizate de regimul comunist. În parte, aceste retrocedări de terenuri și refaceri ale fostelor gospodării țărănești au fost utilizate de diferite grupuri politice pentru a face populară și retrocedarea terenurilor urbane și a clădirilor naționalizate, acestea din urmă având o valoare de piață imediată net superioară celei a tuturor retrocedărilor făcute gospodăriilor țărănești. În același timp, retrocedările de terenuri ca și împrumutările s-au făcut de fiecare dată prin restricționarea vânzării de către împrumutăriți a terenurilor agricole căpătate. O asemenea restricție nu a fost însă impusă în cazul retrocedărilor de proprietăți imobiliare în urban, ele fiind din capul locului destinate pieței.

Privatizarea în agricultură a fost dominată de filosofia politică care a guvernat toate reformele agrare de la Cuza Încoace, având ca obiectiv reconstruirea gospodăriei țărănești individuale tradiționale. Iar obligația legală de a restricționa piața terenurilor agricole a fost o opțiune politică majoră, care, alături de altele, cum ar fi cele destinate subvenționării gospodăriilor individuale țărănești, scutirii de taxe a proprietarilor de terenuri agricole, etc. au făcut transformarea acestora practic imposibilă. Puține realități socio-economice sunt mai îndepărtate de economia capitalistă modernă decât aceste gospodării individuale. Ele sunt în principal destinate subzistenței și doar într-o mică măsură pieței. În 2000, veniturile din vânzări ale gospodăriei țărănești medii nu reprezintă decât 18% din totalul veniturilor sale, în vreme ce echivalentul veniturilor din resurse proprii reprezenta 60%. Slăbiciunea legăturii cu piața este de asemenea evidentă. În 2001, doar 42% din producția de cereale a ajuns pe piață, în condițiile în care o bună parte a acesteia era produsă în unități care practicau o agricultură de tip industrial. La lapte, un produs masiv subvenționat, dintr-o producție de aproape 4500 de milioane de litri de lapte de vacă în 2002, agricultura românească a reușit să pună pe piață numai 1831 de milioane de litri, adică doar 40,7%. Așa cum evidentă este revenirea la tehnologia gospodăriei țărănești tradiționale. Probabil că cel mai bun indicator în acest sens este numărul de cai din agricultură. În 1990, se aflau în proprietate privată, adică în gospodăriile țărănești, 663 de mii de cai, utilizați evident în agricultură și în transporturile legate de aceasta. În 2004 erau 891 de mii, adică o creștere de 35%. Dincolo de aceste cifre și bogat ilustrată de ele, o primă concluzie este că privatizarea în agricultură a condus mai puțin la ferma agricolă capitalistă și în mult mai mare măsură la reconstituirea unei agriculturi și societăți de tip tradițional, cu o productivitate extrem de scăzută a muncii, slab legată de piață și condamnând din capul locului țărănimea proprietară la venituri mici și, încă mai important, în scădere în raport cu veniturile medii obținute în economia non-agricolă a tranziției.

O a doua consecință a privatizării de tipul „reformei agrare” făcută în agricultură – și în rural – constă în amorsarea unei soi de „bombe sociale cu ceas”, prin inegalitățile produse pe parcursul reformelor succesive. Ideea de a reconstitui proprietățile naționalizate era poate legitimă și bine întemeiată ideologic, dar atunci când a fost adoptată puțină lume s-a gândit la implicațiile ei. Or, cea mai importantă implicație socială a acestui tip de reformă constă în faptul că leagă veniturile gospodăriei țărănești de mărimea suprafeței de pământ alocată, pe de o parte, iar, pe de altă parte, produce o polarizare socială semnificativă a populației rurale. Reconstituirea proprietăților naționalizate cu jumătate de secol mai devreme, nu face decât să importe în societatea postcomunistă a prezentului, problematica socială deja uitată a societății

românești de acum jumătate de secol. Și ea nu era nici mică, nici ușor de rezolvat. Recensământul agricol din 2003 arată că cele 4,28 milioane de exploatații agricole individuale se distribuie, în funcție de mărimea suprafeței agricole pe care o utilizează în patru mari categorii.

Jumătate dintre acestea (50,6%) sunt gospodăriile sărace, care au mai puțin de 1 ha de suprafață agricolă. Mai mult de jumătate de milion dintre ei au mai puțin de 0,1 ha! Circa o treime – 723 de mii de exploatații individuale – dețin o suprafață agricolă cuprinsă între jumătate de ha și 1 ha. Această jumătate dintre gospodăriile agricole românești este condamnată din capul locului la sărăcie. Dacă ținem cont de productivitatea extrem de scăzută a exploatărilor agricole din România, în comparație cu cele occidentale, și de foarfecele prețurilor care funcționează între produsele agricole și cele industriale, această jumătate dintre gospodării nu vor fi niciodată capabile, indiferent cât de mare ar fi ajutorul sau subvențiile pe care le pot căpăta de la stat, să ajungă prospere, după modelul fermelor olandeze sau daneze. 1,9 milioane de gospodării reprezintă cea am putea denumi „clasa mijlocie a agriculturii românești”. Sunt gospodării care exploatează suprafețe cuprinse între 1-5 ha, și către acestea se îndreaptă cea mai mare parte a subvențiilor și ajutoarelor de stat acordate agriculturii, ajutoare și subvenții care, prin decizie politică, sunt limitate la gospodăriile de până la 5 ha. Ele însă nu reprezintă mai mult de 43% din totalul exploatațiilor agricole individuale. Circa 250 de mii de gospodării (5,8%) dețin între 5-20 ha, alcătuind zona socio-economică pe care comuniștii o denumiseră a „chiaburimii” și care ar putea alcătui clasa superioară a ruralului definit prin gospodăria tradițională. Deși sunt denumite „exploatații agricole individuale” aceste gospodării depind deja esențial de utilizarea și a altei forțe de muncă decât doar membrii familiei și sunt forțate să își îndrepte cea mai mare parte a producției către piață, producția depășind net necesarul de consum de subzistență al familiei, pe de o parte, iar cheltuielile de producție nemaiputând fi acoperite din alte surse de venituri ale gospodăriei (salarii, pensii, transfer de fonduri de la membrii familiei care lucrează în occident sau în urban, etc.). Cele 250.000 de gospodării de acest fel se află, în marea lor majoritate, angrenate în economia de piață, dar nu în cea capitalistă. Tipul de agricultură pe care îl practică îmbină agricultura tradițională cu cea de tip industrial, calul cu tractorul, semințele selecționate și ierbicidele cu prășitul manual, etc. Capitalismul în agricultură poate începe doar dincolo de aceste gospodării și el este dezamăgitor de restrâns. Doar 13 mii de exploatații individuale dețin peste 20 ha, iar 2200 dintre acestea dețin chiar peste 100 ha. La peste 20 ha suprafață agricolă utilizată, gospodăria tradițională trebuie să cedeze locul fermei capitaliste. Dar aceste

13 mii de exploatații nu reprezintă decât 0,3% din totalul exploatațiilor individuale din România, astfel încât, speranța declarată politic și susținută ideologic la începutul tranziției cu privire la trecerea rapidă, prin privatizare, la o agricultură de tip capitalist a fost și nejustificată și neîmplinită.

Distribuția proprietății pare să confirme teorema lui Pareto, dar cu ajustări. Astfel, cele 50% dintre exploatațiile cu teren puțin, sub 1 ha, dețin doar 9,8% din totalul suprafeței agricole utilizate din România. „Clasa mijlocie”, alți 43%, deține în total 54% din totalul suprafeței, adică majoritatea acestora. „Chiaburimea”, sau mica burghezie a agriculturii și ruralului românesc, deși este numeric extrem de restrânsă (doar 6% din totalul gospodăriilor) utilizează aproape un sfert (24%) din totalul suprafeței agricole. Iar cei 0,3% dintre gospodării, cele care, prin dimensiunile suprafețelor pot fi considerate exploatații de tip capitalist, utilizează 11,8% (0,9 milioane ha) din suprafață. Proprietatea agricolă începe să fie puternic polarizată, dar nu suficient. Un sector capitalist al agriculturii românești, cu exploatare agricolă de tip industrial și dependent de piață, ba chiar, uneori, cu participare semnificativă a capitalului străin, s-a format în economia și societatea românească după mai bine de 15 ani de privatizare în agricultură. Dar este un sector minoritar în raport cu marea masă a gospodăriilor și proprietăților „reținute” în cadrul agriculturii și societății tradiționale. Dacă considerăm că toate gospodăriile individuale care utilizează peste 20 ha de teren agricol (0,9 milioane ha) plus toate societățile comerciale care funcționează în agricultură și utilizează teren agricol (2,2 milioane ha), reprezintă sectorul capitalist al agriculturii și ruralului românesc, asta înseamnă că doar 22% din întreaga suprafață agricolă a României a reușit să fie inclusă într-o agricultură modernă, de tip capitalist. Este încă mult prea puțin și dovedește cu prisosință că privatizarea în agricultură nu a condus la capitalism în agricultură pe scară largă.

Iar scenariul potrivit căruia acesta se va extinde este mai degrabă producător de coșmaruri decât de optimism. Căci, extinderea capitalismului în agricultură va însemna deposdarea pe scară largă a exploatațiilor individuale mici și medii de suprafața agricolă pe care o utilizează și eliberarea a câteva milioane de oameni din populația activă atât de ocupațiile lor agricole, cât și de sursele de subzistență pe care le procură exploatația individuală. Procesul este deja în plină desfășurare și el nu a provocat încă mari dezordini sociale din cauza apariției acelei supape de siguranță care s-a dovedit că este munca legală sau ilegală în economiile dezvoltate ale occidentului. Dar, accelerarea pătrunderii capitalismului în agricultură riscă să amplifice acest proces chiar dincolo de capacitatea Uniunii Europene și a altor țări dezvoltate din jurul României de a absorbi forța de muncă eliberată de tranziția românească din agricultură. La

urma urmei, avem în acest moment circa 3,5 milioane de oameni ocupați în agricultură, iar o creștere a productivității muncii la un nivel apropiat de media Uniunii Europene ar echivala cu menținerea în agricultură a mai puțin de jumătate de milion de oameni. Restul, se vor îndrepta către orașe și către activitățile neagricole, unde se vor lovi de efectele secundare ale privatizării și transformării capitaliste a industriei.

Privatizarea industriei

Cu totul altfel și cu alte consecințe s-a desfășurat privatizarea industriei.

După cum am văzut pe parcurs, principala ideologie cotidiană cu privire la eșecul comunismului acuza incapacitatea managerială a sistemului comunist. Principala caracteristică negativă a sistemului comunist, credeau majoritatea oamenilor cuprinși în sistemul economiei socialiste de tip industrial, aproape indiferent de locul pe care îl ocupau în acesta, era selectarea după criterii politice a managerilor, opusă criteriilor de competență și performanță. Orice manager al unei birocrății socialiste trebuia să fie, înainte de orice, un bun comunist. Pentru a evita transferul evaluării fidelității politice la nivele ierarhice inferioare – și deci un transfer autentic de putere – liderii de la vârful partidului comunist operaționalizaseră noțiunea de „bun comunist” pe baza unei paradigme care afirmă că ideile, motivațiile și valorile unui om depind în mai mare măsură de propria sa biografie și de mediul în care a fost educat, decât de el însuși. Așa s-a născut „dosarul de cadre”, o inițiativă foarte asemănătoare cu arborele genealogic care dovedea statutul de nobil în Evul Mediu, și care înregistra detaliile biografice și de mediu familial al candidatului la ascensiunea socială și politică în comunism. Invers decât liderii comuniști, majoritatea populației cuprinse în sistem, de la muncitori și manageri industriali și până la funcționarii din ministerele care coordonau economia, considera că un astfel de sistem de selectare a cadrelor nu produce nici loialitate și nici competență, ci doar subordonare față de liderii politici de la nivelurile inferioare ale partidului comunist. Pe de altă parte, acești „activiști de partid”, însărcinați formal cu coordonarea întregii activități economice, sociale, culturale și politice a societății erau creditați, de asemenea de întreaga populație, ca fiind deopotrivă incompetenți și indiferenți față de realitate.

Această ideologie, care împărțea societatea socialistă în tehnocrații cei buni și activiștii politici cei răi¹ și care pune eșecul social și economic al comunismului pe seama prea puternicei influențe a politicii în economie², este dificil de argumentat, oricât de populară a fost ea în ultimul deceniu de existență al comunismului și după. Până la urmă, această ideologie nu făcea altceva decât să povestească, din perspectiva tehnocrației industriale, conflictul acesteia cu „tehnocrația politică” subordonată partidului comunist. Există cel puțin două motive care produc slăbiciunile acestei paradigme. Primul constă în faptul că, într-un sistem birocratic, toate deciziile, cu excepția celor situate în afara sistemului, au o formă tehnică chiar și atunci când sunt politice. De exemplu, decizia politică de a reduce importurile tehnologice și a le înlocui cu echipamente și mașini produse în țară, decizie puternic contestată de tehnocrația industrială românească, lua forma concretă a deciziei tehnice bazate pe raportul costuri/calitate în competiția dintre echipamentele de import și cele produse în țară. Ceea ce contesta tehnocrația industrială era calitatea produselor autohtone, dar aceasta era un rezultat al activității tehnocrației industriale și nu al activiștilor politici. Iar informațiile referitoare la parametrii de calitate ai produselor românești erau de asemenea un rezultat al activității tehnocrației și nu al activiștilor. Ideologic, însă, tehnocrația industrială a preferat să dezvolte o explicație care acuza sistemul politic, în loc să se desfacă în numeroase grupușcule care să-și conteste între ele competența și bunele intenții. Al doilea motiv constă în faptul că deciziile politice se luau întotdeauna pe baza recomandărilor făcute de tehnocrația însăși. Raporturile dintre activiștii politici ai partidului comunist și birocratiile industriale nu erau esențial diferite de raporturile dintre acționariatul unei mari corporații și managementul acesteia. Încă din anii 60, pentru economia capitalistă s-a discutat despre preluarea treptată a puterii de decizie în economie de către management³, în dauna deținătorilor de capital, odată cu dispariția capitalistului „clasic”, care juca simultan rolul de proprietar și de manager al propriei sale întreprinderii. Din această perspectivă, socialismul dezvoltat nu arăta foarte diferit de capitalism. După ce, inițial, își trimisese proprii „întreprinzători” la conducerea economiei și a întreprinderilor – muncitori cu o pregătire profesională și managerială precară, dar la fel de puternic motivați în atingerea obiectivelor „luptei de clasă” pe cât erau întreprinzătorii capitaliști motivați să obțină profit – odată cu dezvoltarea și complicarea sistemului industrial socialist, acești „întreprinzători politici” au făcut loc managementului

¹ Această ideologie a fost reluată în timpul tranziției cu referire la șirul de partide politice conduse de Ion Iliescu și care au guvernat România cea mai mare parte a tranziției. Deoarece, însă, activiștii FDSN, PDSR, PSD s-au dovedit a fi administratori mai pricepuți decât activiștii partidelor care li se opuneau, incompetența drept principală caracteristică a „răului” a fost înlocuită cu „corupția”.

² Kaminski, Antoni, 1992, *An Institutional Theory of Communist Regimes*, ICS Press, San Francisco

³ Galbraith, John K., 1967, *The New Industrial State*, Houghton Mifflin, Boston

profesionist al tehnocrațiilor industriali. Conflictul care s-a declanșat între cele două elite economice și sociale – cea politică și cea economică – a fost copios ilustrat de dezvoltarea ideologiei competenței profesionale, promovate de tehnocrația industrială, ca alternativă la ideologia „revoluționarului de profesie”, promovată de activiștii politici.

Către sfârșitul comunismului, în anii 80, ideologia cotidiană dominantă devine cea a tehnocrației și impactul asupra tranziției care urmează prăbușirii comunismului este major. El constă în faptul că, imediat după prăbușirea comunismului și victoria revoluției din decembrie 1989, problema tranziției economice postcomuniste nu se pune în termenii schimbării proprietății, ci în termenii schimbării managementului. Schimbarea caracteristicilor managementului este echivalentă cu afirmarea priorității restructurării asupra privatizării. Conform ideologiei dominante în momentul trecerii de la socialism la capitalism, principala problemă a tranziției postcomuniste este un nou management și nu o nouă formă de proprietate.

Paradigma managerială, cu recomandarea expresă a restructurării economice ca prioritară în raport cu privatizarea, adică cu restructurarea proprietății, a avut o soartă neobișnuită pe parcursul tranziției către capitalism a României, pentru că pe parcurs a fost abandonată în favoarea paradigmei privatizării, sub presiune occidentală, iar apoi, când presiunea occidentală a revenit la paradigma managerială, România a insistat să rămână în interiorul celei a privatizării. Întrebarea fundamentală la care trebuia răspuns imediat după prăbușirea comunismului era: *Ce este definitoriu pentru capitalism? O formă specială de management, sau o formă specială de proprietate?*

Răspunsul dat în România acestei întrebări a fost diferit de cel dat în alte societăți. Așa cum am mai spus, victoria revoluției anticomuniste din România a adus societatea românească în situația de a dispune de un grad de libertate suplimentar, exprimat prin faptul că clasa politică românească putea decide cu privire la viitoruri alternative ale societății. O asemenea situație era destul de specifică societății românești. De fapt, în afară de Bulgaria și țările fostei URSS, nici o altă societate postcomunistă nu a mai dispus de un grad de libertate suplimentar. Ceea ce a alcătuit avantajul competitiv al RDG, Poloniei, Cehoslovaciei sau Ungariei în trecerea relativ lină de la comunism la capitalism a fost intervenția capitalului străin, susținut puternic de politica occidentală. Investițiile masive de capital occidental în primii ani de după comunism le-a asigurat acestor țări un avantaj competitiv în perioada poscomunistă. Dar, în același timp, le-a redus gradul de libertate, căci avantajul competitiv nu a însemnat altceva decât o limitare a opțiunilor aflate la dispoziția clasei politice autohtone. Ungaria își

deschisese porțile economiei către capitalul occidental cu ani buni înainte de prăbușirea sistemului politic comunist. Merită menționat aici că România făcuse ceva asemănător înaintea Ungariei. În 1980, capitalul privat occidental investit în România (1,4 miliarde USD) era de peste două ori mai mare decât cel investit în Ungaria (600 milioane USD). Diferența însă a constat mai degrabă în modul în care a fost utilizat acest capital, decât în mărimea lui. Căci, în vreme ce România a integrat investițiile străine directe de capital privat în economia socialistă¹, Ungaria le-a utilizat pentru a-și transfera, treptat, o parte din economie, dinspre socialism spre capitalism, acceptând un sector privat al economiei de dimensiuni semnificative cu ani buni înainte de renunțarea la comunism în politică. Unul dintre rezultate a fost că, la sfârșitul lui 1989, România avea o economie socialistă unitară care îngloba un volum relativ mare de capital occidental privat, în vreme ce Ungaria avea deja două economii, una majoritar socialistă și una majoritar capitalistă care creștea în interiorul primeia. Al doilea rezultat semnificativ din punct de vedere politic a constat, însă, în faptul că clasa politică maghiară nu a mai dispus de nici un grad de libertate suplimentar. Trecerea la capitalism, în Ungaria, nu a însemnat decât asigurarea supremației unei părți deja existente a economiei maghiare, cea capitalistă, asupra celeilalte, cea socialistă. Germania de Est a parcurs același proces de transformare economică într-un timp mult mai scurt, abandonând pur și simplu decizia politică în favoarea Germaniei Occidentale și renunțând, astfel, la orice fel de libertate de decizie. Cehoslovacia a procedat la fel după separare, când Cehia a renunțat practic la decizia politică cu privire la economie în favoarea capitalului occidental, mai ales german. Slovacia, multă vreme acuzată de „naționalism excesiv” a făcut acest lucru cu întârziere. Țările Baltice ale fostei URSS au procedat asemenea Cehiei. Polonia a avut o situație specială, căci ea și-a „exportat” clasa politică conducătoare a postcomunismului² în perioada de dinaintea și de după instalarea dictaturii militare. Față de toate aceste țări, România a avut o caracteristică care a reprezentat un avantaj și, totodată, un dezavantaj competitiv: ea a rămas esențial comunistă, atât de comunistă încât a fost deseori caracterizată ca un soi de „stalinism târziu”³. Ca urmare, România nu a dezvoltat un sector economic capitalist în interiorul economiei socialiste, în ciuda absorbției masive de capital străin în anii 70 și, mai redus, în anii 80. Dar, tot din această cauză, în momentul în care comunismul s-a prăbușit, noii

¹ Această integrare nu a avut loc fără probleme speciale. Istoria Olcit, al doilea producător român de autoturisme, în cooperare cu Citroen, este exemplară în acest sens. Citroen, care a construit în România al doilea producător de autoturisme, a respins integrarea „socialistă” a companiei și, ca urmare, a fost nevoit să se retragă din parteneriat. Aceasta a fost o decizie politică și nu economică sau tehnică.

² Buttiglione, Rocco, 1997, *Karol Wojtyla: The Thought of the Man Who Became Pope John Paul II*, Grand Rapids, Mich. & Cambridge, UK, Wm. B. Eerdmans Publishing Co.

³ Tismăneanu, Vladimir, 1992, *Reinventing Politics, Eastern Europe from Stalin to Havel*, The Free Press

conducători ai politicii și economiei românești au fost în situația de a dispune de libertatea de alegere: puteau alege, în funcție de ideologia, convingerile și interesele celor pe care îi reprezentau ce cale spre economia capitalistă dezvoltată doresc să aleagă.

Teoretizarea acestei căi într-un studiu economic și social uriaș, coordonat de Academia Română, nu a avut nici un impact în realitatea politică. Grupul de tehnicieni reunit în jurul lui Ion Iliescu – primul președinte al României postcomuniste și omul care a influențat cel mai mult politica românească din 1990 încoace – nu a reușit să legitimize o viziune politico-economică care făcea din „bunul management” coloana vertebrală a transformărilor economice postcomuniste și din dezvoltare obiectivul politic principal și factorul de raționalizare al acestor transformări.

Gradul de libertate suplimentar de care dispunea politica românească în primii ani de după comunism nu se manifesta doar la nivelul opțiunilor politicianilor aflați în funcții. El mai însemna – iar acest aspect este extrem de important – libertatea actorilor sociali de a se manifesta politic, influențând deciziile politice luate la nivelul clasei conducătoare. Gradul de libertate de care beneficia România la începuturile postcomunismului însemna, pe de o parte, că societatea, în ansamblul său, putea să aleagă între diferitele variante posibile de reconstrucție socială, economică și politică, dar mai însemna și că alegerea cu privire la varianta aleasă nu aparținea unui singur grup sau unei componente dominante a clasei politice, ci era, ca să spunem așa, „deschisă dezbaterii”, adică influențelor și presiunilor exercitate de actorii sociali, economici și politici mai mari și mai mici. Și, ca să complice și mai mult ecuația puterii – puterea însemnând în acest caz capacitatea de a determina alegerile – puterea reală a unui grup nu depindea nici măcar în primul rând de mărimea acelui grup, ci de accesul său la instituțiile puterii, la mecanismele de influențare a opiniei publice, și de capacitatea de a se alia, în momentele cheie în care trebuiau făcute alegeri, cu alte grupuri, pe problemele punctuale în raport cu care urmau să fie făcute alegerile. Așa se face că grupuri relativ mici numeric și cu semnificație redusă în structura socială a societății românești au putut avea o influență remarcabilă asupra alegerilor majore ale societății, în momentele decisive în care aceste alegeri aveau loc. Așa se explică și faptul că destul de frecvent în societatea și politica românească de după 1990, alegerile majore făcute în anumite perioade – și în anumite configurații de forțe politice – să fie contestate și schimbate, producând oscilații majore de traseu și direcție, imediat ce raporturile de forțe politice se modificau.

Rezultatul a fost asemănător cu parcurgerea, pe perioada postcomunismului, a unui „șir de revoluții”, toate legitimate în revoluția principală – cea anticomunistă – și fiecare afirmându-

se ca o schimbare radicală de direcție față de cea pe care, politic, o înlocuia la guvernare. Acest șir de „revoluții postcomuniste” a definit, până la urmă, un traseu mai degrabă spontan decât planificat al României de după comunism și nu s-a stabilizat decât către sfârșitul perioadei, în momentul în care presiunea internațională a devenit și constantă și coerentă și semnificativă ca urmare a deciziei politice a Europei Occidentale de a integra România în Uniunea Europeană. În acel moment, gradul de libertate de care dispunea clasa politică românească și societatea în ansamblul său a fost redus prin intervenția aceluiași mecanism care l-a limitat în cazul celorlalte societăți postcomuniste – intervenția societăților occidentale. Până atunci, societatea românească avusese libertatea de alegere și o folosisese, fără rezultate mulțumitoare, din belșug.

O dezbatere cu privire la termenul de „revoluție” aplicat la succesiunea guvernărilor românești de după 1990 este puțin productivă. Conceptul este utilizat aici mai degrabă metaforic, căci el nu îndeplinește toate caracteristicile extrase din analiza majorității evenimentelor calificate drept „revoluții” care au avut loc în timp și în spațiu în ultimele secole. De exemplu, nu îndeplinește condiția de a contesta regulile de acces la putere ale unei noi elite politice. Dar, aproape fiecare guvernare nouă care s-a instalat la putere în România de după comunism s-a prezentat pe sine însăși ca pe o forță revoluționară, adică dispusă să efectueze schimbări radicale în societate, și a dovedit, față de guvernarea anterioară, aproape aceeași intoleranță ca și o forță revoluționară. În măsura în care a modificat ceva, acest „ceva” a fost de fiecare dată mai manifest în domeniul privatizării.

Prima forță politică care a venit la putere după comunism, Frontul Salvării Naționale condus de Ion Iliescu, considera privatizarea o anexă necesară și benefică pentru o economie privată drept un soi de „capitalism de stat”, fără a fi, însă, denumită în acești termeni. Dominată social și politic de combinația dintre managementul industrial¹ și proletariatul industrial și în acord cu „viziunea” intelectualității tehnice cu privire la căile de dezvoltare economică și socială a țării, alegerea făcută imediat după prăbușirea comunismului putea fi caracterizată prin câteva trăsături definitorii. Prima și cea mai importantă se referea la sursa problemelor economiei românești socialiste și la direcția rezolvării acestora. Problema consta în subordonarea politică a tehnocrației industriale, iar soluția consta în autonomizarea acesteia în

¹ Mi s-a reproșat că ignor studiul lui Andrei Cornea dedicat „Directocrației” (1995). Nu există o „directocrație”. În orice economie din lume și istorie, „directorii” au dispus de influență personală, dar niciodată nu au reprezentat, prin simplul fapt că sunt directori, adică oameni care ocupă un loc într-o ierarhie birocratică, un actor social real. „Tehnocrația industrială” este, însă, un grup social real, cu valori, ideologie, relaționare socială, etc. specifice și ușor de identificat și a cărei funcție și putere nu depinde de „politica de cadre” a nimănui, inclusiv instituțiile statului, inclusiv capitalul străin.

raport cu puterea politică. Lozinca neoliberală cu privire la „retragerea statului din economie” era înlocuită cu lozinca postcomunistă a „retragerii politicii din economie”. Aceasta trebuia să fie totală, în vreme ce retragerea statului din economie, echivalentă cu alocarea resurselor prin intermediul pieței în opoziție cu alocarea resurselor prin intermediul statului, urma să mai aștepte. Dar tehnocrația industrială era pe deplin conștientă că statul nu are resurse pentru finanțarea întregii economii socialiste. Ca urmare, strategia dezvoltării economiei românești se baza pe identificarea unui set de sectoare economice care urmau să fie, în continuare, finanțate de către stat, și un set de sectoare economice care urmau să se autofinanțeze de pe piață. „Motorul” dezvoltării urma să îl reprezinte, desigur, sectorul de stat, care putea beneficia de o finanțare sigură și pe termen lung, în vreme ce sectorul privat era liber să introducă în ecuația economică generală tendințe și inițiative aleatorii. Ca urmare, întreaga economie și societate românească urma să fie împărțită în trei mari categorii. La extreme se aflau, pe de o parte, economia „capitalistă de stat”, finanțată din resurse guvernamentale, dar aflată în întregime sub controlul tehnocrației industriale autonomizate, iar, pe de altă parte, un sector privat orientat către piață, aflat la periferia sistemului de stat, însărcinat cu distribuirea produselor acestuia pe piața internă și internațională și cu orice altceva nu putea asigura sistemul industrial de stat. Între acestea se situa o „zonă gri”, zona destinată cu prioritate restructurării. Cine anume urma să restructureze această zonă gri rămânea o opțiune deschisă care depindea în mare măsură de resursele disponibile. În raport cu această zonă, tehnocrația industria-administrativă a viitorului capitalism de stat era dispusă să facă concesii atât capitalului internațional, cât și celui autohton, pe măsură ce acesta din urmă se va dezvolta și va avea suficientă forță financiară.

Această concepție a stat la baza primului mare proiect de privatizare și reformă a economiei. A fost un proiect radical, al cărui radicalism a fost însă aprig contestat de susținătorii paradigmelor alternative. Contestarea a avut succes și imaginea de ansamblu care a fost apoi consacrată cu privire la reformele acestor primi ani de guvernare a fost cea a unei reforme sovăielnice și insuficient orientată spre dezvoltarea sectorului privat. În realitate, ea a fost probabil cea mai radicală dintre toate, și pe rezultatele sale s-au întemeiat toate proiectele ulterioare, mai mult sau mai puțin „revoluționare” de reformă economică. Ca în orice schimbare realizată de sus în jos, prin intermediul statului, avem de a face cu schimbare instituțională. Ea constă în înlocuirea fostei proprietăți socialiste cu un nou tip de proprietate, definită după principiile moderne, adică capitaliste, ale proprietății. Socialismul definea proprietatea socialistă ca fiind fie proprietate de stat, fie proprietate cooperatistă și stabilise că

tot ceea ce considerăm acum industrie (inclusiv industria bancară) se află în proprietatea statului, în calitate de bunuri aparținând „întregului popor”¹. Or, în 1991, legislația referitoare la societățile comerciale și regiile autonome desființează fosta proprietate socialistă în industrie. Noile instituții ale proprietății diferențiază între proprietatea publică, care este inalienabilă, și proprietatea privată, care are regimul normal al proprietății pe piață. Iar noua lege a societăților comerciale transformă cea mai mare parte a instituțiilor economice din industrie – circa 60% din economie – în proprietari privați ai activelor lor. Este prima și cea mai vastă privatizare care are loc în industria socialistă și actul transformator care a permis toate procesele economice și sociale despre care am vorbit până acum, inclusiv autonomia managerială, apariția relațiilor de tip privat/contractual între întreprinderi, ba chiar și firmele căpușă și arieratele, falimentul și restructurările și, deloc în ultimul rând, privatizarea ca transfer din proprietatea statului în proprietate individuală, fie ea individuală sau instituțională. Fără îndoială, semnificația acestei transformări a fost percepută lent și doar parțial de ansamblul populației și aproape deloc de intelectualitatea contestatară a procesului. Mai amuzant este că ea a nu a fost percepută în toate implicațiile ei nici măcar de clasa politică în întregime, care a avut nevoie de un timp relativ îndelungat pentru a învăța să lucreze cu noile instituții care reglementau relațiile dintre proprietatea privată a statului și instituțiile acestuia². Cei care au înțeles-o însă foarte bine sunt exact cele două categorii socio-economice care beneficiază primele de înființarea noii instituții a proprietății private: managementul industrial și capitaliștii în afirmare ai noii economii de piață postcomuniste. A reprezentat componenta lor „revoluționară” la tranziția postcomunistă.

În afară de faptul că deschidea calea transferului de proprietate dinspre stat către persoane special selectate – criteriile de selecție urmau să fie stabilite ulterior – gestul revoluționar de reînființare a proprietății private în industria fostă socialistă a fost însoțit de alte gesturi, la fel de importante, fiecare reprezentând un soi de compromis cu realitatea. Prima realitate de care se ținea cont se referea la imposibilitatea de a selecta legitim un număr foarte mic de potențiali mari capitaliști români (circa 1-2% din populație), cărora să le fie transferată proprietatea statului. Compromisul a constat în două decizii politice majore. Mai întâi, de a întârzia transferul semnificativ al proprietății industriale a statului în proprietatea unor

¹ *** , 1965, *Constituția Republicii Socialiste România*, Editura Politică, București, art 5-7

² Nici după mai bine de 15 ani de zile, conținutul acestor schimbări nu a fost în întregime înțeles de clasa politică! Așa se face că, în 2005, Guvernul elaborează, iar Parlamentul aprobă o lege a bugetului care permite Ministerului Sănătății să-i demită pe directorii de spitale, dar „uită” să prevadă demiterea Consiliilor de Administrație ale Spitalelor, singurele instituții care pot demite conducerea executivă! O întreagă încurcătură juridică și legislativă rezultă de aici.

persoane special selectate, până când aceste persoane se vor afirma, pe alte căi, drept capitaliști legitim aspirați la marea proprietate de tip industrial. Această decizie a fost necesară, dar a avut, până la urmă, consecințe neplăcute pentru capitaliștii autohtoni pentru că a întârziat preluarea de către aceștia a controlului economiei și a fost utilizată cu succes de capitalul străin în al doilea deceniu al tranziției. Al doilea compromis se referea la puterea economică a administrației. Prima „revoluție” în domeniul privatizării nu avea cum să ignore combinația de putere politică și putere economică pe care socialismul o concentrase la nivelul administrației centrale. Compromisul a constat în rezervarea unei părți din economie pentru această administrație și astfel au apărut „regiile autonome”, adică acea zonă considerată strategică a economiei care urma să rămână sub control administrativ. Următoarele „revoluții” în domeniul privatizării vor ținti în principal desființarea acestui sector rezervat administrației.

Nu în ultimul rând, privatizarea a trebuit să țină cont de populație. În condițiile revoluționare ale primilor ani de după prăbușirea comunismului, populația nu putea fi ignorată. De fapt, ea era principalul factor de legitimare al tuturor măsurilor de reformă și nici un fel de privatizare nu era posibilă fără acordul populației. Această situație s-a întins pe toată perioada primului deceniu de postcomunism și a condiționat orice altă reformă în domeniul privatizării. În consecință, cum orice succesiune la guvernare a avut drept consecință o nouă alegere cu privire la privatizare, fiecare dintre acestea a fost însoțită de o repartizare gratuită a proprietății de stat către populație, ca un soi de „plată” a legitimării pe care populația o acorda privatizării principale, dedicată uneia sau alteia dintre elite. Elita managerială a primit în proprietate condiționată de stat (și limitată de „rezervarea” pentru administrație a regiilor autonome) grosul fostei industrii socialiste, dar a acordat populației gratuit circa o treime din aceasta prin intermediul certificatelor de proprietate și al cupoanelor de privatizare, așa numita „privatizare în masă”. Mai târziu, când s-a trecut la transferul proprietății către management pe scară relativ largă – procesul de privatizare prin MEBO – privatizarea în masă și-a redus cuprinderea de la întreaga populație, doar la angajații întreprinderilor privatizate: managementul prelua proprietatea prin intermediul și cu sprijinul proletariatului, o forță socială și politică care nu a putut fi ignorată până prin anii 1995-1997. Ea mai era în funcțiune și în pragul integrării europene, în momentul în care privatizarea ajunsese suficient de departe pentru a cuprinde cea mai importantă dintre toate fostele regii autonome – industria petrolului, fosta regie autonomă din domeniu fiind evaluată la mai multe miliarde USD – care au fost transferate în proprietatea unei corporații occidentale, dar nu fără a ceda salariaților acesteia un procent semnificativ din acțiuni (8%). Desigur, în spatele asociației salariaților se

afla un număr mic de capitaliști autohtoni, dar faptul că mai aveau nevoie și mai puteau utiliza această reminiscență a primei perioade de privatizare care era ansamblul salariaților este mai semnificativ decât istoria personală a ceea ce am putea considera „ultimii mohicani” ai privatizării în favoarea capitaliștilor autohtoni.

Așa cum era de așteptat, în asemenea condiții privatizarea propriu-zisă a început dinspre periferie către centru. Centrul, adică nucleul dur al economiei socialiste era alcătuit din industrie. Periferia era alcătuită, invers, din servicii și distribuție. Chiar și socialismul românesc considerase acest sector ca periferic și acceptase aici derogări de la principiul proprietății întregului popor, în forma proprietății cooperatiste și a chiar a proprietății individuale. Un singur sector din această periferie a fost considerat strategic și lui i s-a rezervat un articol special în Constituția socialistă – comerțul exterior, declarat monopol al statului român. Or, comerțul exterior a fost unul dintre primele domenii privatizate și

8. ASCENSIUNEA ȘI DECLINUL CAPITALIȘTILOR ROMÂNI

Am avut ocazia, în primii ani de după revoluția din decembrie 1989, să particip la dezbaterile purtate, la nivelul clasei politice conducătoare, cu privire la strategiile de trecere de la economia socialistă la economia capitalistă de piață. Exista, la nivelul întregii clase politice românești, fie ea în opoziție, fie aflată la putere, încă din primele luni de după prăbușirea comunismului un acord în această privință. Dezacordul începea să se manifeste, însă, imediat ce se trecea de la acceptarea principiului construirii unei economii capitaliste, la metodele prin care aceasta urma să fie construită. În acea perioadă era foarte populară așa numita „terapie de șoc”, definită în mare măsură în termenii în care o formulase Janos Kornai pornind de la realitățile economice și politice ale postcomunismului maghiar și care avea susținători puternici atât la nivel guvernamental, cât și în conducerea partidului de guvernământ de atunci – FSN. „Terapia de șoc” și alte formule asemănătoare care se bazau pe convingerea că tot ce este necesar pentru a institui o economie de piață este transformarea instituțională, restul componentelor acesteia – capital, management, valori, comportamente, etc. – urmând să apară prin „generație spontană”, după principiul că cel mai bun mijloc de a învăța pe cineva să înnoate este să îl arunci în apă, iar piața va selecta singură pe capitaliștii „adevărați” de cei mai puțin potriviți, erau susținute mai ales de reprezentanții politici ai tehnocrației financiare și, deloc surprinzător, de juriști care trăiau cu convingerea fermă că o schimbare de legislație echivalează cu o schimbare de realitate. Dimpotrivă, inginerii și reprezentanții politici ai managementului industrial, aveau mari îndoieli că sofisticata construcție industrială realizată de comuniști în patru decenii avea resursele necesare pentru a se adapta la o asemenea schimbare de mecanisme comerciale și de finanțare și mai degrabă era dornică să construiască un soi de „capitalism de stat” intermediar, care să le permită preluarea deciziei economice în condiții de autonomie cât mai largă, dar și menținerea accesului la resursele globale ale societății pe cale administrativă – o cale pe care o cunoșteau foarte bine – și nu prin intermediul pieței, o cale pe care cei mai mulți dintre ei nu o cunoșteau deloc.

Atât unii, cât și ceilalți ignorau două componente esențiale ale economiei capitaliste dezvoltate pe care, și unii și ceilalți, doreau să o instituie. În primul rând, ignorau nevoia de capital. Dacă se punea problema trecerii în proprietate privată a avuției naționale, acest proces ar fi necesitat, teoretic măcar, un capital egal cu valoarea acestei avuții doar pentru procesul

de privatizare¹, ca să nu mai vorbim de restructurările absolut indispensabile și care ar fi necesitat un capital suplimentar, teoretic ceva mai mic, dar oricum uriaș. Nu se pune problema ca acest capital să existe, cel puțin nu în societatea românească. Nici nu exista vreo șansă ca nou înființata economie de piață la periferia celei socialiste să producă într-un timp rezonabil de scurt acumulările de capital necesare pentru privatizarea rapidă și pe scară largă a economiei românești. Ulterior s-a dovedit că privatizarea pe scară largă a unei foste economii socialiste nu este câtuși de puțin un lucru ușor de realizat, iar așa zisele succese ale privatizării care au avut loc în țările Europei Centrale au fost, în mare măsură, un simplu joc de imagine, gestionat ideologic și politic și ilustrat cu transferuri de proprietate în favoarea capitalului european occidental, și mai puțin o realitate. Nici chiar statul român nu dispunea de resursele financiare necesare pentru a transfera acest capital către sectorul privat chiar dacă ar fi vrut și ar fi dispus de legitimitatea necesară, iar această ultimă condiție nu era câtuși de puțin îndeplinită. Ceea ce lipsea în cea mai mare măsură în economia socialistă era tocmai capitalul financiar. Iar accesul la capitalul străin era atât de limitat, încât abia în 1996, la șapte ani după revoluție, au reușit băncile românești să obțină un împrumut rezonabil de pe piața financiară internațională, iar acesta a avut loc în zona de influență financiară japoneză și nu în cea europeană (eurodolari) sau americană (dolari). Dimpotrivă, în primii ani de după revoluție, ca urmare a „moștenirii comuniste”, dar și ca urmare a strategiei de expansiune a capitalului occidental – ceea ce noi, acum, denumim „globalizare” – României îi era practic interzis accesul la piața financiară internațională, iar ideea unor investiții străine directe în economia socialistă românească era considerată „exotică”. Așa încât, în ciuda faptului că Ceaușescu și regimul comunist fuseseră eliminați într-un moment în care România nu avea aproape nici un fel de datorie externă, iar balanța contului curent arăta în 1990 mai bine decât în oricare alt an al tranziției postcomuniste, nevoile de capital financiar ale statului și ale economiei românești erau atât de mari, iar accesul atât de restrâns, încât în 1991 a fost nevoie de o vizită la cel mai înalt nivel – șefi de state – tocmai în China, unul dintre ultimele state comuniste ale lumii, și de apelul la buna tradiție a relațiilor politice româno-chineze construită de Ceaușescu, pentru a obține un credit financiar simbolic de 50 de milioane de dolari, care nu putea rezolva nici una dintre multele probleme pe care tranziția le ridica în fața economiei românești.

¹ Nu există nici o metodă de a calcula această valoare. Se poate lua în considerare valoarea contabilă a activelor întreprinderilor, dar nu există nici o relație clară între valoarea contabilă a activelor și valoarea de capital (pe piață) a societăților industriale, pentru motivul extrem de simplu că nu exista o piață a acestora. Dar oricât s-ar fi diminuat această valoare, iar ea a fost diminuată continuu pe parcursul procesului de privatizare, nimeni, nici statul român, nici capitalul străin interesat în România – iar acesta era minim – nu dispunea de sumele necesare.

Ceea ce merită subliniat aici este faptul că, oricâtă voință politică ar fi avut noii conducători ai noii României postcomuniste, iar în ciuda interpretărilor ideologizante ulterioare ei au avut-o încă din primii ani ai tranziției, transformarea capitalistă a economiei românești printr-o privatizare rapidă era imposibilă în primul rând pentru că lipsea capitalul care să o facă. Acest capital nu se găsea nici în economia românească și, chiar dacă se găsea pe piața internațională, el era și neinteresat de economia României și inaccesibil politicienilor și industriașilor români. Construirea capitalismului românesc pornea cu stângul încă din 1990, înainte de orice, dintr-o condiție tehnică – lipsa capitalului necesar.

Al doilea factor care lipsea era de natură sociologică. Lipseau capitaliștii. Acest factor a fost ignorat vreme de aproape un deceniu, până când tocmai instituțiile financiare internaționale – mai concret și mai uman Stieglitz, în acea perioadă economist șef al Băncii Mondiale – au atras atenția asupra deficitului de management de tip capitalist modern din economiile postcomuniste ale țărilor europene. Motivul pentru care acest deficit nu a fost luat în considerare o perioadă atât de lungă de timp este de natură ideologică și politică. Ideologia dominantă atât în vest cât și în est – prin transfer – era că „natura umană” este esențial capitalistă. Măcar în cadrul culturilor de tip european, iar România se mândrea, alături de celelalte țări foste comuniste din Europa de Est că aparține acestei culturi întemeiate în creștinism, raționalitate, valorizarea omului ca individ, etc. și care era unanim considerată a reprezenta diferența specifică dintre civilizația de tip european-capitalist și oricare altă civilizație. Consecința logică, dar nu și reală, a acestei ideologii cotidiene era că, în mod „natural” orice român era la fel de bun capitalist ca orice alt cetățean al Europei, și că doar ansamblul instituțiilor de tip comunist îl împiedica să se manifeste ca atare. Mai târziu, când s-a observat empiric inclusiv la nivelul vieții cotidiene că românii adoptă cu precădere comportamente diferite de cele descrise în manualul de liceu cu privire la capitaliști, aceste „deviații” au fost puse pe seama educației comuniste, a nostalgiilor după autoritarismul protector specific comunismului sau chiar al unor mai îndelungate tradiții „balcanice”, adică „grecești-bizantine”, adică pe seama diferențelor dintre civilizația greco-ortodoxă și cea europeană-catolică, de tipul celor identificate „empiric” de Max Weber și popularizate de Fernand Braudel, Samuel Huntington și alții.

Evident, realitatea empirică era net mai complexă. Căci dacă muncitorii români emigrați ilegal în Italia, Germania, Israel și Franța puteau să se integreze fără probleme în economia capitalistă a acestor țări, managerii români ai fostelor întreprinderi socialiste, privatizate sau nu, păreau incapabili să facă același lucru. Iar în vreme ce emigranții dovedeau că ideologia

teoretizată a „mentalităților” nu face doi bani, managerii continuau să dovedească că cealaltă paradigmă, cea a „naturii umane” capitaliste are aceeași valoare explicativă scăzută. Pentru a salva deopotrivă paradigma și ideologia, au fost inventate două ideologii adiacente. Una, cea a „voinței politice” afirma simplu și eficient că, în vreme ce majoritatea populației României este potențial orientată spre capitalism, de vreme ce este europeană etc., ea este împiedicată în această evoluție a sa de lipsa de voință politică a noilor conducători ai țării de a accepta capitalismul ca soluție economică și politică a tranziției. Cum nici o revoluție nu modifică radical elitele, ci doar le modifică funcționalitatea în raport cu un nou proiect de societate definit politic, această explicație a prins atât în interior, cât și în exterior, dacă nu la cea mai mare parte a populației, măcar la cea mai vocală, adică la intelectualitate și la restul micii burghezii urbane. La urma urmei, mica burghezie urbană avea de ales între explicația că nu se pricepe și este, deci, nefuncțională, și explicația că politicienii sunt de vină și, deloc de mirare, a ales-o pe a doua. Cealaltă variantă ideologică, mai puțin credibilă, dar la fel de acceptabilă, consta în promovarea unei paradigme a „complotului anti-capitalist”, conceput și purtat de cele mai negative părți ale fostei societăți socialiste, adică „nomenklatura” partidului comunist în cooperare cu fosta poliție politică – în România, fiind vorba de Securitate, iar în Rusia de KGB.

A fost nevoie de aproape un deceniu pentru a pune întrebările relevante cu privire la tranziția economică și a descoperi că aceasta se întemeiază mai puțin în transformările instituționale, cât în schimbările profunde care au loc nu la nivel de stat, economie națională și instituții ale acestora două, ci la nivelul firmei sau societății comerciale, un loc unde nu le-a urmărit nimeni niciodată. A fost nevoie de 10 ani, de o instituție de talia și autoritatea băncii mondiale și de un economist laureat al premiului Nobel pentru economie – și, deci, dificil de contestat – aflat la vârful structurii ierarhice a legitimării și cunoașterii în sistemul capitalismului dezvoltat¹ pentru ca explicațiile ideologice cu privire la „lipsa de voință politică” și „rețeaua fostei securități” să poată fi ignorate și contrazise legitim.

Noua abordare implica că o economie capitalistă de piață se face nu numai cu instituții moderne ale pieței și nu numai cu capital, dar și cu capitaliști. Evident că, imediat după revoluție, ceea ce îi lipseau României era tocmai capitaliștii. Cei autohtoni nu aveau cum să se formeze decât în timp, iar occidentul dezvoltat ezita să și-i trimeată pe ai săi în România, datorită unor decizii strategice cu privire la expansiunea către est, decizii care nu cuprindeau și România. Această situație specială a țării noastre, a fost contextul internațional care i-a

¹ Alții, precum Galbraith, afirmaseră aceleași idei cu mult înainte, dar au putut fi ignorați.

permis societății românești să ignore capitalul străin – mai ales că și el ignora România – și să treacă la construirea unei clase sociale *sui-generis* de capitaliști autohtoni.

Pentru asta, însă, a avut nevoie de timp. Acest timp este acum tratat ca o „întârziere”, ca simplă menținere a economiei socialiste într-o vreme care nu mai era a ei, prin efortul motivat ideologic al unor lideri politici „neocomuniști”, susținuți la putere de o populație „nostalgică” după securitatea societății socialiste. În realitate, niciodată nu au fost societatea și economia românească mai dinamice și mai bogate în schimbări esențiale decât tocmai în această perioadă acuzată a fi fost „de așteptare”. Fosta agricultură socialistă și, pe urma ei, întregul rural, în care trăia aproape jumătate din populație, este transformată radical prin desființarea CAP-urilor și refacerea micii gospodării țărănești a perioadei interbelice, cu înapoierea ei tehnologică și de nivel de trai cu tot (Pasti, Miroiu, Codiță, 1996). Industria se restrânge dramatic, la numai un fragment al ei, și încă nici măcar cel mai bun, dovadă că, în ciuda scăderii numerice a proletariatului industrial (de la 3,4 milioane de muncitori în 1990, la numai 2,2 milioane în 1996, o scădere de 45%!), scade și productivitatea muncii în industrie. Structura consumului gospodăriilor se modifică dramatic, ca și modul de trai al populației de altfel. Fluxurile migratorii își modifică sensul, migrația urban-rural tinzând să egaleze și să depășească migrația rural-urban. Șomajul este un fenomen economic nou, iar șomerii sunt o categorie socială nouă. Structura instituțională a economiei se modifică radical, ca urmare a apariției instituțiilor specifice economiei de piață, de la acționariatul societăților comerciale și instituția falimentului, până la Bursa de valori, băncile private și fondurile de investiții.

Ascensiunea

Dinamica socială și economică a României în primii 4-5 ani de după prăbușirea comunismului a fost cea mai ridicată din toată tranziția postcomunistă. Dar privatizare nu se face. La sfârșitul lui 1996, la șapte ani după prăbușirea comunismului, FPS privatizase doar 7,5% din totalul capitalului social aflat în administrarea sa (Guvernul României, 2004). Iar dacă ținem cont de faptul că acest 7,5% se afla distribuit în nu mai puțin de 2726 de societăți comerciale privatizate, este limpede că, în această perioadă, România privatizează la nivelul micului capital. De altfel, din aceste 2726 de societăți, trei sferturi sunt mici. Asta nu înseamnă că, în acești primi ani – ai dominației politice a stângii (FSN, FDSN, PDSR), considerată „neocomunistă” – România nu construiește capitalismul. Dimpotrivă, o face într-un ritm extrem de alert și cu costuri foarte mari. În primul rând, îl construiește instituțional. În al

doilea rând, îl construiește și social, „incubând” în interiorul societății socialiste noua clasă a capitaliștilor români.

Primul val al noii structuri sociale a postcomunismului s-a format având ca bază piața liberalizată și privatizată a consumului populației. Aici a apărut noua clasă de întreprinzători privați și noua pătură de *nouveau riches*. Dar capitalismul și capitaliștii s-au născut în interiorul economiei socialiste a postcomunismului. Primii ani ai postcomunismului românesc nu au fost dominați de privatizarea capitalului de stat (cu excepția privatizării în masă), ci au fost dominați de transferul de venituri către noua clasă a capitaliștilor români, aflați în interiorul economiei socialiste.

Una dintre metode a fost de a-l subvenționa financiar. Statul român a subvenționat economia pe patru căi principale. Prima au reprezentat-o subvențiile directe, adresate aproape exclusiv sectorului de stat (cu excepția celor din agricultură). A doua a constat în arierate. De acestea au beneficiat atât sectorul de stat, cât și cel privat, care cumula arierate pe două căi – prin restanțe ale plăților la buget și prin restanțe ale plăților către regiile autonome, deturnând în acest fel o parte a subvențiilor directe în folos propriu. A treia metodă de subvenționare a economiei au reprezentat-o creditele bancare cu dobândă negativă, la care trebuie adăugate creditele bancare neperformante. Volumul lor a fost, în primul deceniu al postcomunismului, relativ mic, chiar și către sfârșitul perioadei totalul creditului bancar nereprezentând mai mult de 11% din PIB (EBRD, 2000). Până în 1996, statul (băncile erau în proprietatea statului) a oferit un credit constant sectorului privat și în continuă scădere sectorului de stat (Bichi et al, 2003). Mai interesant este faptul că a utilizat dobânzi puternic negative. În 1993, când avem cel mai ridicat nivel al dobânzii medii la creditul neguvernamental din întreaga perioadă, acesta a atins 58,9%, în condițiile în care rata inflației în același an a fost de 156%. A patra metodă a fost cea a contractelor guvernamentale, a căror distribuție preferențială a stârnit numeroase scandaluri de corupție.

Ca urmare, în primii ani ai postcomunismului, noua clasă politică românească „incubează” o nouă clasă de capitaliști români. Dar nu în afara economiei socialiste, ci în interiorul ei, nu pe piața privată nou apărută, ci mai ales pe „piața socialistă” a relațiilor comerciale dintre întreprinderi, bănci și instituții administrative, toate ale statului, în interstițiile cărora se dezvoltă noi societăți private, aflate în strânsă legătură cu acestea. Noua clasă de capitaliști români se formează, ca urmare, nu atât dintre întreprinzătorii privați nou apăruiți, ci în strânsă legătură cu tehnocrația economică și industrială a economiei socialiste.

Într-o primă etapă, aceștia sunt pur și simplu subvenționați. „Acumularea primitivă a capitalului” a avut loc în cazul lor prin transfer de venituri ale statului. Prin intermediul creditelor bancare, prin ignorarea conflictului de interese care făcea posibilă funcționarea unui manager al unei întreprinderi de stat simultan ca proprietar al unei societăți comerciale, făcând astfel afaceri cu sine însuși, prin contracte guvernamentale, prin intermediul arieratelor și a subvenționării prețurilor, etc. Rezultatul a constat în concentrarea pierderilor din economie în sectorul de stat și al câștigurilor în sectorul privat. La sfârșitul lui 1996, rata rentabilității economice era de $-2,0\%$ în sectorul de stat și de $+31\%$ în sectorul privat, iar rata rentabilității financiare era de $-2,8\%$ în sectorul de stat și de $+29\%$ în cel privat (Guvernul României, 2004). Față de întreprinzătorii aflați pe piața liberă și concentrați în comerț, tehnocrații economiei socialiste aveau un avantaj competitiv important – se aflau deja la controlul producției. Problema capitalismului românesc era de a transfera producția nu doar sub controlul lor tehnic, ci în proprietatea lor.

Aceasta a fost cea de a doua etapă a formării clasei capitaliștilor români, momentul în care se trece la luarea în proprietate a capitalului industrial al economiei socialiste. A existat un moment cheie al acestui proces, iar el a constat în introducerea pe scară largă a privatizării prin MEBO. Privatizarea prin MEBO avea ca rezultat transferul direct al întreprinderii în proprietatea managerilor săi, prin intermediul salariaților, în condiții preferențiale. S-a desfășurat semnificativ o perioadă foarte scurtă, doar doi ani (1993-1994), dar atunci a fost dominant: 99%, respectiv 86% din privatizările făcute în acești doi ani s-au realizat prin MEBO. După care, procesul este stopat brusc prin decizie politică. În 1995 doar 7% din privatizări, iar în 1996 doar 1%, mai au loc prin MEBO (Negrescu, 1999). Privatizarea în folosul tehnocrației industriale, aliată cu cea administrativă, continuă însă. Doar metodele diferă, ele îmbinând acum piața „liberă” cu cea „socialistă”.

La sfârșitul lui 1996, stânga politică pierde alegerile, după ce dominase tranziția românească vreme de șapte ani. În această perioadă reușise să transforme radical România și să „crească” o clasă capitalistă autohtonă pe care o pornise de la zero și o dusesse până la nivelul de capital mediu și care acum își dorea să scape de sub tutela politică și administrativă și să se miște singură. Ceea ce și face, profitând de schimbarea politică care are loc și pe care, parțial cel puțin, a sprijinit-o. Următorii 4-5 ani, până prin 2001-2002, sunt anii de glorie ai capitaliștilor români, ani de ascensiune rapidă. Clasa de capitaliști medii a primilor șapte ani se întărește și începe să producă „vârfuri” de dimensiuni semnificative nu numai la nivel național, dar inclusiv la nivel regional. În a doua jumătate a primului deceniu de postcomunism, România

începe să se diferențieze de alte țări foste socialiste tocmai prin această particularitate – capitalismul românesc are capitaliștii săi. Este adevărat că denumirea li se potrivește doar parțial, căci au o serie de particularități.

În primul rând, fluturile capitalist care ieșise din gogoșa economiei socialiste, mai are încă nevoie de stat, pentru a supraviețui și a crește. Principala sa sursă de creștere sunt politicile guvernamentale care asigură transferul de resurse către noua clasă a capitaliștilor autohtoni. Toate procesele și mecanismele care o ajutaseră să se nască se amplifică acum, pentru a-i sprijini creșterea. Inflația, care se redusese substanțial, ajungând în 1996 la 57%, urcă la 151% în 1997, stingând o bună parte din datoriile acumulate. Începând cu 1995, creditul bancar acordat sectorului privat începe să crească spectaculos. În numai doi ani de zile el se triplează în mărime absolută și ajunge să reprezinte aproximativ jumătate din totalul creditului bancar. În 1997, ca rezultat al noului acord cu FMI, el se reduce cu aproape o treime – deși mai puțin decât creditul acordat sectorului de stat – și reîncepe să crească, astfel încât, la începutul lui 1999 ajunge să reprezinte peste 80% din totalul creditului și cam la același nivel ca maximumul atins în 1996. Acest proces, este însoțit de unul complementar – creșterea împrumuturilor neperformante, cu alte cuvinte creșterea împrumuturilor pe care băncile nu mai aveau șanse realiste să le recupereze vreodată. Volumul creditelor neperformante în totalul creditelor bancare ajunge la 48% în 1996 și crește până la 58,5% în 1998, aducând sistemul bancar într-o situație extrem de dificilă.

Banii aceștia nu sunt, însă, destinați dezvoltării economice. Conform unor evaluări, în 1998 doar 7% din proiectele de investiții erau finanțate prin credite bancare (Patriciu, Rusu, 1998). Cel mai probabil, ele erau destinate achiziției de noi active și întreprinderi scoase la privatizare. Căci privatizarea continuă într-un ritm extrem de accelerat. Dacă până în 1996, FPS privatizase doar 7,5% din capitalul social pe care îl administra, în următorii patru ani privatizează de cinci ori mai mult (36,7%). Iar privatizarea nu doar se accelerează, ci se și ieftinește. Până în 1996, FPS încasase în medie venituri din privatizare în valoare de 118,4 milioane de dolari pentru fiecare 1% din capitalul social privatizat. Și privatizase mai ales întreprinderi mici. În următorii patru ani, valoarea a 1% din capitalul social privatizat de FPS scade la 97 de milioane în 1998, la 38 de milioane în 1999 și ajunge la numai 17,6 milioane în 2000, adică scade de 10 ori! (Guvernul României, 2004). Scăderea PIB și a producției industriale facilitează vânzarea ieftină a întreprinderilor. Iar capitaliștii români încep să treacă din etapa de capitaliști de mărime medie, în cea de mari capitaliști.

Transferul de resurse dinspre sectorul de stat către cel privat continuă și se amplifică. În 1999, întreprinderile cu peste 500 de salariați din sectorul privat (capital mediu și mare) au o cifră de afaceri care reprezintă 19% din totalul sectorului privat, și realizează un profit de 1971 de miliarde de lei. În același an, sectorul de stat de aceeași mărime, are o cifră de afaceri de doar două ori mai mare decât a sectorului privat și realizează pierderi de 14 mii de miliarde de lei (INS, 2001).

Câteva noutăți semnificative apar în această perioadă de glorie a capitalului autohton, aflat în plină ofensivă pentru „cucerirea” economiei românești. În primul rând, încep să se orienteze nu doar către comerț și producție, ci și către zona financiară. Are loc o adevărată explozie de noi bănci private, cu capital românesc sau mixt. Dar ele sunt mici și cele mai multe nu rezistă presiunii pe care deopotrivă proprietarii și marile bănci o exercită asupra lor. Cele mai multe falimentează, ca și fondurile de investiții pe care capitaliștii români nu au rezistat tentației de a le transforma în jocuri piramidale. Puținele bănci private care rezistă, vor fi achiziționate de bănci occidentale. Eșecul noii clase de capitaliști români de a prelua controlul asupra sistemului bancar și financiar se va dovedi crucial în perioada următoare. Tentativele inițiale ce păreau încununate de succes – preluarea unor pachete minoritare de acțiuni la marile bănci de stat, încercările de achiziționare a FPP-urilor, etc. – nu au depășit un stadiu incipient. Nici încercările de a se asocia cu capitalul financiar internațional nu au reușit.

A doua noutate semnificativă este relația specială pe care noua clasă a capitaliștilor autohtoni o dezvoltă cu clasa politică și cu administrația. Capitaliștii români sunt încă insuficient de capitaliști. Nu rezistă pe piață decât dacă mențin cordonul ombilical al subvențiilor de la stat. Formele sunt cele mai diverse – de la reeșalonarea sau ștergerea datoriilor, la subvențiile pentru producție și pentru export, deprecierea monedei naționale, contracte guvernamentale preferențiale, legislație care îi protejează de concurență, blocarea administrativă a concurenței, etc. Toate acestea necesită decizie politică și sprijin administrativ activ. Pentru a-l obține, noii capitaliști români realizează adevărate consorții politico-financiare, care asociază grupuri de firme și de capitaliști cu grupuri de politicieni și de tehnicieni administrativi aflați chiar la vârful piramidei puterii. Fenomenul a fost denumit „clientelism” și considerat a fi „corupție”, dar este un mecanism deocamdată indispensabil supraviețuirii capitaliștilor autohtoni (Pasti, 2004).

Odată cu intrarea în noul mileniu, capitaliștii români ating perioada lor de maximă ascensiune. Încep achizițiile de mari dimensiuni, până atunci sustrase privatizării prin statutul de regii autonome. Achiziționează tutunul, o parte a căilor ferate, mai multe regii municipale și

orășenești, transportul auto, domină industria construcțiilor. Pentru a câștiga respectabilitate și a evita plata unor taxe, înființează companii în străinătate, în numele cărora fac achiziții în economia românească. Obțin uriașe scutiri și reeșalonări de datorii. Pătrund puternic în mass-media, dar și în industria petrolieră, cea mai importantă dintre toate industriile românești. La început doar la periferia acesteia, achiziționând mici rafinării precum Astra și Vega, dar apoi la nivelele semnificative, achiziționând mari rafinării, precum Petromidia și Rafo. În 2000, guvernul decide privatizarea Petrom, cea mai mare societate de petrol românească. Petrom avea o cifră de afaceri de 3 miliarde de dolari pe an și era, la acea vreme, singura societate românească inclusă în primele o sută de firme europene. Este o „îmbucătură” prea mare pentru oricare dintre capitaliștii români, dar se unesc pentru a o achiziționa. Un grup de trei capitaliști români, reprezentați de un fost prim ministru, încep negocierile cu statul pentru privatizarea Petrom. Dar, ca urmare a reacției internaționale negative, statul român refuză și capitalismul românesc ratează cea mai mare victorie potențială a sa.

Ar fi fost, probabil, o victorie inutilă. Căci evoluțiile politice începeau deja să ia o turnură defavorabilă capitaliștilor români. O nouă tranziție, cea orientată spre integrarea europeană, începea să ia locul deceniului de tranziție către capitalismul autohton.

A fost un deceniu de restructurări masive și de construcție proto-capitalistă. În acest deceniu clasa politică a tranziției, împreună cu tehnicienii și managerii fostei economii socialiste au reușit să dea naștere și să asigure creșterea unei clase sociale noi, de capitaliști români strâns legați de elitele politice și administrative ale noii României. La sfârșitul deceniului, această nouă clasă de capitaliști avea un rol hotărâtor în economie și în politică și făcea eforturi serioase pentru a-și ridica prestigiul social. Publicarea în România postcomunistă a listei „celor mai bogați români” a fost vârful unei campanii de imagine și de afirmare a noului statut social al capitaliștilor români. Pentru prima dată, măcar o parte a acestora ieșea în public, își afirma averile și puterea și pretindea un loc onorabil în structura socială. Doar că, în momentul în care această primă listă a fost publicată, clasa capitaliștilor români era deja în declin.

Declinul

În decembrie 1999, la Helsinki, reuniunea șefilor de state și guverne din Uniunea Europeană ia hotărârea, istorică pentru noi, de a începe negocierile de aderare ale României la UE. O săptămână mai târziu, premierul Radu Vasile este silit să demisioneze, iar conducerea guvernului este încredințată unui tehnician neangajat politic și agreat de cercurile politice și

financiare europene, Mugur Isărescu, guvernatorul Băncii Naționale a României. Este un moment de cotitură nu numai în politica postcomunistă a României, dar și în istoria țării. Schimbarea de guvern din decembrie 1999 a echivalat cu sfârșitul unei perioade istorice – perioada afirmării capitalismului autohton. Din acel moment a început o perioadă nouă, cea a capitalismului românesc european. Unul dintre efectele imediate ale acesteia este înlăturarea nou născutei păтури de capitaliști români și înlocuirea ei cu reprezentanții capitalului internațional, predominant ai celui european.

Ascensiunea capitaliștilor români în primul deceniu al tranziției a fost posibilă pentru că, spre deosebire de alte societăți foste comuniste – precum Ungaria – România a avut două particularități. În primul rând, aceea că, în primii ani ai tranziției, nu a prezentat interes pentru expansiunea capitalului occidental. La adăpost de concurența pe piață a capitalului occidental, pătura în formare a capitaliștilor autohtoni a putut să se afirme și să ridice pretenții la dominarea economiei naționale. În aceste condiții favorabile, a doua particularitate a constat în posibilitatea creată pentru formarea și dezvoltarea unei elite conducătoare unitare, implicată simultan în politică, administrație și afaceri. Acest sistem *ad-hoc* de organizare a puterii în societate, a conferit capitaliștilor români un avataj competitiv față de capitalul străin care, atât cât era, încerca să pătrundă în economia românească. Incapabil să reziste pe piață confruntării cu acesta, capitaliștii români au compensat slăbiciunea financiară și managerială prin avantaje politice și administrative obținute fie prin politici publice, fie prin simpla concentrare la aceeași persoană a statutelor de om politic, funcționar și om de afaceri. Schumpeter vorbea de nevoia de capitaliști „adevărați”. În lipsa lor, societatea românească a produs „întreprinzătorul-politician-funcționar public”. Mass-media i-a poreclit „baroni locali”, dar cei mai importanți dintre ei nu mai erau de mult locali, ci dețineau o importanță națională, iar uneori chiar regională.

Că așa stau lucrurile ne dovedește puternica corelație¹ dintre indicatorii comparativi ai progresului reformelor și ai investițiilor directe de capital în România și în Ungaria, țara cea mai avansată – potrivit evaluării EBRD – în domeniul reformelor economice. La sfârșitul lui 1999, indicele EBRD al reformelor era de 3,5 pentru Ungaria și mai mic de 2,5 pentru România. Or, istoria pătrunderii capitalului occidental în România și Ungaria este la fel de net diferită. În primii ani ai tranziției (1991-1996), media anuală a investițiilor directe de capital

¹ Tratată ideologic, corelația „capital străin- reforme economice” este interpretată cauzal „reforme aduc investiții străine”. Experiența românească confirmă, însă, interpretarea sociologică care afirmă „capitalul străin produce reformele economice”. Primul vârf al investițiilor străine în România a avut loc în 1997, când încă nici o reformă suplimentară nu fusese întreprinsă față de guvernarea anterioară.

în Ungaria erau de 2,2 miliarde USD, iar în România de 207 milioane USD (World Bank, 2004), adică de 11 ori mai mică! La această diferență cantitativă se adaugă diferențe calitative. Prima care merită menționată constă în aceea că, în acești primi ani, capitalul străin investit în Ungaria provenea aproape în întregime din Europa Occidentală (95%), în vreme ce în România peste 30% din capitalul străin investit provenea din afara Europei (Friedman et al., 1993). Această diferență nu s-a diminuat nici până în prezent: ponderea investițiilor străine directe originare în UE în totalul investițiilor directe fiind, în cazul României, cea mai mică din Europa Centrală și de Est (World Bank, 2004). A doua diferență calitativă constă în mărimea firmelor implicate în privatizare, căci în vreme ce capitalul străin investit în România se adresa mai ales firmelor mici și mijlocii¹, în Ungaria (și în Cehia) se adresa mai ales marilor companii.

În această perioadă inițială, profitând de faptul că nu se afla pe „lista de priorități” a expansiunii capitalului occidental în Europa fostă comunistă, România începe să-și creeze propria clasă de capitaliști. În schimb, Ungaria și alte țări central-europene, precum Cehia, pun bazele sociale ale „capitalismului fără capitaliști”.

Începând cu 1997, însă, situația începe să se echilibreze. Între 1997-2002, media investițiilor străine directe în România crește de 7 ori (!), ajungând la 1,3 miliarde USD, iar a celor din Ungaria nu mai atinge decât 1,9 miliarde USD. În același timp, marile companii europene din cele mai diferite industrii – ciment, comunicații, bănci, petrol, mașini-unelte, cauciuc, automobile, etc. – încep să își îndrepte atenția inclusiv spre România. Începe perioada privatizărilor cu investitor străin strategic și, totodată, a competiției pentru economia românească dintre capitalul străin și cel românesc.

1997-2005 este, din punct de vedere sociologic, perioada cea mai interesantă a tranziției românești. Până în 1996, tranziția capitalistă românească avea, în mare măsură trăsăturile unei evoluții. Lipsa unui proiect capitalist al tranziției permitea o dominație aproape absolută a tranziției spontane. Nefiind o prioritate a globalizării (Malița, 1999), România evoluează, acordând prioritate caracteristicilor interne în raport cu cele ale modelului extern, între limitele destul de largi ale toleranței occidentale, răspunzând comandamentelor generale ale tranziției postcomuniste, dar modelându-le în funcție de interesele afirmării clasei capitaliștilor autohtoni. Confruntarea politică românească este dominată de o problemă internă, referitoare la care anume dintre grupurile de potențiali capitaliști autohtoni vor deține

¹ Între 1990 și primul trimestru al lui 1992, aportul mediu de capital străin în firmele românești era doar de cca. 30.000 USD (Friedman, et al, 1993)

rolul conducător în economie și în societate (prin intermediul politicii, al administrației, al mass-mediei). Clasa politică românească se divide între susținătorii a două elite, fiecare dintre ele reunind, deopotrivă, politicieni, funcționari administrativi și proaspeți capitaliști, unii concentrați într-o grupare considerată „neocomunistă”, iar ceilalți într-una considerată „istorică”, în realitate ambele bine ancorate în prezentul postcomunist și protocapitalist al societății românești. Această confruntare politică se prelungește mult după 1997 și mai continuă și azi. Populația, pentru care această confruntare este lipsită de miză, a respins de fiecare dată guvernarea în funcțiune.

După 1997, însă, tranziția politică românească se complică, pentru că noul actor care intră în scenă, capitalul occidental în general și cel european în special, acționează de asemenea cu prioritate politic. Capitalul occidental a observat repede că punctul forte al capitalului național este rețeaua de relații politice și administrative, în vreme ce slăbiciunile sale – lipsa de capital, managementul defectuos, productivitatea scăzută, nivelul tehnic înapoiat – se manifestă cu prioritate pe piață. Ca urmare, strategia capitalului occidental în confruntarea sa cu cel național a urmărit separarea capitaliștilor autohtoni de sprijinul lor politic și administrativ și aducerea lor pe piață. Odată ajunși pe piață, ei sau se orientează către nișe specializate ale pieței, unde rămân la dimensiuni nesemnificative la nivel național sau regional, sau sunt scoși de pe piață – prin faliment sau prin achiziționare de către capitalul străin.

Ofensiva capitalului occidental este, la rândul său, susținută politic, inițial mai ales prin intermediul instituțiilor financiare internaționale și a rețelei de instituții politice regionale în care România este cuprinsă și care evaluează tranziția. După 1999 însă, când România începe negocierile de aderare la Uniunea Europeană, criteriile de organizare a economiei și societății care asigură dominația capitalului european devin condiții tehnice ale aderării. În felul acesta, inițial prin presiune politică și financiară internațională, iar ulterior prin însăși fixarea obiectivelor strategice ale tranziției, clasa politică românească este silită să acționeze tocmai împotriva celor în folosul cărora intenționa să guverneze – adică în favoarea uneia sau alteia dintre grupările capitalului național.

Loviturile politico-economice pe care capitalul occidental le dă, începând cu 1997, capitalului național se întind pe aproape un deceniu și nu sunt încă terminate nici acum. Iată o bună dovadă a rezistenței înverșunate pe care a opus-o, pe toate căile, capitalul național în fața acestei ofensive. Este ușor de observat că această rezistență a fost cu atât mai mare, cu cât atacul se adresa unei ținte mai importante în structura de rezistență a capitalului național.

Supraviețuirea capitaliștilor români depindea de supraviețuirea câtorva instituții fundamentale ale noului sistem de putere.

Primul și cel mai important, era legătura interpersonală a capitaliștilor cu politica și administrația, ceea ce le permitea canalizarea resurselor statului și ale societății în folosul lor, printr-o largă varietate de mecanisme și mijloace. În societatea modernă, capitalistul, politicianul și funcționarul public îndeplinesc funcții complementare și sunt net separați social și instituțional. În societatea românească postcomunistă ei se unesc. Inițial, unitatea acțiunii lor este asigurată prin unitatea persoanei care îndeplinește cele trei funcții. Până în 2000-2001, această legătură se consolidase într-atât încât capitalistul-politician care deținea funcții de conducere în administrație era considerat a fi tipul ideal al reformistului, purtător al valorilor economiei capitaliste și al democrației. Dar, încă înainte de această perioadă, au început să apară forme mai sofisticate, în care funcțiile erau îndeplinite de persoane specializate, iar unitatea lor era asigurată de ceea ce a fost numit „grup clientelar”, uneori instituționalizat prin relații de rudenie, de prietenie sau comerciale. Iar apoi, grupurile clientelare de mici dimensiuni încep să se coaguleze în grupuri clientelare de dimensiuni medii, niciodată atât de mari încât relațiile interpersonale să nu joace rolul major în menținerea unității grupului.

Atacul împotriva acestei instituții fundamentale a „grupului clientelar” a fost purtat de capitalul occidental prin intermediul bătăliei politice și ideologice pentru „combaterea corupției”. În această campanie, purtătorii intereselor capitalului occidental au beneficiat de trei puncte importante de sprijin. Primul a fost societatea civilă românească, o rețea de ONG-uri construită de către societatea civilă occidentală, pe teme definite de aceasta, cu programe de activitate finanțate de aceasta. În legătură strânsă cu societatea civilă se află mass-media, dar pentru controlul mass-media s-a purtat – și se mai poartă încă – o confruntare dură între capitalul occidental și cel autohton. Inițial mass-media a fost controlată politic, dar importanța mass-media a fost foarte repede sesizată de capitaliștii autohtoni care și-au dezvoltat propria rețea de ziare, televiziuni și radiouri subvenționate, astfel încât să nu depindă nici de piață, nici de reacția publicului, și pe care le-au utilizat ca portavoce ale propriilor interese de afaceri și politice. Al doilea punct de sprijin al capitalului occidental a fost dependența de legitimarea externă a politicii românești. I-a ajutat aici lipsa de unitate a clasei politice românești în apărarea sistemului pe care tocmai îl construise. În competiția pentru legitimarea externă, taberele politico-economice românești s-au acuzat reciproc de corupție, compromițându-i legitimarea internă. Figura ideală pozitivă a „capitalistului politician” a fost înlocuită cu cea negativă a „baronului local”, iar „eroul pozitiv” a luat forma investitorului

strategic occidental, instituționalizat. Presiunea externă pentru separarea politicii de afaceri a fost cel de al treilea „pilon” al ofensivei occidentale împotriva capitaliștilor occidentali și a dominat perioada negocierilor de aderare.

O a doua ofensivă a capitalului occidental a fost îndreptată împotriva surselor de finanțare ale capitalului național. Dintre toate sursele de finanțare de către stat a capitaliștilor români, cea mai importantă s-au dovedit a fi arieratele (World Bank, 2004), ele reprezentând mai mult de o treime din total. A fost și cea mai puternic apărată. În 2001-2002, cel mai angrenat în negocierile de aderare dintre toate guvernele României, guvernul Năstase, a devenit celebru pentru scutirile și re-eșalonările datoriilor către stat ale firmelor românești, aproape indiferent de tabăra politică din care făceau acestea parte. Presiunea politică pentru reducerea arieratelor și rezistența politică față de această presiune continuă și în prezent, dar clasa politică românească a fost nevoită să facă pași mari înapoi în această privință. A doua mare sursă de finanțare a capitalului românesc a fost atragerea de capital, deopotrivă românesc sau străin. Ea a fost contracarată prin înlocuirea privatizării pe baza simplei licitații, cu privatizarea marilor companii românești exclusiv cu investitor strategic străin. Începând cu 1999, această condiție politică domină privatizarea marilor companii românești și face inutil aportul suplimentar de capital în companiile capitaliștilor români. În numai trei ani de zile, această sursă de finanțare scade cu un sfert, de la 36% în 1999, la 28% în 2001. Pentru a supraviețui, capitaliștii români sunt nevoiți să reinvestească profitul, ponderea câștigurilor reinvestite în totalul finanțărilor companiilor ajungând aproape să se dubleze în numai trei ani, de la 6,8% în 1999, la 12% în 2001. Cea mai ușor de atacat a fost, pentru capitalul occidental, sursa bancară. În 1998, Bancorex este desființată. Urmează o reformă rapidă și dură a întregului sistem bancar, și se ia decizia politică de privatizare a băncilor aflate în proprietatea statului – și dominante pe piața bancară – exclusiv prin transferul către mari instituții bancare europene. Bătălia de ariergardă purtată de capitalul național s-a dat pentru menținerea BCR, cea care deținea singură aproape 40% din piața bancară românească, în proprietatea statului, dar privatizarea ei a devenit condiție a aderării la Uniunea Europeană și se va încheia, împreună cu privatizarea CEC, în 2005-2006.

A treia direcție prioritară a ofensivei externe a fost întărirea pieței interne. Primul instrument de acest tip a fost macrostabilizarea. Am văzut că inflația, ca și deprecierea monedei naționale, au fost instrumente importante de subvenționare a capitaliștilor români. Inflația contribuia la ștergerea datoriilor – cu excepția celor externe, care erau sursă de finanțare a capitalului străin – iar deprecierea monedei naționale la stimularea exporturilor, dominate de

capitaliștii români, și la scăderea profitabilității importurilor, dominate de capitalul străin. Macrostabilizarea, începută în 2000 și, după 10 ani de eșecuri, realizată rapid în numai cinci ani, a inversat „foarfecele pieței” în defavoarea capitalului național și în favoarea celui străin. Scăderea rapidă a inflației la o valoare scrisă cu o singură cifră în 2004, i-a adus pe capitaliștii români în fața necesității de a-și plăti datoriile la o valoare mult mai apropiată de cea reală. Invers, după mai bine de un deceniu de depreciere rapidă, moneda românească începe să se aprecieze în raport cu cele occidentale, facilitând importurile, al căror volum explodează începând cu 2002. În paralel, începând cu 2003, noul sistem bancar, dominat de bănci europene solid ancorate în economiile occidentale, promovează creditul de consum pentru populația românească, iar piața națională devine de mărime semnificativă pentru produsele occidentale. Urmează o explozie a vânzărilor către populație de mărfuri produse de capitalul occidental în țările de origine. Numai piața autoturismelor ajunge la un volum de peste 2 miliarde USD anual și este în creștere. Unele timide politici guvernamentale destinate stopării acestui proces sunt contracarate cu succes de cea mai interesantă nouă alianță apărută în arena politică – cea dintre capitalul european și populație.

La sfârșitul lui 2004 și în prima jumătate a lui 2005, capitaliștii români sunt în reflux rapid. Atacați politic prin campania anticorupție, lipsiți de sprijinul indispensabil al statului, privați de surse de finanțare, împinși spre o piață – piața unică europeană – pe care nu pot decât să piardă, și divizați în grupări rivale incapabile să se unească în fața pericolului extern, pierd în numai câțiva ani, tot avantajul acumulat atât de greu în fața capitalului occidental. Sunt condamnați în mass-media și în imaginea populară, sunt hăituiți de justiție, sunt grav afectați de politicile de aderare și sunt subminați de propriile conflicte interne.

Ultima lor resursă este politica și ultima zvâcnire are loc cu prilejul alegerilor din 2004. Împotriva voinței sale, guvernarea PSD din 2001-2004 s-a transformat – sub presiune politică occidentală – din guvernarea cea mai orientată spre susținerea capitaliștilor autohtoni, în guvernarea care a fost nevoită să acționeze cel mai dur împotriva lor. După ce, în primii doi ani de zile, guvernul PSD s-a străduit să ofere scutiri de taxe și datorii, subvenții ale prețurilor, contracte guvernamentale prioritare, acces preferențial la privatizare, și chiar monopoluri¹, începând cu 2002, guvernul PSD este nevoit să atace însăși infrastructura capitalului național. Legiferează obligativitatea separării afacerilor de politică, acceptă un calendar al renunțării la

¹ Cum a fost cel al tutunului, prin care Guvernul a intenținat să oblige toți producătorii de tutun să își achiziționeze o parte a materiei prime de la Compania Națională a Tutunului, privatizată în folosul unuia dintre cei mai semnificativi capitaliști români. Măsura a fost înlăturată după numai câteva luni la presiunea politică a companiilor internaționale producătoare de tutun.

subvenții, consacră principiul privatizării prin investitor strategic european, declanșează campania anti-corupție, realizează macrostabilizarea, susține creșterea monedei naționale, aduce reforma bancară în faza finală și, în final, cedează „bijuteria coroanei”, adică industria petrolieră și energetică, capitalului european.

Victoria politică a Alianței D.A. ca urmare a alegerilor din 2004, este ultima reacție a capitalului național. Succesul electoral al Alianței D.A. se bazează pe temele clasice ale integrării europene, dar valorificarea lui are ca obiectiv susținerea capitaliștilor autohtoni. Guvernarea Alianței încearcă să se delimiteze – pe cât este ideologic posibil – de integrarea europeană, căreia îi opune o „integrare tip NATO”, dominată de componenta politică și internațională și relativ indiferentă față de cea socială și economică. Mai mult, încearcă să se elibereze de presiunea instituțiilor financiare internaționale și renunță la acordul cu FMI. Și încearcă, pe cât posibil, să protejeze interesele capitaliștilor autohtoni, dacă nu ale tuturor, măcar a celor care îi sunt apropiați politic și personal.

Însă, perspectivele unei asemenea politici sunt pesimiste. Globalizarea, în forma expansiunii capitalului occidental către și prin România, nu poate fi înfrântă de capitaliști de mărime mică și medie, construiți în mai puțin de un deceniu de clasa politică românească. În anii care vin, România va fi acoperită de val și va deveni una dintre societățile capitaliste, dar „fără capitaliști”, ale Europei foste comuniste. Iar structura socială actuală a societății românești se va reorganiza.

9. “CEILALTI”